

HUGO VICTOR MŰVEI

HUGO VICTOR

A NYOMORULTAK

(LES MISÉRABLES)

III.

FRANCIA EREDETIBŐL FORDITOTTÁK
ÉBER LÁSZLÓ ÉS CSILLAY KÁLMÁN

BEVEZETÉSSEL ELLÁTTA
SCHÖPFLIN ALADÁR

ILLUSZTRÁLTA
PRIHODA ISTVÁN

CHRISTENSEN ÉS TÁRSA
GUTENBERG KÖNYVKIADÓ VÁLLALAT
BUDAPEST

A mű elektronikus változatára a Nevezd meg! - Így add tovább! 3.0 Unported (CC BY-SA 3.0) Creative Commons licenc feltételei érvényesek. További információk: <http://creativecommons.org/licenses/by-sa/3.0/deed.hu>

TARTALOM

- XIII. A katasztrófa
- XIV. Az utolsó négyszög
- XV. Cambronne
- XVI. Quot libras in duce?
- XVII. Hasznos volt-e Waterloo?
- XVIII. Az isteni jog ujjaéledése
- XIX. A csatatér éjszaka

MÁSODIK KÖNYV Az Orion hajó

- I. A 24601. számból 9430. szám lesz
- II. Amelyben két verssort fogunk olvasni, amely talán magától az ördögtől származik
- III. Mire volt szükség, hogy bizonyos előkészítő művelet után a bilincs lánc egyetlen kalapácsütésre elszakadjon?

HARMADIK KÖNYV A halottnak tett ígéret beváltása

- I. Vizkérdés Montfermeilben
- II. Két arckép kiegészítése
- III. Embernek bor kell, a lónak víz
- IV. Egy bábu jelenik meg a színen
- V. A kislány egyedül
- VI. Amelyben talán kiderül, hogy Boulatruelle mégis csak okos ember
- VII. Cosette és az ismeretlen férfi egymás mellett a sötétben
- VIII. Kellemetlen, ha valaki olyan szegény embert fogad be a házába, aki esetleg gazdag
- IX. Thénardier munkában
- X. Nem azé a madár, aki elszalasztja
- XI. A 9430. szám újból megjelen, s Cosette megnyeri a lutrin

NEGYEDIK KÖNYV A Gorbeau-ház

- I. Gorbeau mester
- II. A bagoly és a barázdabillegető fészke
- III. Két szerencsétlenségből egy boldogság lesz
- IV. A főbérlőné megfigyelései
- V. Egy leeső ötfrankos lármát csap

ÖTÖDIK KÖNYV Éjjeli vadászaton néma a farka

- I. A stratégia kanyargós utjai
- II. Szerencse, hogy az Austerlitz-i hid kocsikat is elbir
- III. Pillantás Páris 1727-iki térképére
- IV. Tapogatózva menekülés
- V. Amit a gázvilágítás lehetlenné tette
- VI. A rejtély kezdete
- VII. A rejtély folytatása
- VIII. A rejtély fokozódik
- IX. A csörgős ember
- X. Magyarázata annak, miképpen szalasztotta el Javert a vadat

HATODIK KÖNYV A kis Picpus

- I. A kis rue Picpus 62. száma
- II. Martino Verga oboedentiája
- III. Szigorúság
- IV. Vidámság
- V. Szórakozások

- VI. A kis zárda
- VII. Néhány alak a homályban
- VIII. „Post corda lapides”
- IX. Egy évszázad a fátyol alatt
- X. Az örökimádás eredete
- XI. A Kis Picpus vége

HETEDIK KÖNYV Zárójel

- I. A zárda mint elvont eszme
- II. A zárda mint történeti tény
- III. Mily feltétel mellett tisztelhetjük a multat
- IV. A zárda az elvek szempontjából
- V. Az imádság
- VI. Az imádság tökéletes jósága
- VII. Óvatosan feddjünk
- VIII. Hit, törvény

NYOLCADIK KÖNYV A temetők befogadják, amit nekik adnak

- I. Arról szól, miképpen juthat be az ember a kolostorba
- II. Fauchelevant nehéz körülmények közt
- III. Innocente anya
- IV. Jean Valjeanon meglátszik, hogy Austin Castillejót olvasta
- V. Nem elég részegnek lenni, hogy halhatatlan legyen valaki
- VI. Négy deszka közt
- VII. Megtálaljuk eredetét ennek a mondásnak: ne veszítsd el a kártyádat!
- VIII. Eredményes kihallgatás
- IX. Elzárva

HARMADIK RÉSZ: MARIUS

ELSŐ KÖNYV Páris tanulmányozása minden ízében

- I. Parvulus
- II. Némelyek a jellemzők közül
- III. A kellemes fiu
- IV. Hasznos lehet
- V. A határok
- VI. Egy kis történelem
- VII. A gamin helyet kap a hinduk osztályzatában
- VIII. Az utolsó királynak egy bájos szava
- IX. A régi gall szellem
- X. Ecce Paris, ecce homo
- XI. Tréfa és uralkodás
- XII. A népben rejlő jövő
- XIII. A kis Gavroche

MÁSODIK KÖNYV A nagy polgár

- I. Kilencven esztendő és harminckét fog
- II. Amilyen az ur, olyan a lakása
- III. A lángész
- IV. A száz év felé
- V. Basque és Nicolette
- VI. Meglátjuk Magnont és két apróságát
- VII. Szabály: ne fogadj senkit, csak este
- VIII. A kettő nem egy pár

HARMADIK KÖNYV Az öregapa és az unoka

- I. Egy régi szalón
- II. Egy vörös kísértet ebből az időből
- III. Requiescant
- IV. A briganti vége
- V. A misére járás azzal a haszonnal jár, hogy az ember forradalmárrá lesz
- VI. Mit jelent az: egyházi előjáróval találkozni
- VII. Valami szoknya
- VIII. Márvány a gránit ellen

NEGYEDIK KÖNYV Az ABC Barátai

- I. Olyan csoport, amely történelmi jelentőségüvé válhatott volna
- II. Bossuet halotti beszéde Blondeau fölött
- III. Marius csodálkozgat
- IV. A Musain-kávéház hátsó terme
- V. A láthatár tágul
- VI. „Res angusta”

ÖTÖDIK KÖNYV A szerencsétlenség haszna

- I. Marius sanyarusága
- II. Marius mint szegényember
- III. A megerősödött Marius
- IV. Mabeuf ur
- V. A szegénység jó szomszédja a nyomoruságnak
- VI. A helyettes

HATODIK KÖNYV Két csillag együttállásban

- I. A csufnév: a családi nevek alakulásának divata
- II. Lux facta est.
- III. A tavasz hatása
- IV. Egy nagy betegség kezdete
- V. Bougon anyóra három meglepetés szakad
- VI. Fogságba esés
- VII. Az O. betű kalandja és ami találgatást földézett
- VIII. Még a rokkantnak is lehet öröme
- IX. Sötétedik

HETEDIK KÖNYV Patron Minette

- I. Aknák és aknászok
- II. A legmélyebb akna
- III. Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse
- IV. A banda szervezete

NYOLCADIK KÖNYV A gonosz szegény

- I. Marius egy kalapot viselő nőt keres és egy sipkás férfival találkozik
- II. Talált holmi
- III. A négyarcu

XIII. A katasztrófa

A gárda mögött gyászos volt az összeomlás.

A hadsereg hirtelen tört meg, egyszerre minden oldalon, Hougomontnál, Haie-Saintenél, Papelottenál, Plancenoitnál. Az Árulás! kiáltást a Meneküljön aki tud! kiáltás követte. A megfutamodó hadsereg hóolvadás. Minden hajladozik, meghasad, recseg, ropog, gördül, elbukik, vágat, elrohan. Hallatlan bomlás. Ney kölcsönvesz egy lovat, fölugrik rá és kalap nélkül, nyakkendő nélkül, kard nélkül keresztbeáll a brüsszeli országuton és megállítja az angolokat is, meg a franciákat is. Igyekszik visszatartani a hadsereget, hívja, szidalmazza, belekapaszkodik a vereségbe. Az ár átcsap rajta. A katonák menekülnek előle ezzel a kiáltással: Éljen Ney marsall! Durutte két ezrede megy és jön riadtan, mintegy ide-oda taszítva, az ulánusok kardja és a Kempt, Best, Pack és Rylandt dandárok puskatüze között: a közelharcban a legborzalmasabb a vereség: barátok ölik egymást, hogy menekülhessenek: a lovas századok és a zászlóaljok összetörnek egymást, egymást szórják szét: a csatának szörnyű tajtékja ez. Lobaut az egyik szárnyon, Reillet a másikon magával sodorja az áradat. Napoleon falat állít elébük, a gárda maradványaiból; hiába tesz egy utolsó erőfeszítést és áldozza föl testőrszázadait. Quiot meghátrál Vivian előtt, Kellermann Vandeleur előtt, Lobau Bülow előtt, Morand Pirch előtt, Domon és Subervic Vilmos porosz herceg előtt. Guyot-t, aki a császár lovasosztályait vezette rohamra, angol dragonyosok gázolták agyon. Napoleon a menekülők mentén vágat, buzdítja, sürgeti, fenyegeti őket, könyörög nekik. Valamennyi száj, amely reggel még Éljen a császár!-t kiáltott, most tátva marad: alig ismertek rá. A frissen érkezett porosz lovasság előre lendül, repül, sujt, vág, aprít, öl, irt. A fogatok megvadulnak, az ágyuk menekülnek, a tréntonak kifogják a lovakat a lőszerszekerényekből és fölpattannak, hogy rajtuk meneküljenek: négy kerekükkel a levegőbe meredő fölborított társzekerek állják el az utat és újabb alkalmat adnak a mézárulásra. Az emberek egymást tiporják, legázolják, a halottakon és az élőkön keresztül-taposnak. A karok eszeveszetten dolgoznak. Örvénylő tömeg tölti meg az országutakat, a hidakat, a síkságokat, a dombokat, a völgyeket, az erdőket, amelyeket tulzsufolt ennek a negyvenezer embernek a rohanása. Ordítózás, kétségbeesés uralkodik, hátizsákokat és puskákat dobálnak a rozs közé, kardjukkal vágnak utat maguknak, nincsen már bajtárs, nincsenek tiszték, nincsenek tábornokok, hanem kimondhatatlan rémület. Ziethen kénye-kedve szerint kaszabolja Franciaországot. Az oroszok özökké váltak. Ilyen volt ez a menekülés.

Genappenál megpróbálták visszafordulni, szembeszállni, sorakozni. Lobau háromszáz embert szedett össze. Eltorlaszolták a falu bejáratát: de az első porosz kartácstüze mindenki újra menekült és Lobaut elfogták. Még ma is látni ennek a kartácstüznek a nyomát az ut jobb oldalán álló régi téglaházikó öreg oromfalán, néhány percnyire Genappe előtt. A poroszok Genappera vetették magukat, kétségtelenül dühösek voltak, amiért annyira kevéssé voltak győzők. Az üldözés szörnyűség volt. Blücher kiáltást parancsolt. Roguet adta ezt a gyászos példát, amikor halállal fenyegetett meg minden francia gránátost, aki porosz foglyot vezet elé. Blücher tultett Rogueten. Duhesme, az ifju gárda tábornoka egy genappei kocsmá kapujába szoritva átadta kardját a Halál egy huszárjának, aki fogta a kardot és megölte a foglyot. A győzelem a legyőzöttek meggyilkolásával fejeződött be. Büntessünk, ha már történelem vagyunk: az öreg Blücher megbecstelentette magát. Ez a vadság tetőzte be a katasztrófát. A kétségbeesett menekülés keresztülrohant Genappeon, Quatre-Brason, Gosseliesen, Franesen, Charleroin, Thuinen és csak a határnál állt meg. Sajnos! És vajjon ki futott így? A nagy hadsereg.

Vajjon ok nélkül történt ez a forgatag, ez a rémület, a legnagyobb hősiességnek az összeomlása, amit a történelem valaha ismert? Nem. Egy hatalmas jobbkéznek az árnyéka vetődik

Waterloora. Ez a végzet napja. Az ember felett uralkodó erő rendezte ezt a napot. Ebből származik a rémült csüggedés. Ezért adták át ezek a nagy hősök a kardjukat. Akik legyőzték Európát, lesújtottan porba hullottak, nem maradt semmi mondani, sem tennivalójuk, az árnyékban borzalmas erők jelenlétét érezték. *Hoc erat in fatis*. Ezen a napon az emberiség kilátása megváltozott. Waterloo a XIX. század fordulópontja. Szükséges volt a nagy ember eltűnése, hogy megérkezessen a nagy század. Olyasvalaki vállalta ezt magára, aki nem vitatkozik. A hősök riadalma magyarázatot nyer. A Waterlooi csatában több van a fellegeknél, meteor van benne. Isten vonult át.

Amikor az éj leszállt, Genappe közelében, a mezőn Bernard és Bertrand a köpenye csücskénél megfogtak és megállítottak egy dult arcú, gondolataiba mélyedt, komor férfit, akit idáig sodort a menekülés áradata, leszállt a lováról, hóna alá csapta a lova kantárszárát és réveteg szemmel egymaga fordult vissza Waterloo felé. Napoleon volt, ennek az összeomlott álomnak óriás alvajárója, aki még mindig előre próbált menni.

XIV. Az utolsó négyszög

A gárda néhány négyszöge mozdulatlanul állt a menekülés áradatában, mint szikla a rohanó vízben és egészen az éjszakáig, tartotta magát. Az éjszakával együtt jött a halál, várták ezt a kettős árnyat és megrendíthetetlenül engedték, hogy beburkolja őket. Minden ezred elszigetelve a többitől, magára hagyatva pusztult el, mert nem volt semmiféle kapcsolata a szétzüllött hadsereggel. Állást foglaltak erre az utolsó cselekvésre, egyesek a rossommei magaslaton, mások Mont-Saint-Jean síkján. Itt elhagyottan, legyőzötten, borzalmas helyzetben ezek a sötét négyszögek irtózatossá váltak. Ulm, Wagram, Jéna, Friedland halt meg bennük. Alkonyatkor, este kilenc óra tájban, a Mont-Saint-Jean fensík lábánál, amelyen a vértések fölkapaszkodtak, amelyet most angol tömegek árasztottak el, a diadalmas ellenség tüzéségének összpontosított tüzelésében, a lövedékek borzalmas süreijében harcolt ez a négyszög. A négyszögnek egy ismeretlen, Cambronne nevű tiszt volt a parancsnoka. A négyszög minden sortűzre megfogyott és visszavágott. A kartácsra puskatüzeléssel felelt és folytonosan összébb zárta a négy falat. Messziről a menekülők, amint lélekszakadva megálltak egy pillanatra, a sötétségben hallgatták ezt az egyre halkuló mennydörgést.

Amikor ez a légió már csak egy maroknyi volt, amikor a zászlója már csak rongy volt, amikor golyói kifogytak és a puskája csak bot volt már, amikor a hullarokás már nagyobb volt, mint az élők csoportja, a győztesek körében valami szent félelem tört ki ezeknek a fenséges halálra-szántaknak a láttára és az angol tüzéség elhallgatott, hogy lélegzetet vegyen. Haladékféle volt ez. A harcolók körül mintha kísértetek nyüzsögtek volna, lovas emberek körvonalai, az ágyuk sötét profilja, a kerekeken és az ágyutalpakon keresztül villanó fehér ég, az óriási halálfej, amely az ütközet forgatagában, a hősök előtt mindig megjelenik a füstben, feléjük közeledett és rájuk tekintett. Az alkonyat árnyékában hallhatták, hogy az ágyukat töltik, meggyújtják a tigriszemhez hasonló kanócokat, amelyek körben forogtak a fejük körül, az angol ütegek minden gyújtóbotja az ágyukhoz közeledett és ekkor egy angol tábornok, némelyek szerint Colville, mások szerint Maitland átkiáltott hozzájuk: Derék franciák, adjátok meg magatokat! Cambronne ezt felelte: Szart!

XV. Cambronne

Mivel a francia olvasó azt akarja, hogy tiszteletben tartsuk, nem ismételtük meg előtte azt a talán legszebb szót, amelyet francia valaha kimondott. Tilos a magasztosat belevinni a történelembe.

A magunk kockázatára és veszélyére áthágjuk ezt a tilalmat.

Tehát mindezek között az óriások között volt egy titán: Cambronne. Kimondani ezt a szót és nyomban meghalni. Minagyszerűbb ennél! Mert a halált akarni annyi, mint meghalni és nem ennek az embernek a hibája, ha kartácstüzből is élve került ki.

Nem a menekülő Napoleon, nem Wellington, aki négy órákor meghátrált, öt órákor kétségbeesett, nem Blücher, aki nem is vett részt az ütközetben, nem ezek nyerték meg a waterlooi csatát; Cambronne az az ember, aki megnyerte. A gyilkoló mennydörgést ilyen szóval letiporni annyi, mint győzni.

Ezt a feleletet adni a katasztrófának, odamondani a végzetnek, ezt adni alapjául a jövő oroszánjának, odadobni ezt a visszavágást az éjszaka esőjébe, a hougomonti áruló falra, az ohaini mély utra. Grouchy késlekedésére, Blücher megérkezésére, hogy gunyolódó legyen valaki a sirban, így fölegyenesedni, miután már elesett, egy szótagba ölni az európai koalíciót, följánlani a királyoknak a Cézároknak már ismert árnyékszékeit, legelső szóvá avatni a szavak legutolsóját, belekeverve Franciaország villámain, hetykén hushagyókeddel zárni Waterloot, Rabelaisvel teljessé tenni Leonidást, összefoglalni ezt a győzelmet egyetlen kimondhatatlan, felsőbbes szóban, elveszteni a terepet és megóvni a történelmet, ezután a vérfürdő után magának hódítani a nevetőket: ez valami mérhetetlen.

Ez a villámcsapás megsértése. Ez eléri az aischylosi nagyságot.

Cambronne szava csakugyan olyan határu, mint a hányás. Ez olyan, mint amikor a gyomor megvetést okád: a halálszenvedés tultengése kirobban. Ki győzött? Wellington? Nem. Blücher nélkül veszte volt. Talán Blücher? Nem. Ha Wellington nem kezdte volna, Blücher nem tudta volna befejezni. Ez a Cambronne, az utolsó órák ez az utasa, ez az ismeretlen katona, a háborúnak ez a végtelenül kicsiny része megérzi, hogy hazugság van itt, hazugság a katasztrófában, amely kétszeresen fájdalmas és amikor kitör a haragja, ezt a nevetséges valamit, az életet ajánlják neki! Hát hogyan fortyanna föl?

Itt van Európa valamennyi királya, a boldog tábornokok, a mennydörgő Jupiterok, van százezer győzelmes katonájuk és a százezer mögött egymillió, vannak ágyuk, tátong a torkuk, meggyújtott kanócuk, sarkuk alatt a letiport császári gárda és a nagy hadsereg. Összetörték Napoleont és nem maradt más, csak Cambronne: nincs más senki, aki tiltakozzék, csak a földnek ez a férge. És tiltakozni fog. Tehát egy szót keres, mint ahogy kardot keres az ember. Habzik a szája és ez a tajték, ez az a szó. Ennek a tüneményes és közepes győzelemnek, ennek a győztesek nélkül való győzelemnek a láttára, ez a kétségbeesett ember a sarkára áll: érzi a diadal nagyságát, de megállapítja a semmiségét: és többet tesz annál, hogy ráköpne: és a számbeli fölény, az erő és az anyag nyomása alatt egy kifejezést talál a lelkében: az ürüléket. Megismételjük! ezt kimondani, ezt megtenni, ezt megtalálni, ez annyi, mint győztesnek lenni.

A nagy napok szelleme ebben a végzetes percben szállta meg ezt az ismeretlen embert, Cambronne megtalálta Waterloo szavát, amint Rouget de l'Isle megtalálta a Marseillaisét, a magasságból jövő ihlet sugallatából. Az isteni orkánból hullám válik ki és áthatol ezeken az embereken és ők megremegnek és az egyik a magasztos dalt énekli, a másik pedig kidobja ezt a szörnyű kiáltást. Cambronne a titáni megvetésnek ezt a szavát nem csupán Európának vágja oda a császárság nevében. Ez kevés lenne: a multba vágja oda a forradalom nevében. Meghallja

és Cambronneban fölismerik az óriások régi lelkét. Ugy látszik, hogy Danton beszél vagy Kléber ordít.

Cambronne szavára az angol hang ezzel felelt: Tüzelj! Az ütegek föllángoltak, a dob megremegett és valamennyi érctorok utoljára kartácsot okádott, rettenetesen, hatalmas füstfelhőben, amelyet a kelő hold határozatlanul világított meg, tova gördült és amikor a füst eloszlott, semmi sem maradt. Ez a félelmetes maradvány megsemmisült: a gárda meghalt. Az élő erődítmény négy fala leomlott és alig lehetett itt valami vonaglást észrevenni a hullák között: a római légióknál is nagyobb szerű francia légiók így haltak meg Mont-Saint-Jeannál, az esőtől és a vértől ázott földön, a sötét buzavetésben, azon a környéken, ahol mostanában hajnali négy órakor füttyörészve és lovát vidáman csapkodva halad el Joseph, aki a nivellesi postakocsit hajtja.

XVI. Quot libras in duce?

A waterlooi csata talány. Éppen olyan homályos azok számára, akik megnyerték, mint annak, aki elveszítette. Napoleon szerint pánik;¹ Blücher csak tüzet lát benne; Wellington semmit sem ért belőle. Nézzék meg a jelentéseket. A tudósítások zavarosak, a magyarázatok homályosak. Az egyik dadog, a másik hebeg. Jomini a waterlooi csatát négy mozzanatra osztja; Muffling három fordulatra vágja; Charras, bár bizonyos pontokra nézve más a véleményünk, egyedül ő maga ragadta meg fölényes pillantással ennek a katasztrófának a jellegzetes vonásait, amelyben az emberi zsenialitás kel birokra az isteni véletlennel. A többi történetíró mind bizonyos mértékben elfogult és ebben az elfogultságban tapogatódzik. Valóban szikrázó nap a katonai monarchia összeomlása, ami a királyok nagy megrökönyödésére magával rántott minden királyságot; az erő bukása, a háboru veresége ez.

Ebben az eseményben, amelyre az emberfölötti szükségesség nyomta a bélyegét, az ember szerepe semmi.

Ha elvitatjuk Waterloot Wellingtontól és Blüchertől, azt jelenti, hogy elveszünk valamit Angliától és Németországtól? Nem. Sem ez a kitűnő Anglia, sem ez a méltóságos Németország nem jönnek számításba Waterloonak ebben a problémájában. Hála az égnek, a népek nagyok a kard gyászos kalandjai nélkül is. Sem Németország, sem Anglia, sem Franciaország nem él kardhüvelyben. Abban a korszakban, amikor Waterloo csupán kardcsörtetés, Blücheren túl Németországnak megvan a maga Goethéje és Angliának Wellingtonon túl megvan a maga Byronja. Az eszmék hatalmas föllendülése századunk tulajdonsága és ebben a hajnalpirkadásban Angliának és Németországnak megvan a maguk nagyszerű ragyogása. Fenségesek abban, amit gondolnak. Lényegük az, amivel fölemelik a civilizáció színvonalát: ez belőlük fakad és nem a véletlenből. Nem Waterloo a forrása annak, amivel megnövelték a XIX. századot. Csak a barbár népek szoktak hirtelen megnövekedni egy győzelem után. Ez a záportól megduzzasztott patak átmeneti hiábavalósága. A civilizált népek, különösen abban az időben, amelyben élünk, nem emelkednek föl, sem nem süllyednek le egy hadvezér jó vagy rossz szerencséje révén. Az emberiségben való fajsúlyuk abból származik, ami több, mint egy ütközet. Hála istennek, a becsületük, a méltóságuk, a műveltségük, a zsenialitásuk nemcsak

¹ Egy befejezett csata, egy elvégzett nap, a jóvátett téves intézkedések, a holnapra biztosított legnagyobb sikerek: minden elveszett egy pillanatnyi páni rémület következtében. (Napoleon *Tollbamondásai Szent-Ilonán.*)

olyan számok, amelyeket a hősök és a győzők, ezek a játékosok tehetnek meg a csaták lutriján. Gyakran veszett csata után győz a haladás. Ha kevesebb a dicsőség, több a szabadság. A dob elhallgat, szóhoz jut az ész. Olyan játék ez, amelyben az nyer, aki veszít. Beszéljünk hát Waterloóról mindkét részről higgadtan. Adjuk meg a véletlennek, ami a véletlené és istennek, ami az istené. Mi Waterloo? Győzelem? Nem. Nyeremény.

Nyereség, amelyet Európa nyert, Franciaország fizetett meg.

Nem sokat ért, hogy oroszlánt tegyenek oda.

Waterloo egyébként a történelem legfurcsább találkozása Napoleon és Wellington. Nem ellenségek ezek, hanem ellentétek. Isten, aki szereti az ellentéteket, sohasem teremtett ennél megragadóbb ellentétet és rendkívülibb szembeállítást. Az egyik oldalon a pontosság, az előrelátás, a mértan, a bölcsesség, a biztosított visszavonulás, a tartalékok kimélése, makacs hidegvér, megingathatatlan módszer, az a stratégia, amely kihasználja a terepet, az a taktika, amely egyensúlyban tartja a zászlóaljait, hajszálnyira pontos öldöklés, a háborúnak percekre való szabályozása, hogy önként semmit se bizzon a véletlenre, a régi klasszikus bátorság, a kifogástalan tökéletesség; a másikonál a megérzés, az ihlet, katonai furcsaság, ember fölötti ösztön, lángoló szempillantás, amely úgy néz, mint a sas és úgy csap le, mint a villám, tüneményes művészet a megvető szenvedélyességben, egy mély léleknek minden titokzatossága, a végzettel, a folyóval, a síksággal, az erdővel, a dombbal való szövetkezés, mindezek számbavétele és valamiképpen engedelmességre kényszerítése, amikor a zsarnok annyira megy, hogy tirannizálja a csatateret. A csillagokban való bizalma a stratégia tudományával egybevetítve, amelyet megnövel, de elhomályosít. Wellington volt a háboru Barêmeje. Napoleon volt a Michelangelója; és ezuttal a lángészt legyőzte a számítás.

Mind a két oldalról vártak valakire. A pontosan számító ért el eredményt. Napoleon Grouchy várta: nem jött el. Wellington Blüchert várta: eljött.

Wellingtonban a klasszikus háboru állt bosszút. Bonaparte fölemelkedésének a hajnalán Olaszországban találkozott vele és fölényesen megverte. A vén bagoly megfutamodott az ifju keselyű elől. A régi taktika nemcsak kudarcot vallott, hanem meg is botránkozott. Ki volt ez a huszonhatéves korzikai, mit akart ez a ragyogó tudatlan, aki, amikor mindenki ellene volt és senki sem mellette, élelmiszerek nélkül, lőszer nélkül, ágyuk nélkül, bakancs nélkül, majdnem hadsereg nélkül, egy maroknyi emberrel a tömegekkel szemben, megrohanta az egyesült Európát és képtelen módon győzelmeket aratott a lehetetlenségben? Honnan jött ez a villamos őrjöngő, aki ugyszólván lélekzetvétel nélkül, ugyanazzal a maroknyi katonával egymásután zuzta porrá a német császár öt hadseregét. Beaulieu Alvincyra, Wurmsert Beaulieure, Mélast Wurmserre, Mackot Mélasra dobálta? Ki volt a háborúnak ez az ujonnan érkezettje, aki hetyke volt, mint egy csillag? A katonai akadémikus iskola meghátrálva előtte, kiátkozta. Ebből származott a kivénült césarizmus engesztelhetetlen bosszuvágya az új ember ellen, a szabályszerű kard dühe a lángoló kard ellen és a sakktábla dühe a lángész ellen. 1815 június 18-án ezé a bosszuvágyé volt az utolsó szó, amely Lodi, Montebello, Montenotte, Mantova, Marengo és Arcole fölé odairta: Waterloo. A középszerűek diadala volt ez, amit a tömegek szeretnek. A végzet beleegyezett ebbe a gunyolódásba. Napoleon hanyatlásában viszontlátta maga előtt a megifjúdott Wurmsert.

Hogy csakugyan megkapjuk Wurmsert, elég, ha befehérijük Wellington haját.

Waterloo elsőrendű csata, amelyet másodrendű hadvezér nyert meg.

A waterlooi csatában meg kell bámulnunk Angliát, az angol szilárdságot, az angol elhatározottságot, az angol vért, azt, hogy Anglia ott felséges volt, ne vegye zokon, mert az önmaga. Nem a hadvezére, hanem a hadserege volt az.

Wellington furcsa hálátlansággal Bathurst lordhoz intézett levelében kijelenti, hogy hadserege, az a hadsereg, amely 1815 június 18-án kiverkedte, „gyalázatos hadsereg” volt. Vajon mit gondol erről a csontoknak az a szomorú keveréke, amelyet Waterloo barázdái alá temettek?

Anglia nagyon szerény volt Wellingtonnal szemben. Wellingtont ennyire nagyra tenni annyi, mint Angliát kisebbiteni. Wellington csak olyan hős, mint mások. Ezek a szürke skótok, ezek a lovas gárdisták. Maitlandnak és Mitchellnek az ezredei, Bach és Kempt gyalogsága, Ponsomby és Somerset lovassága, a skótok, akik dudájukat fújják a kartácstűzben, Rylandt zászlóaljai, ezek az egészen friss ujoncok, akik alig tudták még kezelni a puskát és mégis megállták a helyüket az esslingi és rivolii vén bandákkal: ez, ami igazán nagy. Wellington szívós volt, ez volt az érdeme, nem is vitatjuk el tőle. De a legkisebb gyalogosa és lovasa épp olyan szilárd volt, mint ő. A vaskatona fölér a vasherceggel. Ami pedig bennünket illet, minden dicsőítésünk az angol katonáé, az angol hadseregé, az angol népé. Ha van diadalmi jel, akkor Angliát illeti ez a diadalmi jel. A waterlooi oszlop igazabb lenne, ha egy ember alakja helyett egy népnek a szobrát emelné a felhőkig.

De ezt a nagy Angliát izgatni fogja az, amit itt elmondunk. Anglia az ő 1688-a és a mi 1789-ünk után is még hűbéri illúziókban él. Hisz az örökösödésben és a hierarchiában. Ez a nép, amelyet egyetlen nép sem muld fölül hatalomban és dicsőségben, önmagát nemzetként és nem mint népet értékeli. Mint nép, szívesen rendeli magát alá és lordot fogad el fejéül. A munkás türi a lenézést, mint katona eltüri a botozást. Emlékszünk, hogy az inkermáni csatában lord Raglan nem említhetett meg egy őrmestert, aki, ugylátszik, megmentette a hadsereget, mert az angol katonai hierarchia nem engedi meg, hogy a tiszt rankon alul akármilyen hőst is megemlitsenek a jelentésben. Amit mindenképp bálunk a waterlooihoz hasonló összeütközésben, ez a véletlennek a csodás ügyessége. Éjszakai eső, hougomonti fal, ohaini mély ut. Grouchy, aki nem hallja az ágyudörgést, Napoleon vezetője aki becsapja, Bülow vezetője, aki jó utra irányítja: ezt az egész kataklizmát csodálatosan elrendezték.

Azt is meg kell mondanunk, hogy mindent összevéve, Waterloonál több volt a mészárlás, mint a csata.

Waterloonak valamennyi szabályszerű csata között volt a legkisebb arcvonala a harcosok számához képest. Napoleon háromnegyed mérföldnyire, Wellington fél mérföldnyire áll hetven-ezer harcos mindegyik oldalon. Ebből a tömörségből fakadt a vérengzés.

Számadásokat végeztek és ezt az arányt állapították meg emberveszteség: Austerlitznél a franciák közül tizennégy százalék, az oroszok közül harminc százalék, az osztrákok közül negyvennégy százalék. Wagramnál: francia tizenhárom százalék, osztrák tizennégy. Moszkvában: francia harminchét százalék, orosz negyvennégy. Bautzenben: francia tizenhárom százalék, orosz és porosz tizennégy. Waterloonál a százalék összege negyvenegy. Száznegyvennégyezer harcos közül hatvanezer halt meg.

Waterloo mezején a föld nyugalma ült, az ember érzéketlen hordozójáé és olyan, mint minden síkság.

Mégis éjszakánként valami ködös látomás bontakozik ki belőle. És ha valamelyik utazó arra jár és megnézi és meghallgatja és álmodik, mint Vergilius Philippi gyászos mezején, megragadja a katasztrófa hallucinációja. Az irtózatos június 18-ika ujjáéled; a hazug monumentális domb elmosódik, az oroszlán szétfoszlik, a csatatér visszakapja valóságos alakját; gyalogosok vonalai hullámanak a sikon, dühös vágatás rohan át a láthatáron; a megrémült álmodozó kardok villogását, szuronyok csillogását, bombák lángolását, dörgések szörnyű összecsapását látja; hallja a sir mélyéről jövő hörgést, a fantóm zászlóalj elmosódott dübörgését; ezek az árnyak: gránátosok, ezek a fények: vértések, ez a csontváz: Napoleon, ez a csontváz: Wellington;

mindez nincsen már és mégis összeütközik és harcol egymással; az árkok biborosra válnak, a fák megremegnek, az őrzöngés a felhőkig csap és a sötétségben mind ezek a vad magaslatok: Mont-Saint-Jean, Hougomont, Frischemont, Papelotte, Plancenoit zavarosan úgy jelennek meg, mintha egymást öldöklő kísértetek forgószele koronázná meg őket.

XVII. Hasznos volt-e Waterloo?

Van egy igen tiszteletreméltó liberális iskola, amely egyáltalán nem gyűlöli Waterloot. Mi nem tartozunk hozzá. Számunkra Waterloo csak a szabadságnak megdőbentő dátuma. Egész bizonyosan meglepetés, hogy ilyen tojásból ilyen sas kel ki.

Waterloo, ha a kérdés csucspontjára helyezkedünk, szándék szerint ellenforradalmár győzelem. Európa Franciaország ellen, ez annyit jelent, hogy Pétervár, Berlin és Bécs Páris ellen. A státuszkvó a kezdeményezéssel szemben. 1789 július 14-ét támadták 1815 március 20-án keresztül, ez a monarchiák megmozdulása a fékezhetetlen francia lázadás ellen. Az volt az álmuk, hogy végre lehütsék ezt a huszonhat év óta forrongásban lévő nagy népet. Braunschweig, Nassau, a Romanovok, a Hohenzollernek, a Habsburgok szolidaritása a Bourbonokkal. Waterloo isteni jogot hord a nyergében. Igaz, hogy a császárság zsarnok volt és így a királyságnak, a dolgok természetes visszahatásaként, szükségszerűen liberálisnak kellett lennie. Igaz, hogy a győztesek nagy sajnálkozására Waterlooból kénytelen-kelletlen alkotmányos rend származott. Ami azt jelenti, hogy a forradalmat nem lehet igazán legyőzni és mivel gondviselészerű és teljességgel végzettszerű, mindig újra feltűnik. Waterloo előtt Bonaparte személyében fölborította a régi trónokat, Waterloo után XVIII. Lajos személyében oktrojálta és megtartotta az alkotmányt. Bonaparte postakocsist ültet Nápoly trónjára és őrmestert Svédország trónjára. És így az egyenlőtlenséggel bizonyítja az egyenlőséget; XVIII. Lajos Saint-Ouenben aláírja az emberi jogok kinyilatkoztatását. Ha fogalmat akarunk szerezni arról, hogy mi a forradalom: nevezzük Haladásnak és ha valaki számot akar adni magának arról, hogy mi a haladás, nevezze: Holnapnak. A holnap ellenállhatatlanul befejezi a művét és máris dolgozik rajta. Sajátságos módon mindig eléri a célját. Wellingtont használja arra, hogy Foyból, aki csak katona volt, szónokot faragjon. Foy elesik Hougomontnál és a szószéken emelkedik ki. Így fejlődik a haladás. Ennek a munkásnak a számára nincsen rossz szerszám. Nyugodtan isteni munkájára használja föl azt az embert, aki megmászta az Alpokat és a jó öreg beteget, aki az Elyséen botorkál. A köszvényest épp úgy fölhasználja, mint a győztest. A hódítót kifelé, a köszvényest befelé használja. Waterloo, amikor karddal vágta el az európai trónok lerombolásának a kérdését, csupán azt eredményezte, hogy más oldalon folytatta a forradalmár-munkát. A vagdalkozók befejezték, most a gondolkozókra került a sor. Az a század, amelyet Waterloo föl akart tartóztatni, átlépett rajta és tovább haladt az útján. Ezt a sötét győzelmet a szabadság győzte le.

Mindent összevéve, kétségtelen, hogy ami Waterloonál diadalmaskodott, ami Wellington mögött mosolygott, ami meghozta neki Európa minden marsallbotját, beleértve, amint mondják, Franciaország marsallbotját is, ami vidáman görgette talicskáján a csontokkal telített földet, hogy fölemelje az oroszán halmát, az, ami diadalmasan erre a talapzatra írta ezt a dátumot: 1815 június 18; az, ami Blüchert felbátorította, hogy lekaszabolja a menekülést; az, ami a Mont-Saint-Jean fensikon Franciaországra hajolt, mint valami zsákmányra, ez az ellenforradalom volt. Ez az ellenforradalom mormogta ezt a gyalázatos szót: feldarabolás. Párisba érkezve, közelel látta a tüzhányót, megérezte, hogy ez a hamu égeti a lábát és észretért. Ráfanyalodott arra, hogy alkonyatról dadogjon.

Ne lássunk mást Waterloóban, mint azt, ami Waterloóban van. Nincsen benne szándékos szabadság. Az ellenforradalom önkéntelenül volt szabadelvű, épp úgy, mint hasonló tüneményképpen Napoleon önkéntelenül volt forradalmár. 1815 június 18-án a lóra ült Robespierret kivetették a nyeregből.

XVIII. Az isteni jog ujjáéledése

Vége a diktatúrának. Európában egész rendszer omlott össze.

A császárság olyan árnyékba hanyatlott, amely a haldokló birodalom elsötétedéséhez hasonlított. Megint meglátták az örvényt, mint a barbárok korában. Csakhogy 1815 barbárságának, amelyet a keresztneven kell nevezni, az ellenforradalomnak, rövid volt a lélegzete, hamarosan kifulladt és megszűnt. A császárságot, valljuk be, megsiratták, mégpedig hősi szemek siratták meg. Ha a dicsőség kormánypálcává váll pallosban rejtőzik, akkor a császárság maga volt a megtestesült dicsőség. Elterjesztette a földön mindazt a fényességet, amit a zsarnokság adhat: komor fényességet. Mondjuk inkább: sötét fényességet. A napfényvel összehasonlítva: éjszaka. Az éjszakának ez az eltűnése napfogyatkozás hatását keltette.

XVIII. Lajos bevonult Párisba. A július 8-iki táncmultságok elhomályosították március 20-ának a lelkesedését. A korzikai ellentéte lett a bearninak. A Tuilériák kupoláján fehér zászló lengett. A száműzött trónolt. Hartwell fenyőfaasztala helyet kapott XIV. Lajos lilios karosszéke előtt. Bouvinesről és Fontenayról úgy beszéltek, mintha tegnap lett volna, mivel Austerlitz elavult. Az oltár és a trón felségesen barátkozott. A XIX. században meggyökerezett Franciaországban és a kontinensen a társadalom boldogulásának legkétségbevonhatóbb formája. Európa feltűzte a fehér kokárdát. Trestaillon híressé vált. A *non pluribus impar* jelmondat föltűnt a napot ábrázoló kőszugarakban, a quai d'Orsay kaszárnyájának a homlokzatán. Ahol valamikor császári őrség volt, vörös házat emeltek. A Carousel boltive, amelyet tulhalmoztak idétlen győzelmekkel, idegenül ezek között az ujdonságok között, kissé szégyenlősen talán Marengo és Arcole miatt, az angoulêmei herceg szobrával vágta ki magát. A madeleinei temető kilencvenhárom félelmetes közös sirgödre márvánnyal és jászpissal vont be magát, mert XVI. Lajos és Mária Antoinette csontjai is ott voltak a hamvak között. A vincennesi árokban siremlék nőtt ki a földből, amelynek felírása arra emlékeztet, hogy Enghien herceg ugyanabban a hónapban halt meg, amelyben Napoleont megkoronázták. VII. Pius pápa, aki ezt a felkenést annyira ennek a halálnak a közelében végezte, nyugodtan megáldotta a bukást, mint amilyen nyugodtan megáldotta a trónralépést. Schönbrunnban volt egy négyéves kis árnyék, amelyet lázadás volt római királynak nevezni. És ezek a dolgok megtörténtek és ezek a királyok újra elfoglalták trónjukat, Európa urát ketrecbe zárták, a régi rendszer lett megint az új és a föld minden árnyéka és fénye helyet cserélt, mert egy nyári nap délutánján egy pásztor azt mondta egy porosznak az erdőben: erre menj és ne emerre!

Ez az 1815 olyan volt, mint egy gyászos április. A régi egészségtelen és mérges valóságok új látszatokba burkolódtak. A hazugság házasságra lépett 1789-cel, az isteni jog alkotmánnyal takarta be magát. A képzelgések alkotmányossá váltak, az elfogultságok, babonák és a hátsó gondolatok a 14. szakasszal a szívükben szabadelvűséggel fényesítették magukat. A kigyók vedlése volt ez.

Napoleon naggyá és egyuttal törpévé tette az embert. Az eszmény a ragyogó anyagnak ebben az uralmában az ideológia furcsa elnevezést kapta. Sulyos tévedése volt ennek a nagy embernek, hogy nevetségessé tette a jövőt. Mindamellert a népek, ez az ágyutöltelék, amely annyira szerelmes a tűzérbe, őt keresték a tekintetükkel. Hol van? Mit csinál? Napoleon

meghalt, mondta egy járókelő egy marengoi és waterlooi rokkantnak. - *Hogy ő meghalt!* - kiáltotta ez a katona, - *maga is jól ismeri őt!* A képzelet istenítette ezt a letiport embert. Waterloo után Európa alapjában sötét volt. Valami nagy terület sokáig üresen maradt Napoleon távozása után.

Királyok helyezkedtek el ebben az ürességben. Az öreg Európa arra használta föl, hogy átalakuljon. Alakult egy Szentszövetség. Belle-Alliance (Szépszövetség) mondta előre már Waterloo végzetes csatát.

Ezzel az újjalakult régi Európával szemben új Franciaország körvonalai domborodtak ki. Belépett a jövő, amelyet a császár kigunyolt. Homlokán ez a csillag ragyogott: Szabadság. A fiatal nemzedék izzó tekintete feléje fordult. Sajátságos dolog, hogy egyszerre hevültek ezért a jövőért, a szabadságért, és ezért a múltért, Napoleonért. A legyőzött megnövekedett a vereségben. Az elbukott Bonaparte nagyobbak látszott, mint a talponálló Napoleon. Azok féltek, akik diadalmaskodtak. Anglia Hudson Loweval őriztette és Franciaország Montchenuvel kémleltette. Keresztbefont karja trónokat nyugtalanított. Sándor így nevezte: Az álmatlanságom. Ez a rémület abból a sok forradalmi anyagból származott, amely benne rejlett. Ez az, ami megmagyarázza és menti a bonapartista liberalizmust. Ez az árnykép megremegtette a régi világot. A királyok nyugtalanul uralkodtak, amíg Szent Ilona sziklája ott volt a látóhatáron.

Mialatt Napoleon haláltusáját vívta Longwoodban, a Waterlooi csatátéren elesett hatvanezer ember csendesen rothadt és az ő nyugalmukból valami átáradt a világra. A bécsi kongresszus ebből csinálta az 1815-iki szerződéseket és ezt Európa restaurációjának nevezte.

Ime; ez volt Waterloo.

De mit törődik ezzel a végtelenség? Mindez a vihar, mindez a felhő, mindez a háború, majd ez a béke, mindez az árnyék egy pillanatra sem zavarta meg annak a hatalmas szemnek a fényességét, amely előtt a füstálról füstálra ugránczó bogárka teljesen egyenlő a Notre-Dame felett toronyról toronyra repülő sassal.

XIX. A csatátér éjszaka

Térjünk vissza a csatátérre, mert elbeszélésünk így kívánja.

1815 június 18-án holdtölte volt. Ez a világosság kedvezett Blücher vad üldözésének, elárulta a menekülők nyomát, a nekidühödött porosz lovasságnak szolgáltatta ki ezt a katasztrófális tömeget és segítette a mézárásban. Az éjszakának ilyen tragikus előzékenysége néha elősegíti a katasztrófákat.

Az utolsó ágyulövés után a Mont-Sainte-Jean-fensik kiürült.

Az angolok megszállták a franciák táborát, ez a győzelem szokásos megállapítása. A legyőzöttek az ágyában aludni. Rossommeon túl ütöttek táborát. A poroszok, akik a menekülőket üldözték, előrerohantak, Wellington Waterloo faluba ment, hogy megírja jelentését Lord Bathurstnek.

Ha valaha volt értelme a *sic vos non vobis*-nak, akkor egész bizonyosan erre a falura lehet alkalmazni. Waterloonak nem volt szerepe, egy mérföldnyire volt a harci tevékenységtől. Mont-Saint-Jean ágyúzták, Hougomont-t felgyújtották, Papelotte-ot felgyújtották, Plancenoit-t felgyújtották, a Haie-Sainte-ot rohammal bevették, Belle-Alliance tanuja volt a két győző ölelésének: alig ismerjük ezeket a neveket és minden dicsőség Waterloonak jut, amely egyáltalán nem vett részt a csatában.

Nem tartozunk azok közé, akik hizelegnek a háborunak: ha alkalom nyílik rá, megmondjuk neki a valóságot. A háborunak vannak borzalmas szépségei, amelyeket nem rejtettünk el, de ismerjük be, vannak benne csunya vonások is. Az egyik legmeglepőbb, hogy a győzelem után nyomban kifosztják a hullákat. A csatát követő hajnal mindíg meztelen hullákra virrad.

Ki követi el ezt? Ki mocskolja be a győzelmet? Micsoda undorító, alattomos kéz nyul bele a győzelem zsebébe? Kik ezek a gazemberek, akik a dicsőség mögött végzik aljas munkájukat? Némely bölcsész, köztük Voltaire is azt állítja, hogy éppen ezek vívták ki a dicsőséget. Ugyanazok ezek, mondják. Nincsen tartalék: akik állnak, kifosztják azokat, akik a földön vannak. A nappal hőse az éjszaka vámpírja. Hiszen csak van annyi joga, hogy kifossa azt a hullát, amelyet ő maga tett azzá. Ami bennünket illet, nem hisszük. Teljesen lehetetlennek tartjuk, hogy ugyanaz a kéz szedjen babért és lopja le egy halott csizmáját.

Annyi mindamellert bizonyos, hogy a győzteseket rendszerint követik a tolvajok. De a katonát, főként pedig a mostani katonát, hagyjuk ki a számításból.

Minden hadseregnek megvan a maga uszálya és ezt kell vádolni. Denevér lények, félig banditák, félig szolgák, mindenfajta éjjeli madár, amelyet a háborunak nevezett alkonyat nemz. Egyenruhás emberek, akik nem harcolnak, szimulánsok, félelmetes nyomorékok, csempész markotányosok, akik néha feleségükkel apró taligákon ügetnek és lopják azt, amit árusítanak, koldusok, akik tisztekhez vezetőkül ajánlkoznak, léhűtők, fosztogatók, a menetelő hadseregek - nem a jelen időkről beszélünk - maguk után vonszolták mindezt, annyira, hogy külön nevük is volt: „a lógósok”. Egyetlen hadsereg, de egyetlen nemzet sem felelős ezekért a lényekért: olaszul beszéltek és a németek nyomában jártak; franciául beszéltek és az angolokat követték. Egy ilyen nyomorult spanyol lógós, aki franciául beszélt és zagyvalék picardiai beszédével megtévesztette és orozva gyilkolta meg és rabolta ki rögtön a csatatéren a cerisolesi győzelmet követő éjszaka Fervaques márkit, aki azt hitte róla, hogy francia. A fosztogatásból született a fosztogató. Ezt a betegséget, amelyet csak igen erős fegyelem tudna meggyógyítani, az az utálatos elv teremtette meg: *az ellenségéből élni*.

Bizonyos hírességek megtévesztenek: sosem tudja az ember, miért annyira népszerű némely, egyébként elég nagy tábornok. Turenne-t imádták a katonái, mert türte a fosztogatást: a megengedett rossz a jónak a része lett. Turenne annyira jó volt, hogy megengedte, hogy a Pfalzt tűzbe és vérbe borítsák. Aszerint láthattunk több vagy kevesebb fosztogatót a hadsereg nyomában, hogy milyen szigorú volt a vezér. Hoche és Marceau nyomában nem jártak lógósok; Wellington nyomában, szívesen teszünk neki igazságot, kevés járt.

Mindamellert a június 18-áról 19-ére virradó éjszaka kifosztották a halottakat. Wellington szigorú volt. Parancsot adott, hogy kivégezzék azokat, akiket tettenértek. De a haszonszerzés vágya szívós. A fosztogatók loptak a csatatér egyik szögletében, mialatt a másokban agyonlőtték azokat, akiket rajtacsíptek.

A hold komoran világította be ezt a sikságot.

Éjféltájban egy férfi ögyelgett, vagy inkább kapaszkodott az ohaini mély ut mentén. Minden látszat szerint azok közül volt, akiket az előbb leirtunk. Sem angol, sem francia, sem paraszt, sem katona, kevésbé ember, mint szimat, amelyet idevonzott a halottak szaga, akinek a lopás a győzelme, aki eljött kifosztani Waterloot. Olyan zubbonyba volt öltözve, ami inkább köpeny volt. Nyugtalan volt és vakmerő, előre haladt és hátratekintgetett. Ki volt ez az ember? Az éjszaka alighanem többet tudott róla, mint a nappal. Nem volt nála zsák, de bizonyosan nagy zsebei voltak a köpenye alatt. Időnként megállt, maga körül a sikságot kémlelte, hogy meggyőződjék, nem figyelik-e, hirtelen lehajolt, megbolygatott a földön valamit, ami hallgatag volt és mozdulatlan, majd felkelt és továbbssompolygott. A sompolygása, a magatartása, hirtelen és

titokzatos mozdulata azokhoz az alkonyati kísértetekhez tette hasonlóvá, amelyek a romok között bolyonganak és amelyeket a régi normandok „Bolyongók”-nak neveztek.

Némely gázlók árnyéka ilyen a mocsarakban.

Az a tekintet, amely át tudott hatolni ezen a homályon, észrevette volna, hogy a mont-sainte-jeani és a braine-l'alleudi országut kereszteződésénél, a nivellesi ut mentén álló házikótól néhány lépésnyire valami kátrányozott kosárral bélelt markotányoskocsiféle áll. Az elébe fogott éhes gebe a zablyáján keresztül tépte a csalánt és ezen a taligán asszonyhoz hasonló alak ült ládákon és csomagokon. Talán kapcsolat volt a taliga és az ügyelgő férfi között.

A homály fenséges volt. Egyetlen felhő sem mutatkozott a láthatáron. A föld véres lehet, de azért a hold fehér marad. Ez az égnek a közömbössége. A réteken a kartácstól letört, de nem egészen leszakadt faágak kérgükön lógva csendesen himbálództak az éjszaka szellőjében. Fuvallat, szinte csak lehellet ingatta a bokrokat. A fűben mintha elköltöző lelkek röppenése lett volna.

Messziről hallani lehetett az angol tábori őrszemek és őrzáratok lépteinek halkán átszűrődő zaját.

Haugomont és Haie-Sainte még mindig égett, az egyik nyugaton, a másik keleten, két nagy lángban, amelyhez, mint valami laza rubintnyaklánc, a végén egy-egy karbunkulussal, csatlakozott az angol tábortüzeknek a láthatár dombjai felett hatalmas félkörben ivelő vonala.

Elmondtuk az ohaini uton történt katasztrófát. A sziv rémülten gondol arra, micsoda halála volt annyi derék hősnek.

Ha valami borzalmas, ha van valóság, amely tulatesz az álmon, hát ez az: Élni, látni a napot, teljes birtokában lenni a férfiuerőnek, egészségesen vidámnak lenni, szivből kacagni, rohanni az előttünk levő kápráztató dicsőség felé, érezni keblünkben a lélegző tüdőt, szivünk dobogását, értelmes akaratot, beszélni, gondolkodni, remélni, szeretni, van anyánk, feleségünk, gyermekeink, élünk a fényben és hirtelen, egy szempillantás alatt, egy percnél kevesebb idő alatt lezuhanni a mélységbe, leesni, gurulni, taposni, letiportatni, összezuzatni, látni a buzakalászt, a virágokat, a leveleket, az ágakat és az ember sehohsem tud megkapaszkodni, érezni, hogy a kard már haszontalan, érezni maga alatt az embereket, érezni magán a lovakat, hiába vergődni, a sötétségben a megvadult lovak patái összetörték a csontjait, érezni egy csizmasarkot, amelytől kidülled az ember szeme, dühösen harapdálni a lovak vasalását, fuldokolni, üvölteni, vonaglani, alul lenni és arra gondolni: az előbb még élő ember voltam! Ahol ez a siralmas katasztrófa hörgött, most csend uralkodott. A mélyut árka kibogozhatatlan összevisszaságban megtelt lovasokkal és lovakkal. Borzalmas gomolyag. Már nem volt part. A hullák egyszintre emelték az utat a siksággal és a széléig értek, mint a gabona a tetézve megtöltött vékában. A felső részén egy rakás halott, vérpatak az alsó részében. Ilyen volt ez az ut 1815 június 18-án. A vér elcsurgott egészen a nivellesi országutig és az utat elzáró fatorlasznál, azon a környéken, amelyet még ma is mutogatnak, nagy tócsává gyülemlott. Emlékszünk rá, hogy a genappei ut irányában, éppen az ellenkező oldalon történt a vértések összeomlása. A hullák sűrűsége arányban volt az árok mélységével. A halottak rétege vékonyabbá vált a közepe táján, azon a részen, ahol lelapul, ahol a Delord-hadosztály elhaladt.

Ezen a tájon járt az éjszakai csavargó, akit az előbb bemutatunk az olvasónak. Ezt a hatalmas sirt kutatta át. Nézelődött. Szörnyen undorító halottszemlét tartott. Vérben gázolt.

Egyszerre csak megállt.

Néhány lépésnyire tőle, a mélyutban, ott, ahol a hullarakás végződött, ez alól az emberekből és lovakból álló halom alól a holdfénytől megvilágított nyitott kéz nyult ki.

Ennek a kéznek az egyik ujján valami ragyogott. Aranygyűrű volt.

Az ember lehajolt, egy pillanatra guggolva maradt és amikor felegyenesedett, a gyűrű már nem volt a kézen.

Pontosabban: nem is egyenesedett fel. Valami vadállati és megriadt tartásban maradt, hátat fordított a hullahalmaznak, a látóhatárt fürkészte, térdén állva, egész felsőteste a földretámasztott két mutatóujjára nehezedett, fejét előrenyújtotta és a mélyút partja felé lefelé tekintett. A sakál négy mancsa bizonyos műveletekre igen alkalmas.

Majd rászánta magát és felállt.

Ebben a pillanatban megrándult. Érezte, hogy a háta mögött valami fogja.

Megfordult. A nyitott kéz volt, amely becsukódott és megragadta köpenyének a csücskét.

Egy becsületes ember megijedt volna. Ez elnevette magát.

- No nézd. Hiszen csak a halott - mondta. - Inkább egy kísértet, mint egy csendőr.

Közben a kéz elgyöngült és elengedte. Az erő hamar kimerül a sirban.

- Ejha! - folytatta a csavargó. - Hát ez a halott él? No lássuk.

Megint lehajolt, átturta a halmot, eltávolította azt, amelyik utjában volt, megragadta a kezét, kiemelte a fejet, kihuzta a testet és néhány pillanat múlva a mélyút árnyékában egy élettelen, vagy legalább is ájult embert vonzott. Vértessé volt, tiszt, sőt magasabbrangu tiszt. Vértje alól vastag aranyvállrojt kandikált ki. Ennek a tisztnek nem volt már sisakja. Dühös kardvágás hasította át az arcát, amelyet teljesen vér borított. Különben nem látszott rajta, mintha a tagjai összetörtek volna és valami szerencsés véletlen következtében, ha ugyan itt ezt a szót alkalmazhatjuk, a halottak ivben görbültek el felette, úgyhogy megóvták az összetiprástól. A szemét lehunyta.

Vértjén a becsületrend ezüstkeresztje csillogott.

A csavargó letépte ezt a keresztet és a köpenye alatt levő örvénybe süllyesztette.

Ezután megtapogatta a tiszt órazsebét, megérezte és kiemelte az óráját. Majd a mellényét kutatta ki, tárcát talált benne és zsebrevágta.

Amikor a haldoklónak nyújtott segítségnek ehhez a részéhez ért, a tiszt felnyitotta a szemét.

- Köszönöm, - mondta elhaló hangon.

Az őt tapogató ember mozdulatainak a rángatása, a hűvös éjszaka, a szabadon belélegzett levegő felébresztette ájultságából.

A csavargó nem felelt. Felemelte a fejét. A síkságon léptek zaja hallatszott. Alighanem őrzőjárat közeledett.

Ki nyerte meg a csatát? - suttogta a tiszt, mert a hangjában még megmaradt a halálküzdelem.

- Az angolok - felelte a csavargó.

- Keresse ki a zsebemet. Talál benne egy tárcát és órát. Vegye el - folytatta a tiszt.

Ez már előbb megtörtént.

A csavargó úgy tett, mintha teljesítené a kívánságát és így szólt:

- Nincsen benne semmi.

- Megloptak - mondta a tiszt. - Dühös vagyok. Magának szántam.

Az őrjárat léptei egyre kivehetőbbé váltak.

- Jönnek - mondta a csavargó és olyan mozdulatot tett, mint aki távozni akar.

A tiszt kinosan felemelve a karját, visszatartotta:

- Megmentette az életemet. Kicsoda maga?

A csavargó gyorsan és halkán felelte:

- Én is, mint ön, a francia hadsereghez tartoztam. Most el kell hagynom önt. Ha ittfognak, agyonlőnek. Megmentettem az életét. Most már segítsen magán.

- Mi a rangja?

- Örmester.

- Hogy hívják?

- Thénardier.

- Nem felejtsem el ezt a nevet. Ön meg jegyezze meg az enyémet. Pontmercy vagyok.

MÁSODIK KÖNYV

Az Orion hajó

I. A 24601. számból 9430. szám lesz

Jean Valjean-t újra letartóztatták.

Bizonyára szívesen fogadja mindenki, ha sebtében haladunk végig a fájdalmas részleteken. Mindössze arra a két ujságcikkre szorítkozunk, amely a Montreuil-sur-mer városában történt döbbenetes események után néhány hónappal később jelent meg az akkori ujságokban.

Ezek a cikkek kissé hézagosak. Emlékezzünk csak vissza, hogy akkortájt még nem volt meg a *Gazette des Tribunaux*.

A *Drapeau blanc* című ujságból vesszük át az első cikket, amely 1823 július 25-ikén kelt:

- „A Pas-des-Calais egyik kerülete nem mindennapi eseménynek volt színhelye. Bizonyos Madeleine nevű ember, aki a megyében különben idegen, új eljárás révén egy régi helyi iparágat lendített föl néhány év alatt, tudniillik a szurokból és a fekete üvegből készült apró csecsebecsék gyártását. Vagyonra tett szert, s mondjuk meg, hogy vagyonhoz juttatta az egész kerületet is. Jó szolgálatainak elismerésül kinevezték polgármesterré. A rendőrség megállapította, hogy ez a Madeleine ur senki más, mint Jean Valjean, szökésben levő volt fegyenc, akit 1796-ban ítéltek fogságra lopás miatt. Jean Valjean-t visszavitték a börtönbe. Ugy látszik, hogy elfogatása előtt Lafitte urtól félmilliónál is nagyobb összeget sikerült fölvennie, amit ott letétbe helyezett, mely összeget különben, mint mondják, nagyon tisztességes uton, az üzletével gyűjtött össze. Azt, hogy Jean Valjean, mielőtt a toulon-i börtönbe visszavitték, ezt az összeget vajjon hol rejtette el: nem tudták kideríteni.”

A második közleményt, amely egy kissé már részletesebb s ugyanaznap kelt, a *Journal de Paris* című lapból vesszük át:

- „Bizonyos Jean Valjean nevű kiszabadult fegyenc állott a Var-megye esküdtszéke elé olyan körülmények közt, amelyek figyelmet érdemelnek. Ennek a gonosztevőnek sikerült kijátszania a rendőrség éber figyelmét: álnevet vet föl s kinevezte magát egyik északi kisebb városunk polgármesterévé. Ebben a városkában eléggé jelentékeny üzletet alapított. Az államügyészség fáradhatatlan buzgalmának köszönhető, hogy ezt a gonosztevőt végre is leleplezték és elfoghatták. Ágyasa egy utcai leány volt, aki elfogatása pillanatában az izgalmak következtében meghalt. Ennek a nyomorultnak, aki herculesi erejű ember, sikerült egérutat nyerni, a szökését követő harmadik vagy negyedik napon azonban a rendőrség újból elfogta Párisban éppen abban a pillanatban, midőn fel akart szállni egyikére azoknak a társaskocsiknak, amelyek a főváros és Montfermeil (Seine-et-Oise) közt közlekednek. Ugy beszélnek, hogy ezt a három vagy négy napig tartó szabadságot arra használta fel, hogy kezébe kaparinthassa azt a tekintélyes összeget, amelyet egyik előkelő bankházunknál helyezett letétbe. Az összeget hat vagy hétszáz ezer frankra becsülik. A vádirat szerint a pénzt rejtkehelyen elásta, amire azonban ráakadni nem sikerült. Elég annyi, hogy azt a bizonyos Jean Valjean nevű egyént Var-megye esküdtszéke elé állították s azzal vádolják, hogy körülbelül nyolc esztendővel ezelőtt az országuton kirabolt egy olyan derék, becsületes fickót, akik - amint azt a ferney-i patriárka halhatatlan verseiben mondotta:

„...Szavojából jönnek minden esztendőben
S a nagy kéményt kitisztogatja röpke
Kezüik, ha már a sok korom betömte.”

Ez az utonálló lemondott a védekezésről. Az államügyészség jártas és ékesbeszédű képviselője kiderítette, hogy bűntársai voltak és hogy Jean Valjean tagja volt egy délvidéki tolvajbandának. Ennek következtében Jean Valjean-t bűnösnek nyilvánították s halálra ítélték. A bűnös vonakodott a semmitőszékhez fölfolyamodni. Végtelen kegyességében méltóztatott a királynak büntetését életfogytiglan való kényszermunkára változtatni. Jean Valjean-t tüstént el is szállították a toulon-i gályabörtönbe.”

Emlékezhethünk rá, hogy Jean Valjean Montreuil-sur-mer városában vallásos életet élt. Néhány ujság, köztük a *Constitutionnel* is, a büntetés megváltoztatását úgy tüntette föl, mint a papi párt diadalát.

Jean Valjean a gályabörtönben más számot kapott. A száma most: 9430.

Különben, hogy ne kelljen ismét visszatérnünk reá - jelentsük ki, hogy Madeleine urral együtt eltűnt ám Montreuil-sur-mer jóléte is. Valóra vált mindaz, amit ő ama lázas és gyötrelmes éjszakáján előrelátott: nélküle *nincs a városnak lelke*. Bukása után megtörtént Montreuil-sur-mer városában is a tönkrement nagy emberek birtokain való amaz önző osztozkodás, virágzó vállalatoknak végzetes szétforgácsolódása, ami az emberi társadalomban láthatatlanul minden nap végbemegy s amilyenről a történelem csak egyizben emlékszik meg, mely Nagy Sándor makedon király halála után történt. A helytartók királyokká koronáztatják magukat; a munkavezetők hirtelen átvedlenek gyárosokká. Most is ádáz versengések támadtak. Madeleine ur nagyszerű műhelyeit bezárták, az épületek beomlottak, a munkások szétszéledtek. Némelyek odahagyták a vidéket, mások sutba dobták a mesterségüket. Ettől kezdve minden összezsugorodott, ahelyett, hogy terebélyesedett volna: nem a közjóért, hanem a haszonért történt minden. Immár nem központ, s mindenütt csak a versengés és a mohó nyereségvágy. Mindennek Madeleine ur volt a gazdája, mindent ő igazgatott. Miután pedig ő megbukott: most mindenki csak a maga hasznát hajszolja, a szervezkedés szellemét a harc szelleme váltotta föl, az előzékenységet a durvaság, az alapító emberszeretetét pedig az egymás iránt való gyűlölet. Azok a szálak, amiket Madeleine ur bogozgatott össze, most összegabalyodtak és elszakadtak: a készítés módját meghamisították, a gyártmányok gyatrábbakká lettek, odalett a bizalom. Az árupiacok megcsappantak, a rendelések megfogytak; a munkabér leromlott, a műhelyek szüneteltek, beköszöntött a csőd. És most már a szegények mit sem kaptak, elalélt minden.

Maga az állam is észrevette, hogy valakit valahol tönkre zuztak. Nem is egészen négy esztendőre az esküdtbiróság ítéletének kihirdetése után - amely megállapította, hogy Madeleine és Jean Valjean egy és ugyanaz a személy s a gályabörtön mellett döntött - az adószedés költségei a Montreuil-sur-mer kerületben a kétszeresére emelkedtek, amiről Villèle ur 1827 február havában a szószéken meg is emlékezett.

II. Amelyben két verssort fogunk olvasni, amely talán magától az ördögtől származik

Mielőtt továbbmennénk, nem lesz fölösleges elmondanunk néhány részletét annak a különös esetnek, amely ugyancsak ezidőtájt történt Montfermeil-ben s amely az államügyészség bizonyos gyanitásaival mintha összefüggésben volna.

Él Montfermeil környékén egy nagyon régi babona, amely annál érdekesebb s annál értékesebb, mert Páris közelségében a babona éppen olyan, mint az aloé Szibériában. Mink azok közül valók vagyunk, akik a ritka növényt tisztelik. Ime tehát a montfermeil-i babona! Az emberek azt hiszik, hogy az ördög, emlékezetet meghaladó idő óta, az erdőben szokta elrejtetni a kincseit. Anyókák beszélnek, hogy napnyugtakor az erdő sűrűjében gyakran lehet látni valami szekeres vagy favágó külsejű, fekete embert, facipőben s vászonnadrágban és ujjasban, akit arról lehet felismerni, hogy sapka vagy kalap helyett két iszonyu szarv van a fején. Hát erről bizony csakugyan rá lehet ismerni! Ez az ember rendszerint gödröt ás. Ebből a találkozásból háromféle módon lehet hasznot huzni. Első módon úgy, hogy az ember oda megy hozzá s megszólítja. Ekkor azután észreveszi, hogy hiszen ez jámbor paraszt, aki csak a alkonyi homályban látszik feketének s dehogy ás gödröt, hanem egyszerűen füvet kaszál a teheneinek; amit pedig két szarvnak nézett az ember, nem egyéb, mint vasvilla, amit a hátán cipel s amelynek két ága az esti félhomályban olybá tűnik föl, mintha azok a fejből ágaznának ki. Az ember hazamegy s még azon a héten meghal. A második módon úgy huzhat hasznot belőle az ember, hogy megfigyeli s megvárja, amíg megásta s azután betemette a gödröt és távozik; ekkor odarohan az ember a gödörhöz, kiássza és kiveszi onnan a „kincset”, amit az a bizonyos fekete ember ott okvetetlenül elásott. Ebben az esetben még ugyanabban a hónapban meghal az ember. Végül a harmadik módon úgy, hogy nem áll szóba a fekete emberrel, még csak rá sem néz, hanem ahogy csak a lábai engedik: hanyatthomlok elrohan. Abban az évben meghal az ember.

Mint hogy mind a három eljárásnak meg van a maga hátránya: leginkább a másodikat alkalmazzák, amelynek meg van az az előnye, hogy legalább kincshez jut az ember - ha csak egy hónapra is! Vállalkozó szellemű emberek, kiket a kecségető szerencse könnyen megkörnyékez, amint mondják, gyakran tárták már föl az olyan gödröket, amiket az a fekete ember ásott, hogy megpróbálják kirabolni az ördögöt. Ugy látszik azonban, hogy a művelet nem sok eredménnyel szokott járni. Ha ugyan hinni lehet a legendának és kiváltképpen annak a titokzatos két latin versornak, amit erre vonatkozóan egy gonoszéletű, boszorkányokkal cimboráló, Tryphon nevezetű szerzetes hagyott hátra örökül. Ez a Tryphon Rouen közelében, a Saint-Georges de Bocherville-apátságban van eltemetve s varangyosbékák tenyésznek a sirján.

Az emberek szörnyen nehéz munkát végeznek, mert ezek a gödrök rendszerint nagyon mélyek. Izzadnak, ásnak, egész éjszaka dolgoznak az emberek, mert a munkát éjszaka kell elvégezni; rájuk izzad az ing, csonkig ég a gyertya, kicsorbul az ásó, s mikor azután végre a gödör fenekéhez értek, mikor már a „kincs” után nyulnak: vajjon mit találnak? Mi is hát az ördög kincse voltaképpen? Egy sou értékű pénzdarab, olykor egy tallér, kődarab, csontváz, vérző holttest, kísértet négyrét hajtva, mint tárcában a papiroslap, sokszor meg - semmi. Tryphon verssorai mintha ezt akarnák mondani a tolakodó kíváncsiaknak:

*„Fodit, et in fossa thesauros condit opaca,
As, nummos, lapides, cadaver, simulacra, nihilque.”²*

Ugy látszik azonban, hogy napjainkban találnak még ott ezenkívül hol lőporszarut puska-golyókkal együtt, hol pedig elhasznált, zsiros megsárgult játékkártyát, amivel alighanem az ördögök játszottak. E két utóbbi leletet Tryphon nem említi, tekintve azt, hogy Tryphon a XII. században élt, az ördög pedig, úgy látszik, nem volt annyira leleményes, hogy föltalálja a puskaport Roger Bacon s a kártyát VI. Károly előtt.

² Ás, míg gödre sötétje takarja a garmada kincset,
Tallért és köveket, tetemet, képet meg a semmit!

Egyébiránt annyi bizonyos, hogy ha valaki ezzel a kártyával játszik, hát elveszti mindenét, ami pedig a lőporszaruban levő puskaport illeti, nos, annak az a tulajdonsága, hogy a puska hátrafelé sül el tőle.

Ám rövidesen azután, hogy az államügyészségnek az a gyanuja támadt, hogy Jean Valjean kiszabadult fegyenc szökése alatt néhány napon át Montfermeil környékén kóborolt, ugyancsak ebben a faluban azt is észrevették, hogy bizonyos Boulatruelle nevű, öreg utkaparó holmi „titkos utakra” indult az erdőbe. A környéken tudni vélték, hogy ez a Boulatruelle börtönviselt ember; valamiféleképp rendőri felügyelet alatt állott, s minthogy munkát sehol sem kapott: olcsó munkabér fejében a hatóság alkalmazta utkaparó gyanánt a Gagny-ból Lagny felé vivő uton.

Ezt a Boulatruelle-t a környéken mindenütt görbe szemmel nézték az emberek; pedig, jómaga mód fölött tisztességtudó, nagyon alázatos ember volt, készségesen megemelte sapkáját mindenki előtt s reszketve mosolygott a csendőrökre. Amint rebesgették, alighanem bizonyos bandákkal állott összeköttetésben s azzal gyanúsították, hogy éjjelenként ott settenkedik titokban az erdőirtás szélén. Mindebben mindössze annyi volt az igazság, hogy Boulatruelle szerette az itókát: részeges ember volt.

Ime, állítólag ezeket vették észre az emberek:

Egyidő óta Boulatruelle tulkorán abba hagyta az uttöltés és javítás munkáját s ásójával az erdő felé indult. Estenden találkozott vele az emberek a legelhagyottabb tisztásokon s a rengeteg erdő sűrűjében egyaránt; úgy látszott, mintha keresett volna valamit, amint gödröket ásott néha. A vén anyókák eleinte magának Belzebubnak vélték őt, később azután ráismertek Boulatruelle-re, de azért egy csöppet sem lettek nyugodtabbak. Boulatruelle-nek ezek a találkozások mintha csöppet sem lettek volna inyére. Látszott rajta, hogy bujkálni akar és hogy valami titokszerűség van mindabban, amit csinál.

A faluban beszéltek:

Tiszta dolog, hogy az ördög jelent meg neki valahogyan. Boulatruelle látta az ördögöt és most keres-kutat. Oh, ő csakugyan képes arra, hogy megkaparítsa Lucifer összeharácsolt kincseit!

A Voltairiánusok megtoldották ezzel:

- Vajjon Boulatruelle csalja-e lépre az ördögöt, avagy megfordítva: az ördög csapja-e be Boulatruelle-t?

A vén nénikék buzgón hányták magukra a keresztet.

Boulatruelle erdei fortélyoskodásai azonban végre mégis megszűntek, s most már ismét rendesen ellátta utkaparó szolgálatát.

Mindazáltal maradt még néhány kíváncsi ember, akik úgy gondolkodtak, hogy a legendás kincsektől eltekintve, alighanem van ezekben a dolgokban valami nem remélt haszon is, komolyabb, kézzelfoghatóbb valami az ördög pénzénél, aminek a titkát az utkaparó félig-meddig bizonyára kileste. A „legkíváncsibbak” voltak a tanító és Thénardier, a kocsmáros, aki mindenkivel jóbarátságot tartott fenn s még Boulatruelle-lel sem röstelt cimborálni.

- Hogy gályabörtönben volt? - fakadt ki Thénardier. - Ejh, Istenem, nem tudhatjuk, hogy kik vannak ott és hogy kik kerülnek még oda.

Egy este a tanító kijelentette, hogy volt idő, amikor még az igazságszolgáltatás azt is kinyomoztatta volna, vajjon Boulatruelle-nek mi keresni valója van az erdőben, s bizony kivallatta volna, ha másképp nem, hát szükség esetén kinzással. Boulatruelle például a vízzel való vallyatásnak aligha birt volna ellentállni.

- Próbáljuk meg borral! - jegyezte meg Thénardier.

Összedugták a fejüket s itatták a vén utmestert. Boulatruelle roppant sok bort megivott, de annál kevesebbet beszélt. A vén utkaparó csodálatos művészettel és fenséges arányokban tudta összeegyeztetni a borissza ember szomjuságát a bíró bölcs mértéktartásával. Mégis erőszakos faggatások révén s néhány elejtett homályos szó össze-visszaforgatásával, csürés-csavarásával Thénardier és a tanító a következőket sütötték ki:

Egy reggelen Boulatruelle, mikor napkeltekor munkába indult, nagy meglepetésére egy bokor tövében az erdő egyik szögletében egy ásót meg egy kapát pillantott meg, amiket mintha odarejtett volna valaki. Boulatruelle úgy vélte, hogy az az ásó és kapa alighanem Six-Fours apó, a vízhold szerszáma; ügyet sem vetett reá többé. De még aznap este Boulatruelle, - aki maga ugyan mindent megfigyelhetett, de aki, egy vastag fa mögé rejtőzvé, nem volt látható - az utról az erdő legsűrűbb része felé látott valakit haladni, aki nem erre a vidékre való ugyan, de akit Boulatruelle jól ismert. Thénardier ezt így fejtette meg: börtöntársa volt. Boulatruelle semmi áron sem akarta elárulni a nevét. Ez a bizonyos valaki, egy csomagot cipelt, négyszögletes valamit, amely mintha nagy doboz, vagy egy kisebb fajta láda lett volna. Boulatruelle meglepődött. Mégis, mintegy hét vagy nyolc perc múlva arra a gondolatra jött, hogy nyomon követi azt a „valakit”. De elkésett, mert az a valaki már mélyen bentjárt az erdő sűrűjében s az éjszaka is beköszöntött. Boulatruelle tehát nem tudott ráakadni. Ekkor azután arra határozta el magát, hogy megfigyeli az erdő szegélyét. „Holdvilágos éjszaka volt.” Két vagy három óra múlva Boulatruelle azt a bizonyos valakit látta kijönni az erdőirtásból, de már nem az a ládika volt nála, hanem ásó és kapa. Boulatruelle megvárta, amíg az a valaki eltávozott. Az azonban, hogy megszólítsa, eszébe sem jutott, lévén amaz háromszorta erősebb nála s azonfelül ásó is volt vele. Valószínű, hogy agyonsujtotta volna Boulatruelle-t, ha fölismeri, vagy ha azt kellett volna látnia, hogy fölismerték. Megható ömlengés lett volna ez a két régi cimborá részéről, akik egymásra leltek! Az ásó meg a kapa azonban fénysugárként hatott Boulatruelle elméjére. Reggel odarohant a bokrokhoz, de az ásónak és a kapának már csak hült helyét találta. Erről azután arra következtetett, hogy az a valaki az ásóval gödröt ásott, odarejtette a ládikát s a kapával aztán betemette a gödröt. Minthogy pedig a ládika olyan kicsiny volt, hogy holttest abban nem férhetett el: kétségkívül pénz volt benne! Ez a magyarázata az ő erdei keresgélésének. Boulatruelle fölkutatta, fölástá, össze-vissza hányta ugyszólván az egész erdőt s keresett-kutatott mindenütt, ahol a földön friss ásás helyét vélte fölismerni. Hiába!

Semmit sem birt „napvilágra hozni”. Montfermeil-ben azóta senki sem törődött többé a dologgal. Csak néhány komámasszony mondotta még:

- Annyi mégis csak bizonyos, hogy az a gany-i utkaparó nem hiába csinálta azt a sok hü-hót. Bizonyos, hogy látta az ördögöt!

III. Mire volt szükség, hogy bizonyos előkészítő művelet után a bilincs láncá egyetlen kalapácsütésre elszakadjon?

Ugyancsak az 1823-ik esztendő októberének vége felé, Toulon lakosai szemtanúi voltak, mint vonult be kikötőjükbe az *Orion* nevű hajó, hogy a nagy vihar következtében szenvedett sérüléseit kijavítsa. Ezt a hajót később mint iskolahajót használták Brest-ben, akkortájt azonban a Földközi tengeri hajórajhoz tartozott.

Noha ez a hajó bizony már nagyon megviselt állapotban volt, - a tenger gonoszul elbánt vele - mégis hatásos látványt nyújtott, mikor a kikötőbe bevezett. Valamiféle lobogó volt rajta,

amelyet megilletett a szabályszerű tizenegy ágyulövés, amiket a hajó egyenkint viszonzott, összesen tehát huszonkét ágyulövés dördült el. Kiszámították, hogy sortüzek, királyi és katonai tisztelgések, udvarias üdvözlések kölcsönös viszonzása, szertartásos jelzések, a kikötők és az erődök formaiasságai, napkeltének és napnyugtának valamennyi erődtmény és valamennyi hajó részéről való mindennapos üdvözlése; kikötők megnyitása és elzárása stb., stb. révén a civilizált világ az egész földön minden huszonnégy óra alatt százötvenezer ágyulövést pazarol el haszontalanul. Hogyha csak hat frankot számítnak ágyulövésenként, naponként akkor is kilencszázezer, évenként pedig háromszázmillió frankra becsülhető az az összeg, amely ily módon füstbe megy. De ez csak egyetlen részlet! Ezalatt pedig a szegények éhen halnak.

A restauráció az 1823-iki esztendőt a „spanyolországi háboru korszakának” nevezte el.

E háboru során sokféle esemény és sajátos erők olvadtak egybe. Például a Bourbon-ház fontos családi ügye. A francia ág, támogatván és pártfogolván a madridi ágat: voltaképpen elsőszülöttségi jogot gyakorolt.

Látszólagos visszatérés a mi nemzeti hagyományainkhoz, bonyolódva szolgálással és függéssel az északi kormányokkal szemben. Angoulême herceg, akit a liberális ujságok *andujari hős*-nek neveztek, békés természetével kissé ellentétes diadalmas magatartásában elnyomta az inkvizíciós törvényszéknek a liberálisok agyrémszerű terrorizmusával viaskodó reális régi terrorizmusát. A vén csoroszlyák roppant rémületére, *descamisados* néven a sans-culotte-ok újra életre keltek. A monarchizmus gátolta az anarchiának minősített haladást; a 89 elméleteit hirtelen aláásták; európaszerte megálljt kiáltottak oda a francia eszmének, amely utban volt, hogy bejárja az egész világot. Károly Albert után Carignan herceg, a királyi herceg-főhadvezér oldalán, a gránátosok vörös vállrojtját fölveve, besoroztatta magát, mint önkéntest abba a Kereszteshadjáratba, amit a királyok vezettek a népek ellen. A császárság katonái hadba vonultak ugyan, de nyolc esztendei veszteglés után már megöregedetten, szomoruan és fehér szalag csokorral. A háromszinű lobogót egy maroknyi hős francia lobogtatta idegenben, mint harminc évvel korábban a fehér zászlót Koblenz-ben. Szerzetes testvérek vegyültek katonáink sorai közé; a szabadság és az ujtás szellemét szuronyokkal térítették észre; Franciaország fegyverei révén vesztette el mindazt, amit szellemével szerzett. Különben is, az ellenség vezérei megvesztegettették magukat, a katonák tévóváztak, a városokat milliókkal ostromolták meg. Katonai veszedelem nem fenyegetett, mégis robbanásoktól lehetett tartani, akárcsak a meglepetésszerűen megtámadott aknáknban. Vér, az kevés ömlött; becsületet bizony kevesen szereztek maguknak; voltak azonban, kiket szégyen ért, de dicsőséget senki sem aratott. Hát ilyen volt az a háboru, amelyet XIV. Lajos ivadékaiból kikerült uralkodók kezdeményeztek s Napoleon tábornokai vezettek. Ennek a háborunak jutott osztályrészül az a szomorú sors, hogy nem emlékeztetett sem a nagyszerű hadjáratokra, sem a nagyszerű politikára.

Némely fegyvertény azért mégis jelentős volt; például a Trocadéro bevétele a többek között, mint katonai vállalkozás, igazán szép! Mégis, mindent egybevetve, ismételjük: e háboru trombitáinak repedt volt a hangja, gyanus az ügye, a történelem pedig igazolja Franciaország magatartását, hogy ezt a hamisított diadalt vonakodott elismerni. Az azonban szinte nyilvánvaló, hogy az ellentállással megbizott bizonyos spanyol tiszték nagyon könnyen meghátráltak, s a győzelem nyomán legott fölmerült a megvesztegetés gondolata. A látszat az volt, hogy a tábornokokat nyerték meg, nem pedig az ütközetet. És a győzelmes katona pironkodva tért vissza hazájába. Háborunak csakugyan megalázó volt, s zászlóaljának ráncain szinte olvasni lehetett: *Banque de France*.

Az 1808-iki háboru katonái, kikre Saragossa oly szörnyű módon rájuk omlott, ugyancsak hunyorgatták a szemüket 1823-ban, látván: mily könnyedén megnyilnak előttük az erődök s

már sajnálni kezdték Palafox-ot. Hát bizony ilyen a kedve Franciaországnak, amely jobban szereti, ha Rostopchine, semmint ha Ballesteros áll szemközt vele.

Komolyabb szempont, amelyre itt ki kell terjeszkednünk, az, hogy ez a háboru, amely Franciaországban annyira sértette a katonai szellemet, fölháborította a demokratikus érzést. Leigázásra való vállalkozás volt ez! E hadjárat során a francia katonának, mint a demokrácia fiának, az volt a feladata, hogy igát rakjon mások nyakára. Csuf, fonák érzés! Franciaországnak az a rendeltetése, hogy a népek szellemét fölébressze, nem pedig, hogy elfojtsa. 1792 óta Európa valamennyi forradalma francia forradalom volt. A szabadság Franciaországból sugárzik szét. Mint ahogy a nap ontja fényét! Vak, aki azt nem látja! Bonaparte mondta.

Az 1823-iki háboru merénylet volt a nemes spanyol nemzet és egyuttal a francia forradalom ellen is. Ezt a szörnyüségessé tettét pedig Franciaország követte el; igaz, hogy kényszerüségéből, mert - kivéve a fölszabadító háborukat - mindazt, amit a hadseregek művelnek, kényszerüségéből cselekszik. Ezt jelenti a *szenvedőleges engedelmesség* szó is. A hadsereg különös mestermüve a vegyi összetételnek, amelyben a tehetetlenség roppant nagy mennyiségéből ered az erő. Így magyarázható meg a háboru, amit az emberiség indit az emberiség ellen, az emberiség akarata ellenére.

Ami a Bourbonokat illeti, nos: az 1823-iki háboru reájuk nézve végzetes volt. Ők ugyan sikernek tekintették. Nem vették észre: mily veszedelmes egyetlen hadiparancsral megölni az eszmét! Naiv együgyüségükben oly nagyot tévedtek, hogy berendezkedésükben egy gonosztett roppant legyöngítését alkalmazták az erő eleme gyanánt. A törbecsalás szelleme meghonosodott a politikájukban. 1830 az 1823-ból sarjadt ki. Tanácskozásaik során a spanyolországi hadjárat bizonyíték lett az erőszakos cselekedetek és az isteni jog alapján véghezvitt kalandok mellett. Franciaország, miután Spanyolországban visszaállította *el rey neto-t*: most már oda-haza is visszaültethette trónjára az abszolút királyt. Abba a rettentő tévedésbe estek, hogy a katona engedelmisségét a nemzet beleegyezésének tekintették. Ez az elbizakodás dönti le a trónokat. Ne aludjál el sem a manzanilla-fa, sem a hadsereg árnyékában!

De térjünk csak vissza az *Orion* hajóra!

Mialatt a hadsereg a herceg-fővezér parancsnoksága alatt hadműveleteket végzett, a Földközi tengeren egy hajóraj cirkált. Mondottuk már, hogy az *Orion* ebből a hajórajból való volt és hogy a vihartól szenvedett sérülései miatt futott be a Toulon-i kikötőbe.

Egy hadihajó megjelenése a kikötőben, nem tudni miért, hogyan: de odacsődíti és foglalkoztatja a tömeget. Talán mert nagy, a tömeg pedig szereti mindazt, ami nagyszerű.

Egy sorhajó az emberi lángelmének és a természet hatalmának egyik legfőnségesebb összetalálkozása.

Egy hadihajó a legsúlyosabb s egyuttal a legkönnyebb alkatrészekből áll, lévén dolga az anyag mind a három halmazállapotával egyszerre: a szilárddal, a cseppfolyóssal és a légnemüvel és mert mind a hárommal szemben viaskodni kénytelen. Tizenegy acélkarma van, hogy belekapaszkodhassék a tengerfenék gránittalajába és több szárnya és több tapogatócsápja van, mint a trágyabogárnak, hogy fölfoghassa velük a felhők szelét. Lélegzete, mint roppant nagy trombitákon, százhusz ágyujának torkából tör elő és kihívóan felesel a mennydörgéssel. Hullámainak kegyetlen egyformaságával az Oceán tévutra igyekszik vezetni ugyan, de a hajónak lelke van: az iránytűje, amely utbaigazítja és mindig észak felé mutat. Fénytelen, sötét éjszakákon lámpái pótolják a csillagokat. Így van neki kötele és vitorlája a szél; fája a víz, vasa, reze és ólma a szikla; fénye a sötétség és egy tüje a végtelenség ellen.

Ha pedig fogalmat akarunk alkotni magunknak azokról a gigászi arányokról, amelyek összességéből tevődik össze a hadihajó: csak be kell tekintenünk Brest vagy Toulon kikötőjének valamelyik hatemeletes fedett hajócsarnokába. Az épülőfélben levő hajók, ugyyszólván, üvegharang alatt vannak. Ez a roppant nagy gerenda itt a vitorlarud; ez a végtelen hosszan a földön elnyúló vastag faoszlop pedig a főárboc. Tövétől, amely a hajófenékben van, a felhőkbe nyúló csucsáig, hatvan öl magas, alapzatánál az átmérője három lábnyi. Az angol főárboc kétszáz-tizenhét lábnyi magasságig emelkedik a vízvonál fölé. Atyáink tengerészete vastag köteleket használt, míg a miénk már láncokat alkalmaz. A százágyus hajó egyszerű láncrakása négy láb magas, husz láb hosszú és nyolc láb átmérőjű. Nos, egy ilyen hajónak a felépítéséhez mennyi fára van szükség? Háromezer öl fára! Igazi uszó erdő.

Ám mindezekon kívül, meg kell jegyezni, hogy itt voltaképpen negyven évvel korábban épült hadihajóról, egyszerű vitorlás hajóról van szó. A gőz alkalmazása, amely akkor még kezdetleges volt, azóta újabb csodatételekkel szerezte meg azt a bámulatos alkotmányt, amit hadihajónak neveznek. Ezidőszertől például a csavarral felszerelt hajó valami csodálatos gépezet, amelyet háromezer négyzetméter felületű vitorlarendszer és kétezeröttszáz lóerős gőzgép mozgat.

Az újabb csodaművekről nem is szólva! Kolumbusz Kristóf és Ruyter régi hajója valóban nagyszerű emberi mestermű volt. Ereje kimeríthetetlen, mint amilyen lehellet tekintetében a végtelen; vitorláit közt fölraktározza a szelet s elszánt a hullámok véghetetlen dagályáival szemben. Lebeg a víz fölött és uralkodik.

De eljön mégis az óra, mikor a szélrohám, mint valami szalmaszál, összeroppantja ezt a hatvan láb hosszú vitorlarudat; mikor a szél ereje, mint nádszál, megdönti ezt a négyszáz láb magas árbócot; mikor az a roppant súlyu horgony össze-visszagörbül a hullámok torkában, mint ahogy a halász horga meggörbül a csuka állkapcsában; mikor ezek a szörnyűséges ágyuk siralmasan és haszontalanul bömbölnek, aminek hangját az orkán magával ragadja a messziségbe és az éjszakába; mikor mindez az erőhatalom és fenségesség egy még nagyobb erőhatalom és még felsőbbrendű fenségesség akarásával szemben elenyészik!

Valahányszor egy végtelen nagy erő kibontakozik, hogy azután ugyanolyan végtelen gyengeségben lágyuljon el: gondolkodóba esik az ember. Ez a magyarázata annak, hogy a kikötőket rengeteg kíváncsi ember árasztja el és veszi körül a háború és a hajózás eme csodás gépezetét anélkül, hogy számot tudna adni magának pontosan arról, hogy miért!

Toulon kőpartjait, zsilipnyilásait és töltéseit reggeltől estig szinte megszállta a bámész naplopók serege - ahogy Párisban mondják - kiknek egyéb dolguk sem volt, mint hogy az *Orion* hajót megcsodálják.

Az *Orion* már régóta beteg hajó volt. Még korábbi utjai alatt vastag kagylóhéjréteg vonta be a gerincét elannyira, hogy sebessége ennek következtében a felére csökkent. A múlt esztendőben a hajót szárazra huzzták, lekaparták róla a kagylóhéjréteget s azután ismét tengerre bocsájtották. Csakhogy ez a kaparás meglazította a hajógerinc szögecselését s a Baleárok magasságában a hajószegély is meglazult, szétnyílt s minthogy a hajóborítás akkor még nem vaslemezről készült: víz tolt a hajóba. Napéjegyenlőség idején heves vihar érte utól a hajót, benyomta a baloldali hajófart és az egyik ágyulórést s megrongálta az elővitorla tartókötelzetét. E sérülések miatt vonult be az *Orion* Toulon kikötőjébe.

A hajó az Arzenál közelében vetett horgonyt. A javítás alatt szerelvényei rajta maradtak. Maga az oldaltörzs nem sérült meg, néhány bordájának szögecselését azonban itt-ott meglazították, hogy a hajóvázba, szokás szerint, levegőt bocsássonak be.

A báméskodó népség egy reggelen balesetnek volt szemtanuja.

A legénység a vitorlák megerősítésével volt elfoglalva. Az árbócór, kinek az volt a szerepe, hogy a nagy árbockasvitorla csücskét fogja, egyensúlyát veszítette. Látták, amint megingott s az Arzenál köpartján tolongó sokaság ijedt kiáltásban tört ki. Az árbócór feje magával rántotta a testét, megfordul a vitorlarud körül, két karját a mélység felé tárva ki; röptében - először az egyik, majd a másik kezével - elkapta a kötélhálózatot s azon függve maradt. Szédítő mélységben tátongett alatta a tenger. Zuhanásának ereje meglegette a kötélhágcsót, mint valami kötélhintát. E kötél végén a matróz úgy lengett-forgott, mint parittyában a kő.

Segítségére menni roppant kockázat lett volna. Egyetlen matróz nem akadt, aki vállalkozni mert volna reá, pedig valamennyi partvidéki halász volt, akiket ujabban soroztak be katonáknak. Ezalatt a szerencsétlen árbócór lankadni kezdett; halálfélelmét nem lehetett ugyan leolvasni az arcáról, de a kimerültség mindenik tagján meglátszott. Karjai roppant rángatózások közt feszültek. Abbeli erőlködése, hogy ismét talpra álljon, csak azt eredményezte, hogy a kötélhágcsó még jobban meghimbálódott. Nem kiáltozott, mert attól félt, hogy azzal is erőt veszít. Immár csak az a pillanat volt még hátra, mikor a kötelet elereszti s néhány pillanatra bizony valamennyi fej félrefordult, hogy a zuhanást ne lássa. Vannak pillanatok, mikor egy kötélvég, rud, faág az életet jelenti és rémületes dolog látni azt, hogy egy élő lény leválik róla s mint érett gyümölcs, leesik.

Egyszer csak észrevették, hogy macskaügyességgel egy ember mászik fölfelé a kötélzetten. Vörös ruha volt rajta, fegyenc volt; zöld sapka a fején, vagyis: élete fogytaig fegyenc. Felérkezvén az árbockosár magasságáig, a szélroham lesodorta fejről a sapkát, amikor is látható lett egészen ősz feje. Tehát már nem volt fiatal ember.

Ugy történt, hogy egy fegyenc, akit robotmunkára rendeltek ki a fedélzetre, csakugyan legott odarohant az őrtiszthez s miközben a matrózok fejvesztve ide-oda futkostak, tévóváztak és ijedeztek, engedélyt kért a tisztől, hogy élete kockáztatásával próbálhassa meg az árbócór megmentését. A tiszt helyeslő fejbiccentésére a fegyenc egyetlen kalapácsütéssel eltörte a lábához erősített béklyó láncát, megragadott egy kötelet és nekiiramodott az árbockötélzetnek. Ebben a pillanatban még senkinek sem tűnt föl, mily könnyen tört ketté a béklyó lánc. Csak később eszméltek rá.

A fegyenc egy pillanat alatt már fönn volt a vitorlarudon. Néhány másodpercig megpihent, mintha a vitorlarudat méregette volna szemmel. Ám ezek a másodpercek, mely idő alatt a szél veszedelmesen lóbálta a kötél végén lógó árbócórt, századoknak tüntek fel azoknak, akik a jelenetet végignézték. A fegyenc, miután előbb égre emelte a tekintetét, elindult fölfelé. A tömeg föllélegzett. Látták, mint fut végig a vitorlarudon. Mikor annak a végére ért, a magával hozott kötél egyik végét hozzáerősítette, a másik végét lelógatta s azon végig lekuszott. Most azután leirhatatlan rettegés fogta el a tömeget: egy ember helyett most már kettő lebegett függve a szédítő mélység fölött.

Mint mikor a pók megragadja a legyet; azzal a különbséggel azonban, hogy ezuttal a pók az életet jelentette s nem a halált! Tizezer szempár tekintete meredt erre a jelenetre. Semmi hang, semmi szó; a szemöldököket ugyanaz a reszketés vontá össze ráncba. Mindenki visszafojtotta lélegzetét, mintha attól féltek volna, hogy a legcsekélyebb lélegzetvétel is csak erősbitené a szelet, amely azt a két nyomorult embert lóbálja, rázza.

Eközben sikerült a fegyencnek a matróz közelébe leereszkednie. Épp ideje volt! Csak még egy perc: s a matróz, kimerülten és kétségbeesetten türte volna, hogy lezuhanjon a mélységbe. A fegyenc azonban erősen odakötözte a matrózt a kötélhez, amelyben egyik kezével megkapaszkodott, mialatt a másik kezével dolgozott. Végre azután látták, mint kuszik vissza a vitorlarudra s mint huzza oda föl magához a matrózt. Egy pillanatig itt megpihentette, hogy egy kissé

erőt nyerjen, majd karjaiba vette s a vitorlarudon az árbocjáromfáig, onnan az árbockosárig cipelte, ahol bajtársainak átadta.

Ebben a pillanatban a tömeg ujjongásban tört ki. Gályarabok öreg porkolábjai könnyeztek, asszonyok ölelkeztek össze a rakparton s hallani lehetett, amint a meghatottság hangján valamennyi torok ezt kiáltozta: Kegyelem az ember számára!

A fegyenc eközben készülődött, hogy leszálljon a magasból és hogy a csapatához csatlakozzék. Hogy minél hamarább odaérkezhessek, lesiklott a kötélzeten s végigfutott egy alacsonyabb vitorlarudon. Valamennyi szem végigkísérte. Egy pillanatra mindenki megrémült. Lehet, hogy kimerült; lehet, hogy megszedült: egyszer csak azt vették észre, hogy tétováz és meginog. Most hirtelen ijedt kiáltás hangzott fel a tömegeből: a fegyenc a tengerbe zuhant.

Az esés pedig veszedelmes volt! Az *Algésiras* fregatta az *Orion* mellett vetett horgonyt s így a szegény gályarab épp a két hajó közé esett. Attól lehetett tartani, hogy a két hajó közül valamelyik alá sodorhatja a viz. Négy ember tüstént csónakba ugrott. A tömeg bátorította őket, de azért a lelkeken megint csak az aggodalom lett urrá! A fegyenc nem bukkant fel a víz felszínére. Ugy eltűnt a tengerben, mintha olajshordóba zuhant volna; még csak vizgyűrű sem jelezte a nyomát. Keresték-kutatták a víz alatt. Hiába! Estig kutattak utána, de még csak a holttestét sem találták meg.

Másnap, a touloni ujságban, ez a néhány sor volt olvasható:

„- 1823, november 17. - Tegnap egy gályarab, aki az *Orion* fődélzetén teljesített szolgálatot, miután segítségére sietett egy matróznak, a tengerbe esett és odaveszett. Holttestét nem sikerült megtalálni. Az a vélemény, hogy az Arzenál alapcölöpzete alá került. Ez a fegyenc 9430. szám alatt volt lajstromozva s a neve: Jean Valjean”.

HARMADIK KÖNYV

A halottnak tett ígéret beváltása

I. Vízkérdés Montfermeilben

Montfermeil városa Livray és Chelles közt fekszik, déli határszélén annak a fensiknak, amely Ourcq-ot elválasztja a Marne folyótól. Manapság elég nagy mezőváros, amelyet egész éven át gipsz-villák, vasárnapokon pedig mulatozó polgárok ékesítenek.

Montfermeil-ben az 1823-iki esztendőben még nem volt ám ennyi fehér ház, sem ennyi megelégedett polgárember. Erdei falucska volt csupán. Találkozott ugyan itt-ott benne néhány multszázadbeli kéjlak, amelyeket föl lehetett ismerni tekintélyes külsejükről, hajlitott vasból való erkélyeikről és hosszú ablakaikról, melyeknek kicsiny üvegtáblái a zárt ablakdeszkáinak fehérségére a zöld szín különböző árnyalatait vetítették. Ámde azért Montfermeil csak falucska volt. A nyugalomba vonult posztókereskedők és a nyaralni járó ügyvédek akkor még nem fedezték föl. Békés, bájos hely volt ez, amely senkinek sem esett utjába; olcsón éltek benne az emberek a bőséges, könnyed falusi életet. Csak éppen hogy a vize volt kevés, lévén a fensik túl magas.

A vízért bizony messze kellett menni. A falunak Gagny felé eső vége vizét a gyönyörű erdei tavakból kapta, míg a másik vége, amely a templom körül terül el s amely Chelles irányában esik, iható vizet csak a lejtős oldal közepe táján, a chelles-i ut mentén, Montfermeil-től mintegy negyedórányi távolságban levő kis forrásból merithetett.

A vízzel való ellátás tehát elég kemény dolgot adott minden háztartásban. Volt ebben részük a nagy háztartásoknak, az arisztokráciának és a Thénardier-csapszéknek is, amelyek egy fillért fizettek minden vödör vízért egy derék, jóra való embernek, kinek vízfordás volt a foglalkozása s aki ezzel a montfermeil-i vízszállítással naponként mintegy nyolc sou-t keresett. Csakhogy ez a derék ember nyáron csak hét óráig, télen pedig öt óráig dolgozott s ha besötétedett s a földszinti ablaktáblák becsukódtak: bizony az ember maga mehetett érte, ha nem volt ivóvíze vagy anélkül maradt.

Ettől félt és remegett az a szegény teremtés is, akiről az olvasó bizonyára még nem feledkezett meg, a kis Cosette. Emlékezhetünk még arra, hogy Cosette kétféle módon hajtott hasznát Thénardier-éknek: megfizették magukat az anyjával és kiszolgáltatták magukat a gyermekkel. Így azután, hogyha az anya egyáltalán nem fizetett - az okáról az előbbi fejezetekben olvashattunk -, Thénardier-ék még akkor is maguknál tartották Cosette-et. Pótolta a cselédleányt. Mint ilyent - azután őt küldték vízért, ha szükség volt reá. Így hát a gyermek, aki módfelett remegett attól a gondolattól, hogy éjszakának idején kell a forráshoz mennie, bezzeg nagy gondot fordított arra, hogy víz nélkül soha ne maradjon a ház!

Az 1823-ik esztendő karácsonya különösképen fényes volt Montfermeil-ben. A tél kezdete nagyon enyhe volt; sem fagy, sem havazás még nem volt. Párisból jött vándorcirkusz engedélyt kapott a polgármester urtól, hogy fabódéit fölépítheti a falu főutcáján s ugyancsak ilyen engedély alapján egy csapat mozgókereskedő is felütötte sátrait a templomtéren, egészen a ruelle du Boulanger-ig, ahol - mint emlékezhetünk - állott a Thénardier-ék korcsmája. Ez a sok nép előzőnlötte a vendégfogadókat és a csapszégeket s mozgalmas, vidám életet vitt ebbe a csendes, békés falucskába. Hü történetíróhoz méltóan, azt is meg kell említenünk, hogy a templomtéren közszemlére kitett érdekes látnivalók közt, volt egy állatsereglet is, amelyben Isten

tudja, mi fán termett, rongyos, ijesztő külsejű bohócok mutogattak 1823-ban Montfermeil parasztjainak egy olyan félelmetes brazíliai saskeselyűt, amilyent a mi királyi muzeumunk csak 1845 óta mondhat magáénak s amelynek szeme a háromszínű szalagcsokor színeit mutatja. A természettudósok azt hiszem, ezt a madarat Caracara Polyborus néven ismerik; az apicidák rendjébe és a vulturidae-k családjába tartozik. Néhány öreg, kiszolgált bonapartista katona, akik e falucskában huzódtak meg, áhitattal bámulták meg ezt a madarat. A csepürágók a háromszínű szalagcsokrot példátlan természeti tüneménynek hazudták, amit a jó Isten is egyenesen az ő állatseregletük számára teremtett.

Ugyanannak a karácsonynak estéjén több vendég: fuvaros és házaló telepedett le és iddógált négy-öt szál gyertya fénye mellett a Thénardier-kocsmá alacsony ivójában. Ez az ivó közönséges kocsmaszoba volt; asztalok, ónkupák, palackok, iddógálók, dohányzó vendégek; gyér világítás mellett annál nagyobb zaj. Mégis, az 1823-iki esztendőt az asztalon levő s a polgárság körében akkortájt divatos két tárgy jellemezte; tudniillik egy bűvös látcső és egy hullámos edzésű bádoglámpa. Thénardier-né a lobogó tüzön rotyogó vacsorára ügyelt föl, mialatt az ura együtt ivott a vendégeivel és politizált.

A tisztán politikai csevegésekből, amelyek főként a spanyolországi háború és Angoulême herceg viselt dolgai körül folytak, itt-ott kihallatszott a zshivajból egy-egy egészen helyi jelentőségű közbeszűrt észrevétel, például:

- Nanterre és Suresnes felé a bor az idén jól fizetett. Ahol tizakós öreg hordóra számítottak, ott tizenkettővel lett. Böven adott a prés. Csakhogy a szőlő még nem lehetett érett! - De hiszen azon a vidéken nem is kell bevárni, amíg a szőlőfürt megéri. Ha érett szőlőt szűretelnek, akkor a bor már tavaszra nyulóssá lesz. - Akkor hát könnyű bor termett? - Hát bizony még az itteninél is könnyebb. Tehát még éretlen állapotában kell leszűretelni a szőlőt.

És így tovább...

Vagy mit kiabált egy molnár?

- Hát felelősek lehetünk mi azért, hogy mi van a zsákban? Van abban éretlen mag, melynek kiválogatásával mi bizony nem bajlódhatunk, s így azonmód a malomkő alá kerül. De azután van ám közte dudva, konkoly, üszög, lóborsó, kendermag, bársonykadudva és egy egész csomó másfajta giz-gaz, nem is számítva ide a kavicsot, amivel bizony tele van némely gabonafaj, kiváltképpen a breton. De nem is őrlök ám szívesen breton gabonát, aminthogy a fűrészmalmok sem szeretnek olyan gerendát fűrészelni, amelyben sok a szög. Itéjék meg tehát maguk: micsoda haszontalan lisztpor kerül az ilyen örleménybe! És még panaszkodnak a lisztre! Nohát, nincs igazuk! Nem a mi hibánk, ha rossz a liszt.

Két ablakfalközben az asztalnál egy kaszás üldögélt egy gazdával, aki a munkabérre nézve alkudozott a tavaszi mezei munkák dolgában. Ezt mondta a kaszás:

- Dehogy is baj az, hogy nedves a fű! Annál könnyebb kaszálni. A harmat meg éppen jó, uram. Különb, egyre megy: az a fű, már tudniillik az ön füve, fiatal s még nehéz munkát ad. Mert hát nagyon gyöngé s meghajlik a penge vágása előtt.

És így tovább...

Cosette, szokott helyén, a kandalló közelében, a konyhaasztal lábait összekötő keresztlécen üldögélt. Rongyok lógtak le a testéről, meztelen lábain facipő, s a tüzhely fényénél gyapjuharisnyát kötött a Thénardierék leánykái számára. Egy fiatal macska játszadozott a székek alatt. Az egyik szomszédszobából két üde gyermekhang nevetése és csacska beszéde hangzott át. Éponine volt és Azelma.

A kandalló sarkában virgács lógott egy szögön.

Időközönként a ház valamelyik részéből gyermekvisitás vágott bele a kocsmai zsvajba. Egy kis fiucska volt, akinek valamelyik mult télen Thénardier-né adott életet - „magam sem tudom, hogyan történt, mondogatta az asszony, bizonyára a nagy hideg az oka.” - A gyermek nemrég mult három esztendő. Anyja táplálta, de nem szerette a fiut. Mikor a kis süvölvény visitása immár nagyon kellemetlen volt, Thénardier ráförmedt a feleségére:

- Nem hallod, visit a fiad! Eredj, nézd meg, mi a baja!

- Ejh, bánom is én! - felelte az anyja.

És a kis senkifia csak visitott tovább, egyedül a sötétségben...

II. Két arckép kiegészítése

Ebben a könyvben eddig, Thénardier-éknek még csak az oldalnézetét adtuk; itt az ideje, hogy ezt a házaspárt most már minden oldalról jól szemügyre vegyük és hogy a szemük közé nézzünk.

Thénardier most mult ötven esztendő, Thénardier-né közel járt a negyvenhez, mely életkor a nőnél az ötvennek felel meg; így tehát a férj és feleség közt kor tekintetében nem volt különbség.

Az olvasó bizonyára még első megjelenése óta emlékszik erre a nagy, szőke, vörös, kövér husos, jellegzetes, óriás és mégis fürge Thénardier-nére. Azt is elmondottuk, hogy ahhoz az óriástermetű, vad nő fajtához tartozott, akik vásártereken a hajukra aggatott kockakövek sulya alatt görnyedeznek. A háztartásban minden munkát maga végzett: megvetette az ágyakat, rendbehozta a szobákat, mosott, főzött; ő képviselte az esős és a szép időt s magát az - ördögöt. Mindenese volt - Cosette. Egérke az elefánt szolgálatában. Hangjának hallatára minden megremegett: az ablakok, a butorok, az - emberek. Szeplős, széles arca olyan likacsos volt, mint a habszedőkanál. Még szakálla is volt. Eszményi csarnoki teherhordó volt női ruhában. Nagyszerűen tudott káromkodni. Dicsekedett, hogy egyetlen ökölcspással fel tudja törni a diót. Ha nem olvasott volna regényeket, amelyek a csaplárosné mezében egy-egy pillanatra meg nem villantották volna benne a magát cicomázó nőt, soha senkinek eszébe nem jutott volna, hogy nőnek tartsa őt. Ez a Thénardier-né olyan volt, mint valami piaci haláruskofába ojtott leányzó. Mikor beszélni hallották, azt mondták reá: hiszen ez csendőr! Mikor inni látták, azt mondták: nini, hiszen ez kefekötő; mikor pedig végignézték, hogyan bánik Cossette-tel, azt mondták reá, hogy - hóhér! Nyugalmi állapotában egyik foga kilátszott a szájából.

Ezzel szemben Thénardier kicsiny, sovány, sápadt, szögletes, csontos, nyápic, beteges külsejű emberke volt, de nagyszerű volt az egészsége. Csalárdságának ez volt az alapja. Nyájasan mosolygott, ugyszólván mindenkivel szemben udvarias volt, még a koldussal is, akinek azonban soha nem adott egyetlen fillért sem. Vizslaszemű volt és tudósképű. Feltűnően hasonlított Delille abbé arcképeihez. Kérkedésből együtt ivott a talyigásokkal. Berugatni soha senki nem tudta. Öblös pipából szipáskolt. Zubbonyt viselt s alatta nyütt, fekete kabátot. Kérkedni szokott irodalmi ismereteivel és a materiálizmussal. Állításainak támogatására gyakran nagy nevekre hivatkozott: Voltaire, Raynal, Parny és - mily furcsa - Szent Ágoston! Erősítette, hogy neki „külön rendszere van”. - De különben - hej, de nagy gézengúz volt! Filouzófus! (Filou = csaló). Mert hát ilyen árnyalat is van. Emlékezzünk reá, azt állította, hogy

katona volt. Kérkedve emlegette, hogy Waterloo-nál, ahol a 6-ik vagy a 9-ik könnyű lovasság altisztje volt, egy egész század halálfejes huszársággal szemben egyedül, egymaga védelmezett testével és mentett ki kartácstüzből „egy veszedelmesen megsebesült tábornokot”. - Ez a magyarázata a lángoló színekben falán látható cégtáblának és vendégfogadójának a környéken ismert neve, a: „waterloo-i altiszt kocsmája.” - Thénardier liberális, klasszikus és bonapartista volt. Adakozott a menedékhely javára, a faluban azt is emlegették, hogy valamikor papnak készült.

Mi pedig azt hisszük, hogy Hollandiában egyszerűen vendégfogadósnak készült. Ez a körmönfont gézengúz, minden valószínűség szerint, lille-i flamandnak adta ki magát Flandriában; franciának Párisban; belgának Brüsszelben. Kényelmes átnyergeléssel. Waterloo-i vitézkedése ismeretes. Amint látjuk, kissé túlzott eleme volt az apály és a dagály, a köntörfalazás, a kaland. A megviselt lelkiismeret feslett életmódot von maga után. És valószínű, hogy az 1815 június 18-iki viharos időkben Thénardier a portyázó markotányosok ama válfajához tartozott, amelyről már szó esett; kóborol az országutakon, ennek elad, amattól lop, valami rozoga kétkerekű taligán feleségestől, gyermekestől, egész pereputtyával a menetelő csapatok után dökög s bizonyos ösztönszerűséggel mindig a győztes hadsereghez csatlakozik. Ezt a hadjáratot végigcsinálván: összeszedett - ahogy ő maga mondotta - egy kis „pénzmagot”, idejött Montfermeil-be s itt kocsmát nyitott.

Ez a „pénzmag” pedig, amely erszényekből, órákból, aranygyűrűkből és ezüstkeresztekből tevődött össze, amiket a holttestekkel bevetett barázdák learatásakor gyűjtött össze, egyúttvéve sem rugott valami nagy összegekre s bizony ezzel nem mehetett messzire a kocsmárosnak felcsapott markotányos.

Thénardier kézmozdulataiban volt valami meghatározhatatlan szögletesség, darabosság, ami, ha kedvenc káromkodásában tört ki, a kaszárnyát juttatta az ember eszébe, ha pedig keresztet vetett, a papnevelő intézetre emlékeztetett. Ékes beszédű volt. Adta a tudóst. A tanító azonban észrevette, hogy gyakran „elszólja magát”. Felsőbbséges modorral állította össze az utasok számláját, ámde a gyakorlott szem néha bizony helyesírási hibákat is talált benne. Thénardier sunyi, ingyenc, rest és körmönfont ravasz ember volt. Szemet vetett a cselédleányokra, miért is a felesége nem tartott szolgálót. Ez az óriás nő féltékeny volt; úgy képzelte, hogy ez a sárga, sovány emberke minden nő vágyainak a netovábbja.

Mindezeken fölül, Thénardier furfangos és egyensúlyozó bűvész ember létére, a kitanult gazemberek mérsékeltebb fajtájához tartozott, ami valamennyi közt a legrosszabb, mert ebbe már képmutatás is vegyül.

Nem ám, mintha Thénardier nem tudott volna haragra lobbanni épp úgy, mint a felesége, ha arra alkalom adódott. Ez azonban nagyon ritka eset volt, csakhogy az ilyen pillanatban, mikor haragot érzett az egész emberi nem iránt; mikor a gyűlölet mélységes kohója lángolt belsejében; mikor olyan emberré lett, akit az örök bosszu tölt el; aki mindenben, ami csak eléje kerül, okozóját látja a nyakába szakadt minden bajának; aki bármely pillanatban kész arra, hogy - mint jogos panaszt - a szeme elé kerülő legelső emberre rásózza csalódásainak, tönkremenésének s élete minden nyomoruságának összességét s mikor mindez a sok erjesztő anyag, megpöffed benne s immár szemén, száján kibuggyan: oh, akkor Thénardier félelmetes ember volt! Jaj volt annak, akit ilyenkor a dühe elért!

Mindeme tulajdonságain fölül, Thénardier figyelmes, éleslátású ember volt, aki, a szükséghez képest, hallgatag és fecsegő is tudott lenni, de mindig magas értelmi képességről tett tanubizonyságot. Volt valami benne a tengerész nézéséből, aki megszokta, hogy hunyorítva nézzen a messzilátóba. Thénardier igazi államférfi volt.

Valamennyi vendég, aki belépett a kocsmájába s megpillantotta Thénardier-né asszonyt, legott így szólt: Ime, ez az ur a háznál! Tévedés. Még csak asszonya sem volt a háznak. A ház ura és asszonya a férjura volt egy személyben, Thénardier-né tett-vett, a férj teremtett. Valamiféle láthatatlan és folyamatos mágneses ráhatással irányított minden dolgot. Egyetlen szó, sokszor egyetlen intés elég volt s a masztodon engedelmessé vált. Thénardier-né szemében Thénardier - anélkül, hogy az asszony okát tudná adni, hogy miért - valami rendkívüli és felsőbbrendű lénynek tűnt föl. Az asszonynak is megvoltak a magához való erényei. Ha netán véleménykülönbség merült is föl valami csekélység miatt közte és „Thénardier ur közt” - ami különben még föltevésnek is lehetetlen - nyilvánosan soha meg nem hazudtolta volna az urát semmi tekintetben. „Idegenek előtt” soha el nem követte volna ezt a hibát, amit pedig az asszonyok oly gyakran megcselekszenek s amit parlamenti nyelven úgy neveznek, hogy meghurcolni a koronát. Habár egyetértésükből ugyanis csak gonoszság származott, mégis, Thénardier-nének férjével szemben tanúsított meghunyászkodásában volt valami áhitatszerű megadás. És ez a lármás hustömög a cingár zsarnok kisujjának súlya alatt meglapult. Tekintve Thénardier törpe és groteszk voltát, volt ebben a meghunyászkodásban valami általánosan nagyszerű jelenség: az anyag meghódolása a szellem előtt! Mert vannak csufságok, amelyek létjogosultságát az örök szépség mélységeiben találjuk meg. Thénardier lényében volt valami titokzatos ismeretlen vonás s ez a magyarázata annak a föltétlen hatalomnak, amit ez az ember a felesége fölött gyakorolt. Bizonyos pillanatokban az asszony égő gyertyának látta az urát; máskor meg szinte a karmait vélte érezni.

Ez az asszony igazán szörnyű teremtés volt, aki csak a saját gyermekeit szerette és egyedül az urától félt. Anya volt, mert emlőjével táplálta gyermekét. Különben pedig anyasága csakis a leányaira szorítkozott, mert - mint látni fogjuk - a fiaira már nem terjedt ki. Ami pedig a férjet illeti, nos, neki csak egy gondolata volt: meggazdagodni!

Nem sikerült! Ennek a nagy tehetségnek nem volt működési tere. Thénardier Montfermeil-ben tönkrement, ha ugyan a semmiből még kevesebb is lehet. Svájcban vagy a Pyrenékben ez a szegény ördög milliomos lett volna, ámde a fogadósnak bele kell magát találnia helyzetébe, ahová sorsa vetette.

Bizonyára megérteneink minket, hogy a *fogadás* szót itt szűkebb vonatkozásban használtuk s nem terjesztjük ki az egész társadalmi osztályra.

Ugyancsak ebben az 1823-iki esztendőben Thénardiernek körülbelül ezeröttszáz franknyi égető adóssága volt, ami módfölött sok gondot okozott neki.

Bármily következetesen volt is a sors igazságtalan irányában, Thénardier azok közül az emberek közül való volt, akik legjobban, legalaposabban s a legmodernebb módon értettek ahhoz a dologhoz, ami a barbár népeknél erény, a civilizált népeknél pedig egyszerűen - üzlet: a szives vendéglátáshoz! Egyebekben pedig nagyszerű vadász volt, s félelmetes céllövő. Valami furcsán, hidegen nevetett, s noha nyugodt maradt: ilyenkor igazán veszedelmes embernek tűnt föl.

A vendéglátásra vonatkozó elvei sokszor villámszerű észrevételekben pattantak ki belőle. Foglalkozását illetően megvoltak a maga aforizmái, amiket felesége elméjébe vésett:

- A vendégfogadás kötelessége, - mondotta Thénardier egy napon a feleségének izgatott, halk hangon - hogy adjon a vendégnek jó eledelt, pihenőhelyet, világítást, meleget, piszkos ágylepedőt, szolgálót, bolhát, mosolyt; hogy föltartóztathassa az utasokat, kiűritse a lapos erszényeket, de becsülettel könnyítsen a kövéreken; hogy tisztességgel elszállásolja az utazó családokat, megnyuzza a férfiakat, megkopassza a nőket, meghámozza a gyermekeket; hogy számlázza a nyitott ablakot, a csukott ablakot, a kandalló zugát, a karosszéket, a széket, a zsámolyszéket, a

számolyt, a tollas ágyat, a derékalját, a szalmazsákot; hogy tudja: mennyit kopik a tükör sötétben és hogy azt fel is tudja számítani, és - ezer ördög és pokol! - hogy mindent, de mindent megfizetessen az utassal, még a legyeket is, amiket a kutyája elpusztít.

Hát bizony ez a férfi és ez az asszony az összeházasodott cselszövény és ádáz düh volt; utálatos és iszonyatos páros fogat.

Miközben a férj magában évdött és tervezgetett, Thénardierné még csak nem is gondolt a távollevő hitelezőkre, nem törődött sem a tegnappal, sem a holnappal, hanem haragos kitörések közepette egyedül a jelennek élt.

Ilyen volt ez a két ember! Kettejük közt élt Cosette, szenvedvén mindkettejük nyomása alatt, mint akit malomkő morzsol egyrésztől s harapófogóval tépdesnek másrésztől. A férfinak is, az asszonynak is más-más modora volt. Cosette-et jól eldöngették: ez az asszonytól jött; Cosette télen meztláb járt: ez pedig a férjüamtól jött.

Cosette fel s alá járt-kelt, szaladgált, mosott, kefélt, surolt, söpört, futkározott, kifáradt a sok rohanásban, lihegett, súlyos tárgyakat emelgetett s gyöngé teste ellenére, nehéz munkát végzett. Nincs irgalom: a háziasszony kegyetlen, a házigazda ádáz mérgű, gonosz ember! A Thénardier-kocsmá olyan volt, mint valami vadászhaló, amelybe Cosette belekerült s most benne vergődik. Ez a siralmas szolgátság megvalósította az elnyomatás gondolatát. Olyan volt, mint mikor a légy szolgálja a póknak.

És a szegény gyermek türt és hallgatott.

Vajjon mi megy végbe ezekben a lelkekben, amelyek épp most eredtek az Istentől, mikor még mint egészen kicsi lények, éltük hajnalán, így élednek az életre védtelenül, az emberek között.

III. Embernek bor kell, a lónak víz

Négy új utas érkezett.

Cosette szomorúan elmélkedett; noha még csak nyolc éves volt, máris annyit szenvedett, hogy álmódosása közben az arca olyan fájdalmassá vált, mint valami vénasszonyé.

Szemhéja még most is fekete attól az ökölcsapástól, amit Thénardierné mért rá, s akit a fekete szemhéj látása ily szavakra indított:

- Milyen csuf is ez a leány, szemén azzal a tintafolttal!

Cosette ugyanis azon töprengett, hogy éjszaka van, késő éjszaka s most váratlanul vizet kell majd öntenie a vendégszobák edényeibe és vizespalackjaiba, már pedig a víztartóban egy csöpp víz sincsen.

Valahogyan megvigasztalta őt egy kissé, hogy a Thénardier-házban bizony nem sok vizet ittak az emberek. Szomjas embereknek nem volt ugyan híjján a ház, ámde az ő szomjuságuk olyan szomjuság volt, amely szivesebben nyul a boroskupa, semmint a vizeskorsó után. Ha valaki e sok borospohár közepette egy pohár vizet kért volna, bizonyára vadembernek nézték volna itt. De azért volt egy pillanat, midőn Cosette megremegett: Thénardierné fölemelte a fődőjét annak a fazéknak, amely a tüzhelyen rotyogott, majd poharat vett a kezébe, azzal fűrgén a víztartó felé tartott s megeresztette a csapját. Cosette fölkapta a fejét s tekintetével követte az asszony minden mozdulatát. Vékony vizsugár alakjában csurgott belőle a víz s a pohár megtelt, de csak - félig.

- No lám, nincs több víz a háznál! - mondotta Thénardierné s azután elhallgatott.

Cosette-nek még a lélegzete is elakadt.

- No, de ennyi is elég lesz, - jegyezte meg azután Thénardierné, a féligtelt poharat nézegetve.

Cosette ezután folytatta munkáját, de még több mint egy negyedóra múlva is szinte kalapálni érezte szivét a mellében.

Számlálgatta a futó perceket s bizony jobban szeretne volna, ha már másnap reggel lett volna.

Időközönként egy-egy borvendég ki-kitekintett az utcára s felkiáltott:

- Olyan sötét van, akár a szurok! - Vagy: - Nohát, macskaszeme legyen annak, aki most lámpás nélkül végig tud bandukolni az utcán!

És Cosette e megjegyzések hallatára megremegett.

Most hirtelen benyitott a korcsmába egyike ama mozgókereskedőknek, akik a fogadóban szálltak meg, s durva hangon megszólal:

- Nem itatták meg a lovamat.

- De biz' megittattuk! - felelt meg neki Thénardierné.

- De ha mondom, hát higgye el, hogy nem itatták meg, asszonyosság! - erősködött a kereskedő.

Cosette kimászott az asztal alól.

- De igen, uram, kapott vizet a ló! - szólalt meg Cosette is. - Egy egész teli vödörrel megivott, én vittem oda neki a vizet s még beszélgettem is vele.

Cosette nem mondott igazat. Hazudott.

- Nézd csak, nézd ezt a kis fityfirittyet! Akkora, mint az öklöm s máris úgy hazudik, mintha olvasná! - kiáltott föl a kereskedő. - Én mondom, hogy nem ivott, te kis mocskos, te! Valami furcsán fuj és szuszog az a ló, ha szomjas. Oh, én jól ismerem!

De Cosette csak tovább makacskodott s a félelemtől rekedt hangon, szinte alig hallhatóan nyögte:

- És mégis ivott a ló!

- No, de most már elhallgass ám! - fakadt ki a kereskedő dühösen. - Itassák meg a lovamat, s legyen már egyszer vége!

Cosette visszabujt az asztal alá.

- Csakugyan, igaza van! - mondotta Thénardierné. - Hogyha az a ló nem kapott vizet, hát adni kell neki.

Majd széttekintett maga körül s így szólt:

- De nini! Hol van az a kis huncut?

Thénardierné lehajolt s akkor észrevette Cosette-et, aki az asztal tulsó végén, szinte a vendégek lába alatt, meglapult.

- Nem jössz ki mindjárt? - rivallt reá Thénardierné.

Cosette most már csakugyan előmászott abból a lyukból, ahová bujt. Thénardierné csak nem hagyta abban:

- Nem takarodsz onnan, te kis piszok! Szaladj és itasd meg azt a lovat! Lódulj!

- De, asszonyom, hiszen nincs víz a háznál! - kockáztatta meg Cosette félénk hangon.

Thénardierné akkor föltépte az ajtót, amely az utcára nyílt.

- Akkor hát menj, lódulj vizért!

Cosette lehorgasztott fejjel ment az üres vödörért, amely a tüzhely egyik sarkában hevert.

Ez a vödör pedig nagyobb volt, mint ő maga s Cosette kényelmesen elfért volna benne ülve.

Thénardierné visszament a tüzhelyhez s fakanállal kóstolgatta, ami a fazékban főtt, miközben motyogta:

- Van a forrásban víz elég... Ez ám csak a jó! Csak azt bánom, hogy hagymát tettem bele.

Thénardierné ezután egy fiókban kotorászott, ahol aprópénzt, borsot és hagymát tartott.

- Nesze csak, te kis varangy! - folytatta. - Visszatérőben hozol a péktől egy nagy kenyeret. Itt van tizenöt sous.

Cosettenek egy kis oldalzsebe volt a kötélyn: szó nélkül abba csusztatta bele a kapott pénzdarábot.

Azután mozdulatlanul állott egy helyben, vödörrel a kezében, előtte a nyitott ajtó. Mintha arra várt volna, hogy valaki majd vele megy.

- Eredj hát! - rivalt reá Thénardierné.

Cosette távozott. Az ajtó becsukódott utána.

IV. Egy bábu jelenik meg a színen

Az árusítóbódék sora - mint emlékezhetünk - nyílt, szél ellen nem védett helyen, a templomtól egészen a Thénardier-vendégfogadóig huzódott. Tekintettel arra, hogy a polgárok nemsokára errefelé fognak elhaladni az éjféλι misére: ezek az árusítóbódék, papirzacskókba dugott égő gyertyákkal voltak valamennyien kivilágítva, ami - ahogy a Thénardier-korcsmában éppen iddógáló tanító mondotta - „varázslatos látványt” nyújtott. Igaz, hogy az égen egyetlen egy csillag sem ragyogott.

A legutolsó bódé, amely pontosan a Thénardier-korcsma ajtajával szemközt emelkedett, játékszerkereskedés volt, amely csakugy csillogott a hamis pompától, apró üvegáruktól és ragyogó bádóholmiktól. Az első sorban, legeslegelő, fehér asztalterítőkön, csaknem két láb magas, nagy bábút állított ki, rózsaszínű fátolszövetből készült ruhában, fején aranykalással ékesen, igazi hajfürtökkel és zománczott szemekkel. A tiz éven alul lévő járókelők egész nap ezt a kiállított csodát bámulták ugyan, ámde az egész Montfermeil-ben nem találkozott olyan eléggé gazdag, avagy tékozló anya, aki ezt a bábút gyermeke részére megvásárolta volna. Éponine és Azelma órákhosszat elbámulták, s maga Cosette is, habár lopva, meg merte nézni.

Mikor Cosette, vödörrel kezében, a korcsmából kilépett, bármily szomorú és levert volt is, nem tudta megállni, hogy rá ne vesse a szemét erre a csodás bábura, erre a *hölgyre* - ahogy ő nevezte. Szegény gyermek: mintha kővé meredt volna! Közelről még nem látta ezt a babát. A bódé olybá tünt föl neki, mintha palota lett volna; a baba pedig nem is baba, hanem merő - látomány! Az öröm volt az, a fény, a gazdagság, a boldogság, amely most mint ragyogó ábrándkép jelent meg ennek a szomorú és rideg nyomorba olyan mélyen süllyedt, boldogtalan kis teremtnak! Cosette a gyermekkor gyermeteg és szomorú okosságával nézegette azt a

mélységet, amely őt ettől a babától elválasztotta. Ugy képzelte, hogy királynénak, de legalább is hercegnőnek kell lennie annak, aki olyan „valamit”, mint amilyen ez is, megvehet. El-elnézte a szép, rózsaszínű ruhát, a szép, sima haját s így gondolkozott magában: Oh, mily boldog lehet, ez a baba itt! - Tekintetét nem tudta elfordítani erről a meseszerű bódéről. Minél jobban elmélázott, annál jobban elkáprázott. Mintha a paradicsomot látta volna egy pillanatra. A nagy bábu mögött voltak még más bábuk is, amelyek olybá tündek föl neki, mint megannyi tündérek és szellemek. A kereskedő pedig, aki bódéjának háttérében járt-kelt, valahogyan mintha maga az örökkévaló Atya lett volna.

És ebben a bálványozásban Cosette mindenről megfeledkezett, még arról a dolgról is, amit rábízta. Ámde Thénardierné durva hangja legott észretéritette:

- Hogyan, hát még mindig itt vagy, te ostoba liba? De megállj csak, majd ellátom én a bajodat! De hát mit is csinálsz te ott? Most pedig lódulj ám, te kis szörnyszülött, te!

Az történt ugyanis, hogy Thénardierné egy pillanatra kitekintett az utcára és észrevette Cosette elmélázását.

Cosette legott nekiiramodott, magával cipelvén vödrét és akkorákat lépett, amekkorákat lábai engedtek.

V. A kislány egyedül

Mínthogy a Thénardier-fogadó a falunak a templomhoz közel eső részében volt: Cosette-nek a Chelles mellett lévő erdő forrásához kellett vizért mennie.

Most már azután bezeg nem gyönyörködött egyetlen kereskedő kirakatában sem. Valameddig a ruelle du Boulanger-n és a templom környékén haladt végig, a kivilágított bódék fénye bevilágította az utat. Sajnos azonban, az utolsó árubódé világossága is hamarosan eltűnt, s a szegény leányka azon vette észre magát, hogy teljes sötétségben van. Elnyelte őt a vak sötétség. Hogy azonban félelmét, amely most elfogta, leküzdje: menetközben teljes erejéből a vödör fogóját rázogatta. Ennek a zaja volt az ő kísérő társa.

De minél tovább haladt, a sötétség nőttön-nőtt. Immár egy lelket sem látott az utcán. De mégis: egy asszonnal találkozott, aki utána fordult, amint elhaladt mellette; megállt egy pillanatra s a fogai közt motyogta:

- Vajjon hová tart ez a gyermek? Talán bizony valami fattyugyermek?

De azután az asszony megismerte Cosette-et.

- Ah, hát te vagy az, Pacsirta?

Igy haladt végig Cosette azoknak a girbe-görbe, néptelen utcáknak az utvesztőjén, amelyek a Chelles felől Montfermeil falut határolják. Amíg kétoldalt emelkedő házak vagy legalább falak közt vitte el az útja, addig bátran ment előre. Hellyel-közzel itt-ott gyertyafényt látott felcsillanni egy-egy ablaktábla résén keresztül; világosság volt az és élet, emberek vannak ott. És ez megnyugtatta. Csakhogy amily mértékben távolodott a falutól, haladása, szinte gépiesen, olyan mértékben lassubbodott. Mikor azután a legutolsó ház sarkánál befordult: megállott. Már az is nehezebbre esett, mikor az utolsó árubódé mögötte maradt; most pedig úgy érezte, hogy a falu utolsó házában is tulmenni: lehetetlenség! Letette a földre a vödröt, kezét a haja közé mélyesztette s lassan, tétovázva vakarni kezdte a fejét. A megijedt gyermek önkénytelen mozdulata volt ez, aki nem tudja, hogy mitévő legyen. Ez itt már nem Montfermeil többé, ez itt már

a mező. Elhagyatott, sötét térség terül el szeme előtt. Kétségbeesetten bámult bele ebbe a sötétségbe, amelyben nincs már senki, amelyben csak állatok vannak, vagy talán kísértő szellemek. És ekkor merően belebámult; hallotta a fűben lépkedő állatok zaját s tisztán látni vélte a fák közt mozgó kísérteteket. Fölkapta a vödört. A félelem vakmerővé tette.

- Ejh! Majd azt mondom neki, hogy nem volt víz!

És határozott léptekkel visszafelé indult Montfermeil felé.

Alig tett azonban száz lépést a falu felé, megállott s megint csak vakargatni kezdte a fejét. Mert most eszébe jutott Thénardierné, az a hiéna-száju, utálatos Thénardierné, dühtől lángoló szemével. Cosette fájdalmas tekintettel szemében, nézett hol előre, hol hátra. Mit csináljon? Hová legyen? Hová, merre menjen? Előtte Thénardierné kísérteties alakja; mögötte az éjszaka és az erdő valamennyi rémes szelleme. És ime, mégis Thénardiernétől ijedt meg jobban! Folytatta útját a forrás felé s futásnak eredt. Futva hagyta oda a falut, futva ért be az erdőbe, nem nézett semerre, nem hallgatott semmire. Csak amikor már elakadt a lélegzete, lassította meg a rohanását, de azért nem pihent meg. Csak ment, ment, mindig csak előre, szinte magánkívül.

Rohanása közben sirni támadt kedve.

Az erdő éjszakai zsongása vette őt körül egészen. Nem gondolt már semmire, nem látott már semmit. A mérhetetlen, végtelen éjszaka állott szemben ezzel a kis teremtéssel. Egyfelől csupa árny és sötétség, másfelől egy parányi lény.

Az erdőszéltől alig hét vagy nyolc percnyi távolságra volt a forrás. Cosette már jól ismerte az utat, hiszen nappal sokszor járt már rajta. Különös: nem tévedt el az erdőben. Maradék ösztöne vezérelte homályosan. Nem tekintgetett se jobbra, se balra, mert attól félt, hogy bizony még valamit lát az ágak vagy a bokrok között. Így érkezett a forráshoz.

Természetes, szűk medence volt az, körülbelül két láb mély, amit a víz vájt az agyagos földbe; körülötte moha és magas, bodros fű nőtt, amit IV. Henrik nyakfodrának neveznek, s néhány nagy darab kő a medence fenekén. Csöndes csobogással patak buggyant ki belőle.

Cosette még csak annyi időt sem engedett magának, hogy legalább lélegzetet vegyen. Vaksötét volt ugyan, de hiszen Cosette máskor is szokott a forráshoz járni. Balkezével a sötétben kitapogatta azt a fiatal tölgyfát, amely a forrás fölé hajlik s amely neki rendszeren támaszpontul szokott szolgálni. Elkapta az egyik ágát, abban megfogódzott, előre hajolt s a vízben megmerítette a vödört. Ebben a pillanatban olyan hevület fogta el, hogy ereje megháromszorozódott. Mialatt így előrehajolt, nem vette észre, hogy kötényzsebe kifordult s a tartalma a forrásba esett. A tizenöt sous értékű pénzdarab tehát a vízbe pottyant. Cosette nem látta, nem hallotta beleesni. A csaknem színültig telt vödört Cosette kihuzta a vízből s letette a gyöpre.

Ekkor úgy érezte, hogy a fáradságtól kimerült. Szeretett volna tüstént hazafelé indulni, de az erőkifejtés, amivel a vödör megmentése járt, annyira megviselte, hogy egyetlen lépést sem tudott volna tenni. Kénytelen volt tehát leülni. Lerogyott a föbe s ott összegörnyedve pihent.

Behunyta a szemét, majd ismét fölpillantott, anélkül, hogy tudná, miért teszi. Nem tudott másként viselkedni.

Mellette a vödörben a víz hullámgyűrűket vetett, amelyek mindmegannyi fehér tűzkigyókhöz hasonlítottak.

Fölötte az eget roppant nagy, fekete felhők takarták el, amelyek mintha füstkárpitok lettek volna. Ugy látszott, hogy a sötétség tragikus álarca lebeg bizonytalanul e gyermek fölött.

A Jupiter bolygó immár nyugovóra szállt le a messzeségben.

Cosette, a gyermek, ijedten nézte azt a nagy csillagot, amelyet nem ismert s amely most annyira megfélemlítette. Csakugyan, a bolygó e percben nagyon közel látszott a látóhatárhoz s éppen sűrű felhőrétegen haladt át, ami a bolygót ijesztő vörös színnel vonta be. A sötét, komor, biborszínben pirosló ködfelhő még inkább megnagyította a csillagot. Mintha valami fénylő seb volna.

Hüvös szél kerekedett a síkság felől. Az erdő sötét, még levél se rezdült és sehol nyoma nem látszott a nyári hirtelen villogásoknak. Széles, terjedelmes ágbogok ágaskodtak ott félelmetesen. Satnya és formátlan cserjék süvítették a tisztásokon. A magasra nőtt fűszálak úgy hajladoztak és kanyarogtak a hüvös szélben, mint megannyi ángolna. Növénykacsok hosszú karmok módjára hajladoztak és csavarogtak, mintha zsákmányra leselkedtek volna. A szélről üzött egy-egy száraz erika rohant el sebtiben, mintha rémülten menekülne valami fenyegető veszedelem elől. Köröskörül végtelen, szomorú táj terült el.

A sötétség szédületes. Az embernek világosságra van szüksége. Annak, aki a nappal ellentétének adja oda magát, elszorul a szíve. Mert hogyha a szem sötétséget lát: a szellem is el-sötétül. Napfogyatkozás s éjnek idején és koromsötétségben, még a legerősebb embereken is, félelem vesz erőt. Nincs olyan ember, aki remegés nélkül menne keresztül éjjel az erdőn. Árnyék és fák: két rettegett sötétség. Agyrémszerű valóság jelen meg a bizonytalan mélységben. Néhány lépésnyire tőled az elképzelhetetlen valami rajzolódik meg előtted kísérteties határozottsággal. A térben, avagy a saját agyvelejében az ember bizonytalan, megfoghatatlan valamit lát lebegni, mintha szunnyadó virágok álomképei volnának. Félelmetes események mutatkoznak a látóhatáron. A nagy, fekete ür kisugárzását szívja az ember magába s félve tekint hátra, maga mögé. Ámde az éjszaka sötét mélységeivel, a bizonytalanokká vált dolgokkal, a néma körvonalakkal, amelyek legott elmosódnak, mihelyt az ember közeledik feléjük; a homályos kuszaságokkal, a felzaklatott erdőszürü, a fakószínű pocsoltyák, a halotti gyászban visszasugárzó szomorúsággal; a csönd siri végtelenségével, ismeretlen, de lehető lényekkel; kísérteties ágak hajlongásaival, félelmet gerjesztő facsonkokkal; hosszú, remegő fűnyalábokkal szemben az ember védtelen. Itt ugyan nincs olyan bátorság, amely meg ne reszketne, amely a félelem közelségét ne érezné. Az ember valamiféle utálatos dolgon megy keresztül, mint hogyha a lélek beleolvadna a sötétségbe. És ime, a sötétségnek reánk való hatása kimondhatatlanul végzetes érzést kelt a gyermekben.

A sok erdő egy-egy jelenések könyve, s egy kis lélek szárnycsattogása, mintha a haláltusa hangja volna roppant boltívei alatt.

Nem tudott ugyan számot adni önmagának arról az érzésről, amely most elfogta, mindazonáltal Cosette úgy vélte, hogy a természetnek ez a fekete, szertelen ereje nehezedik a lelkére. Most már nemcsak a félelem lett urrá rajta, mert ez már a rémületnél is szörnyűbb valami volt. Megborzongott. Szavakkal ki sem lehet fejezni, micsoda különös borzongás volt az, amely a szíve mélyéig megfagyasztotta. A szemének most már szinte szilaj a nézése. Az volt az érzése, hogy talán nem bír majd uralkodni magán, hogy holnap, ugyanebben az órában, ide vissza ne jöjjön.

Ekkor azután, hogy szabaduljon ettől a furcsa, érthetetlen lelkiállapottól, amely rémitgette, szinte ösztönösen elkezdett hangosan számolni: egy, kettő, három, négy - egészen tizig s mikor idáig ért: újból kezdte. Ez azután vissza adta neki abbéli képességét, hogy az őt környező dolgokat a maguk valódi voltukban ítélhesse meg. Most már azt is megérezte, hogy fázik a keze, amely benedvesedett, mikor vizet meritett. Föltápászkodott. De most megint elfogta a félelem, a természetes, leküzdhetetlen félelem. Most már azután csak egy gondolata volt: menekülni! Menekülni, át az erdőn, át a mezőkön, egészen a házakig, az ablakokig, az égő gyertyáig. Tekintete most az előtte álló vödörre révedt. Thénardiernétől való rémülete olyan

nagy volt, hogy a vödör víz nélkül nem mert elrohanni. Két kézre fogta tehát a vödör fogóját, de biz' alig bírta fölemelni a vödröt.

Igy tett vagy tizenkét lépést előre, ámde a teli vödör nehéz volt, elannyira, hogy kénytelen volt letenni a földre. Egy pillanatig lihegett, majd megint megragadta a vödör fogóját s újra nekiindult, s ezuttal már valamivel tovább bírta. De megint csak meg kellett állnia. Néhány pillanatnyi pihenés után újra nekivágott az utnak. Előregörnyedve, lehorgasztott fejjel botorkált előre, mint valami öregasszony; a vödör súlya kifeszítette és megmerevítette sovány karjait; a vödör vasból való fogója pedig egészen elzsibbasztotta és megfagyasztotta nedves kis kezét. Időközönként kénytelen volt pihenőt tartani, mikor pedig megállt, a vödörből kiloccsanó hideg víz mindannyiszor a lábára ömlött. Mindez az erdő mélyén, éjszaka, télen történt, távol az emberek tekintetétől, szereplője pedig egy nyolcéves gyermek. Egyedül az Isten volt e pillanatban szemtanuja ennek a szomorú jelenetnek!

És, kétségkívül, az édesanyja is!

Mert vannak ám dolgok, amelyek még a sirban fekvő holtak szemét is kinyitják.

Cosette lihegésébe fájdalmas hörgés vegyült; zokogás szoritotta össze a torkát, de sirni nem mert, annyira félt még messziről is Thénardiernétől. Már megszokta s úgy képzelte, hogy Thénardierné örökösen a háta mögött áll.

Csakhogy ily körülmények közt nem birt hosszabb utat megtenni egyhuzamban. Bizony lassan haladt előre, s hiába rövidítette meg a pihenések időtartamát s ment egy-egy pihenés után olyan messzire, amennyire csak tudott. Félelemtől reszketve gondolt arra, hogy ily módon egy óránál is több időre van szüksége, amíg Montfermeil-be visszaérkezik és hogy Thénardierné ráadásul még jól megveri. Ez az aggodalom társult ahhoz a rémülethez, hogy éjszakának idején egyedül van az erdőn. A fáradtságtól már kimerült, pedig még az erdőből sem jutott ki. Ekkor épp egy öreg gesztenyefához érkezett, amelyet már jól ismert; még egy, utolsó és az eddigieknél is hosszabb pihenőt tartott itt, hogy jól kifújja magát. Most azután összeszedte minden erejét, fölkapta a vödröt s ment bátran előre. A kétségbeesett szegény, kis teremtés azonban nem bírta leküzdeni, hogy föl ne kiáltson:

- Ó, Istenem! Én jó Istenem!

Ebben a pillanatban Cosette úgy érezte, hogy a vödör súlytalanná lett. Egy kéz, amely roppant nagyinak tűnt föl neki, ragadta meg a vödör fogóját s erőteljesen fölemelte. Cosette fölkapta a fejét. Egy nagy, fekete, egyenes alak lépkedett mellette a vaksötétségben. Egy férfi volt, aki mögötte járt eddig, lépteit azonban Cosette nem hallotta. Ez az ember volt az, aki Cosette vödrének fogóját szó nélkül megmarkolta.

Az élet eseményeinek összetalálkozásában van bizonyos ösztönszerűség. Cosette nem érzett félelmet.

VI. Amelyben talán kiderül, hogy Boulatruelle mégis csak okos ember

Ugyancsak az 1823. év karácsony napján, egy férfi sétált jó sokáig föl s alá Párisban a boulevard de l'Hôpital legnéptelenebb részén. Mintha szállást keresett volna, úgy viselkedett s mintha a faubourg Saint-Marceau szélső, roskatag s egyszerű házai előtt állott volna meg legszivesebben.

Később látni fogjuk, hogy ez a férfi csakugyan egy szobát bérelt ebben az elszigetelt városnegyedben.

Ruházatát, nemkülönben egész lényét tekintve, a férfit talán jobbfajta koldusnak lehetne találónan nevezni, tudniillik: a legnagyobb nyomor, párosulva a legnagyobb tisztasággal. Bizony, nagyon ritka madár az ilyen, ami az érző szívekben azt a kétszeres tiszteletet kelti, amit csak a nagyon szegény, de amellet nagyon érdemes emberek iránt szoktunk érezni. Nagyon régi, nagyon össze-vissza kefélt kerek kalap a fején, okkersárga s immár bizony a száláig megkopott, kifoszlott hosszú kabátot viselt, - mely szín abban a korban éppen nem volt valami szokatlan - rég divatjamult, zsebbel ellátott, mellénnyel. Térdein immár szürkére kopott a fekete nadrágja, lábán fekete gyapjuharisnya s rézcsattos otromba cipő. Valami jó házból való, az emigrációból visszatért régimódi tanítónak vélné az ember. Galambősz haja, ráncos homloka, vánnyadt, vértelen ajaka s az arca, amelyről az élet szenvedése és fáradalmi voltak leolvashatók, azt a benyomást keltették, mintha hatvan esztendősnél is jóval idősebb emberrel volna dolgunk. Hogyha azonban kemény, habár lassu járását s a minden mozdulatából kitetsző, különös erélyességet tekintjük: akkor viszont alig ötven esztendősnak ítélnénk. Homlokának szabályosan elrendezett ráncai bizonyára javára hangolták volna azt, aki figyelmesen nézte meg az arcát. Az ajka különös ráncba húzódott össze, amely szigorúnak látszott ugyan, de voltaképpen alázatos volt. Tekintetének legmélyén volt valami megnevezhetetlenül szomorú megalégedettség. Balkezében zsebkendőbe kötött kis batyut vitt, míg jobbkezével valami utmenti sövénykerítésről metszett botra támaszkodott. Ám azért ez a bot mintha némi csinnal lett volna megmunkálva, s éppen nem volt fenyegető formája. Csomói le voltak nyesve s az ember könnyen piros viaszból való, markolatgombot képzelt a felső végére. Furkósbót volt ugyan, de sétatálcának látszott.

Ezen a boulevardon kevesen jártak-keltek, kivált tél idején. Ez a férfi pedig, anélkül, hogy tüntetne vele, inkább kerülte, semmint kereste az embereket.

Ebben az időben XVIII. Lajos király csaknem mindennap ellátogatott Choisy-le-Roy felé. Ez volt a legkedveltebb kirándulása. Szinte megmásíthatatlanul, két óra tájban föltűnt a királyi fogat és lovas kísérete, amint vágatva haladt végig a Hôpital-bulevardon.

A városnegyed szegényei számára ez a zseb- és a toronyórát pótolta, akik így kiáltottak föl:

- Ime, most megy vissza a Tuileriákba, tehát - két óra van!

Némelyek odarohantak, mások csak sorfalat alkottak. Amerre ugyanis egy király elhalad: ott mindig csődület támad.

Különben is, XVIII. Lajos megjelenése és elvonulása bizonyos föltűnést keltett Páris utcáin. Szédületesen sebes volt, de felséges. Ez a tehetségtelen király kedvelte a vágatást; nem tudott járni, hát rohanni szeretett. Ez a béna ember szerette volna hámba fogni a villámot! A meztelen kardok sorfala közt békés, de szigorú arccal vágatott végig. Nehéz, aranyozott s ajtajain fehér liliomokkal ékes hintaja, nagy dübörgéssel gördült tova. Alig, hogy éppen egyetlen pillantást vethetett utána az ember. Jobb sarokban, fehér selyemmel bevont párnás ülésen, széles, élénkpiros és határozott vonású arc, frissen rizsporozott homlok, gögös tekintetű, kemény és éles szem, finom mosoly, polgári ruháján két nagy, hullámosan redőzött vállrojt, az aranygyapju, Szent Lajos keresztje, a becsületrend keresztje, a szentlélek-rend ezüst jelvénye, nagy pocak, széles kék szalag: ime ez volt a király! Amíg Párison kívül volt, fehér tollas kalapját magas, angol lábszárvédőbe bagyulált térdein pihentette; mihelyst azonban a városba érkezett, kalapját fejére tette s keveset köszöngetett. Fagyos tekintettel nézett végig a népen, amely éppily hidegen nézett vissza reá. Mikor első ízben jelent meg a Saint-Marceau városnegyedben, minden sikere az volt, amit egy külvárosi polgár e szavakkal fejezett ki társának:

- Ez a kövér ember ott ni, a kormány!

A királynak ez az elmaradhatatlan s mindig ugyanabban az időpontban megismétlődő elvonulása, mindennapi eseménye volt a Hôpital-boulevardnak.

Az a bizonyos hosszú, sárgakabátos sétáló bizonyára nem kerületbeli volt, sőt valószínűleg még párisi sem, mert erről nem volt tudomása. Amikor két óra tájban, az ezüstsujtásos, lovastestőr-századtól körülvevett királyi fogat feltűnt a boulevardon s miután megkerülte a Salpêtrièret, ez a bizonyos sétáló meglepetten, szinte ijedten nézett feléje. Ezen a melléksétányon egyedül ő maga állott s hirtelen a falkerítés sarka mögé surrant ugyan, d'Havré herceg figyelmét azonban mégsem kerülte el. D'Havré herceg, mint a szolgálattevő testőrség kapitánya, a kocsiban a királlyal szemben foglalt helyet. Így szólt a királyhoz:

- Nini, milyen rosszképű ember!

Ám a rendőrök, akik a király utvonására ügyeltek föl, szintén észrevették azt az embert, s az egyik rendőrt utasították is, hogy kísérje nyomon. Az a gyanús ember azonban hamarosan eltűnt a külváros néptelen, szűk sikátorai közt s minthogy immár esteledni is kezdett, a rendőr végképp elvesztette a nyomát, mint ahogy megállapítja az a jelentés, amelyet még aznap este bemutattak Anglès gróf, államminiszter, rendőrfőnök urnak.

Mikor a sárgakabátos férfi észrevette, hogy üldözik, meggyorsította lépteit, de azért jó néhány-szor hátrafordult, hogy meggyőződjék, vajjon nyomon követik-e még mindig. Negyedöt óra volt, azaz koromsötét este, mikor a Porte Saint-Martin-színház előtt elhaladt, ahol aznap *A két fegyenc* című darabot játszották. A színház lámpáitól megvilágított színlap meghökkent-hette, mert - noha sietett - mégis megállt, hogy elolvassa. Néhány pillanat múlva már a Planchette-sikátorban volt, bement a *Plat d'étain* kocsmába, ahol a Lagny-i kocsijarat irodája működött. A legközelebbi járat félöt órakor indult. A lovak már a kocsi elé voltak befogva, az utasok pedig, kiket a kocsis fölszállásra nógatott, sietve másztak föl a kocsi magas hágcsoin.

A férfi megkérdezte:

- Van-e még hely a kocsiban?

- Még csak egy hely van, mellettem, az ülésen, - felelte a kocsis.

- Elfoglalom.

- Szálljon föl.

Mikor azonban, még indulás előtt, a kocsis rápillantott az utas ütött-kopott ruhájára s csekély utipoggyászára, előre követelte tőle az utiköltséget.

- Egész Lagny-ig jön? - kérdezte a kocsis.

- Igen, Lagny-ig, - felelte az utas és az utiköltséget kifizette egész odáig.

A kocsi elindult. Mikor a sorompón átjutottak, a kocsis beszélgetésbe akart elegyedni, de biz' az utas mindössze néhány kurta szóval felelt meg neki. A kocsis tehát füttyüreszni kezdett s a lovait szidta.

A kocsis köpenyébe burkolózott. Hideg volt. Az utasnak ez mintha eszébe se jutott volna. Így haladták át Gournay-n és Neuilly-sur-Marne-on.

Hat óra táj érkeztek Chelles-be. A kocsis itt megállott, hogy a királyi apátság régi épületében berendezett vendégfogadó előtt lovait kissé megpihentesse.

- Én itt leszálok - mondotta az utas.

Kezébe vette kis csomagját és botját s leugrott a kocsiról.

Egy pillanat múlva már el is tűnt.

A vendégfogadóba nem ment be.

Mikor néhány perc múlva a kocsit folytatta útját Lagny felé, az eltűnt utassal nem találkozott a chelles-i országuton.

A kocsis hátrafordult s beszólt az utasokhoz a kocsis belsejébe:

- Ez az ember nem erről a vidékről való, mert nem ismerem. Olyan a külseje, mintha egy sou-ja sem volna, de azért nem takarékoskodik. Lagny-ig fizet, de csak Chelles-ig jött velünk. Éjszaka van, minden ház zárva. A fogadóba sem ment be s mégsem látja őt az ember sehol. Mintha csak a föld nyelte volna el.

Azt az utast pedig dehogy is nyelte el a föld! A sötétben hamarosan végiglépdelt a chelles-i országuton, majd, még mielőtt a templomhoz ért volna, balra letért a dülöutra, amely Montfermeil felé visz, mint aki már jól ismeri ezt a vidéket s járt is már errefelé.

Gyors léptekkel haladt az uton. Azon a helyen, ahol a Gagny-ból Lagny felé vivő, fákkal szegélyezett régi út keresztezi azt az utat, amelyen most haladt, léptek zaját vélte hallani. Sietve vont meg magát egy árokban s ott megvárta, amíg az arra járók elhaladtak mellette. Ez az óvatosság különben ugyyszólván fölösleges volt, mert - mint mondtuk is - koromsötét decemberi éjszaka volt. Alig két-három csillag ragyogott az égen.

Ez az a pont is, ahol a domb emelkedni kezd. A vándor nem tért vissza a montfermeil-i utra, hanem jobbra tért el s a mezőkön átvágva, nagy léptekkel ért az erdőbe.

Mikor már jól benn járt az erdőben, meglassította lépteit; minden egyes fát alaposan szemügyre vett és csak lépésről-lépésre haladt előre, mintha keresne valamit s olyan titokzatos uton járna, amelyet egyedül csak ő ismer. Volt egy pillanat, midőn azt hitte, hogy eltévedt s ekkor tétovázva állott meg. Végre is, tapogatózva, egy erdei tisztásra ért, ahol nagy, fehér kövek heverték egy halomban. Sietve lépett oda s figyelmesen nézegette a köveket az éjszaka ködös homályában mintha szemlét tartana felettük. A kőrákástól alig néhány lépésnyire állott egy hatalmas fa, tele kinövésekkel, fabütykökkel amelyek a növényvilág bibircsói. Odament ehhez a fához s kezével végigtapogatta a törzs kergét, mintha így akarna ráismerni s a bütykeit akarná megszámlálni.

Szemközt ezzel a fával, amely kőrisfa volt, állott egy kéreghámlástól beteg gesztenyefa, amelyre, védőkötés gyanánt, ónpántot szögeztek. Lábujjhegyre ágaskodott s kezével megtapogatta ezt az ónpántot.

Még egy darabig ott tipegett-topogott a fa és a kőrákás közt elterülő talajon, mintha arról akarna meggyőződni, vajjon nem látszik-e ott friss ásás nyoma.

Ennek végeztével széttekintett, hogy tájékozódjék s azután nekivágott az erdőnek, hogy folytassa az útját.

Hát ő volt, ez a férfi, aki Cosette-tel találkozott a forrásnál.

Amint ugyanis az erdőirtáson végighaladt Montfermeil irányában, megpillantotta azt a kis árnyékot, aki csak nyökdcicsélve mozgott; letette, majd megint csak fölvetette a terhet, hogy tovább cipelje. Odament hozzá s ekkor látta, hogy egy egészen kis gyermek küszködik egy roppant nagy vizesvödörrel. Egészen közel ment hozzá s egy szó, egy hang nélkül megmarkolta a vödör fogóját.

VII. Cosette és az ismeretlen férfi egymás mellett a sötétben

Cosette, mint mondtuk, nem érzett félelmet.

A férfi megszólította. Komoly, szinte mély hangon beszélt.

- Gyermekem, biz' ez nehéz neked, amit cipelsz.

Cosette fölnevezett reá s így válaszolt:

- Igen uram, nehéz.

- Add csak ide, én majd viszem! - mondotta az ismeretlen férfi.

Cosette eleresztette a vödör fogóját s most már egymás mellett lépdeltek mindketten.

- Csakugyan nagyon sulyos biz' ez! - mormolta fogai közt a férfi. Majd hozzátette még:

- Kicsikém, hány éves vagy?

- Nyolc éves, uram.

- Messziről jöttél?

- Az erdei forrástól.

- És messzire még?

- Jó negyedóránnyira innen.

Az idegen férfi egy darabig hallgatott, majd hirtelen megszólalt:

- Hát nincs édesanyád?

- Nem tudom, - felelte a gyermek.

De még mielőtt a férfi ismét szólhatott volna hozzá, Cosette folytatta:

- Nem hiszem, hogy van édesanyám. A többinek van, nekem nincs.

Rövid szünet után Cosette hozzátette:

- Talán sohasem volt.

A férfi most megállt, letette a vödröt a földre, lehajolt s két kezét a gyermek két vállára téve, meg akarta nézni s a sötétség ellenére látni akarta az arcát.

Cosette sovány, beteges arcának körvonalai bizonytalanul bontakoztak ki az ég gyér világosságánál.

- Hogy hívnak, gyermekem?

- Cosette.

A férfi úgy érezte, mintha villámütés érte volna. Egy darabig még ránézett, majd levette kezét Cosette válláról, fölvette a földről a vödröt s elindult.

Egy pillanat mulva azonban megint csak megszólalt:

- Kicsikém, hol lakol?

- Montfermeil-ben, ha tudja, hogy hol van.

- És most odamegyünk?

- Igen, uram.

A férfi ismét szünetet tartott s azután folytatta:

- Ki küldött téged vizért az erdőbe ilyen időben?

- Thénardier-né asszony.

Az ismeretlen férfi igyekezett tovább is közömbös hangot használni, de azért a hangja mégis különös módon meg-megreszketett.

- Kicsoda az a te Thénardier-né asszonyod?

- Ő az én mesterném, fogadósne, - felelte Cosette.

- Fogadósne? - jegyezte meg a férfi. - Nos, akkor hát szobát nyitattok ma éjszakára a vendégfogadójában. Vezess oda, gyermekem!

- Odamegyünk - felelte Cosette.

A férfi elég gyorsan szedte a lábát, Cosette alig birt lépést tartani vele. Most már nem érzett fáradságot. Időről időre nagy megnyugvással s kimondhatatlan bizalommal nézett föl erre az emberre. Arra, hogy a gondviseléshez forduljon és hogy imádkozzék: nem tanította őt soha senki! És mégis, most olyasvalamit érzett, ami hasonlított a reményhez, az örömhöz és az ég felé szárnyal.

Néhány perc mult el így; azután ismét megszólalt a férfi:

- Hát Thénardier-nének nincs cselédje?

- Nincs, uram.

- Akkor tehát te egyedül vagy?

- Ugy van, uram.

Most megint csak szünet állott be. Ezuttal Cosette törte meg a csendet:

- Azaz hogy van még ott két kis leányka is.

- Kik azok?

- Ponine és Zelma.

Cosette ennyire leegyszerűsítette a Thénardier-éknak annyira drága, romantikus keresztneveket.

- Ki az a Ponine és Zelma?

- Thénardierné kisasszony-leányai.

- És mivel foglalkoznak?

- Oh, vannak szép babáik, aranyos holmikaik és sok mindenféle játékszerük. Játsszanak, szórakoznak.

- Egész nap?

- Igen, uram, egész nap.

- És te?

- Oh, én dolgozom.

- Egész nap?

A gyermek fölnezt két nagy szemével, amelyben könnycsepp rezgett, de amit az éjszakai sötétség elrejtett. Szelid hangon felelte:

- Igen, uram, egész nap.

Rövid szünet után folytatta Cosette:

- Néha, ha elvégzem a dolgom, no, meg ha megengedik, hát én is szórakozom.

- És hogyan szórakozol?

- Ahogy lehet... Azt rám bizzák. Csakhogy nincs ám sok játékszerem. Ponine és Zelma pedig nem türik, hogy a babáikkal játsszam. Mindössze csak egy kis ólomkardom van, nem hosszabb, csak ekkora, mint ez ni!

Cosette fölmutatta a kisujját.

- De nem éles, ugy-e?

- De igen, uram, éles biz' az! - felelte Cosette. - Vágja a salátát s le lehet vele nyakazni a legyeket.

A falu széléhez értek. Az utcákon végig Cosette kalauzolta az idegen férfit. Elhaladtak a pék mellett is, de Cosette-nek eszébe se jutott, hogy kenyeret kellene hazavinnie. A férfi sem faggatta most már tovább, az is komor hallgatásba merült. Mikor már a templomon is túljártak, a sok nyílt sátor láttára a férfi megkérdezte Cosette-től:

- Talán bizony vásár van itt?

- Nem, uram, hanem karácsony.

Mikor azután a korcsmához közeledtek, Cosette megérintette a férfi karját:

- Uram...

- Nos, mi az, gyermekem?

- Már itt vagyunk a ház közelében.

- Nos, és azután?

- Adja vissza, kérem, azt a vödört.

- Miért adjam vissza?

- Mert hogyha a mesterném meglátja, hogy más hozta haza helyettem, hát megver érte.

A férfi visszaadta neki a vödört. Egy pillanat mulva mindketten a csapszék ajtaja elé érkeztek.

VIII. Kellemetlen, ha valaki olyan szegény embert fogad be a házába, aki esetleg gazdag

Cosette nem tudta megállni, hogy félszeggel rá ne pillantson arra a nagy babára, amely még mindig ott hivalkodott a játékkereskedő kirakatában. Csak azután kopogtatott be. Az ajtó föltárult. Thénardierné jelent meg gyertyával a kezében.

- Ahá! Hát te vagy, te kis koldusivadék! Hála Istennek, jól elszórakoztál. Te kis - piszok, te!

- Asszonyóság, ez az ur itt szállást keres - mondotta Cosette egész testében remegve.

Thénardierné morcos arckifejezését legott nyájassal, szeretetreméltóval váltotta fel. Ez a hirtelen változás sajátos tulajdonsága már a vendégfogadósoknak. Thénardierné mohón tekintett az új jövevény szemébe.

- Ez az ur? - kérdezte.

- Igen, asszonyom, én vagyok az, - felelte a férfi, kezét a kalapjához emelve.

A gazdag utasok nem szoktak ilyen udvarias hangon beszélni.

Egy mozdulat és az a pillantás, amit Thénardierné az utas ruhájára és poggyászára vetett, s azzal mintegy szemlét tartott fölötte, elég volt ahhoz, hogy eltüntesse a nyájas arckifejezést és hogy ismét visszavarázsolja a morcost, mogorvát. Száraz hangon szólt oda neki:

- Jöjjön be, jó ember!

És a „jó ember” belépett. Thénardierné még egy pillantást vetett feléje; különösképpen szemügyre vette teljesen kikopott kabátját s kissé behorpadt kalapját. Fejbiccentéssel, orrfintorgatással és szemhunyorgatással kérdést intézett az urához, aki még mindig együtt ivott a szekerekkel.

Az ura, mutatóujjának szinte észrevehetetlen mozzgatásával adta meg a választ, amely - ajkbiggyesztéssel párosulva - ilyenkor azt jelentette: kilátástalan nyomoruság! De már erre Thénardierné is fölkiáltott:

- Ejnye, jó ember, igazán sajnálom, de nincs már hely a maga számára.

- Bánom is én, akárhová dug be, megfizetem, mintha csak szobát adott volna! Akár a padláson, akár az istállóban, nekem mindegy! - mondotta az idegen jövevény.

- Negyven sou!

- Hát legyen, negyven sou!

- Akkor hát rendben van.

- Negyven sou? - szólt oda egy szekeres halk hangon Thénardiernének. - De hiszen csak husz sou az ára!

- Neki azonban negyven! - vágott vissza Thénardierné ugyanolyan hangon. - Szegény ember számára nálam nincs olcsóbb szállás.

- Igaz is, csak a házam hirnevét rontom, ha efféle népséget befogadok, - tette hozzá a gazda szelid hangon.

Ezalatt az utas, miután batyuját és botját letette egy padra, leült az asztal mellé, ahová Cosette nagy készséggel egy üveg bort és poharat tett. Az a kereskedő, aki a vizet rendelte, maga ment megitatni a lovát. Cosette ismét elfoglalta régi helyét a konyhaasztal alatt és folytatta a kötést.

Az idegen férfi, aki alighogy éppen az ajkához emelte a bort, amit a poharába öntött, különös érdeklődéssel szemlélte Cosette-et.

Cosette csunya leány volt. Mint boldog, talán még szép is lett volna. Mi már megrajzoltuk ezt a kis, szomorú alakot. Sovány volt és sápadt; már közel járt a nyolc esztendejéhez, de biz' alig nézhette volna valaki hat évesnek. Mély árnyékba süppedt szemének fénye a sok sirástól szinte kihunyott. Szája szögletében látható volt az állandó aggodalom és remegésnek az a jellegzetes vonása, amit csak a halálraitélteknél és a reménytelen betegeknél lehet megfigyelni. Kezei, mint ahogy édesanyja megsejtette, „lefagytak”. - Az a tűz, amely most megvilágította, még inkább szembeszökővé tette szögletes csontjait és ijesztő soványságát. Minthogy állandóan fagyosko-

dott, azt a szokást vette föl, hogy térdeit egymásra szoritotta, összes ruházata mindössze egy rongydarab volt, amely még nyáron is szánalomra indított, télen pedig egyenesen borzalmat keltett mindenkiben. Lyukas vászondarabnál nem volt egyéb a testén, ezenkívül még csak egy gyapjurongy sem! Itt-ott a meztelen bőre kandikált ki, s mindenütt szembeötlöttek a kék és fekete foltok, amik Thénardierné kezenyomára vallottak. Meztelen lába vörös és vézna. Kulcsontjainak gödrei sirásra indítják az embert. Ennek a gyermeknek egész lénye, járása, magatartása, a hangja, a beszéde közben tartott szünetei, a nézése, a hallgatása, legcsekélyebb kéz- és testmozdulata egyetlenegy érzést fejezett ki és árult el: a félelmet!

A félelem ömlött végig egész lényén; hogy úgy mondjuk: beburkolta egészen. Ugyancsak a félelem volt az, ami arra készítette, hogy könyökeit a csipőjéhez szorítsa, sarkait a szoknyája alá huzza; a lehető legkisebb helyen összekuporodjék. Félelmében még lélegzeni is alig mert s ugyancsak a félelem tette azzá, amit testi állapotnak aligha lehetne nevezni s amely, ha változnék is, inkább csak súlyosbodhatnék. Szemgolyója mélyén volt egy csodálkozó szöglet, amelyből kitetszett a riadt félelem.

És ez a félelem olyan nagy volt, hogy mikor csuromvizesen visszaérkezett, Cosette dehogy is merte volna a tűz mellett megszáritani ruháját, hanem azonmód szép csendesen legott munkához látott.

Ennek a nyolcesztendőös gyermeknek rendszerint olyan komor s néha olyan tragikus volt az arca, hogy bizonyos alkalmakkor olybá tűnt föl, hogy hülyévé lesz, vagy éppen démonná változik.

Említettük már, hogy sohasem tudta, mi az imádkozás, templomba soha be nem tette a lábát.

- Hát ráérek-e én ilyesmire? - mondogatta Thénardierné.

A sárgakabátos férfi egy pillanatra sem vette le a tekintetét Cosette-ről.

Thénardierné egyszer csak hirtelen fölkiáltott:

- Majd elfelejtem! Hát a kenyér?

Valahányszor Thénardierné hangja fölharsant, Cosette - szokása szerint - legott előbujt az asztal alól.

Cosette tökéletesen megfélemedezett a kenyérről. Az állandóan rettegő, megfélemlített gyermekek módszeréhez folyamodott: hazudott.

- Asszonyság, a péküzlet már zárva volt.

- Miért nem kopogtattál?

- Kopogtattam.

- Nos, és azután?

- Nem nyitották ki.

- Hát majd megtudom holnap, vajjon igazat mondottál-e! - jegyezte meg Thénardierné. - De hogy ha hazudtál: de megtáncoltatlak! Most pedig, ide azzal a tizenöt sous-val!

Cosette belenyult köténye zsebébe és csak hüledezett. A tizenöt sous értékű pénzdarab bizony nem volt sehol.

- Nos, nem hallottad! - förmedt reá Thénardierné.

Cosette kifordította a zsebet, de biz' nem volt abban semmi. Ugyan hová tűnhetett az a pénz? A szerencsétlen teremtés mukkanni sem tudott. Szinte megdermedt az ijedségtől.

- Hát elvesztetted azt a pénzt, avagy éppen el akarod lopni? - hörgött dühében Thénardierné.

És ugyanakkor már ki is nyújtotta karját a kandalló sarkában függő korbács felé.

Ez a rettegett mozdulat annyi erőt adott Cosette-nek, hogy föl mert kiáltani:

- Kegyelem, asszonyom, kegyelem! - Soha többé nem teszem!

Thénardierné leakasztotta a korbácsot.

Ezalatt a sárgakabátos férfi belenyult mellényzsebébe, mely mozdulatát azonban senki sem vette észre. Különben is, a többi utas vagy ivott, vagy kártyázott s nem is törődött más egyébbel.

Cosette rémülten kuporodott össze a kandalló sarkában s próbálgatta elrejtteni valahogyan szegény, félmeztelen tagjait. Thénardierné már ütésre emelte föl a karját.

- Bocsánat, asszonyom, - szólalt meg az idegen férfi - az imént észrevettem, hogy e kis leányka kötényzsebéből valami a földre esett és elgurult. Talán éppen ez az!

Együttal lehajolt, mintha keresne valamit a földön egy pillanatig.

- Csakugyan! Ime, itt van, - mondotta, mikor fölegyenesedett.

És egy pénzdarabot nyújtott oda Thénardiernének.

- Igen, ez az! - mondotta Thénardierné.

Nem az volt ugyan, mert hiszen ez egy husz sous értékű pénzdarab volt, de Thénardiernének még haszna is volt belőle. A pénzt a zsebébe csusztatta s most már megelégedett azzal, hogy dühös pillantást vessen a gyermek felé, mondván:

- De azután meg ne tedd többé, azt mondom!

Cosette visszabújt a „vackába”, - ahogy Thénardierné nevezni szokta azt a helyet - s a tekintete, amit most az ismeretlen utasemberre vetett, olyan kifejezést öltött, amilyent eddig még soha. Még csak gyermeteg csodálkozás volt ugyan, de már némi áhítatos bizalom vegyült bele.

- Majd elfelejtem! Akar vacsorázni? - kérdezte Thénardierné az utastól.

Az utas nem válaszolt; úgy látszott, hogy mélyen elgondolkozott.

- Vajjon miféle szerzet lehet ez az ember? - motyogta fogai közt az asszony. - Földhözragadt szegény, alighanem. Még vacsorára sincs pénze. De legalább kifizeti-e majd a szoba árát? Még szerencse, hogy nem lopta el azt a pénzt, amit a földön talált.

Eközben kinyílt az ajtó s belépett Éponine és Azelma.

Csakugyan csinos két kis leányka volt, inkább polgár-, semmint parasztleánykák, nagyon bájosak mind a ketten. Az egyiknek fénylő, gesztenyebarna fürtjei voltak, a másiknak egészen a háta közepéig leérő, hosszú, fekete haja; mind a kettő élénk, tiszta, kövér, üde és egészséges gyermek, öröm volt rájuk nézni. Meleg ruha volt ugyan rajtuk, de olyan anyai gonddal rájuk adva, hogy a szövet vastagsága mit sem vont le az egész öltözet tetszetőségéből. Védekeztek ugyan a tél ellen, de azért nem tüntették el a tavaszt sem. Ez a két leányka szinte fényt sugárzott ki magából. És mindezekon fölül: ők uralkodtak a házban. Ruházatuk, vidámságuk, sőt még a lármájuk is, amit csaptak, bizonyos fölényességről tanuskodott. Mikor beléptek, Thénardierné zsémbes hangon - de amelyből mégis kicsendült az imádat hangja - így szólt hozzájuk:

- Ah, hát ti vagytok!

Azután egyenként mind a kettőt a térdére ültette, végig simította a hajukat, megigazitotta a szalagjaikat, majd letette a földre s eltolta magától őket azzal a gyöngéd erőszakkal, ami csak az anyák sajátossága.

- Hogy ki vagytok cicomázva, - szólt rájuk Thénardierné.

A két kis leány most a tűz mellé telepedett. Egy babával játszadoztak, amelyet össze-vissza forgattak, hengergettek a térdükön vidám csacsogás közepette. Olykor-olykor Cosette is fölpillantott a kötéséről s bánatos, szomorú tekintettel nézte amazok játékát.

Éponine és Azelma rá se hederített Cosette-re. Annyiba vették, mint a kutyát. Ime, ez a három leányka együttvéve sem volt még huszonnégyéves és máris képviselték az egész emberi társadalmat: egyfelől az irigység, másfelől a megvetés.

A Thénardier-nővérek babája bizony nagyon megviselt, nagyon régi és nagyon tépett-zuzott baba volt már, mindazáltal csodálatosnak tünt fel Cosette szemében, kinek egész életében nem volt még játékbabája, *igazi babája*, hogy olyan kifejezéssel éljünk, amit minden gyermek megért.

Egyszer csak Thénardierné, aki szünet nélkül csetlett-botlott, járt-kelt a szobában, észrevette, hogy Cosette elmélázkodik s ahelyett, hogy dolgát végezné: a kis leányok játékát bámulja.

- Nos, de most rajtakaptalak! - kiáltozott az asszony. - Hát ez a te dolgod? Majd megmutatom én, hogy mi a te dolgod, ezzel a korbáccsal, ni!

Az idegen utas föl sem kelt a székről, csak úgy ülve fordult oda Thénardierné felé.

- Ugyan asszonyom, hadd játsszék az is! - mondotta neki mosolygó, szinte félénk arccal.

Ha bármelyik olyan utas ember mondotta volna ezt, aki megevett egy adag ürücombot, megivott reá két üveg bort s akiről nem ritt volna le akkora *rettenetes szegénység*: az efféle kivánság egyenesen parancs lett volna. De hogy egy ember, kinek ilyen kalapja van, arra vetemedjék, hogy még akarjon is valamit; nohát ezt már Thénardierné nem tűrheti! Csipősen vágott tehát vissza:

- Dolgozzék, ha enni akar! Nem azért adok enni neki, hogy itt lustálkodjék.

- És mi a dolga? - kérdezte tovább az idegen utas, kinek nyájas hangja olyan különös ellentétben volt koldusrongyaival s teherhordóhoz illő, hatalmas vállával.

Thénardier-né foghegyen odavetette:

- Harisnyákat kötni, ha éppen tudni akarja! Az én kis leányaim számára, akiknek nincs harisnyájuk s bizony maholnap meztláb járnak.

Az idegen férfi tekintete most Cosette kivörösödött lábacskaíra tévedt.

- Mikor készül el azokkal a harisnyákkal? - kérdezte.

- Annak a lusta dögnek, legalább három vagy négy napra lesz még szüksége.

- És mi az ára annak az egy pár, kész harisnyának?

Thénardierné megvető pillantást lövelt feléje.

- Legalább harminc sou.

- Átengedi nekem öt frankért? - kérdezte az idegen férfi.

- Ejnye, az áldóját! - kiáltott föl hangos nevetéssel egy szekeres, aki odafigyelt. - Öt frank! Meghiszem azt! Hát persze, hogy odaadja! Öt frankos pénzdarab!

Thénardier, a gazda, illőnek találta, hogy ő is megszólaljon.

- Ugy van, uram, ha éppen kedve tartja, hát megveheti azt a pár harisnyát öt frankért. Oh! mi semmit sem tudunk megtagadni a mi vendégeinktől!

- De tüstént ki kell ám fizetni az árát! - jegyezte meg Thénardier-né kurtán, parancsoló hangon.

- Enyém az a pár harisnya! Megveszem, - mondotta az idegen férfi, kihuzva zsebéből egy ötfrankos pénzdarabot, amit legott letett az asztalra. - És meg is fizetem az árát.

Most azután odafordult Cosette-hez:

- Most már nekem dolgozol. Menj leánykám, játsszál te is!

A szekerest annyira kihozta a sodrából az ötfrankos pénzdarab látása, hogy menten otthagya a poharát és odarohant.

- Hát csakugyan megvette! - kiáltott föl a szekeres, a pénzdarabot vizsgálgatva. - Akkora, mint egy hátsó kocskeresék. És nem hamis ám!

Thénardier most odalépett s szép csendesen zsebébe csusztatta a pénzdarabot.

De már erre Thénardierné sem tudott mit felelni; csak az ajkát harapdálta, miközben a szeme villámokat szórt.

Cosette azonban még mindig reszketett. Megkockáztatta a kérdést:

- Mesterné, igaz, hogy szabad játszanom?

- Hát csak játsszál! - felelt Thénardierné vészjósló hangon.

- Köszönöm, asszonyom! - mondotta Cosette.

S mialatt az ajka e köszönő szavakat rebegte, egész kis lelke hálával telt el az ismeretlen utas iránt.

Thénardier ezután megint csak visszament inni. A felesége a fülébe sugta:

- Vajjon ki lehet ez a sárga ember?

- Láttam én már ilyen milliomosokat, kiknek épp ily kopott volt a kabátjuk, - felelt Thénardier fölényesen.

Cosette félretette a kötését, de nem hagyta el a helyét. Cosette lehetőleg minél kevesebbet mozgott mindig. Háta mögül, egy dobozból előhuzott régi ringy-rongydarabokat és elővette az ólomkardját.

Éponine és Azelma oda se figyelt, hogy mi történik. Épp nagyon fontos tevékenységet fejtettek ki: elfogták a macskát. Babájukat elhajították s Éponine, az idősebbik, ócska ruhákba s vörös és kék lim-lom, rongydarabokba dögönyözte bele a kis cicát, ellenére kétségbeesett nyávogásának. Miközben Éponine ezt a komoly és nehéz munkát végezte - a gyermekeknek azon az édes, lelket simogató hangján, melynek bája, hasonlatosan a pillangó szárnyának himes csillogásához, elillan, ha meg akarjuk rögzíteni - így szólt testvérkéjéhez:

- Hát látod csak, Azelma, ez a baba itt sokkal mulatságosabb, mint az ott ni! Ez itt mozog, nyávog s a teste meleg. Tudod mit, testvércém, hát játsszunk ezzel. Ez lesz az én kis leányom. Én leszek a mamája. Én látogatóba megyek hozzád, te pedig el-elnézegeted. Eközben lassacskán fölfedezed a bajuszát s elcsodálkozol rajta. Azután észreveszed a füleit, majd a farkát s

ezen is elcsodálkozol. Ekkor te így szólsz hozzám: - Ah! Istenem! Én pedig azt mondom neked: - Igen, asszonyom, ilyen az én kis leányom. A kis leányok manapság már ilyenek!

Azelma álmélkodva hallgatta Éponine-t.

Eközben a vendégek valami sikamlós dalt énekeltek s akkorát nevettek rajta, hogy még a mennyezet is regett belé. Thénardier még bátorította őket s maga is velük énekel.

Miként a madarak minden szedett-vedett dologból fészket építenek: azonképpen a leánygyermek is mindenből babát csinálnak. Mialatt Éponine és Azelma a macskát dögönyözték, Cosette az ólomkardot pólyáztatta. Mikor ezzel elkészült, a karjára vette és csöndesen dudorászott neki, hogy elaltassa.

A baba a leány-gyermek egyik legparancsolóbb szükségessége s egyuttal a leggyöngédebb ösztönös érzése is. A babát gondozni, öltöztetni, cicomázni, ruházni, levetkőztetni, megint felöltöztetni, oktatni egy kissé megdorgálni, elringatni, dédelgetni, elaltatni, róla, a valamiről elképzelni azt, hogy valaki: mindebben benne van a nő jövője. És miközben így álmodozik és locsog-fecseg magában; miközben apró ruhácskákat, mellénykéket és kabátkákat varr: a gyermekleányból leányzó lesz, a leánykából nagyleány s a nagyleányból asszony! Az első gyermek folytatása az utolsó babának.

Egy kis leány baba nélkül szinte épp oly szerencsétlen s egyuttal épp oly lehetetlen, mint egy gyermektelen asszony.

Cosette tehát babát csinált magának az - ólomkardból.

Thénardier-né most a *sárga ember* felé közeledett.

- Az uramnak alighanem igaza van! - Gondolta magában. - Ez itt bizonyára Laffitte ur. Hiszen vannak ilyen tréfás, badar emberek!

És odakönyökölt az asztalra.

- Uram!... - szólalt meg Thénardier-né.

Az *uram* megszólításra, az idegen férfi feléje fordult. Thénardier-né eddig még vagy *hallja kend*, vagy *jó ember* néven nevezgette őt.

- Amint látni tetszik, uram - folytatta az asszony legédeskésebb arculatát felöltve, ami még utálatosabb látvány volt, mint a legdühösebb arca - szívesen beleegyezem, hogy a gyermek kedvére játszassék. Ez egyszer nem ellenzem, mert ön nagylelkű. Dehát, lássa csak, nincs semmije, így hát dolgoznia kell!

- Tehát nem az ön gyermeke? - kérdezte a férfi.

- Oh, Istenem, dehogyan is az én gyermekem, uram! - Egy szegény kis sehonnai, akit csak irgalomból szedtünk föl. Afféle tökéletlen, gyöngelmű gyermek. Alighanem vízfejű. Amint látni tetszik: nagy a feje. Ami tőlünk telik, megtesszük érte, de biz' mi magunk sem vagyunk ám gazdagok. Irhatunk mi haza, de biz' hiába! Ime, félév óta nem jött válasz. Azt kell hinnünk, hogy az édesanyja meghalt.

- Ah! - nyögte a férfi s megint csak visszaesett álmodozásába.

- Nem valami jó anya lehet, annyi bizonyos! - toldotta meg Thénardier-né. - Elhagyja a saját gyermekét!

Az egész beszélgetés alatt Cosette, mintha ösztönösen megérezte volna, hogy róla van szó, tekintetét egy pillanatra sem vette le Thénardier-néről. Amugy félfüllel odafigyelt. Egy-egy szót itt-ott meg is értett.

Ezalatt a borivó vendégek, kiknek háromnegyedrésze ittas volt, duhaj jókedvükben megismé-
telték a dal trágár refrain-jét. Biz' ez valami csiklandós sikamlósság volt, amelybe belekeverték
a Szüz Anyát a gyermek Jézussal együtt. A kacagásból Thénardier-né is kivette a részét. Az
asztal alól Cosette csak a tüzet bámulta, melynek fénye meredt szeméből visszaverődött. Most
azután megint babusgálgatni kezdte azt a babafélét, amit maga csinált s himbálás közben
halkan, énekelte:

- Meghalt az anyám! Meghalt az anyám!...

A fogadósne ismételt ösztönzésére, a sárga ember, a „milliomos”, mégis csak rászánta magát,
hogy megvacsorázzék.

- Mit óhajt uraságod?

- Kenyeret és sajtot - felelte a férfi.

- Nohát, ez csakugyan koldus! - gondolta magában Thénardier-né.

A duhaj részegek még mindig fujták a maguk nótáját s Cosette is dudolgatta a magáét az asztal
alatt.

Cosette azonban most hirtelen elhallgatott. Hátrafordult és észrevette a kis Thénardier-leányok
babáját, amelyet azok a macska kedvéért cserbenhagytak s amely ott hevert a földön, alig
néhány lépésnyire a konyhaasztaltól.

Cosette ekkor eldobta magától a bebagyulált ólomkardot, amely - úgy látszik - nem elégitette
ki egészen s óvatosan körültekintett a szobában. Thénardier-né halk hangon beszélgetett az
urával s pénzt számolt el vele, Éponine és Azelma a macskával játszadozott; az utasok ettek,
vagy ittak, vagy éppen énekeltek. Reá senki sem figyelt. Nem volt veszteni való ideje: kibújt az
asztal alól s térdein és kezein kuszva, meggyőződött arról, hogy senki nem figyeli: hirtelen
odasompolygott a babához és - megragadta. Alig egy pillanat múlva már ismét a helyén volt;
ott ült mozdulatlanul, de oly módon fordult, hogy saját árnyékát a babára vesse, amelyet a
karjaiban szorongatott. A babával való játék boldogsága oly ritka élmény volt számára, hogy
szinte gyönyörszámba ment.

Senki nem látta ezt a jelenetet, csak az ismeretlen utas, aki lassan, szótlánul fogyasztotta el
sovány vacsoráját.

Cosette gyönyörzése csaknem egy negyedóra hosszát tartott.

Ámde bármily óvatos volt is Cosette, azt nem vette észre, hogy a baba egyik lába - *kilátszott* -
amit a kandalló tüzének fénye erősen megvilágított. És ez a rózsaszínű, fényes babaláb, amely
oly élénken elütött a homálytól, hirtelen szemébe ötlött Azelmá-nak, aki így szólt Éponine-hoz:

- Nézd csak, nézd, testvérem!

A két kis leányka meghökkent s csodálkozva nézett egymásra: Cosette hozzá mert nyulni a
babájukhoz!

Éponine fölkel s anélkül, hogy a macskát eleresztette volna, az anyjához ment s megrántotta a
szoknyáját.

- Ejh, hagyj békén! - mondotta az anyja. - Ugyan mit akarsz?

- Mama, nézz csak oda! - szólt a gyermek.

És ujjacskájával Cosette-re mutatott.

Cosette, a baba boldog birtoklása közben se látott, se hallott.

Thénardier-né arca magára öltötte azt a sajátságos kifejezést, amely az élet hiábavalóságával vegyült szörnyüségéből tevődik össze s amiről ez effajta nőket: megérának, házsártos asszonynak szokták nevezni.

Ezuttal már megsértett büszkesége is fokozta dühét. Cosette átlépte a határt, Cosette merényletet követett el azzal, hogy meg merte fogni a „kisasszonyok” babáját!

Egy cárné sem lehetett volna különb, mikor észreveszi, hogy császári fiának nagy kék szalagját egy muzsik próbálgatja magára ölteni.

Thénardier-né fölháborodástól fuldokló hangon förmedt reá:

- Cosette!

Cosette úgy összerezsent, mintha a föld mozdult volna meg alatta; és odafordult.

- Cosette!- rivalt reá újból Thénardier-né.

Cosette ekkor a babát gyöngéden, kétségbeeséssel, vegyes tisztelettel fektette vissza a földre. És ekkor, szemét le nem véve a babáról, összekulcsolta kezecskéit s amit még elképzelni is szörnyüségesebb ilyen zsenge koru gyermekről - tördelni kezdte. Majd sirva fakadt amire pedig nem tudták őt indítani az egész nappal izgalmai, sem az erdei menekülés, sem a sulyos vizes-vödör, sem a pénz elvesztése, sem a korbács látása, sem Thénardier-né vészjósló szava. Cosette most sirt. Majd zokogásban tört ki.

Most már azonban az utas is megmozdult. Fölkelt.

- Ugyan már mi az? - kérdezte Thénardier-nétől.

- Hát nem látja? - felelte az asszony, ujjával odamutatva a bünjelre, amely ott hevert Cosette lábánál.

- Nos, mi az? - kérdezte ismét a férfi.

- Ez a koldusivadék hozzá mert nyulni a gyermekek babájához! - felelte Thénardier-né.

- Hát érdemes azért ilyen nagy patáliát csapni! - felelte az idegen férfi. - Nos, és ha játszott is azzal a babával? Annyi baj legyen!

- De megérintette a mocskos kezével! - folytatta az asszony. - A szörnyü kezével!

Cosette most még hangosabban zokogott.

- Nem hallgatsz mindjárt? - rivalt reá Thénardier-né.

Az idegen utas most szó nélkül egyenesen az ajtó felé indult, azt föltárta és távozott.

Mihelyt kilépett, Thénardier-né rögtön élt az alkalommal s az asztal alatt hatalmasan belerugott Cosette-be, aki fájdalomában felordított.

Az ajtó most ismét föltárult. Az idegen férfi tért vissza, két kezében tartva azt a csodababát, amelyről mi már megemlékeztünk s amelyet a falu valamennyi csitri leánya már reggel óta majd fölfalt szemmel. Ezt a babát Cosette elé téve, az idegen férfi így szólt:

- Nesze, leányom, ez a tiéd!

Föltételeznünk kell, hogy egy óránál is hosszabb idő alatt, amióta ez az idegen férfi itt időzött, álmodozása közben alighanem megpillantotta azt a lampionoktól és gyertyáktól ragyogóan kivilágított játékszerkereskedést, amely mint kivilágítás látszott ide a kocsmá ablaküvegén keresztül.

Cosette fölpillantott. Látta, mint közeledik feléje az a férfi s vele együtt az a baba, mintha csak a Napot látta volna maga felé közeledni s hallotta is fölcsendülni ezeket a soha nem hallott szavakat: *Nesze, ez a tiéd!* Nézte, elnézte azt a babát, majd lassan hátrált s elbujt az asztal alatt, a falszögletben.

Most már nem sirt, nem sikoltzott többé, mintha lélegzeni sem merne.

De Thénardier-né, Éponine és Azelma is mintha sóbálvánnyá meredtek volna! Még a borivók is elcsendesedtek. Ünnepeles csönd támadt az egész kocsmahelyiségben.

Thénardier-né, kővémeredten és szótlánul ugyan, de már találgatni próbálta: - Vajjon kicsoda ez az öreg ember? Valami szegény, avagy milliomos talán? Avagy mind a kettő együttvéve, vagyis: tolvaj!

A férj, Thénardier uram arcán megjelent az a bizonyos jellegzetes ránc, amely az emberi arcot erősebben kiemeli mindannyiszor, valahányszor az emberben uralkodó ösztön, minden állatias hatalmával kiütözik rajta. A kocsmáros, fölváltva, hol a babára, hol az ismeretlen utasra pillantott, mintha ki akarná kémlelni ezt az embert, mint ahogy körülszimatolná a pénzes zsákot. Mindez azonban alig egy villanásnyi ideig tartott. Odament a feleségéhez és halkán ezt sugta neki:

- Ez az izé legalább harminc frankjába került. Hát semmi ostobaság! Hasra vágódni ez ember előtt!

A durva természetű embereknek közös vonásuk van az együgyű emberekkel: nem ismerik az átmeneteket.

- Nos, Cosette, hát nem fogadod el a babát? - mondotta Thénardier-né olyan hangon, amely eleinte szelid, nyájas volt ugyan, de amelyből kiérzett a rosszlelkű asszonyok csipős mézes-mázos hangja.

Cosette most végre rászánta magát s kibujt a vackából.

- Én kicsi Cosette-em - folytatta az asszony hizelgő hangon - ez az ur babát ajándékozott neked. Fogadd el, hiszen a tiéd!

Cosette némi rettegéssel szemlélte azt a csodababát. Az arca ugyan még nedves volt ömlő könnyeitől, de a szeme, mint a hajnali félhomályban az ég, már az öröm szokatlan sugárzásával volt tele. Amit Cosette ebben a pillanatban érzett, hasonló volt ahhoz, amit akkor érzett volna, ha valaki hirtelen azt mondotta volna neki:

- Kicsikém, te vagy Franciaország királynője!

Ugy képzelte, hogyha ő most ezt a babát megérinti, menten villám pattan ki belőle.

És ebben csakugyan volt némi igazság, mert úgy képzelte, hogy Thénardier-né majd mennydörögni fog és - megveri.

Végre is, a vonzóerő magával ragadta. Thénardier-né felé közeledett s feléje fordulva, félénk, halk hangon megszólalt:

- Csakugyan szabad, asszonyság?

Szóval le sem lehet írni azt a kétségbeesett, riadt, de egyuttal elbűvölt arcot!

- Hát persze, hogy szabad! - felelte az asszony. - Hiszen a tiéd! Ez az ur neked ajándékozta.

- Csakugyan, uram? - kérdezte újból Cosette. - Igazán enyém ez a hölgy?

Az idegen férfinak mintha könny szökött volna a szemébe. Ugy látszott, hogy a meghatottságnak épp azon a fokán van, mikor az ember már nem mer szólni, nehogy sirva fakadjon. Tehát csak a fejével biccentett Cosette felé s a „hölgy” kezét beletette Cosette kis kezébe.

De Cosette hirtelen visszarántotta a kezét, mintha a *hölgy* keze megégette volna az övét s a földre sütötte le a szemét. Hozzá kell még tennünk, hogy ugyanakkor hosszúra kinyújtotta a nyelvét. Majd hirtelen megfordult s elragadtatással nyult a baba után.

- Catherine lesz a neve! - kiáltott föl Cosette.

Bizony furcsa pillanat volt az, mikor Cosette rongyos ruhája összeért, összeölelkezett a baba szalagjaival és vadonatuja, rózsaszínű csalánszövetével:

- Asszonyság, kérem, szabad-e a babát a székre ültetni?

- Szabad, gyermekem, - felelte Thénardier-né.

Most már azután Éponine és Azelma nézte Cosette-et irigykedve.

Cosette székre ültette Catherine-t, ő maga pedig lekuporodott eléje a földre s ott mozdulatlanul, szó nélkül, mély szemléletébe merült.

- Játsszál hát velem, Cosette! - szólalt meg az idegen férfi.

- Oh, igen, én játszom! - felelte Cosette.

Akit Thénardierné ebben a pillanatban mindenkinél jobban gyűlölt az egész világon: az idegen jövevény volt, kinek személyében mintha az isteni gondviselés látogatta volna meg Cosette-et. Ámde mérsékelnie kellett magát. Máris több izgalomban volt ma része, hogy még többet is el tudott volna viselni, bármennyire hozzá volt is szokva a képmutatáshoz, minden cselekedetében az urát vevén mintaképül. Sietve aludni küldte tehát a leányait, majd *engedelmet* kért a sárga embertől, hogy Cosette-et is elküldhesse pihenni, *aki ma nagyon kifáradt*, - tette hozzá anyai gyöngédséggel.

Cosette csakugyan aludni ment, karjai közt magával cipelve Catherine-t is.

Időközönként Thénardier-né el-ellátogatott a szoba tulsó végére, ahol az ura ült, hogy *könnyítsen a lelkén* - ahogy ő mondta. Ott egy-két szót váltott az urával, de azok a szavak annál dühösebbek voltak, mert hangosan nem merte kimondani.

- Az a vén barom! Mit akar, mi van a begyiben? Idejön, hogy fölforgassa a házat. Még azt akarja, hogy az a kis szörnyszülött játsszék! Babákat ajándékoz neki. Negyvenfrankos babát egy ilyen semminek, akit én negyven sous-ért odaadnék. Már-már felségnek szólította, mint Berry hercegnőt! Hát helyén van ennek az esze? Hát nem megbolondult ez a vén tökéletlen?

- Ugyan már miért bolondult volna meg? - felelt meg reá Thénardier. - Nagyon egyszerű a dolog: kedve telik benne! Neked abban telik öröme, ha a kicsike robotol; nos, neki meg abban, ha játszik. Ehhez joga van. Az utas, ha megfizet érte, azt csinálja, amit akar. Hogyha ez az aggastyán emberbarát: mi közöd hozzá? Ha hülye: az sem tartozik reád. Miért avatkozol a dolgába, mikor pénze van!

A házigazda beszéde volt ez s a vendégfogadós okfejtése; már pedig sem az egyik, sem a másik nem türt ellentmondást.

Az idegen férfi az asztalra könyökölt s megint csak álmodozásba mélyedt. A többi vendég: kereskedők és szekeresek kissé félrebb húzódtak s már nem énekeltek. Bizonyos tiszteletteljes félelemmel szemlélték messziről az idegen utast. Ez a szegényes ruházatu magányos ember, aki

ötfrankos pénzdarabokat csak úgy könnyedén huzgál elő a zsebéből; aki óriásbabákat dobál oda facipős mosogató cselédlányoknak, bizonyára nagytekintélyű, félelmetes ember lehet.

Órák multak el közben. Az éjféli misének vége, a karácsonyi lakoma véget ért, a borvendégek távoztak, a kocsmát bezárták, az alacsony ivó elnéptelenedett, a tűz kialudt, de az idegen férfi még mindig ugyanazon a helyen, ugyanazzal a testtartással ült rendületlenül. Csak éppen a könyökét változtatta időnként, amire támaszkodott. Ennyi az egész. Egy szó nem sok: de annyit sem szólt, amióta Cosette nincs ott.

Egyedül Thénardierék maradtak még a szobában, részben illendőségből, részben kíváncsiságból. - Talán bizony itt akarja tölteni az éjszakát! - dörögte az asszony. Éjfélt után két órakor azután kijelentette, hogy fáradt, s így szólt az urához:

- Én már lefekszem. Csinálj vele, amit akarsz!

Thénardier leült egy sarokban az asztal mellé, gyertyát gyújtott s belefogott a *Courrier Français* olvasásába.

Jó egy óra mult el így. A derék vendégfogadás legalább is háromszor végigolvasta már a *Courrier Français*-t, a kelteztől egészen a nyomdász nevéig. Az idegen férfi azonban még mindig meg se moccant.

Thénardier most már mozgolódott, köhögött, krárogott, orrát fujta, a széket nyikorgatta. De a vendég meg se mozdult. - Talán bizony elaludt? - gondolta magában a fogadás. - Az idegen férfi dehogy is aludt el, csak semmivel sem lehetett öntudatra ébreszteni.

Vége is Thénardier, sapkáját levéve, halkán feléje ment s megkockáztatta a kérdést:

- Uraságod nem óhajt még lepihenni?

Nem megy még aludni? - ezt a kifejezést a fogadás tulbizalmaskodónak találta volna. *Lepihenni* - ezen már inkább megérzett a finomság és a tisztelet. Ezek olyan szavak, melyeknek megvan az a titokzatos és csodás tulajdonságuk, hogy másnap reggel a számla számadatait megduzzasztják. Az a szoba, ahol a vendég *alszik* - husz sous; az a szoba, amelyben *pihen* - husz frank.

- Az ám! - szólalt meg végre az idegen férfi. - Önnek igaza van. Hol van az az istálló?

- Én majd vezetem uraságodat, - felelte Thénardier mosolyogva.

A fogadás gyertyát vett a kezébe, az idegen férfi pedig fogta a batyuját meg a botját. Thénardier a vendégét fölvezette az első emeletre s ott egy szobát nyitott ki számára, amely különösképpen fényesen volt berendezve: csupa mahagóni butor, ágy, faragott és kirakott oldalakkal és vörös kalikó-kárpitfüggönyökkel.

- Mi ez? - kérdezte a férfi.

- Ez a mi saját nász-szobánk, - felelte a fogadás. - Feleségem és én, mi ketten, most másik szobában lakunk. Ide bizony évenként alig háromszor, vagy négyszer teszi be ember a lábát.

- Épp oly jól megfelelt volna nekem az istálló is, - jegyezte meg az idegen férfi kurtán.

Thénardier szinlelte, mintha meg se hallotta volna ezt a nem valami udvarias észrevételt.

Meggyújtott két egész szál viaszgyertyát, amely a kandalló tetején állott. A tüzhelyen már elég jól megrakott tűz lobogott.

Volt még a kandallón, üvegbura alatt, egy ezüsthonalakból és narancsvirágokból font női fejdísz.

- Hát ez meg micsoda? - kérdezte a vendég.

- Ez a feleségem menyasszonyi fejdísz, uram, - felelte a fogadós.

A vendég ezt a tárgyat olyan tekintettel szemlélte, amely, mintha azt akarta volna kifejezni: Hát egyáltalán volt olyan idő, midőn még menyasszony volt ez a szörnyeteg?

Csak hogy Thénardier itt hazudott ám! Mikor ő ezt a viskót bérbe vette, hogy vendégfogadóvá átalakítsa, ezt a szobát már azonos módon itt találta, épp így berendezve; megvásárolta a butorokat és az ócskaságokat ezzel a narancsvirágfejdíszrel együtt, úgy találván, hogy az előnyös fényt vet a „feleségére” és hogy abból a háza javára származik majd az a valami, amit az angolok tekintélynek neveznek.

Mire a vendég megfordult, akkorra már a fogadósnak hire-hamva sem volt sehol. Eltűnt. Thénardier ugyanis tapintatosan elpárolgott s még jóéjszakát sem mert kívánni, nem akarván tiszteletlenül bizalmaskodni azzal a vendéggel, akit ő másnap reggel alaposan meg akart nyuzni.

Thénardier ezután bement a szobájába. A felesége már feküdt, de még nem aludt. Mikor az ura lépteit meghallotta, megfordult és odaszólt:

- Tudod-e, hogy én holnap Cosette szürét kiteszem az utcára!

Thénardier közömbös hangon felelte:

- Ejnye, de fölfortyantál!

Több szót azután nem is váltottak egymással, s néhány perc múlva már a gyertyájuk is kialudt.

Ami pedig az utast illeti: egy sarokba rakta le kis batyuját meg a botját. Mihelyt a fogadós távozott, legott leült egy karosszékre s egy darabig mélán elgondolkozott. Majd lehuzta a cipőjét, az egyik gyertyát elfujta, a másikat pedig kezébe véve, kinyitotta az ajtót s kiment a szobából, de közben széttekintett maga körül, mint aki valamit keres. Most végigment egy folyosón s ekkor a lépcsőhöz érkezett. Itt már valami halk, lágy neszt hallott, amely olyan volt, mint a gyermek lélegzetvétele. E nesz irányát követve, a lépcsők alatt elnyúló, háromszög alakú bemélyedéshez érkezett, azaz, hogy helyesebben fejezzük ki magunkat: amelyet maga a lépcső alja alkotott. Ez a bemélyedés tehát voltaképpen a lépcső alatt lévő üres hely volt. Ócska kosarak, különféle cserepek közt, a porban és a pókhálók szövevényeiben, volt ott egy ágy. Ha ugyan ágynak lehet nevezni egy annyira lyukas szalmazsákot, hogy még a szalma is kikandikált belőle; és egy olyan takarót, amely még a szalmazsákot is látni engedte. Lepedőről - szó sincs! Az egész ágy a kőkockákon hevert. Ebben az ágyban aludt Cosette...

Az idegen férfi odament hozzá és hosszasan elnézte.

Cosette édesdeden aludt. Ruhája most is rajta volt. Télen le sem szokott vetkőzni, hogy ne fázzék annyira.

Szorosan magához ölelte a babát, melynek tágranyított szemei szinte csillogtak a sötétben. Időközönként mély sóhaj tört fel melléből, mintha minduntalan ébredne s szinte görcsösen szoritotta karjai közé a babát. Ágya mellett csak az egyik facipője hevert.

Cosette vackához közel, egy nyitott ajtón át, egy elég nagy, sötét szobába lehetett belátni. Az idegen férfi oda is belépett. Egy üvegajtón keresztül, a szoba mélyén, két kis fehér iker-ágy volt látható. Éponine és Azelma ágya. E két ágy mögött, félig eltakarva, állott egy függöny nélkül való, fonott bölcső, amelyben egy kis fiúcska aludta az igazak álmát. Ez volt az a kis süvölvény, aki egész este visitott.

Az idegen utas úgy gyanította, hogy ez a szoba alighanem közlekedik a Thénardier-házaspár szobájával. Már éppen vissza akart vonulni, mikor tekintete a kandallóra tévedt. Amolyan

nagy, vendégszobabeli kandalló volt ez, amelyben ég ugyan a tűz, de olyan kicsi, - ha ugyan egyáltalán ég - hogy annak láttára az ember megdidereg. Ebben a kandallóban nem volt tűz, még csak hamu sem. Ami azonban mégis benne volt: a legnagyobb mértékben magára vonta az utas figyelmét. Különböző nagyságu, két kacér gyermekcipőcske volt az. Az utasnak most hirtelen eszébe jutott a gyermekeknek az a nagyon régi, kedves szokása, hogy karácsony napján cipőjüket a kandallóba teszik, hogy a jó tündér, az éjszaka folyamán, valami csillogó ajándékot csempésszen bele. Éponine és Azelma jól ügyeltek, ezt a szokást nehogy elmulasszák: egyik-egyik cipőjét ez is, az is elhelyezte a kandallóban.

Az utas lehajolt.

A tündér, vagyis az édesanyjuk, már itt járt s mindenik cipőben látható volt egy-egy tiz sou értékű, vadonutuj csillogó pénzdarab.

Az idegen férfi most felegyenesedett éppen távozni akart, midőn leghátul, a tüzhely legfőlére esőbb, sötét sarkában még más valami tárgy ötlött a szemébe. Odanézett s egy otromba, félig megrepedt, hamuval és rászáradt sárral bemocskolt facipőt vett észre, Cosette facipőjét! Cosette, a gyermekeknek azzal a megható, noha csalóka, de soha nem csüggedő bizalmával, facipőjét szintén elhelyezte a kandallóban.

Magasztos és édes érzés olyan gyermek részéről a remény, kinek mindedig csak kétségbeesésben volt része.

Ebben a facipőben azonban - nem volt semmi!

Az idegen férfi a mellényzsebébe nyult, lehajolt s Cosette facipőjébe beletett egy - Lajos-aranyat!

Azután lábujjhegyen visszaspolygott a szobájába...

IX. Thénardier munkában

Másnap reggel, legalább is két órával napkelte előtt, Thénardier uram már ott ült az alacsony ivóban egy szál gyertya mellett s tollal kezében, megszerkesztette a sárgakabátos utas számláját.

Mellette állott a felesége s félig fölélje hajolva, tekintetével követte az ura működését. Egyetlen szót nem váltottak egymással. Az egyik mélyen gondolataiba merült, a másik áhítatosan bámult reá azzal a szemlélettel, ahogyan az emberi szellem valamely csodájának megszületését és kibontakozását szokták megcsodálni. Most valami zaj verte föl a ház csöndjét: a pacsirta söpörte a lépcsőt.

Egy jó negyedóra mulva s néhány vakarás végeztével, Thénardier uram végre ezzel a mester-művel állott elő:

Az 1. számú ur számlája:

Vacsora.....	3 frank
Szoba.....	10 „
Gyertya	5 „
Fűtés	4 „
Kiszolgálás	1 „
Összesen...	23 frank

A kiszolgálás szót így írta: *kiszolgálás*.

- Huszonhárom frank! - sipákkolt az asszony némi bizalmatlansággal vegyes lelkesedéssel.

Mint minden igazi nagy művész, Thénardier sem volt meglegedve mesterművével.

- No, bizony, bánom is én! - mondotta.

Valahogyan hasonló hangon beszélhetett Castlereagh vicomte, mikor a bécsi kongresszuson Franciaország számláját állította össze.

- Thénardier uram, igazad van, ennyivel tartozik! - motyogta az asszony, aki most arra a babára gondolt, amit az az idegen férfi, leányainak jelenlétében, Cosette-nek ajándékozott. - A számla helyes, de sok. Hátha nem akarja majd megfizetni?

Thénardier gunyosan föl kacagott s így szólt:

- Meg fogja fizetni!

Bizonyos meggyőződéseinek és fölényességének ez a nevetés adott döntő jelentőséget. Amit ő így határozottan mondott ki, annak mulhatatlanul be kellett következnie. A felesége nem is akadékoskodott tovább; az asztalok rendezéséhez látott. Az ura föl és alá járkált sokáig a szobában. Kis idő múlva megszólalt:

- Hát bizony - ezeröttszáz frank az adósságom.

Azután leült a kandalló sarkába s lábait a meleg hamuban melengetve, elmélázott.

- No, igen! - szólalt meg most a felesége. - Remélem, nem felejtetted el, hogy Cosette szürét én még ma kiteszem az utcára. Ez a kis szörnyszülött bizony még a halálomat okozza a babájával. Hát már csak inkább lennék XVIII. Lajos felesége, mintsem hogy én őt még egy napnál is tovább türjem a házamnál.

Thénardier rágyújtott a pipájára s két füstgomoly közt így felelt:

- Mutasd be a számlát annak az embernek.

Azután kiment.

Alighogy távozott, belépett az utas.

Thénardier legott megjelent mögötte s mozdulatlanul állott meg a félig nyitott ajtó küszöbén, úgyhogy őt csak a felesége láthatta.

A sárga ember kezében hozta magával a botját és a batyuját.

- Hát már így korán fölkelte? - mondotta Thénardier-né. - És ilyen hamar itt hagy minket?

Amíg így beszélt, zavarodottan forgatta kezében ide-oda a számlát, amelybe itt-ott belemélyesztette a körmeit. Keményvágásu arcán valami szokatlan árnyalat jelent meg: a félelem és az aggodalom.

Ilyen számlát bemutatni egy olyan embernek, kinek külseje teljesen a „szegény” emberére vallott: bizony kellemetlen feladat volt számára.

Az utas, aki mintha elfoglalt és szórakozott lett volna, így felelt:

- Ugy van, asszonyom, én már elmegyek.

- Uraságnak tehát nincs dolga Montfermeil-ben?

- Semmi! Csak éppen átutazóban vagyok. Ennyi az egész! - Azután még hozzátette: - Asszonyom, mennyivel tartozom?

Thénardier-né szó nélkül átnyújtotta a számlát.

Az idegen férfi széthajtotta a papiroslapot, rápillantott, de az elméje alighanem másutt kalandozott.

- Asszonyom, - mondotta - jól megy az üzletük itt, Montfermeil-ben?

- Hát csak úgy, ahogy, uram! - felelte Thénardier-né, aki módfölött elcsodálkozott, hogy a várt kitörés elmaradt.

Majd bánatos és siránkozó hangon folytatta:

- Óh, uram, nagyon rossz idöket élünk! Olyan kevés a polgárember a mi vidékünkön. Bizony, szegény világ ez erre, tetszik látni! Ha nem akadna néhanapján itt-ott olyan bőkezü, gazdag utas, mint amilyen uraságod! Mikor annyi a terhünk! Tessék csak nézni, ez a kicsike még a hajunkat is leeszi.

- Ki az a kicsike?

- Hát ki volna más, mint Cosette, tetszik tudni! A pacsirta - ahogy mifelénk hívják.

- Óh! - nyögte az ismeretlen férfi.

Thénardier-né folytatta:

- Ostobák is ezek a parasztok az ő gunyveikkel! Már csak inkább nevezhető Cosette bőr-egérnek, semmint pacsirtának. Tetszik tudni, uram, mi nem kérünk senkitől jótéteményt, igaz, hogy mi sem adhatunk senkinek semmit. Jövedelmünk ugyszólván semmi, ellenben rengeteg a fizetnivaló! Az iparadó, az egyenes adó, az ajtó- és ablakadó, a községi adó! Uraságod jól tudja, mily rengeteg pénzt követel tőlünk kormány. És azután, ime, a leánykáim! Bizony, semmi szükség, hogy a más gyermekét is én tartsam el!

Az idegen férfi igyekezett ugyan közömbös hangot használni, de azért bizony mégis megreszketett, mikor így folytatta:

- És ha megszabadítanák önöket a terhétől?

- Kinek a terhétől? Cosette terhétől?

- Ugy van, asszonyom.

A korcsmárosné durva, vörös arca undorító derülésben ragyogott föl.

- Óh, uram, én jó uram, vigye, tartsa meg, vigye magával, cukrozza meg, tömje ki, igya meg, egye meg, és áldja meg érte önt a Szent Szüz és a paradicsom minden szentjei!

- Rendben van.

- Igazán! Hát magával viszi?

- Elviszem.

- Tüstént?

- Tüstént. Szólítsa elő a gyermeket.

- Cosette! Cosette! - kiáltozta Thénardier-né.

- Azalatt pedig kifizetem a számlámat, - folytatta az ismeretlen férfi. - Nos, mennyire rug?

Rápillantott a számlára a nem tudta megállni, hogy meglepetését el ne árulja.

- Huszonhárom frank!

Ránézett a korcsmárosnéra s megismételte:

- Huszonhárom frank!

Ahogy az ismeretlen férfi ezt a két szót így kimondotta, abban benne volt az a hangsúly is, amely a felkiáltójelet a kérdőjeltől megkülönbözteti.

Thénardier-nének volt ideje, hogy erre a támadásra elkészülhessen. Nyugodtan felelte tehát:

- Biz' annyi az, uram, huszonhárom frank!

Az idegen utas öt darab ötfrankos pénzdarabot tett le az asztalra.

- Menjen, kérem, keresse meg a kicsikét! - mondotta.

E pillanatban Thénardier lépett a szobába s így szólt:

- Uraságod huszonhat sou-val tartozik.

- Huszonhat sou? - sopánkodott az asszony.

- Husz sou a szobáért és hat sou a vacsoráért, - folytatta Thénardier fagyosan. - Ami pedig a kicsikét illeti: arranézve még egy kis beszélőnivalóm lenne ezzel az urral. Hagyj magunkra, asszony!

Thénardier-né azt a szemképrázást érezte, amit a tehetség váratlan fölvilágása szokott előidézni. Ugy érezte, hogy a nagy színművész jelenésén van a sor, mire ő szó nélkül távozott.

Mikor ketten magukra maradtak, Thénardier székkal kínálta meg vendégét, aki leült, míg Thénardier állva maradt. Az arcán a jószívűség és az egyszerűség kifejezése honolt.

- Uram megmondom, ugy, ahogy van, - kezdte beszédét a korcsmáros. - Én ugyanis imádom azt a gyermeket.

Az utas merően a szemé közé nézett.

- Melyik gyermeket?

Thénardier folytatta:

- Furcsa, de hát ragaszkodik hozzá az ember. Micsoda pénz ez itt? Ugyan, kérem, tegye el ezeket az ötfrankosokat!... Imádom azt a gyermeket.

- Dehát melyiket? - kérdezte az utas.

- Ugyan, hát a mi kis Cosette-ünket! Talán bizony nem őt akarja ön elvinni tőlünk? Nyíltan beszéljek, uram: amily becsületes ember ön, olyan igaz az, hogy nem egyezhetem bele! Nagyon hiányoznék nekem az a gyermek. Egészen kicsi kora óta ismerem. Igaz ugyan, hogy pénzünkbe kerül; igaz, hogy hibái is vannak; igaz, hogy magunk is szegények vagyunk s az is igaz, hogy több mint négyszáz frankot fizettem ki érte csak patikára egyik betegsége idején. No, de hiszen a jó Isten kedvéért is tennünk kell valamit! Nincs ennek, kérem, sem apja, sem anyja, én neveltem föl. Van kenyere számára is, meg a magam számára is. Komolyan mondom, hogy a szívemen viselem e gyermek sorsát. Ön megért engem, uram, az ember megszereti, én pedig afféle jó bolond vagyok, nem sokat teketóriázok, hanem szeretem ezt a kicsikét. A feleségem ráripakodik ugyan, de azért ő is szereti. Mintha csak a magunk gyermeke volna. Szükségem van az ő csacsogására a házban.

Az idegen utas még mindig merően nézett reá, de a korcsmáros csak folytatta:

- Már bocsásson meg, uram, de ugy-e, nem adhatjuk oda a gyermekünket csak úgy, Isten nevében, mindjárt az első jött-ment embernek. Nemde, igazam van? Mégis, nem állítom, -

hiszen ön gazdag és derék embernek látszik - hogy nem lehetne szerencséje önnél. Csakhogy tudni kellene... De hiszen ön ért engem, uram! Tegyük föl, hogy én a gyermeket kiadnám a kezem közül; áldozatot hoznék érte, de mégis tudnom kell, hová megy, mert mégsem akarnám szem elől téveszteni, tudni akarom, hogy kinél van, hogy néha-néha meg is látogathassam, hogy ő is érezze, hogy az ő jószágos nevelőatyja örködik fölötte. Elvégre olyan dolgok is vannak, amelyek lehetetlenek. Még a nevét sem tudom önnek! Ön magával vinné, én pedig így szólnék: Nos, pacsirta, hová lettél? Mégis csak látnom kellene holmi kis papirrongyot, valami-csoda utlevelet, vagy mi a szósz!

Az utas, aki még mindig rajta pihentette, hogy úgy mondjuk, a lelke mélyéig ható tekintetét, komoly, határozott hangon így felelt meg neki:

- Thénardier ur, az embernek nincs szüksége utlevélre, ha öt mértföldnyire távozik Páristól. Ha magammal viszem Cosette-et, hát - elviszem, s ezzel vége! Ön nem tudja meg a nevemet, nem tudja meg a lakásomat, nem tudja meg, hogy Cosette hol lesz, sőt az a szándékom, hogy ő sohase lássa önt viszont ebben az életben! Leveszem a bilincset a lábáról s ő - elmegy! Tetszik önnek ez a megoldás? Igen, vagy nem?

Mint ahogy a démonok és a rossz szellemek bizonyos jelekről megismerik egy felsőbbrendű lény jelenlétét: azonképpen Thénardier is legott megértette, hogy valami nagyon kemény emberrel van dolga. Mintha valami belső sugallat lett volna; ezt ő legott és okosan megértette. Tegnap este, mialatt ő együtt iddógált és pipázott a szekerekkel, s együtt énekelte velük a trágár dalokat, állandóan az idegen utas embert figyelte, leste, mint a macska és tanulmányozta, mint valami tudós. Csak úgy önmagától, kedvtelésből, ösztönösen megleste és kikémlelte, mintha megfizették volna érte. Annak a sárgakabátos embernek egyetlen kézmozdulata, egyetlen megmozdulása nem kerülte el a figyelmét. Mi több: mielőtt ez az ismeretlen utas nyíltan elárulta volna Cosette iránt való élénk érdeklődését, Thénardier máris kitalálta. Elfogta szemével ennek az öreg embernek átható pillantásait, amiket folytonosan a gyermek felé vetett. Miért ez a nagy érdeklődés? Kicsoda ez az ember? És ennyi pénzzel a zsebében, miért jár ily kopott ruhában? Ezeket a kérdéseket adta fel önmagának, amelyek izgatták, de amelyekre nem tudott megfelelni. Egész éjjel ezen törte a fejét. Cosette atyja nem lehet. Akkor talán a nagyatyja. De hát miért nem vallja meg tüstént, hogy kicsoda! Ha valakinek valamihez joga van: azt hangoztatni szokta. Ennek az embernek tehát nincs joga Cosette-hez! Akkor hát, mégis, kicsoda? Thénardier szinte már belegabalyodott a sok találgatásba. Sejtteni - mindent sejtett, de tisztán nem látott semmit. De bármint legyen is, mikor beszédbe elegyedett ezzel az emberrel, arról meggyőződött, hogy ennek az embernek érdekében áll, hogy személye homályban maradjon. Mindebben valami titokzatosságot látott. És ekkor már a nyeregben érezte magát. De mikor meghallotta az idegen utas egyenes és határozott feleleteit; mikor látni kellett, hogy ez a titokzatos személy egyszerűen, természetesen titokzatos: akkor viszont gyöngének érezte magát. Hát erre már nem volt elkészülve. Gyanításainak csufos bukása volt ez. Összeszedte a gondolatait. Egy pillanat alatt egyenleget csinált. Ő ugyanis olyan ember volt, mint aki egy szempillantás alatt meg tudja ítélni a helyzetet. Ugy találta, hogy elérkezett a pillanat, amikor egyenesen, gyorsan színt kell vallania. Ugy tett, mint ahogy a nagy hadvezérek a döntő pillanatban, amit csak ők tudnak fölismerni: előállott a nagy ágyuval.

- Uram, ezerötszáz frankra van szükségem! - szólalt meg Thénardier.

Az ismeretlen utas oldalzsebéből kihuzta fekete bőrtárcáját, kinyitotta, kivett belőle három darab bankjegyet és odatette az asztalra. Azután vastag hüvelykujját rányomván a bankjegyekre, odaszólt a korcsmárosnak:

- Most pedig hívja ide Cosette-et!

Mialatt e jelenet lejátszódott, vajjon mit csinált Cosette?

Mikor fölébredt, Cosette egyenesen a facipőjéhez rohant. Megtalálta benne az aranypénzt. Nem Napoleon-arany volt az, hanem restaurációbeli vadonutaj huszfrankos arany, melynek előoldalán függő cifrázatok pótolták a borostyánkoszorút. Cosette elámult. Szerencséje immár kezdett a fejébe szállni. Arról fogalma sem volt, hogy mi az aranypénz; ilyet ő még nem látott soha! Sietve csusztatta bele a zsebébe, mintha bizony lopta volna. De azért megérezte, hogy az övé, hogy honnan származik ez az ajándék, de e fölött érzett örömebe bizony félelem is vegyült. Boldog volt, de mégis meghökkent. Mindez a sok szép és nagyszerű dolog nem a valóság színében jelent meg előtte. Félt a babától, félt az aranypénztől. Bizonytalan reszketés fogta el e nagyszerű dolgok láttára. Egyedül attól az ismeretlen férfitől nem félt. Ellenkezően: a látása megnyugtatta. Már tegnap este óta - tul minden csodálkozásán, tul álmain - kicsiny gyermeklelkével erre az emberre gondolt, aki öregnek, szegénynek és szomorúnak látszott, aki pedig olyan gazdag és olyan jó ember! Amióta ő ezzel a jóságos emberrel az erdőben találkozott, beh megváltozott körülötte minden! Cosette, aki még annyira sem volt boldog, mint az ég legkisebb madara, sohasem tudta, mit jelent: az anya védőszárnyai alá menekülni. Öt év óta, amely időre még vissza tudott emlékezni, a szegény leányka mindig csak reszketett és fagyoskodott. Mindig védő mez nélkül állotta a balsors metsző, hideg szelét, most pedig úgy tűnt fel neki, hogy vértelve van. A lelke azelőtt didergett, most melegséget érez. Most már Thénardiernétől sem retteg annyira. Már nincs egyedül, van valakije.

Hamarosan hozzálátott szokásos reggeli munkájához. Ez a Lajos-arany, amely most ugyanabban a kötényzebben lapul, amelyből tegnap este a tizenöt sou értékű pénzdarab a vízbe pottyant, elszórakoztatta. Hozzányulni nem mert ugyan, de legalább öt percet eltöltött azzal, hogy gyönyörködjék benne, miközben - azt is meg kell mondanunk - kiöltötte a nyelvét. A lépcsőt söpörgetve, meg-megállt s ott vesztegelt mozdulatlanul, megfedkezve seprőjéről, az egész világegyetemről s belemerült a zsebe mélyén szikrázó csillag szemléletébe.

Még mindig így szemlélődött, mikor Thénardierné meglepte!

Az ura parancsára ő jött Cosette-ért. Csodálatos, hallatlan dolog: nem verte meg, még csak meg se szidta.

- Cosette, gyere csak gyorsan! - mondotta az asszony, szinte nyájas hangon.

Egy pillanat mulva Cosette már ott állott a földszinti szobában.

Az ismeretlen utas elővette kis batyuját, amelyet magával hozott. Ebben a csomagban volt egy kis gyapjuruha, egy kötény, egy barchet ujjas, egy szoknya, egy nyakbavaló kendő, egy pár gyapjuharisnya, cipő, szóval: teljes ruházat egy nyolc esztendő leányka számára.

- Gyermekem, nesze, menj és öltözz át gyorsan! - mondotta neki az utas.

Már nappal volt, mikor Montfermeil-nek ama lakói, akik ép kapujukat nyitották ki, a rue de Paris-n egy szegényes ruházatu férfit láthattak végigmenni, amint kezénél fogva egy gyászruhás leánykát vezetett, aki egy rózsaszínű, nagy babát cipelt a karjai között. Livry irányában távoztak.

A mi emberünk volt és a kis Cosette.

Senki sem ismerte a férfit, s minthogy Cosette-on sem a rongyai voltak ezuttal, hát nem sokan ismerték fel őt sem.

Cosette elment. Kivel ment el! Cosette nem tudta. Hová megy? Azt sem tudta. Csak azt tudta, hogy hátat fordított Thénardier korcsmájának. Senkinek eszébe nem jutott, hogy bucsut intsen

neki, viszont neki sem, hogy valakitől elbucsuzzék. Gyűlölettel szívében távozott ő ebből a gyűlölt házból.

Szegény, gyöngé teremtés, kinek szívét eddig még mindig csak gyötörték!

Cosette komoly léptekkel haladt, miközben tágranyitott két nagy szemével az eget bámulta. Lajos-aranyát az új köténye zsebébe rejtette. Olykor lehajolt s egy-egy pillantást vetett az aranyra, majd fölnézett a jóságos öreg emberre. Valamiképp úgy érezte, hogy a jó Isten van a közelében.

X. Nem azé a madár, aki elszalasztja

Thénardierné, szokása szerint a cselekvést rábizta az urára. Nagy eseményekre készült. Mikor az ismeretlen utas Cosette-tel együtt távozott, Thénardier még várt egy jó negyedórát s azután félrevonta a feleségét és megmutatta neki az ezerötszáz frankot.

- Csak ennyi! - jegyezte meg az asszony.

Házasságuk alatt ez volt az első eset, amidőn Thénardierné bírálgatni merészelte az ura cselekedetét.

Az ütés talált!

- Csakugyan! Igazad van, asszony! - felelte Thénardier. - Ostoba voltam. Add csak ide a kalapomat!

Összehajtogatta a három bankjegyet, a zsebébe tette és sietve távozott. De tévedett, mert először jobbra fordult. A pacsirtát, meg azt az embert Livry felé látták távozni. Követte az utbaigazítást, nagy léptekkel haladt s közben önmagával beszélgetett.

- Ez az ember nyilván sárga ruhában járó millió, én pedig - barom vagyok. Először kidobott husz sout, azután öt frankot, majd ötven frankot, végül ezerötszáz frankot, mindig könnyedén. Adott volna akár tizenötezer frankot is! No, de én elcsipem még!

- Azután pedig az a ruhacsomag, amit előre elkészített a kicsike számára, mindez nagyon különös. Itt alighanem valami titok lappang! No, de nem ereszti ám el az ember a titkot, ha már egyszer megfogta! Gazdag embernek a titka olyan, mint az arannyal telt szivacs; csak tudni kell kifacsarni.

Ilyen s efféle gondolatok cikáztak át agyán.

- Oh, én barom! - jelentette ki meggyőződéssel önmagáról Thénardier.

Hogyha már az utas elhagyta Montfermeil-t és elért annak az utnak a fordulójához, amely Livry felé visz, akkor már a fensikon előtte kibontakozó uton végig, messzire elláthat. Mikor Thénardier idáig jutott, úgy számított, hogy innen már megpillanthatja az öreg embert és Cosette-et. Tekintgetett is olyan messzire, amennyire csak ellátott, de biz' nem vett észre semmit. Tehát megint csak tudakozódott. Ezalatt azonban időt veszített. A járókelők mondták neki, hogy az a férfi meg a leányka, akit ő keres, Gagny közelében betértek az erdőbe. Most azután sietve tartott a mondott irány felé.

Térelőnyt nyertek vele szemben, de a gyermek lassan jár, míg ő gyorsan szedi a lábát. Azután pedig a vidéket is jól ismeri.

Ám egyszer csak megtorpan, a homlokára üt, mint az olyan ember, aki valami fontos dolgot otthon felejtett s már visszafordulni is kész.

- Magammal kellett volna hoznom a puskámat! - mondogatta magában.

Thénardier egyike volt azoknak a kettős jellemű embereknek, akik tudtukon kívül megfordulnak közöttünk s azután eltűnnek anélkül, hogy megismerhettük volna őket, mert a sors csak az egyik oldalukat mutatta meg nekünk. Sok embernek a sorsa az, hogy így, félig elmerülten éljen itt köztünk. Nyugodt és rendes körülmények közt, Thénardier-ben megvolt minden olyan tulajdonság, ami szükséges ahhoz, hogy valaki olyan embernek lássék, - nem azt mondjuk, hogy olyan ember legyen is! - akit mint becsületes kereskedőnek, polgárembernek szoktunk nevezni általában. Egyuttal azonban, bizonyos körülmények fennforgása esetén, bizonyos rázkódtatások következtében, amelyek megmutatták a másik oldalát is, ugyancsak minden tulajdonság meg volt benne, hogy gonosztevő is lehessen. Üzletember volt, de akiben szörnyeteg lakozott. A sátán olykor-olykor alighanem megjelent s lekuporodott valamelyik zugában annak az odunak, ahol Thénardier élt s bizonyára el-elgyönyörködött utálatos remekművének látásán.

Némi tétovázás után:

- Ejh, még kitalálna siklani a kezem közül!

És azután már folytatta az utját, gyors léptekkel ment előre, szinte biztos tudattal s a róka finom szimatjával, amely egy fészekalja fogolycsapatot érez.

Csakugyan, mikor túlhaladt a tavakon és ferdén átvágott a Bellevue felé vivő fasortól jobbkéz felé eső nagy tisztáson, s mikor rátért arra a pázsitos sétautra, amely szinte köröskörül megkerüli a dombot, s amely a chelles-i apátság régi vízcsatornájának boltozatát takarja; egy bokor tetején kalapot pillantott meg, amire már messziről sok találgatást épített. Annak a férfinak a kalapja volt. A bokor alacsony lévén, Thénardier fölismerte, hogy az a bizonyos férfi és Cosette üldögél alatta. A gyermeket magát nem láthatta, olyan kicsi volt, de kilátszott a baba feje.

Thénardier nem tévedett. A férfi itt leült, hogy Cosette-nek egy kis pihenőt engedjen. Thénardier megkerülte a bokrot s most hirtelen megpillanthatták őt azok, akiket ő keresett.

- Bocsánat, ezer bocsánat, uram, de itt van az ezeröttszáz frankja! - szólalt meg Thénardier lelkendezve.

És e szavak után odanyújtotta neki a három bankjegyet.

A férfi fölpillantott.

- Mit jelentsen ez?

Thénardier tiszteletteljesen felelt:

- Uram, ez azt jelenti, hogy visszaveszem Cosette-et.

Cosette összerezzen s a férfihoz simult ijedtében.

A férfi merően Thénardier szeme közé nézett s minden egyes szótagot külön-külön jól megnyomva, így felelt:

- Micsoda? Ön visz-sza-ve-szi Cosette-et?

- Ugy van, uram, visszaveszem. Majd elmondom. Meggondoltam a dolgot. Voltaképpen nincs is jogom, hogy átengedjem őt önnek. Láthatja, hogy becsületes ember vagyok. Ez a kis leányka nem is az enyém, hanem az anyjáié. Az édesanyja bizta reám, én tehát csak annak adhatom

vissza. Ön erre azt fogja mondani: de hiszen az anyja meghalt! Rendben van! Ekkor meg a gyermeket csakis annak adhatnám át, aki valami írást mutat fel az anyja aláírásával, hogy a gyermeket átadhatom neki. No, de ez már csak világos!

A férfi szó nélkül zsebébe nyult s Thénardier most ismét megpillantotta azt a bizonyos pénztárcát.

A korcsmáros szinte reszketett örömeiben.

- Jól van, jól! - gondolta magában. - Csak kitartás! Meg akar vesztegetni.

A férfi, mielőtt kinyitotta volna a pénztárcáját, széttekintett maga körül. Ez a hely teljesen elhagyatott, egyetlen lélek sincs sem az erdőben, sem az egész völgyben. A férfi most kinyitotta a pénztárcáját s kivett belőle - nem ám egy marék bankjegyet, ahogy Thénardier várta - hanem egy egyszerű papírlapot, amelyet széthajtott és nyitva a korcsmáros elé tartotta, mondván:

- Igaza van. Olvassa!

Thénardier átvette a papírlapot és olvasta:

„Thénardier Ur!

- Adja ki Cosette-et e levél fölmutatójának, minden apró tartozását kiegyenlítik.

Van szerencsém tisztelettel üdvözölni önt.

Fantine.”

- Ismeri ön ezt az aláírást? - kérdezte a férfi.

Hát bizony ez Fantine aláírása volt! Thénardier is ráismert.

Erre már azután nem tudott mit válaszolni. Kétféle bosszuság is emésztette egyszerre: egyrészt, hogy elesett a remélt megvesztegetéstől, másrészt, hogy ő maradt alul. A férfi még hozzátette:

- Elteheti a levelet, esetleg igazolásul szolgál.

Thénardier rendesen összehajtogatta a papiroost.

- Az aláírás elég ügyes hamisítás, - dörögte a korcsmáros fogai közt. - Elvégre, bánom is én!

De még mindig kétségbeesetten próbálkozott.

- Uram, rendben van! - mondotta. - Most ön a megbizott. Csakhogy meg kell ám fizetni „minden apró tartozását!” Az pedig sokra megy.

A férfi most fölegyenesedett s kopott kabátujjáról lefricskázta a port.

- Thénardier ur, - mondotta - januárban a gyermek anyja úgy számította ki, hogy százhusz frankkal tartozik önnek. Februárban ön egy ötszáz frankról szóló számlát küldött neki, ön február végén kapott tőle háromszáz frankot, március elején pedig ismét háromszáz frankot. Azóta kilenc hónap mult el; hónaponként a megállapodott árban, tizenöt frankjával számítva, kitesz összesen százharmincöt frankot. Ön száz frankkal többet kapott, vagyis csak harmincöt frank maradt fedezetlenül. Ennyivel tartoznak önnek. Én pedig az imént adtam önnek ezer-ötszáz frankot.

Thénardier olyasvalamit érzett, mint amit érez a farkas, mikor a csapda acélfoga a husába harap.

- Ugyan, kicsoda ez az ördögi ember? - töprengett magában.

Ugy csinált, mint ahogy az a farkas szokta: megrázkódott. A vakmerőség egyszer már segített rajta.

- Uram! Ki-nek a ne-vét nem is-me-rem! - mondotta Thénardier elszánt vakmerőséggel s félretéve immár minden udvariasságot. - Vagy ad még nekem ezer tallért, vagy visszaviszem Cosette-et.

A férfi nyugodtan csak ennyit mondott:

- Gyere, Cosette!

Balkézze megfogta Cosette kezét, jobbjával fölvette a földről a botját, amely eddig ott hevert.

Thénardier most vette csak észre, mily roppant nagy az a furkósbot és hogy mennyire elhagyatott ez a vidék.

A férfi a gyermekkel együtt eltűnt az erdő sűrűjében, magára hagyva a mozdulatlanul hüledező korcsmárost.

Miközben azok távolodtak tőle, Thénardier elnézte az ismeretlen férfi széles, kissé ivelt vállát s nagy ökleit.

Mikor azután végre észbe kapott, tekintete a maga vézna karjaira és sovány kezére tévedt. - Hát igazán barom vagyok! - elmélkedett magában. - Nem hoztam magammal a puskámat, pedig vadászni akartam!

Thénardier azonban még most sem akarta elereszteni a koncot.

- Meg kell tudnom, hogy hová megy! - mondotta magában.

És bizonyos távolságban nyomon követte őket. Két dolog maradt a kezében: a *Fantine* aláírású papírrongy csufjára; az ezerötszáz frank, vigasztalásul.

A férfi Livry és Bondy irányába vezette magával Cosette-et. Lassan lépdelt, lehorgasztott fejjel, elgondolkozva, szomorú testtartással. A tél annyira megritkította az erdő fáit, hogy Thénardier, bár jó messzire hátramaradt, amazokat nem tévesztette szem elől. A férfi időközönként hátra-hátrafordult, vajjon nem követik-e. Egyszer csak megpillantotta Thénardier-t. Erre hirtelen betért Cosette-tel a sűrűbe, ahol aztán mind a ketten eltűntek.

- Ördög és pokol! - motyogta magában Thénardier, megkettőztetve lépteit.

Az erdő annyira sűrű volt, hogy Thénardier kénytelen volt közelebb férközni hozzájuk. Mikor az ismeretlen férfi épp a legnagyobb sűrű közepére ért, hátrafordult. Thénardier igyekezett ugyan az ágak mögé bujni, de hiába, mert bármit csinált is, a férfi mindig észrevette őt. A férfi türelmetlen pillantást vetett feléje, megcsóválta a fejét s folytatta az utját. A fogadós csak nem tágitott. Így haladtak még vagy két-háromszáz lépésnyire. Egyszer csak a férfi megint hátrafordult s észrevette a fogadóst. De már ezuttal olyan vasvilla-szemeket vetett feléje, hogy Thénardier legott „fölslegesnek” találta, hogy tovább kövesse őket. Thénardier megfordult és hazafelé tartott.

XI. A 9430. szám újból megjelen, s Cosette megnyeri a lutrin

Jean Valjean nem halt meg.

Mikor a tengerbe zuhant, azaz hogy inkább ugrott, amint láttuk: lábán nem volt bilincs. Viz alatt eluszott egy ott horgonyzó hajó alá, amelyhez egy csónak volt kötözve. Valahogyan

sikerült neki ebben a csónakban estig elrejtőznie. Éjjel megint csak a vízbe ugrott s nem messze a Brun-foktól, uszva partot ért. Itt azután, minthogy pénzben nem szenvedett hiányt, ruhát tudott beszerezni magának. Abban az időben egy Balanguire-környékbeli csapszék volt a szokott fegyencek átöltöző-ruhatára, ami jövedelmező különlegessége volt annak a korcsmának. Jean Valjean ezután - mint ahogy ezek a szomorú szökevények valamennyien, akik a törvény emberei és a társadalmi végzet elől egérutat akarnak találni homályos és kacskaringós utitervet hajtott végre. Első menedékhelye Pradeaux volt, Beausset mellett; innen a Magas-Alpokban levő Briançon közelében fekvő Grand-Villard város felé vette útját. Bizony tapogatózó és izgalmas menekülés volt ez, mint a vakondok útja, melynek tekervényes elágazásai ismeretlenek. Bujkálásainak nyomait sikerült később földeríteni a Pirénékben, Civrieux területén levő Ain-ben, Acconsban, Grange-de-Doumecq területén; a chavailles-i tanya közelében és Périgueux környékén, Brunies-ben, Chappelle-Gonaguet-kantonban. Elérkezett Párisba. Nemrég láttuk őt viszont Montfermeil-ben.

Párisba érkezvén, első gondja is az volt, hogy gyászruhát vásároljon egy hét-nyolc esztendőös leánya számára, azután pedig, hogy szállást szerezzen. Mikor mindezekkel elkészült: elment Montfermeil-be.

Emlékezhetünk rá, hogy az első szökése után tett már oda, vagy a környékre egy titokzatos utazást, mire vonatkozóan a törvényszék némely adatnak jutott birtokába.

Egyébiránt halottnak tartották, mely körülmény csak még sürübbé tette azt a homályt, amibe ő maga burkolódzott. Párisban került a kezébe egy ilyen ujságpéldány, amely ezt a tényt jelentette. Biztonságban, szinte békességben érezte magát, mintha csakugyan holt ember volna.

Még annak a napnak az estéjén visszatért Párisba, mely napon Cosette-et kiragadta Thénardier-ék karmaiból. Már öreg este volt, mikor a gyermekkel együtt a Monceaux-sorompónál a városba érkezett. Ott kocsiba ült, amely elvitte őt az Observatoire-térre, ahol leszállt és kifizette a kocsist. Cosette-et kézenfogva, az Ourcine-t és a Glacière-t környező néptelen utcákon végig, az éjszakai sötétségben mindketten elindultak a boulevard de l'Hôpital felé.

Cosette számára az egész nap különös volt és izgalommal teli. Sövénykerítések mögött fogyasztották el a sajtot és a kenyeret, amit utközben zugkorcsmákban vásároltak össze; gyakran cseréltek kocsit, egy darabon pedig gyalog mentek. Cosette nem panaszkodott, pedig fáradt volt; Jean Valjean észrevette, hogy menetközben erősen huz a keze; akkor azután a hátára vette Cosette-et, aki Catherine-t a karjai közt szorongatva, fejét lehajtotta Jean Valjean vállára és - elaludt.

NEGYEDIK KÖNYV

A Gorbeau-ház

I. Gorbeau mester

Negyven évvel ezelőtt a magányos járókelő, aki a Salpêtrière eldugott vidékére tévedt és a boulevardon a Barrière d'Italie tájáig ment, olyan helyekre érkezett, ahol Páris ugyszólván eltűnt. Nem volt ez magány, hiszen akadtak ott járókelők; nem volt szabad táj, hiszen házak és utcák voltak ott, nem volt város, hiszen az utcáknak olyan mély kátyui voltak, akár az országutaknak és fü nőtt rajtuk; nem volt falu, mert ahhoz tulmagasak voltak a házak. Hát mi volt? Lakott hely, ahol senki sem volt, elhagyatott hely, ahol volt valaki; a nagy városnak boulevardja volt, Páris utcája, amely éjnek idején ijesztőbb volt az erdőnél, nappal komorabb a temetőnél.

A Lóvásár régi városrésze volt.

Ez a járókelő, ha tovább mert menni e Lóvásár omladozó négy falánál, ha még arra is rászánta magát, hogy tulmenjen a rue du Petit Banquier-en, miután jobbra elhagyott egy magas falaktól őrzött kertet, majd egy mezőt, amelyen óriási hódkunyhókhoz hasonló cserfakéreg halmok emelkedtek, majd az ácsudvart, amely tele volt szálfákkal, fűrészporral és forgáccsal és amelyben egy nagy kutya ugatott, majd egy teljesen rombadőlt alacsony falat, gyászos fekete ajtócskával és elboritva mohával, amelyet tavasszal virágok diszitetek, majd a legelhagyatottabb helyen egy rémes roskadozó épületet, amelyen nagy betűkkel olvasható volt: *Tilos a falragasz*, ez a vállalkozó járókelő a rue des Vignes-Saint-Marcel sarkára, alig ismert világtájra ért. Itt egy műhely mellett és két kert falai között abban az időben látható volt egy ódon ház, amely első szempillantásra oly kicsinynek tetszett, mint egy kunyhó, holott a valóságban akkora volt, mint egy székesegyház. Oldalról, keskeny oldalával mutatkozott az utca felé: ez okozta a kicsinység látszatát. Majdnem az egész ház rejtve maradt: Csak kapuja és egy ablaka volt látható.

Ez az ódon ház csak egyemeletes volt.

A szemlélőnek elsősorban az tűnhetett fel, hogy ez a kapu sohasem lehetett egyéb valamely odu kapujánál, míg az ablaknyílás, ha nem szabálytalan falazatba, hanem faragott kőbe lett volna vágva, palotának ablaka lehetett volna.

A kapu nem volt egyéb szüette deszka-tákolmánynál, amelyet rosszul kinagyolt hasábfához hasonló harántfák tartottak össze. Közvetlenül egy magas fokokból álló meredek, sáros, poros lépcsőre nyílt, amely ugyanolyan széles volt, mint maga a kapu és amely látható volt az utcáról, amint oly egyenesen emelkedett a magasba, mint egy létra és két fal közt az árnyékban tűnt el. Az idomtalan kapunyílás felső részét keskeny zindelydeszka takarta el, amely világító és egyszersmind kémlő nyílásnak szolgált, ha a kapu zárva volt. A kapu belsejébe tintába mártott ecsettel az 52-es számot mázolták, míg a felső deszka fölé ugyanaz az ecset az 50-es számot festette. Így kétséges volt, hol van az ember? A kapu felső része azt mondja: az 50. szám alatt, míg belülről ellenkezőleg 52-t mondanak. Valami meghatározhatatlan porszinü rongyok lógtak a háromszögű kémlő nyíláson drapéria gyanánt.

Az ablak széles és eléggé magas volt, zsalukkal és nagyosztású üvegtáblákkal, csak éppen e nagy üvegtáblák számos sérülését a ráragasztott papírsávok leplezték, de el is árulták, míg a helyükből kimozdult, meglazult zsaluk inkább az arramenőket veszélyeztették, mintsem a lakókat oltalmazták. Az itt-ott hiányzó vízszintes ellenzőket naivul felszegezett függélyes deszkákkal pótolták, úgyhogy ami zsalunak indult, az ablaktábla gyanánt végződött.

Ez a kapu, amely oly rondául hatott és ez az ablak, amelynek tisztességes, noha megrongált képe volt, ugyanazon a házon látva, olyan benyomást gyakorolt, mint két össze nem illő koldus, aki együtt megy egymás oldalán, de akik közül az egyik mindig koldus, míg a másik nemesember volt.

A lépcső igen tágas épületrészbe vezetett, amely akkora csürhöz hasonlított, hogy házat lehetett volna belőle csinálni. Ez épületrész belső csatornája gyanánt hosszú folyosó vonult végig, amelybe jobbról-balról különböző méretű kis helyiségek nyíltak. Szükség esetén lakhatók voltak és inkább boltokhoz, mint cellákhoz hasonlítottak. Ezek a szobák a környék rendezetlen telkeire néztek. Mindez sötét, kellemetlen, fakó, mélabus, siralmas volt és aszerint, hogy a tetőben vagy ajtóban voltak-e a repedések, hideg sugarak vagy jeges szelek járták át. A hajlék e nemének érdekes sajátossága a pókok óriási nagysága.

A bejárati kaputól jobbra, a boulevard felé, embermagasságban egy befalazott ablak ócska négyszegletes fülkét alkotott, amely tele volt az arramenő gyerekek által odadobált kövekkel.

Ez épület egy részét legújabbán lebontották. Abból, ami fennmaradt belőle, még ma is megítélhető, hogy mi volt. Az egész a maga összességében alig régibb száz esztendősnél. Száz év a templomok ifjúsága és a házak öregkora. Mintha az ember hajléka az ő rövid életében, Isten hajléka az ő örökkévalóságában osztozna.

A levélhordók 50-52. számnak nevezték ezt az ódon házat, de az egész környéken csak Gorbeau-ház néven ismerték.

Hadd mondjuk el, honnan nyerte ezt az elnevezést.

Az apró tények gyűjtői, akik herbáriumokba préselik az anekdotákat és gombostüvel rögzítik meg emlékeztükben a röpke adatokat, tudják, hogy a múlt században, 1770 körül, két prókátor volt a Châteletben. Az egyiknek Corbeau, a másiknak Renard volt a neve. La Fontaine előrelátta ezeket a neveket.³ Sokkal szebb volt az alkalom, semhogy a patvaristák ne vették volna szájukra. Csakhamar szájról szájra járt az egész igazságügyi palotában La Fontaine meséjének paródiája, ha kissé sántikáló versekben is:

*Corbeau mester gunnyaszt akták felett,
S csőrében tart zsiros itéletet,
Renard mester megszimatolja ezt
És hizelegve ily szavakba kezd:
'Csés jónapot! stb.*

A két becsületes jogász, akiket bántottak ezek az élcek és önérzetükben sértett az azok nyomán kitörő kacagás, elhatározta, hogy megszabadulnak neveiktől és e célból a királyhoz folyamodnak. Épp aznap terjesztették a kérvényt XV. Lajos elé, midőn egyfelől a pápai nuncius, másfelől La Roche-Aymon bibornok, mindketten ájtatosan letérdepelve, őfelsége jelenlétében egy-egy papucsot huzott az ágyából felkelő Du Barryné meztelen lábaira. A nevető király tovább nevetett, a két püspökről vigan a két prókátorra tért át és - ha csak félig-meddig is - megszabadította őket neveiktől. Corbeau mester a király nevében engedélyt nyert, hogy nevének kezdőbetűjére farkacskát függessen és a Gorbeau nevet vegye fel; kevésbé szerencsés volt Renard mester, aki csak annyit birt elérni, hogy az R kezdőbetű elé egy P-t biggyessen és a Prenard nevet használja, úgyhogy a második név alig hasonlított hozzá kevésbé, mint az első.⁴

³ *Corbeau* = holló; *Renard* = róka, La Fontaine a „Holló és a róka” című híres meséjének hősei.

⁴ *Prenard* = fosztogató, zsebrák.

Nos, a helyi hagyomány szerint ez a Gorbeau mester volt a boulevard de l'Hôpital 50-52. számú épületének tulajdonosa. Sőt ő volt a monumentális ablak szerzője.

Innen nyerte az ódon épület a Gorbeau-ház nevet.

Az 50-52. számmal szemközt a boulevard ültetvényei közt háromnegyedrészen elhalt nagy szilfa emelkedik; majdnem szemközt nyílik a Gobelins-sorompó utcája, házak nélkül való, kövezetlen, idétlen fákkal beültetett, az évszakhoz képest hol zöld, hol sáros utca, mely egyenesen Páris körfalánál végződött. Egy szomszédos gyár tetőiről gálícszag száll fel.

A sorompó egészen közel volt. 1823-ban a körfal még fennállt.

Már ez a sorompó is gyászos képeket keltett az emberek lelkében. Bicêtre utja volt. Erről tértek vissza Párisba a császárság és restauráció alatt kivégzésük napján a halálraitéltek. Itt követték el 1829 körül azt a titokzatos gyilkosságot, amelyet a fontainebleau-i sorompó nevével szoktak megjelölni és amelynek szerzőit az igazságszolgáltatás nem volt képes kideríteni. Gyászos probléma maradt, amelyet nem világítottak meg, szörnyű rejtély, amelyet nem tártak fel. Néhány lépés után a végzetes rue Croulebarbehoz érünk, ahol Ulbach mennydörgés közepette, akár egy melodrámban, szurta le az ivry-i kecskepásztornót. További néhány lépés a Saint-Jacques-sorompó megnyesett rémes szilfáihoz vezet, ehhez az emberbaráti kibuvóhoz, amely a veszthelyet, a nyomoruságos és szégyenletes Grève-teret elrejt a halálbüntetés elől visszariadó kalmár- és nyárspolgártársadalom elől, anélkül, hogy azt akár méltósággal eltörölni, akár tekintéllyel fenntartani tudta volna.

Harminchét évvel ezelőtt e Saint-Jacques-teret mellozve, amely mintegy predestinálva volt és mindig borzalmas maradt, az egész komor boulevardnak talán legkomorabb pontja volt az a ma is oly kevésbé vonzó hely, ahol az 50-52. számú ház emelkedett.

Csak huszonöt évvel később kezdtek itt polgári lakóházak kikelni a földből. Szomorú hely volt. Gyászos gondolatok lepték meg az embert, aki a Salpêtrière látható kupolája és Bicêtre közeli sorompója közt érezte magát, vagyis a nő és a férfi tébolya közt. Akármily messze is pillantott a szem, nem volt egyéb látható, csak vágóhidak, a körfal és néhány gyár homlokzata, amelyek kaszárnyához vagy kolostorokhoz hasonlítottak; mindenütt barakkok és csonka falak emelkedtek, régi falak, amelyek oly feketék voltak, mint a szemfödelek, új falak, amelyek oly fehérek voltak, mint a halotti leplek, zsinórral kimért épületek, lapos alkotmányok, hosszú, hideg vonalakkal és a derékszögek gyászos szomorúságával. Mindez a terep egyetlen szabálytalansága, az építészet egyetlen szeszélye, egyetlen hajlás nélkül. Jéghideg, szabályos, szörnyű volt az összhatás. Misem szoritja össze annyira a szívet, mint a szimmetria. Mert a szimmetria unalom és az unalom magának a gyásznak alapja. A kétségbeesés ásitoz. Még valami rettentesebbet is képzelhetünk a poklnál, amelyben szenvedünk: olyan poklot, amelyben unatkozunk. Ha van ilyen pokol, úgy a Boulevard de l'Hôpitalnak ez a darabja lehetett volna a hozzá vezető út.

Estenden azonban, abban a pillanatban, midőn a világosság elenyészik, kivált télen, abban az órában, amikor az alkonyati szél lesodorja a szilfákról utolsó vörös leveleiket, amikor mély és csillagtalan a homály, vagy amikor a hold és szél kilyukasztja a felhőket, ez a boulevard hirtelen rémitővé vált. Az egyenes vonalak elmosódtak és úgy elvesztek az árnyakban, mint a végtelenség csonkjai. Az arramenő önkénytelenül a helyhez fűződő gáztettek számtalan tradíciójára gondolt. Valami rémitő rejlett annak a helynek magányában, ahol annyi bünt követtek el. Mintha kelepécét sejtett volna az ember ebben a sötétségben, a homály minden határozatlan idoma gyanusnak tetszett és a hosszú négyzetes mélyedések, amelyek a fák közt előtűntek, gödröknek látszottak. Nappal mindez csunya volt, este gyászos, éjjel borzalmas.

Nyáron alkonyatkor itt-ott néhány öregasszony üldögélt a szilfák lábánál levő, esőktől korhadt padokon. Ezek a jó öregasszonyok szívesen koldultak.

Egyébként ez a városrész, amely inkább idejét multnak, mint réginek látszott, már akkor átalakulófélben volt. Már abban az időben sietnie kellett annak, aki látni akarta. Naponta egy-egy részlete elenyészett az egésznek. Ma és már husz év óta ott van az orléansi vasut állomása a régi külváros mellett, amelyet kikezd. Mindenütt, ahol valamely főváros szélére vasuti állomást helyeznek, egy-egy külváros halálát és egy-egy város születését jelenti. Mintha az emberek áradatainak e nagy középpontjai körül, e hatalmas gépek dübörgése, a civilizáció e szívet evő és tüzet okádó óriási lovai közepette megremegne a csirákkal teli föld és megnyílna, hogy elnyelje az emberek régi hajlékait és ujakat hozzon napfényre. A régi házak rombadőlnek, az új házak felemelkednek.

Amióta az orléansi vaspálya pályaudvara ellepte a Salpêtrière területét, a régi, szűk utcák, amelyek a Saint-Victor-árkokkal és a Fűvészkerttel szomszédosak, megremegnek, amikor naponta háromszor-négyszer végigmegy rajtuk a postakocsik, fiakerek és omnibuszok árja, amely adott időben jobbra-balra hátraszoritja a házakat. Vannak ugyanis különös megállapítások, amelyek szószerint helyesek és éppugy, ahogy joggal mondhatjuk, hogy a nagy városokban a nap a déli oldalon csalja ki a földből a házak homlokzatait, éppugy bizonyos, hogy a sűrű kocsiközlekedés kiszélesíti az utcákat. Egy új élet tünetei nyilvánvalók. Ebben a vidékies régi városrészben, annak legelhagyatottabb zugaiban kövezet mutatkozik, járdák kezdenek toványulni, még ott is, ahol még nincsenek járókelők. Egy reggel, 1845 júliusának egy emlékezetes reggelén, hirtelen fekete aszfaltatlanok füstje volt ott látható. Azon a napon el lehetett mondani, hogy a civilizáció elérkezett a rue de Lourcineba és hogy Páris behatolt a Saint-Marceau külvárosba.

II. A bagoly és a barázdabillegető fészke

Ez előtt a Gorbeau-ház előtt állt meg Jean Valjean. Mint a vad madarak, ő is a legelhagyatottabb helyet kereste ki a fészekrakásra.

Mellényzsebében keresgélt, valami álkulcsfélét vett ki belőle, kinyitotta a kaput, belépett, majd gondosan újra bezárta és még mindig karjai közt tartva Cosette-et, felment a lépcsőn.

Felérve a lépcsőn, másik kulcsot vett elő zsebéből és egy másik ajtót nyitott ki vele. A szoba, amelybe lépett és amelyet rögtön bezárt, padlásszobához hasonló meglehetősen tágas helyiség volt, amelynek butorzata a földre helyezett derékaljból, egy asztalból és néhány székből állt. Az egyik sarokban fütött kályha parazsa látszott. A boulevard utcai lámpája némileg megvilágította ezt a szegényes helyiséget, amelynek végében kamra volt tábori ágygal. Jean Valjean erre az ágyra tette le a gyermeket, anélkül, hogy az felébredt volna.

Tüzet csiholt és gyertyát gyújtott; mindez már előre elő volt készítve az asztalon és, mint előző nap, olyan elragadtatott pillantással kezdte Cosette-et nézni, amelynek jóságos és elérzékenyült kifejezése majdnem az esztelenségig ment. Azzal a nyugodt bizalommal, amely csak a legnagyobb erőnek és legnagyobb gyengeségnek sajátja, a kis leány elaludt, anélkül, hogy tudta volna, kivel van és tovább aludt, anélkül, hogy tudta volna, hol van.

Jean Valjean lehajolt és megcsókolta a gyermek kezét.

Kilenc hónappal ezelőtt az anya kezét csókolta meg, aki szintén elaludt.

Ugyanaz a fájdalmas, vallásos, emésztő érzés töltötte el szívét.

Letérdelt Cosette ágya mellé.

Fényes nappal volt és a gyermek még mindig aludt. A decemberi nap sápadt sugara hatolt be a padlásszoba ablakán és a fény és árnyék hosszú sávjait vetette a mennyezetre. Hirtelen egy kővel sulyosan megrakott szekér, amely a boulevardon haladt, úgy megrázkódtatta az ódon házat, mintha mennydörgött volna.

- Igen, asszonyom! - kiáltott fel riadtan Cosette - tessék! tessék!

És az álom sulyától még mindig félig lehunyt szemmel kiugrott az ágyból és a fal szeglete felé nyújtotta ki karját.

- Ó Istenem! a seprőm! - mondotta.

Egészen kinyitotta szemét és megpillantotta Jean Valjean mosolygó arcát.

- Nini! igaz is! - mondta a gyermek. - Jónapot, uram.

A gyermekek azonnal és fesztelenül fogadják el az örömet és boldogságot, hiszen ők maguk is természetből nem egyebek boldogságnál és örömnél.

Cosette észrevette az ágya lábánál levő Catherinet, magához vette és mialatt vele játszott, száz kérdést intézett Jean Valjeanhoz: - Hogy hol van? Hogy nagy város-e Páris? Hogy elég messze van-e Thénardier-né? Hogy nem fog-e visszatérni? stb. stb. - Hirtelen felkiáltott: - Mily szép itt!

Rémes odu volt, de a gyermek szabadnak érezte magát.

- Nem kell sepernem? - kérdezte végül.

- Játsszál - mondta Jean Valjean.

Igy telt el a nap. Cosette, akit nem nyugtalanított az, hogy mit sem ért az egészből, kimondhatatlanul boldog volt a baba és a jó bácsi közt.

III. Két szerencsétlenségből egy boldogság lesz

Még másnap pitymallatkor is ott volt Jean Valjean Cosette ágyánál. Mozdulatlanul várta, nézte, hogy felébredjen.

Valami új költözött a lelkébe.

Jean Valjean sohasem szeretett semmit. Huszonöt év óta egyedül állt a világon. Sohasem volt apa, szerető, férj, barát. A gályarabságban rossz, komor, tartózkodó, tudatlan és vad volt. E vén fegyenc szívének voltak szüz vonásai. Csak homályos és távoli emlék maradt meg benne nővére és nővéreinek gyermekei után és az végül is majdnem teljesen elenyészett. Minden lehetőet elkövetett, hogy reájuk találjon, de mivel nem találhatott reájuk, elfeledte őket. Ilyen az emberi természet. Fiatalkorának más gyengéd érzelmei, ha ugyan voltak, örvényben merültek el.

Midőn meglátta Cosettet, midőn magához vette, magával vitte, kiszabadította, úgy érezte, hogy belsejében megmozdul valami. Mindaz a szenvedély és vonzalom, amely benne lappangott, most felébredt és e gyermek felé zudult. Odament az ágyhoz, ahol a gyermek aludt és reszketett az örömtől; olyan szorongást érzett, mint egy anya és nem tudta, hogy mi az; mert bizony titkos és édes érzés a szívnek az a nagy és különös megmozdulása, amikor szeretni kezd.

Szegény öreg szív, amely egészen uj!

Csakhogy, mivel ő ötvenöt éves volt, Cosette pedig nyolcéves, mindaz a szeretet, amely egész életét kitölthette volna, most valami kimondhatatlan fényességben oldódott fel.

Ez volt a második fehér tünemény, amely elébe tárult. A püspök az erény hajnalát varázsolta az ő szemhatárára. Cosette a szeretet hajnalát.

Ebben a káprázatban teltek el az első napok.

A maga részéről Cosette, a szegény kis teremtés is tudtán kívül más lett. Oly kicsi volt, mikor anyja elhagyta, hogy már nem is emlékezett reá. Mint minden gyermek, hasonlóan a szőlőtöke fiatal hajtásaihoz, amelyek mindenbe belekapaszkodnak, ő is megpróbált szeretni. Nem sikerülhetett neki. Mindenki visszautasította, Thénardierék, gyermekeik, más gyermekek. Szerette a kutyát, amely kimult. Ezután semmi és senki sem törődött vele. Szomoru kimondani, hogy - mint már jeleztük - nyolcéves korában hideg volt a szive. Nem az ő hibája volt, a szeretetnek nem képessége, hanem, fájdalom! lehetősége hiányzott belőle. Így tehát már az első naptól kezdve a benne élő minden érzéssel és eszmélettel szeretni kezdte a jóembert. Olyat érzett, amit sohasem érzett még, az odaadás érzését.

A jóember már nem is hatott reá úgy, mintha öreg vagy szegény lenne. Szépnek találta Jean Valjeant, épp úgy, ahogy csinosnak találta az odut.

A hajnal, a gyermekség, az ifjúkor, az öröm hatásai ezek. Része van bennük a föld és élet ujdonságának. Misem oly kedves, mint a boldogság szintjátzó visszfénye a padlásszobában. Mindnyájunk multjában van ilyen kék padlásszoba.

A természet, ötven év korkülönbség mély ürt helyezett Jean Valjean és Cosette közé; a végzet kitöltötte ezt az ürt. A végzet hirtelen egyesítette és ellenállhatatlan hatalmával összepárosította ezt a gyökerét vesztett két életet, amelyek koruknál fogva eltérők, gyászukban hasonlóak voltak. Csakugyan, az egyik kiegészítette a másikat. Cosette ösztöne éppúgy apát keresett, ahogy Jean Valjean ösztöne gyermeket keresett. Midőn találkoztak, megtalálták egymást. Abban a titokzatos pillanatban, midőn kezeik megérintették egymást, egybeforrtak. Midőn e két lélek észrevette egymást, megismerte, hogy kölcsönösen szüksége van egymásra és szorosan összeölekeztek.

A legtöbbet felölelő és leghatározottabb értelemben véve a szavakat, azt mondhatnók, hogy siri falakkal elválasztva mindentől, Jean Valjean éppúgy az Özvegy volt, mint Cosette az Árva. Ez a helyzet hozta magával, hogy Jean Valjean menyeyi módon apja lett Cosettenek.

És valóban az a titokzatos benyomás, amelyet a chellesi erdő mélyében Jean Valjean keze Cosettere gyakorolt, midőn a sötétben megfogta az övét, nem volt csalódás, hanem valóság. E férfiú belépése e gyermek végzetébe Isten érkezése volt.

Jean Valjean egyébként jól választotta meg menedékhelyét. Oly biztonságban volt itt, amely tökéletesnek látszhatott.

A kamarával ellátott szoba, amelyet Cosettel elfoglalt, az a szoba volt, amelynek ablaka a boulevardra nyílt. Minthogy ez az ablak volt a ház egyedüli ablaka, egyetlen szomszéd pillantásától sem kellett tartani, sem oldalról, sem előlről.

Az 50-52. számú ház földszintje, rozszant félszerfélé, kertészek raktárául szolgált és egyáltalán nem közlekedett az első emelettel. A mennyezet választotta el tőle, amelyben nem volt sem csapóajtó, sem lépcső, úgyhogy az egész épület rekesztékének volt tekinthető. Az első emelet, mint mondtuk, több szobát és néhány padlást foglalt magában. Ezek közül csak az egyikben lakott egy öreg asszony, aki Jean Valjeannál a takarítást végezte. A többi lakatlan volt.

A *főbérlőnő* nevével ékesített öreg asszony, aki valójában a házmesternő teendőit látta el, adta bérbe karácsony napján ezt a lakást Jean Valjeannak, aki spanyol záloglevelek által tönkrement tőkepénzesnek adta ki magát és unokájával jött ide lakni. Hat hónapot előre kifizetett és megbizta az öregasszonyt, hogy a szobát és kamrát az általunk már ismert módon butorozza be. Ez a jóasszony volt az, aki megérkezésük estéjén begyújtott a kályhába és mindent előkészített.

Multak a hetek. E két emberi lény boldogan élt a nyomoruságos oduban.

Cosette már hajnalhasadáskor nevetett, csevegett, dalolt. A gyermekeknek éppugy megvan reggeli daluk, mint a madaraknak.

Megesett olykor, hogy Jean Valjean megfogta a gyermek fagyásoktól repedezett vörös kezecskéjét és megcsókolta. A szegény gyermek, aki a veréshez volt szokva, nem tudta, mit jelentsen ez és elszégyelte magát.

Voltak pillanatok, amikor elkomolyodott és fekete ruhácskáját nézte. Cosette már nem járt rongyokban, gyászruhája volt. Kiemelkedett a nyomorból és belépett az életbe.

Jean Valjean olvasni kezdte tanítani. Néha, mialatt a gyermeket olvastatta, eszébe jutott, hogy ő maga rossz cselekedet szándékával tanult meg olvasni a gályarabságban. Ebből a szándékból az lett, hogy olvasni tanított egy gyermeket. Ilyenkor a vén gályarab az angyalok komoly mosolyával mosolygott.

Felülről jövő elhatározást érzett ebben, nem emberi akaratot és gondolatokba merült. A jó gondolatoknak éppugy megvannak a maguk mélységei, mint a rosszaknak.

Olvasni tanítani és játszani látni Cosettet, ez volt Jean Valjeannak körülbelül egész élete. Meg aztán anyjáról beszélt a gyermeknek és imádkoztatta.

Cosette apának szólitotta és nem tudta, hogy más neve is van.

Jean Valjean órákhosszat nézte a kisleányt, amint babáját öltöztette és vetkőztette, hallgatta csicsérgését. A világ most már fölötte érdekesnek tetszett neki, az embereket jóknak és igazságosoknak látta, gondolatában már semmit sem vetett senkinek szemére, semmi okot sem talált reá, hogy késő öregséget el ne érjen, most, hogy ez a gyermek szereti őt. Egész jövőjét Cosette által, mintegy bűbajos fényvel megvilágítottan látta. Még a legjobb emberek sem mentesek az önző gondolatoktól. Voltak pillanatok, amikor az öröm egy nemével gondolt arra, hogy Cosette csunya lesz.

Ez csak egyéni vélemény, de hogy egészen kimondjuk gondolatunkat Jean Valjeanra nézve, midőn Cosettet megszeretni kezdte, nem vagyunk meggyőződve róla, hogy nem volt szüksége erre az éltető elemre, hogy megmaradjon a jó uton. Új színben látta az emberek rosszságát és a társadalom nyomorát, csak egyoldaluan ugyan, a nő sorsát Fantineban kifejezve, a közhatalmat Javertben megszemélyesítve; visszatért a gályarabságba, ez alkalommal azért, mert jót tett; új keserőségek töltötték el; újból hatalmába kerítette az undor és fáradtság; időnkint magának a püspöknek emléke is már-már elhomályosult, hogy utóbb fénylőn és diadalmasan ragyogjon fel, de végül is ez a szent emlék erejét veszítette. Ki tudja, nem állt-e Jean Valjean közel ahhoz, hogy elcsüggedjen és visszaessék? Szeretni kezdett és újra erős lett. Fájdalom, nem kevésbé ingadozott mint Cosette. Oltalmába fogadta a leánykát és ez szilárddá tette. Jean Valjeannak hála, Cosette járhatott az életben; Cosettenek hála Jean Valjean megmaradhatott az erény útján. Ő lett e gyermek támasza és maga erre a gyermekre támaszkodhatott. Ilyen a sors egyensúlyának kifürkészhetetlen és isteni titka.

IV. A főbélőné megfigyelései

Jean Valjean élt azzal az óvatossággal, hogy nappal sohasem ment el hazulról. Minden este alkonyatkor egy-két órát sétált, néha egyedül, gyakran Cosettel és a boulevard legfélreesőbb mellékutait kereste fel vagy ha esteledett, templomokba tért be. Szívesen eljárt a legközelebb eső Saint Médard-templomba. Ha nem vitte magával Cosettet, ez az öregasszonnyal maradt, de a gyermeknek öröme telt benne, ha a jó emberrel mehetett. Jobban szerette, ha egy órát vele tölthetett, még annál a gyönyörűségnél is, ha Catherine-nel együtt volt. Jean Valjean kézenfogva vezette és kedvesen beszélt hozzá.

Igy tehát Cosette igen vidám volt.

Az öregasszony takarított, főzött és bevásárolt.

Takarékosan éltek, mindig volt egy kis tüzük, de csak annyi, amennyi szorult helyzetben levő embereknek lenni szokott. Jean Valjean mitsem változtatott az eredeti butorzaton, csak éppen deszkaajtóval helyettesítette Cosette kamrájának üveges ajtaját.

Állandóan sárga kabátját, fekete térdnadrágját, ócska kalapját viselte. Az utcán szegénynek nézték. Néha az is megesett, hogy jó asszonyok megfordultak és egy sout adtak neki. Jean Valjean elfogadta a sout és alázatosan megköszönte. De az is megesett olykor, hogy egy-egy nyomorult könyöradományért esedezett, ilyenkor hátranézett, hogy nem látja-e senki, lopva közeledett a szerencsétlenhez, pénzdarabot, gyakran ezüstpénzt nyomott markába és gyorsan távozott. Ennek megvolt a kellemetlen oldala. A *jóteköny koldus* néven kezdték ismerni a környéken.

Az öreg *főbélőné*, aki mogorva teremtség volt és akit felebarátaival szemben teljesen áthatott az irigyek kíváncsisága, erősen megfigyelte Jean Valjeant, anélkül, hogy ez sejtette volna. A vénasszony nagyot hallott és ez fecsegővé tette. Két foga maradt meg a multból, az egyik felül, a másik alul és ő mindig egymáshoz koccantotta őket. Kérdéseket intézett Cosettehez, aki azonban nem tudott semmit és csak annyit mondhatott, hogy Montfermeilből jött. Egy reggel a leskelődő vénasszony észrevette, hogy Jean Valjean olyan arccal lépett be a ház egyik lakatlan helyiségébe, amely különösnek látszott. Vén macska lépteivel követte és az ajtó résén át megfigyelhette. Jean Valjean, kétségkívül fokozott óvatosságból, hátat fordított az ajtónak. Az öregasszony látta, hogy zsebében keresgél, tokot, ollót, cérnát vesz elő, majd felfejti kabátja egyik sarkának bélését és a nyílásból egy darab megsárgult papirost huz ki, amelyet aztán kibontott. Az öregasszony rémülten ismert reá egy ezerfrankos bankjegyre. A második vagy harmadik volt, amelyet világéletében látott. Ijedten menekült el.

Egy pillanat múlva Jean Valjean megszólította, megkérte, váltaná fel neki ezt az ezerfrankos bankjegyet és megjegyezte, hogy ez évjáradékának negyedévi részlete, amelyet előző nap vett fel. - Hol? - kérdezte magában az öregasszony. - Csak este hat órakor ment el hazulról és a kormány pénztára ilyenkor semmiesetre sincs nyitva. - Az öregasszony elment felváltani a bankjegyet és töprengett rajta. Ez az ezerfrankos bankjegy, amely a kommentárok során megszorodott, rengeteg rémüldöző megbeszélés tárgya volt a Rue des Vignes Saint-Marcel asszonysági körében.

A következő napokban az történt, hogy Jean Valjean ingujjban fát fűrészelt a folyosón. Az öregasszony a szobában volt és takarított. Egyedül volt, Cosette azzal volt elfoglalva, hogy a fűrészeléssel bámulta. Az öregasszony meglátta a kabátot, amely szögön lógott és megvizsgálta; bélése újra össze volt varrva. A jó asszony figyelmesen megtapogatta a kabátot és a sarkoknál és szegélyeknél papírrétegeket vélt érezni. Kétségkívül ezek is ezerfrankos bankjegyek!

Azonfelül észrevette, hogy mindenféle van a zsebekben, nemcsak a tűk, olló és cérna, amelyeket látott, hanem egy vastag levéltárca, egy igen nagy kés és - ami igazán gyanús volt - különböző színű több paróka. A kabát minden egyes zsebe olyan volt, mintha előre nem látott eseményekre lett volna előkészítve.

Igy találták a ház lakóit a tél utolsó napjai.

V. Egy leeső ötfrankos lármát csap

A Saint-Médard-templomnál volt egy szegény ember, aki egy megszüntetett közkut kávéján kuporgott és akivel szemben Jean Valjean szívesen gyakorolt jótekonyságot. Alig ment el valaha is ez előtt az ember előtt úgy, hogy ne adott volna neki néhány sout. Néha meg is szólította. A koldus irigyei azt mondták, hogy a *rendőrségtől* való. Hetvenötéves vén egyházi volt és folyton imákat mormolt.

Egy este, midőn Valjean arra ment és Cosette nem volt vele, észrevette a koldust szokott helyén, az utcai lámpa alatt, amelyet éppen akkor gyújtottak meg. Ez az ember szokása szerint látszólag imádkozott és egészen meggörnyedt. Jean Valjean odament hozzá és markába nyomta a szokott alamizsnát. A koldus hirtelen felütötte fejét, merőn nézett Jean Valjeanra, majd gyorsan lehorgasztotta fejét. Villámgyors mozdulat volt, Jean Valjean megremegett. Ugy rémlett neki, hogy nem a vén egyházi szelid és bamba ábrázatát pillantotta meg a lámpafénynél, hanem egy ismert, ijesztő arcot. Ugy hatott rá, mintha valaki a sötétben hirtelen szemtől-szemben találná magát egy tigrissel. Megrettenve és kővé dermedve hátrált, nem mert sem lélegzeni, sem beszélni, sem maradni, sem menekülni és csak nézte a koldust, aki lehorgasztotta egy darab ronggyal borított fejét és látszólag nem is tudta már, hogy ő ott van. Ebben a különös pillanatban egy ösztön, talán az önfenntartás titokzatos ösztöne visszatartotta Jean Valjeant attól, hogy megszólaljon. A koldusnak ugyanolyan alakja, ugyanolyan rongyos ruhája, ugyanolyan külseje volt, mint máskor. - Ej! - mondta magában Jean Valjean, - örült vagyok! álmodom! lehetetlen! - És feldult állapotban ment haza.

Alig merte önmagának is bevallani, hogy az arc, amelyet látni vélt, Javert arca volt.

Mikor éjjel rá gondolt, sajnálta, hogy nem intézett kérdést a koldushoz, amivel arra kényszerítette volna, hogy másodszor is felemelje fejét.

Másnap este visszatért oda. A koldus helyén volt. - Jónapot, jóember - mondta elszántan Jean Valjean és egy sout adott neki. A koldus felemelte fejét és panaszos hangon válaszolt: - Köszönöm, jó uram. - Kétségtelenül az öreg egyházi volt.

Jean Valjean tökéletesen megnyugodva érezte magát. Elnevette magát. - Hogy az ördögbe nézhettem Javertnek? - gondolta magában. - Csak nem káprázik a szemem? - Nem gondolt többé rá.

Néhány nap múlva, este nyolc óra tájt lehetett, Jean Valjean szobájában volt és fennszóval olvastatta Cosettet, midőn hallotta, hogy kinyitják, majd becsukják a ház kapuját. Ez különösnek tetszett neki. Az öregasszony, aki kivülről egymaga lakott a házban, mindig már este lefeküdt, hogy ne kelljen gyertyát használnia. Jean Valjean intett Cosettenek, hogy hallgasson. Hallotta, hogy feljönnek a lépcsőn. Utóvégre az öregasszony lehetett, aki talán rosszul érezte magát és a patikában járt. Jean Valjean hallgatózott. A súlyos léptek férfira vallottak, de hiszen a vénasszony nehéz cipőket hordott és misem hasonlít annyira a férfi lépteihez, mint a vénasszonyok járása. Jean Valjean elfújta gyertyáját.

Feküdni küldte Cosettet és halkán így szólt hozzá: - Feküdj le szépen. - Mialatt homlokán csókolta a gyermeket, a lépések nem hallatszottak többé. Jean Valjean csendben maradt, mozdulatlanul, az ajtó felé fordítva hátát, a széken ülve, amelyről nem mozdult el és visszatartotta lélegzetét a sötétben. Meglehetősen hosszú idő múlva, miután mitsem hallott, zajtalanul megfordult és a szoba ajtaja felé nézve a kulcslyukon keresztül világosságot látott. Ez a világosság valami ijesztő csillag-félét vetett az ajtó és fal feketeségére. Nyilván volt ott valaki, aki gyertyát tartott kezében és hallgatódzott.

Néhány perc múlt el és a világosság eltávolodott. Csakhogy Jean Valjean most már nem hallotta a lépések zaját, ami arra vallott, hogy az illető, aki az ajtónál hallgatódzott, lehuzta cipőit.

Jean Valjean teljesen felöltözve dőlt le ágyára és egész éjjel le nem hunyta szemét.

Pitymallatkor, éppen amikor a fáradtságtól elszenderedett, egy ajtó csikorgása keltette fel, amely a folyosó végében levő valamelyik manzardszobából nyílt, majd ugyanazokat a férfilépéseket hallotta, amelyek előző este feljöttek a lépcsőn. Jean Valjean kiugrott az ágyból és szemét a meglehetősen nagy kulcslyukhoz illesztette, abban a reményben, hogy arramenőben megpillantja azt a valakit, aki az éjszaka bejött a házba és ajtajánál hallgatódzott. Csakugyan férfi volt, aki ez alkalommal megállás nélkül ment el Jean Valjean szobája előtt. A folyosó még sokkal sötétebb volt, semhogy meg lehetett volna különböztetni arcát, de midőn az illető a lépcsőhöz ért, a külső világosság úgy kiemelte mint egy árnyképet és Jean Valjean hátulról teljesen látta. Magastermetű férfi volt, hosszú kabátban, vastag bottal hóna alatt. Javert félelmes alakja volt.

Jean Valjean megpróbálhatta volna, hogy a boulevardra nyíló ablakán keresztül újra meglássa. De ki kellett volna nyitnia ezt az ablakot és ezt nem merte.

Nyilvánvaló, hogy ez az ember kulcs segítségével jött be, mintha otthon volna. Ki adta neki ezt a kulcsot? Mit jelentsen ez?

Reggel hét órakor, midőn az öregasszony takarítani jött, Jean Valjean átható pillantást vetett rá, de nem intézett hozzá kérdést. A jó asszony olyan volt, mint rendesen.

Söprés közben így szólt Jean Valjeanhoz:

- Nem hallott az ur valakit éjszaka bejönni?

Ebben a korban és ezen a boulevardon este nyolcóra a legsötétebb éjszaka.

- Csakugyan, igaz - válaszolt Jean Valjean a legtermészetesebb hangon. - Ki volt az?

- Egy új lakó az - mondta az öregasszony, - aki itt lakik a házban.

- Mi a neve?

- Magam is alig tudom, Dumont vagy Daumont ur. Ilyesféle név.

- És micsoda ez a Dumont ur?

Az öregasszony apró nyestszemeivel ránézett és így válaszolt:

- Tőkepénzes, akár ön.

Talán semmiféle célzás sem rejlett e mögött, de Jean Valjean rejtett szándékot érzett ki belőle.

Az öregasszony távozása után tekercest csinált a szekrényben levő körülbelül száz frankból és zsebre tette. Bármily óvatossággal végezte is ezt a műveletet, nehogy meghallják, hogy pénzzel babrál, egy ötfrankos kicsuszott kezéből és nagy zajjal a padlóra gurult.

Szürkületkor Jean Valjean lement és figyelmesen, minden oldalon végignézett a boulevardon. Senkit sem látott. A boulevard tökéletesen kihaltnak látszott. Igaz, hogy a fák mögött el lehet bujni.

Visszatért.

- Gyere, - szólt Cosette-hez.

Kézenfogta és mindketten kimentek az utcára.

ÖTÖDIK KÖNYV

Éjjeli vadászaton néma a falka

I. A stratégia kanyargós utjai

A következő és a még későbbi lapok egy megjegyzést tesznek szükségessé e helyen.

E könyv szerzője, aki akarata ellenére kénytelen önmagáról beszélni, immár hosszú évek óta távol van Páristól. Mióta elhagyta, Páris átváltozott. Új város támadt, amely bizonyos tekintetben ismeretlen előtte. Felesleges mondania, hogy szereti Párist; Páris az ő szellemének szülővárosa. A bontások és új építkezések nyomán a szerző ifjúságának Párisa, az a Páris, amelyet áhítatosan magával vitt emlékezetében, jelenleg a múlt Párisa. Legyen szabad úgy beszélnie erről a Párisról, mintha megvolna még. Lehetséges, hogy ott, ahová a szerző elvezeti az olvasót és így szól: „Ebben az utcában van ez a ház”, ma már nincs sem ház, sem utca. Az olvasók ellenőrizhetik, ha ugyan ezt a fáradságot veszik maguknak. Ami a szerzőt illeti, ő nem ismeri az új Párist és írás közben a régi Párist látja, oly illúzióval, amely kedves neki. Abba az ábrándba ringatja magát, hogy marad utána valami abból, amit akkor látott, amikor hazájában élt és hogy nem enyészett el minden. Mialatt szülőhazánkban járunk-kelünk, azt képzeljük, hogy ezek az utcák közömbösek nekünk, hogy ezek az ablakok, ezek a tetők és kapuk mitsém mondanak nekünk, hogy ezek a falak idegenek nekünk, hogy ezek a fák tetszőleges fák, hogy ezek a házak, amelyekbe nem lépünk be, feleslegesek reánk nézve, hogy ez a kövezet, amelyen járunk, nem egyéb kőnél. Utóbb, ha már nem vagyunk többé ott, rájövünk, hogy ezek az utcák kedvesek nekünk, hogy hiját érezzük ezeknek a tetőknek, ablakoknak és kapuknak, hogy szükségünk van ezekre a falakra, hogy szeretjük ezeket a fákat, hogy azokba a házakba, amelyekbe nem léptünk be, naponta beléptünk, hogy belsőnkől, vérünkől és szivünkől otthagytunk valamit ezen a kövezeten. Mindezek a helyek, amelyeket nem látunk már, amelyeket talán sohasem látunk viszont és amelyek képét megőriztük, fájdalmas vonzóerőt nyerne, egy látomás mélabujával tűnnek fel előttünk, láthatókká teszik a szent földet és úgy szólván magát Franciaországot testesítik meg; és szeretjük és úgy idézzük őket magunk elé, amilyenek, amilyenek voltak, kitartunk mellettük és semmit sem akarunk rajtuk változtatni, mert úgy ragaszkodunk a haza képéhez, mint anyánk arcához.

Hadd beszéljünk tehát jelenidőben a multról. Miután ezt megmondtuk, kérjük az olvasót, vegye ezt figyelembe és folytassuk elbeszélésünket.

Jean Valjean azonnal letért a boulevardról és befordult az utcákba, a lehető legtöbb tört vonallal és néha hirtelen visszafordult, hogy meggyőződjék róla, nem követik-e.

Az üldözött szarvas cselekszik így. Olyan terepen, amelyen megmarad a láb nyoma, a menekülés ily módjának az az előnye is megvan, hogy megcsalja a vadászokat és kutyákat. Ez az, amit vadásznyelven hamis nyomnak neveznek.

Holdtölte volt. Jean Valjeant nem bántotta ez. A hold, amely igen közel volt még a szemhatárhoz, nagy fény- és árnyéksávokat vetett az utcákra. Jean Valjean a sötét oldalon surranhatott végig a házak és falak hosszában és megfigyelhette a világos oldalt. Talán nem gondolta meg eléggé, hogy nem láthatja a sötét oldalt. Mégis a Rue de Poliveauval szomszédos valamennyi sötét utcácskában bizonyosnak vélte, hogy senki sem jön utána.

Cosette kérdezősködés nélkül ment. Élete hat első évének szenvedései valami passzivitással ruházták fel természetét. Egyébként is, - ez észrevételre még többször lesz alkalmunk

visszatérni - anélkül, hogy számot adott volna magának róla, hozzászólt a jó ember különösegeihez és a sors furcsaságaihoz. Meg aztán biztonságban érezte magát, ha vele volt.

Jean Valjean épp oly kevésbé tudta, hogy merre jár, mint Cosette. Épp úgy Istenre bízta magát, mint a leányka őreá. Ugy rémlett neki, mintha ő is kezét fogná valakinek, aki nagyobb mint ő, oly lényt vélt érezni, aki láthatatlanul vezérli. Egyébként semminemű megállapodott gondolata, szándéka, terve nem volt. Abban sem volt teljesen biztos, vajjon az igazán Javert-e és hiszen az Javert is lehetett, anélkül, hogy Javert tudná, hogy ő Jean Valjean. Hiszen álöltözetben van, hiszen azt hiszik, hogy meghalt! Néhány nap óta azonban olyan dolgok történtek, amelyek különösekké váltak. Több sem kellett neki. Feltett szándéka volt, hogy nem tér többé vissza a Gorbeau-házba. Mint a vackárolt elkergetett állat, odut keresett, ahol elrejtőzhet, addig is, míg olyat talál, ahol letelepedhet.

Jean Valjean össze-visszajárta a Mouffetard városrészt, amely úgy álomba merült már, mintha még mindig a középkori fegyelem alatt állna és kénytelen volna minden világosságot eloltani; különböző módon, furfangosan járta a Rue Copeaut, a Rue du Battoir-Saint-Victort és a Rue du Puits-l'Ermitet. Akadnak ott bérbeadó lakások, de ő még csak be sem lépett, mert nem találta meg azt, ami megfelelt neki. Amellett nem kételkedett benne, hogy ha véletlenül keresték volna is nyomát, azt elvesztették.

Midőn tizenegyet ütött a Saint-Étienne du Mont-templom órája, a Rue de Pontoise-ban haladt el a rendőrbiztos hivatala előtt, amely a 14. szám alatt van. Néhány pillanat múlva annál az ösztönnél fogva, amelyről már beszéltünk, hátrafordult. Ekkor a rendőrbiztos lámpája fényénél tisztán látta, hogy három ember, aki meglehetősen közelről követte, a lámpa alatt egymásután elhalad az utca sötét oldalán. E három férfi egyike belépett a rendőrbiztos házának kapualjába. Az, aki élükön haladt, határozottan gyanusnak tetszett neki.

- Jöjj, gyermekem, - szólt Cosettehez és sietett elhagyni a Rue de Pontoiset.

Elkanyarodott, megkerülte a Passage des Patriarchest, amely a késő óra miatt már zárva volt, végigsietett a rue de l'Épée-de-Bois-n és a rue de l'Arbaléten és befordult a rue des Postesba.

Van ott egy utkeresztezés, ott, ahol ma a Rollin-Kollégium áll és ahonnan kiágazik a rue Neuve-Sainte-Geneviève.

(Tudnivaló, hogy a rue Neuve-Sainte-Geneviève régi utca és hogy tiz évenként egyetlen postakocsi sem megy végig a rue des Postes-on. Ebben a rue des Postes-ban a tizenharmadik században fazekasok laktak és a valódi neve rue des Pots.)

A hold élénk fényt vetett erre az utkeresztezésre. Jean Valjean egy kapu alá huzódott, arra számítva, hogy ha azok az emberek még mindig követik, feltétlenül igen jól megláthatja őket, amikor keresztülmennek ezen a megvilágított részen.

Csakugyan, három perc sem múlt el és az emberek megjelentek. Most négyen voltak, mindannyian magastermetűek, hosszú, barna kabátban, kerek kalappal, kezükben vastag bottal. Nem kevésbé voltak nyugtalanítók nagyságuk és hatalmas öklük, mint a sötétben való baljóslatu felvonulásuk által. Polgároknak öltözött négy kísértetnek mondta volna őket az ember.

Megálltak az utkeresztezés közepén és egy csoportba verődtek, mintha tanakodtak volna. Határozatlanoknak látszottak. Az, aki vezetőjüknek látszott, megfordult és jobbkezelével élénken arrafelé mutatott, ahol Jean Valjean rejtőzött; egy másik mintha némi csökönyösséggel ajánlotta volna az ellenkező irányt. Abban a pillanatban, midőn amaz megfordult, a hold teljesen megvilágította arcát. Jean Valjean tökéletesen ráismert Javertre.

II. Szerencse, hogy az Austerlitz-i hid kocsikat is elbir

A bizonytalanság megszűnt Jean Valjeanra nézve, szerencsére azonban ama férfiak számára még fennállt. Jean Valjean hasznára fordította tétovázásukat; ők vesztek, ő nyert időt. Kijött a kapu alól, ahol meglapult és a rue des Postes-ban a Fűvészkert felé tartott. Cosette fáradni kezdett, Jean Valjean karjára vette és vitte. Egyetlen járókelővel sem találkozott és a holdfény miatt az utcai lámpák nem voltak meggyújtva.

Jean Valjean sietette lépteit.

Rövidesen a Goblet-féle fazekasműhelyhez ért, amelynek homlokzatán egész tisztán volt a holdfényben olvasható a régi felirat:

*Az ifju Goblet gyára áll itt,
Jöjj, válassz téglát, csöveket,
Cserepet, korsót Goblet szállít
Szívjegyü kockaköveket.*

Jean Valjean maga mögött hagyta a rue de la Cleft, majd a Saint-Victor-kutat, a mellékutcákban a Fűvészkert mentén haladt és a rakodóparthoz ért. Itt hátrafordult. A rakodópart is, az utcák is kihaltak voltak. Senki sem volt mögötte. Fellélekzett.

Elérte az austerlitz-i hidat.

Abban az időben még vámot szedtek ott.

Jean Valjean jelentkezett a vámszedőnél és egy sout fizetett.

- Két sous jár - mondta a hid rokkant őre. - A gyermek, akit visz, már maga is tud járni. Fizessen kettőjükért.

Jean Valjean fizetett, kellemetlenül érintette, hogy megjegyzésre adott alkalmat. Menekülés közben mindenben keresztül kell siklani.

Vele egyidejűleg egy nagy taliga is a Szajna jobbpartja felé igyekezett. Ez hasznára vált. E taliga árnyékában mehetett át az egész hidon.

A hid közepe táján Cosette, akinek lábai elzsibbadtak, járni kívánt. Jean Valjean letette a földre és kézen fogta.

Miután átértek a hidon, Jean Valjean kissé jobbra fatelepeket vett észre maga előtt; azok felé tartott. Hogy odaérjen, ki kellett merészkednie egy-egy meglehetősen tágas, szabad és megvilágított területre. Nem habozott. Azok, akik üldözték, nyilván nyomát veszítették és Jean Valjean veszélyen kívül hitte magát. Bizonyára keresték, de nem jöttek utána.

Egy utcácska, a rue du Chemin-Vert-Saint-Antoine nyílt két fatelep közt, amelyeket falak vettek körül. Szűk, sötét utca volt, mintha csak számára csinálták volna. Mielőtt befordult, hátranézett.

Arról a pontról, ahol volt, egész hosszában láthatta az Austerlitz-i hidat.

Épp akkor négy árnyék lépett a hidra.

Ezek az árnyékok hátat fordítottak a Fűvészkertnek és a jobbpart felé tartottak.

Ez a négy árnyék a négy férfi volt.

Jean Valjean úgy megremegett, mint az üldözött vad, amelynek újra nyomában vannak.

Csak az a reménye maradt, hogy ezek az emberek talán nem értek még a hidra és nem vették észre abban a pillanatban, midőn kézen fogva Cosette-et, keresztülment a megvilágított nagy téren.

Ebben az esetben, ha betér az előtte lévő utcácskába, ha sikerül elérnie a fatelepeket, a mocsarakat, a megművelt földeket, a be nem épített területeket, megmenekülhet.

Ugy vélte, hogy rábizhatja magát erre a csendes utcácskára. Betért.

III. Pillantás Páris 1727-iki térképére

Háromszáz lépéssel odább Valjean olyan pontra ért, ahol az utca kétfelé ágazott. Két utcára oszlott, amelyek közül az egyik ferdén balra, a másik jobbra kanyarodott. Mintha egy *Y* betű két ága előtt állt volna Jean Valjean. Melyiket válasszam?

Nem habozott és jobbra fordult be.

Miért?

Azért, mert a baloldali ág a külváros felé, vagyis a lakott részek felé irányult, a jobboldali ág pedig a mező felé, vagyis a lakatlan helyek felé.

De nem lépkedtek nagyon gyorsan. Cosette lépései miatt Jean Valjeannak is lassítania kellett.

Jean megint felvette a leányt ölébe és vitte. Cosette fejét a derék ember vállára hajtotta és nem szólt egy szót sem.

Jean helyel-közzel hátrafordult és lesett. Vigyázott arra, hogy mindig az utca sötét oldalán haladjon. Az utca egyenesen nyult el mögötte. Mikor kezdetben kétszer vagy háromszor visszafordult, nem látott semmit; mindenütt mély csend honolt; kissé biztonságosabb lépésekkel folytatta utját. Hirtelen egy helyen, mikor visszafordult, úgy rémlett neki, mintha az utcának abban a részében, amelyen az imént haladt át, távolban a sötétségben valami megmozdult volna.

Most már inkább rohant, mint ment előre, mert remélte, hogy talál valami oldalt elágazó utcácskát, amelyen át megszökhét, úgyhogy az utána jövő elveszítse nyomát.

Egy falhoz érkezett.

Ez a fal azonban nem állta el teljesen utját; ez a fal egy kis keresztező utcát szegélyezett, amelybe az az utca torkolt, amint Jean Valjean az imént végighaladt.

Itt megint választania kellett: jobbra vagy balra menjen-e.

Jobbfelé nézett.

Az utcácska oly épületek között folytatódott, amelyek fészerek vagy pajták lehettek és zsákutcában végződött. Tisztán látni lehetett mintegy a zsák fenekét: a nagy fehér falat.

Jean balra nézett. Ezen az oldalon az utcácska nyitott volt és vagy kétszáz lépés után abba az utcába nyilott, amelynek az utcácska egyik mellékága volt. Ezen az oldalon nyílt számára a szabadulás lehetősége.

Abban a pillanatban, amikor Jean Valjean balra akart befordulni, hogy elérhesse azt az utcát, amelyet az utcácska végén látott, észrevette, hogy az utcácskának és annak az utcának a sarkán, amely felé irányította lépéseit, mintha valami fekete, mozdulatlan szobor állt volna.

Valaki állt ott, egy ember, aki nyilván ott helyezkedett el és aki utját akarva állni Jeannak, reá várakozott.

Jean Valjean visszatorpant.

Párisnak az a pontja, ahol most Jean Valjean állt és amely a Saint-Antoine és a La Râpée közt feküdt, egyike azoknak a helyeknek, amelyeket újabb munkálatok fenekestül felforgattak, némelyek szerint elcsufítottak, mások szerint átalakítottak. Az ültetvények, a műhelyek, az elkerített helyek és a régi épületek eltűntek a föld színéről. Ma itt egészen új, hatalmas utcák nyílnak, arénák, cirkuszok, hippodromok, vasuti pályaudvarok, és egy fogház, a *Mazas*; a haladás, amint látszik, fenyítő eszközöket is hozott magával.

Azon a népies nyelven, amely csupa hagyomány és amely a Francia Akadémia épületét makacsul *Les Quatre Nations*-nak és az Opéra Comique-ot *Feydeau-Színház*-nak nevezi, ezen a nyelven azt a helyet, ahová Jean Valjean megérkezett, a *Kis Picpus*-nak hívták egy fél-századdal ezelőtt. A Porte Saint Jacques, a Porte Paris, a Barrière des Sergents, a Porcherons, a Galiote, a Célestins, a Capucins, a Mail, a Bourbe, az Arbre de Cracovie, a Petite Pologne, a Petit-Picpus: ezek a régi Páris elnevezései, amelyek megmaradtak az új világban is. A múlt e romjai felett a nép emlékezete lebeg.

A *Kis Picpus*, amely egyébként alig állt fenn és mindig csak kezdete volt egy városrésznek, olyan kolostorias színezetű volt, mint valami spanyol város. Utcái alig voltak kövezve és nem nagyon voltak kiépitve. Azt a két-három utcát kivéve, amelyről szó lesz, csupa fal és elhagyatott terület volt az egész vidék. Sehol egy bolt, sehol egy kocsi: csak itt-ott égett egy-egy gyertya az ablakokban; esti tíz óra után minden fény kialudt. Mindenfelé kertek, zárdák, elkerített munkahelyek, mocsarak; ritkán egy-egy alacsony ház és ugyanakkora magas fal, mint a ház.

Ilyen volt ez a városnegyed a XVIII. században. A nagy forradalom már erősen kikezdte. A köztársaság hatóságai lerombolták, keresztül-kasul furták a Kis-Picpust. Ócska alkatrészek raktárait állították fel itt. Harminc évvel ezelőtt az egész negyed eltűnt az új építkezések csákánya következtében, a régi városnegyed ma már teljesen a múlté. A Kis-Picpus, amelynek semmi nyoma sincs a mai térképeken, világosan meg van jelölve Páris 1727-iki térképén, amelyet Párisban Denis Thierry adott ki (rue Saint-Jacques, szemben a rue du Plâtre-ral), Lyonban pedig Jean Girin (a rue Mercière-ben, a „Bölcsességhez” címzett könyvesboltban). A Kis-Picpus utcái Y betűt alkottak, még pedig úgy, hogy a rue du Chemin-Vert-Saint-Antoine két ágra oszlott, amelyek közül a baloldali a kis rue Picpus nevet viselte, a jobboldali pedig a rue Polonceau nevet. Az Y két felső ágát egyenes vonal kötötte össze. Ezt az egyenes vonalat rue Droit-Mur-nak hívták. A rue Polonceau ide torkolt bele; a kis rue Picpus túlhaladt rajta és a Lenoir-piac felé vonult. Az, aki a Szajna felől jött, a rue Polonceau végéhez ért, balkeze felől a rue Droit-Mur volt, amely hirtelen derékszögben fordult, előtte ennek az utcának szegélyező fala volt, jobbkeze felől pedig a rue Droit-Mur zsákutcászerű meghosszabbítása feküdt, amit Genrot-zsákutcának neveztek.

Ezen a helyen volt most Jean Valjean. Mint már mondtuk, mikor Jean észrevette a fekete árnyalakot, amely a rue Droit-Mur és a kis rue Picpus sarkán állt lesben, visszatorpant. Semmi kétség: ez a fantóm reá lesett.

Mit csináljon?

Már nem volt ideje, hogy visszaforduljon. Az, amit az imént a háta mögött a homályban bizonyos távolságban megpillantott, ez a mozgó árnyék nem lehetett más, mint Javert és kísérete. Javert valószínűleg már annak az utcának az elején állt, amelynek a végén Jean Valjean volt. Javert minden valószínűség szerint ismerte ezt a kis utvesztőt és óvatosságból

előre küldte egyik emberét, hogy állja el a kijáratot. Jean Valjean kinzott agyában ezek a valószínűnek tetsző meggondolások forgószélszerű táncra kerekedtek nyomban, mint valami porfelhő, amelyet hirtelen szél kavart fel. Megvizsgálta a Genrot-zsákutcát: ez el volt torlaszolva. Megvizsgálta a kis rue Picpust: ott őrszem állt. Látta, hogy ennek az őrszemnek sötét alakja feketén rajzolódik a holdfényben fürdő fehér kövezetre. Ha előre megy Jean, ebbe az emberbe ütközik. Ha visszafordul, Javertnek szalad neki. Jean Valjean úgy érezte, mintha hálóba került volna, amely lassankint összébb és összébb húzódott körülötte. Kétségbeesetten nézett föl az égre.

IV. Tapogatózva menekülés

Hogy megértsük, ami következik, pontosan magunk elé kell képzelnünk a Droit-Mur-utcácskát és kivált azt a szegletet, amely balra esett, ha a rue Polonceauból jött és ebbe az utcácskába betért az ember. A Droit-Mur-utcácskát jobbról egészen a kis rue Picpusig majdnem egész hosszában szegényes külsejű házak szegélyezték, balról egyetlen komoly vonalú épület, amely több részből állt, olyképpen, hogy azok a kis rue Picpus irányában fokozatosan egy-két emelettel magasabbakká váltak. Így tehát ez az épület a kis rue Picpus felől igen magas, a rue Polonceau felől pedig meglehetősen alacsony volt. Itt, a szóban lévő szegleten, annyira leereszkedett, hogy már csak egy falból állt. Ez a fal nem szögelt ki egyenesen az utcára, hanem erősen visszahúzódó, lemetszett sikot irt le, amelyet két sarka eltakart két oly megfigyelő elől, akik közül az egyik a rue Polonceauban, a másik a rue Droit-Murben lett volna.

A lemetszett sik két sarkától kezdve a fal a rue Polonceauban a 49. számmal jelölt házig folytatódott, a rue Droit-Murben pedig, ahová sokkal rövidebb része esett, ama sötét épületig, amelyről beszéltünk és amelynek ormát metszette, úgyhogy itt újabb szeglet állt elő az utcában. Ez az orom komor benyomást keltett; csak egyetlen ablak volt rajta látható, jobban mondva horganybádoggal borított két ablaktáblát, amelyek mindig csukva voltak.

Az itt adott leírás szigorú pontosságú és bizonyára igen élénk emléket kelt majd a városrész egykori lakóinak lelkében.

A lemetszett sikot teljesen kitöltötte valami, ami óriási, de nyomoruságos kapuhoz hasonlított. Független deszkák otromba tákolmánya volt; a felső deszkák szélesebbek voltak az alsóknál és hosszú, vízszintes pántok kötötték őket össze. Mellette rendes méretű kapu volt látható, melynek keletkezési kora nyilván nem volt ötven évesnél régiebb.

A lemetszett sik fölött hársfa koronája látszott és a Rue Polonceau felől borostyán borította a falat.

A fenyegető veszélyben, amelyben Jean Valjean forgott, e komor épület lakatlan és elhagyatott jellege csábitotta. Gyorsan végigfutott rajta szemével. Azt mondta magában, hogy ha sikerülne bejutnia, talán meg lenne mentve.

Ez épületnek a Rue Droit-Mur néző homlokzatán az egyes emeletek valamennyi ablaka ólomból készült, régi vízlevezető tölcésrésekkel volt ellátva. Ama csatornák elágazása, amelyek egy középponti csatornából kiindulva ezekhez a tölcésrésekhez vezettek, fához hasonló idomot rajzoltak a homlokzatra. A csövek elágazásai, száz könyökükkel, ama kopasz, vén szőlőtőkét utánozták, amelyek a régi majorok falaira kapaszkodnak.

E bádogból és vasból készült fura spalir volt az első tárgy, amely Jean Valjean szemébe ötlött. Háttal egy ütközőkőnek ültette le Cosette-et és odaszaladt, ahol a vezeték a kövezetet

érintette. Talán lehetséges lesz itt felmászni és a házba behatolni. De a csatornák rongáltak, használaton kívül voltak és a vasalás alig tartotta meg őket. Egyébként e hallgatag lak minden ablakát, még a tető manzardablakait is, erős vasrácsok zárták el. Azonkívül pedig a hold teljesen megvilágította ezt a homlokzatot és az utca végében álló megfigyelő meglátta volna Jean Valjeant felmászni. Meg aztán mit kezdjen Cosette-tel, hogy huzza fel egy háromemeletes házra?

Lemondott arról, hogy a csatornán felmásszék és a fal hosszában lopózott, hogy visszatérjen a rue Polonceauba.

Midőn a lemetszett sikhöz ért, ahol Cosette-et hagyta, észrevette, hogy itt senki sem láthatja. Mint kifejtettük, rejtve volt a bármely oldalról jövő pillantások elől. Azonfelül árnyékban volt. Meg aztán ott volt a két kapu. Talán ott lehetne bejutni. A fal, amely fölött a hársfa és borostyán látszott, nyilván kertre szolgált, ahol legalább is elbújhatna, noha a fákon nem voltak még lombok, és ott tölthetné az éjszaka hátralevő részét.

Telt az idő. Sietnie kellett.

Megtapogatta a kaput és azonnal megállapította, hogy kívülről-belülről be van zárva.

Több reménnyel közeledett a másik nagy kapuhoz. Borzasztó rozszant volt, már óriási méreteinél fogva is kevésbé szilárd volt, deszkái elkorhadtak, vaspántjai, amelyek közül csak három volt meg, elrozsdásodtak. Lehetségesnek látszott áttörni ezt a szűtte kaput.

Midőn azonban megvizsgálta, Jean Valjean rájött, hogy ez a kapu nem is kapu. Nem voltak sem sarkai, sem merevítői, sem zára, sem középső hasadéka. A vaspántok a folytonosság megszakítása nélkül futottak rajtuk végig. A deszkák résein keresztül durván vakolt köveket látott, amelyek még tíz éve is láthatók voltak. Kénytelen volt megütközéssel megállapítani, hogy ez a látszólagos kapu egyszerűen csak burkolata volt annak az építménynek, amelyhez támaszkodott. Könnyű volt kiszakítani egy deszkát, csak éppen fallal találta magát szemközt az ember.

V. Amit a gázvilágítás lehetetlenné tette

Ebben a pillanatban tompa és ütemes nesz kezdett bizonyos távolságban hallhatóvá válni, Jean Valjean kissé ki mert nézni az utca szeglete mögül. Szakaszban sorakozó hét-nyolc katona ért a rue Polonceauba. Jean Valjean látta a szuronyok csillogását. Feléje jöttek.

Ezek a katonák, akiknek élén Javert magas alakját különböztette meg, lassan és óvatosan közeledtek. Gyakran megálltak. Szemmellátható volt, hogy kikutatták a falak minden beszögellését és az összes kapumélyedéseket.

Kétségtelen volt az a feltevés, hogy Javert találkozott ezzel az őrjáráttal és magához vette.

Javert két segédje a katonák közt ment.

Lépéseik tempója és megállásaik szerint körülbelül negyedórára volt még szükségük, hogy odaérjenek, ahol Jean Valjean rejtőzött. Rémes pillanat volt. Már csak néhány perc választotta el Jean Valjeant attól az irtózatossz szakadéktól, amely harmadszor nyílt meg előtte. És a gályarabság most már nemcsak a gályarabság volt, hanem Cosette örök elvesztése, vagyis olyan élet, amely a sir belsejéhez hasonlított.

Már csak egy lehetőség volt hátra.

Jean Valjeanban az volt a különös, hogy ugyyszólván két tarisznyát hordott magával: az egyikben egy szent gondolatai, a másikban egy fegyenc félelmes képességei rejtőztek. Az alkalomhoz képest hol az egyikbe, hol a másikba nyult.

Mint emlékezetes, hála a touloni gályarabságból való ismételt szökéseinek, egyéb segéd-eszközök mellett annak a hihetetlen művészetnek is mestere lett, hogy létrák, kampók nélkül, csakis izomereje segítségével, miközben nyakszirtjével, vállaival, csipőivel, térdeivel megfeszült és csak alig vette igénybe valamely fal síkjából gyéren kidomborodó köveket, szükség esetén a hatodik emelet magasságáig is felemelkedett. Oly művészet ez, amely oly ijesztővé és oly híressé tette a párisi Conciergerie udvarának ama sarkát, amerről körülbelül husz éve az elitelt Battemolle megszökött.

Jean Valjean szemével végigmérte a falat, amely fölött a hársfát látta. Körülbelül tizennyolc láb magas volt. A szeglet, amelyben a nagy épület ormával találkozott, alsó részében háromszögű falazott tömeggel volt kitöltve, amelynek valószínűleg az volt a rendeltetése, hogy e nagyon is kényelmes zugot megóvja attól, hogy a járókelők ott megálljanak és bemocskolják. A falak szegleteinek ily óvó kitöltése igen szokásos Párisban.

Ez a falazat körülbelül öt láb magas volt. Annak csucsáról tehát alig tizennégy láb magasságban volt a fal felső része elérhető.

A fal fölött lapos kő emelkedett.

Csak Cosette okozott nehézséget, Cosette nem tudott felmászni a falra. Hagyja el? Jean Valjean nem is gondolt rá. Magával vinni lehetetlen volt. Egy férfi minden erejére szükség van, hogy e különös felszállást végrehajthassa. A legcsekélyebb teher is kimozdítaná nehézkedési középpontját és letaszítaná.

Kötélre lett volna szükség. Jean Valjeannak nem volt kötele. Hol lehessen éjfélkor, a rue Polonceauban kötelet találni? Ha Jean Valjeannak királysága lett volna, ebben a pillanatban bizony odaadta volna egy kötélért.

A végsőkig feszült helyzetekben vannak villámok, amelyek hol elvakítanak, hol megvilágítanak bennünket.

Jean Valjean kétségbeesett pillantása ráesett a Genrot zsákutcában lévő lámpa állványára.

Abban az időben nem voltak gázlángok Páris utcáiban. Mikor leszállt az est, bizonyos távolságokban elhelyezett lámpákat gyújtottak meg, amelyeket az utcán átmenő és az állvány hornyolatába illeszkedő kötél segítségével huztak fel és eresztettek le. Az orsó, amelyre ez a kötél rácsavarodott, a lámpa alatt lévő kis vasszekrényben volt elhelyezve, annak kulcsa a lámpagyújtogatónál volt és bizonyos magasságig magát a kötelet is fémtok óvta meg.

Jean Valjean a végső küzdelem erélyével ugrott át az utcán, bement a zsákutcába, késének hegyével felpattantotta a szekrényke zárját és egy pillanat múlva visszatért Cosette mellé. Most már volt kötele. A végzettel való tusájuk közben ugyancsak gyorsan dolgoztak e találékony, sötét emberek.

Már említettük, hogy ezen az éjszakán az utcai lámpák nem voltak meggyújtva. A Genrot zsákutca lámpája tehát természetesen éppoly kevéssé égett, mint a többi és akár el is lehetett volna menni mellette, anélkül, hogy észrevehető lett volna, hogy nincs a helyén.

Közben azonban az idő, a hely, a sötétség, Jean Valjean aggodalma, különös mozdulatai, jövése, menése, mindez nyugtalanítani kezdte Cosette-et. Minden más gyermek már régóta sikoltozott volna. Ő csak arra szoritkozott, hogy meghuzta Jean Valjean kabátjának csücskét. Mind tisztábban hallatszott a közeledő őrvárak zaja.

- Apa, - mondta Cosette egész halkán - félek. Ugyan ki jön ott?

- Csitt! - válaszolt a szerencsétlen. - Thénardierné jön.

Cosette összerezett. Jean Valjean így folytatta:

- Ne beszélj. Majd elintézem. Ha kiabálsz, ha sírsz, Thénardierné meglát. Azért jön, hogy visszavigyen.

Jean Valjean ekkor sietség, de habozás nélkül is, szilárd és rövid biztossággal, amely annál figyelemreméltóbb volt egy ilyen percben, mert az őrjárat és Javert egyik pillanatról a másikra odaérhetett, eloldotta nyakkendőjét, Cosette-et hóna alatt teste körül és vigyázva, nehogy a gyermeket megsértse, a kötélt végéhez kötötte, olyan csomóval, amelyet a tengerészek fecskéfészkeknek neveznek, a kötélt másik végét a fogai közé vette, lehuzta cipőit és harisnyáit, amelyeket átdobott a falon, felmászott a háromszögű falazatra és oly határozott biztossággal kezdett a sarokban felfelé emelkedni, mintha létrafokok lettek volna talpa és könyöke alatt. Fél perc sem múlt el és ott térdelt a falon.

Cosette ámultan, szó nélkül nézte. Jean Valjean intelme és Thénardierné neve egészen megdermesztette.

Hirtelen azt hallotta, hogy Jean Valjean halkán odakiált neki:

- Támaszkodj a falhoz.

Cosette engedelmessé vált.

- Ne szólj egy szót se és ne félj, - szólt Jean Valjean.

És Cosette érezte, hogy felemelik a földről.

Mielőtt magára eszmélhetett volna, a fal tetején volt.

Jean Valjean megragadta, hátára emelte, balkezébe vette kezecskéit, hasra feküdt és a fal tetején a lemetszett sarokig kuszott. Mint sejtette, itt épület emelkedett, amelynek tetőzete a faburkolat magasságából kiindulva, meglehetősen enyhe hajlással ereszkedett le a hársfát érintve, csekély távolságban a föld fölé.

Ez szerencsés körülmény volt, mert erről az oldalról a fal sokkal magasabbra emelkedett, mint az utcai oldalon. Jean Valjean csak mélyen maga alatt pillantotta meg a talajt.

Most a tető lejtőjéhez ért és még nem hagyta el a fal gerincét, midőn élénk zenebona jelezte az őrjárat megérkezését. Hallható volt Javert dörgő hangja:

- Kutassátok fel a zsákutcát! Őrzik a Rue Droit-Murt, valamint a kis Rue Picpust is. Felelek róla, hogy ő a zsákutcában van!

A katonák berohantak a Genrot zsákutcába.

Jean Valjean, Cosettet tartva, leereszkedett a tető hosszában, elérte a hársfát és a földre ugrott. Cosette, akár rémületből, akár bátorságból meg se mukkant. Kezei kissé összekarcolódtak.

VI. A rejtély kezdete

Jean Valjean igen tágas és sajátos jellegű kertfélében találta magát; ama szomorú kertek egyike volt, amelyek látszólag arra vannak teremtve, hogy télen és éjszaka nézzék. Ez a kert téglány alakú volt, a háttérben nagy jegenyék sorával, a sarokban meglehetősen magas lombos

fákkal és középen szabad területtel, ahol egyetlen igen nagy fa emelkedett, köröskörül néhány ágas-bogas gyümölcsfával, amelyek bokrokra emlékeztettek, zöldegyes ágyakkal, dinnye-ággal, amelynek burái a holdfényben csillogtak és régi vízmedencével. Itt-ott kőpadok voltak, amelyek feketéknek látszottak a mohától. Az utakat sötét és egészen egyenes cserjék szegélyezték. Az utak felét fű nőtte be és hátralévő részét zöld penész borította.

Jean Valjean mellett volt az építmény, amelynek tetőzete szolgált neki arra, hogy földet érhesen, egy rőzsehalom, amely mögött rőzsekötegek támaszkodtak a falnak. Egy kőszobor rongált ábrázata már csak alakatlan álarc volt és határozatlanul látszott a sötétben.

Az építmény szinte rom volt, egykori szobákkal, amelyek egyike szemlátomást félszerűen szolgált és tele volt zsufolva.

A Rue Droit-Murben levő rossz épület, amely a kis Rue Picpusbe is belenyult, derékszögben megtört két homlokzatot mutatott a kert felé. Ezek a belső homlokzatok még tragikusabbak voltak, mint a külsők. Valamennyi ablak ráccsal volt ellátva. Sehol sem látszott benne világosság. A felső emeleteken olyan ablaktáblák voltak, mint a börtönökben. A homlokzatok egyike a másikra vetette árnyékát, amely óriási fekete posztó gyanánt terült a kertre.

Más ház nem volt észrevehető. A kert háttére ködbe és sötétségbe enyészett. Mégis homályosan felismerhetőek voltak egymást metsző falak, mintha azokon túl is megmivelt földek volnának és a Rue Polonceau alacsony háztetői.

Képzelnem sem lehetett valami sivárabbat és elhagyatottabbat, mint ez a kert. Nem volt benne senkisé és ez egészen természetes volt ily késő éjszaka, csak hogy az egész hely éppen nem hatott úgy, mintha arra való volna, hogy akár világos nappal is járjon-keljen ott valaki.

Jean Valjeannak az volt az első gondolata, hogy megkeresse cipőit és felhuzza őket, majd hogy Cosette-tel a félszerbe menjen. A szökevény sohasem hiszi, hogy eléggé el van rejtve. A gyermek, aki folyton Thénardiernére gondolt, osztotta azt az ösztönét, hogy lehetőleg meg-lapuljon.

Cosette reszketett és Jean Valjeanhoz simult. Hallható volt a zsákutcát és utcát kikutató őrszolgálat lármája, a kövekhez ütődő puskaagyak zörgése, Javert hangja, amint a kiállított rendőröknek parancsokat osztogatott és káromkodása, oly szavakkal együtt, amelyek nem voltak meg-különböztethetők.

Egy negyedóra múlva úgy rémlett, mintha ez a viharos zenebona távolodni kezdene. Jean Valjean visszafojtotta lélegzetét.

Gyengéden Cosette szájára helyezte kezét.

Egyébként a magány, amelybe Jean Valjean került, oly különösen csendes volt, hogy ez az oly dühös és közeli rémes lármája a legkevésbé sem zavarta meg. Úgy látszott, mintha azok a falak azokból a süket kövekből épültek volna, amelyekről a Szentírás beszél.

E mély csend közepette hirtelen új hang szólalt meg, mennyei, isteni, kimondhatatlan hang, amely éppoly elragadó volt, amilyen borzalmas az utcai lármája. A homályból előtörő himnusz volt, az imádság és a harmónia káprázata az éjszaka sötét és ijesztő csendjében; női hangok, amelyekben azonban a szüzek tiszta hangsúlya és egyszersmind a gyermekek naiv hangsúlya csendült meg, oly hangok, amelyek nem e földről valók, hasonlóak azokhoz, amelyeket az újszülöttek még hallanak és a haldoklók már hallanak. Ez az ének a kert fölé emelkedő sötét épület felől jött. Abban a pillanatban, midőn a démonok zivaja eltávolodott, mintha az angyalok kara közeledett volna a homályban.

Cosette és Jean Valjean térdre hullt.

E hangokban az volt a különös, hogy az épületnek továbbra is megmaradt az elhagyatottság látszata. Mintha természetfölötti ének lett volna egy lakatlan hajlékban.

Az ének alatt Jean Valjean már semmire sem gondolt. Már nem látta az éjszakát, a kék eget látta. Mintha azt érezte volna, hogy bontakoznak benne azok a szárnyak, amelyek mindnyájunkban megvannak.

Az ének elhallgatott. Talán soká tartott. Jean Valjean nem tudta volna megmondani. Az elragadtatás órái sohasem tartanak egy percnél tovább.

Minden visszaesett a csendbe. Semmisem hallatszott többé sem az utcán, sem a kertben. Minden elenyészett, az is, ami fenyegetett, az is, ami vigasztalt. Csak a szél lengetett a fal tetején néhány száraz füvet, amelyek enyhén és gyászosan zizegtek.

VII. A rejtély folytatása

Éjjeli szellő fujdogált, ami azt jelezte, hogy egy és két óra körül lehet az idő. Szegény Cosette nem szólt semmit. Jean Valjean mellé ült le a földre és reá hajtotta fejét, úgyhogy ő azt gondolta, hogy a kislány elaludt. Lehajolt és megnézte. Cosette szemei tágra nyitva voltak, arcának töprengő volt a kifejezése. Ez fájt Jean Valjeannak.

A gyermek még mindig reszketett.

- Nem akarsz aludni? - kérdezte Jean Valjean.

- Nagyon fázom, - felelte Cosette.

Egy pillanat múlva újra megszólalt:

- Ő még mindig itt van?

- Kicsoda? - kérdezte Jean Valjean.

- Thénardierné.

Jean Valjean már megfeledkezett arról az eszközzel, amelyet felhasznált, hogy Cosette-et hallgatásra bírja.

- Ó - mondotta - ő már elment. Ne félj semmit.

A gyermek felsóhajtott, mintha teher esett volna le kebeléről.

A föld nedves volt, a félszer minden oldalról nyitva állt, a szél minden percben hűvösebb lett. A jóember levetette a kabátját és Cosette körül csavarta.

- Kevésbé fázol így? - kérdezte tőle.

- Ó igen, apa.

- Nos, várj reám egy kicsit. Majd visszajövök.

Jean Valjean elhagyta a romot és jobb menedékhelyet keresve, végigment a nagy épület homályában. Ajtókra akadt, de azok zárva voltak. A földszint valamennyi ablakát vasrácsok védték.

Midőn elhagyta az épület belső szegletét, észrevette, hogy ivelt ablakokhoz ér és némi világgosságot pillantott meg. Lábujjhegyre állt és benézett az ablakok egyikén. Valamennyi ablak egy meglehetősen tágas teremre nyílt, amelynek padozata nagy kőlapokból állt és amelyet

árkádok és pillérek tagoltak. Semmit sem lehetett benne megkülönböztetni, csak gyenge világosságot és nagy árnyékokat. A világosság az egyik sarokban égő éjjeli lámpától jött. A terem elhagyatott volt és semmi sem mozdult benne. Tovább nézve azonban, Jean Valjean a földön, a kövezeten fekvé látni vélte valamit, ami mintha halotti lepellel lett volna letakarva és emberi alakhoz hasonlított. Hason feküdt, arcával a kövek felé, keresztbevetett karokkal, a halál mozdulatlanságában. A kövezeten heverő kigyóformáról azt mondta volna az ember, hogy e gyászos alaknak kötél van a nyakán.

Az egész termet az alig megvilágított helyek köde töltötte be és ez még fokozta az irtózatot benyomást.

Jean Valjean utóbb gyakran mondotta, hogy ámbár nem egy gyászos látványban volt része életében, sohasem látott semmit, ami vérfagyasztóbb és rettenetesebb lett volna ennél a rejtélyes alaknál, amely, az éjszakában így megpillantva, valami ismeretlen misztériumot végzett ezen a sötét helyen. Ijesztő volt az a felfedezés, hogy az a valami talán halva volt, de még ijesztőbb az a gondolat, hogy talán élt.

Jean Valjeannak volt annyi bátorsága, hogy az ablaküveghez szorítsa homlokát és lesse, vajjon az ott benn megmozdul-e. De hiába maradt ott egy ideig, amely igen hosszúnak rémlett neki, az elterült alak nem moccan meg. Jean Valjean hirtelen úgy érezte, hogy kimondhatatlan rémület szállja meg s elmenekült. A félszer felé szaladt és hátra sem mert nézni. Ugy rémlett neki, hogy ha hátrafordítaná fejét, maga mögött látná azt az alakot, nagy lépésekkel sietve és karjaival hadonászva.

Lihegve ért a romhoz. Térdei megrogytak, oldaláról csurgott a verejték.

Hol van? Ki képzelhetett volna valaha is ehhez a sirformához hasonlót Páris közepén? mi volt ez a különös ház? Éjjeli titkokkal teli épület, amely az angyalok hangjával hívja a sötétben a lelkeket és mihelyt azok odamennek, hirtelen ezt a rémitő látványt nyújtja nekik - amely azt igéri, hogy feltárja az ég sugárzó kapuját, holott a sir borzalmas kapuját nyitja ki! Pedig mégis csak épület, ház, amelynek megvan az utcában a maga száma! Nem álom! Jean Valjeannak meg kellett tapogatnia a ház köveit, hogy higgyen benne.

A hideg, az aggodalom, a nyugtalanság, az est izgalmai valósággal lázassá tették és összes gondolatai kavarohtak agyában.

Cosette-hez közeledett. A kisleány aludt.

VIII. A rejtély fokozódik

A gyermek köre helyezte fejét és elaludt.

Jean Valjean leült melléje és nézni kezdte. Lassankint, mialatt nézte, lecsillapodott és visszanyerte szellemi képességének birtokát.

Tisztán fölismerte azt az igazságot, további életének alapját, hogy ameddig csak Cosette meglesz, ameddig csak vele lesz, neki semmire sem lesz szüksége, ha csak nem az ő számára, semmitől sem fog félni, ha csak nem ő miatta. Még azt sem érezte, hogy nagyon fázik, miután levetette kabátját, hogy betakarja vele a gyermeket.

Álmodozása közepette azonban egy idő óta valami különös neszt hallott. Mintha csörgőt ráztak volna. Ez a neszt a kertben volt. Tisztán, noha csak gyengén volt hallható. Ahhoz a határozatlan hanghoz hasonlított, amelyet az állatok kolompjai adnak éjjel a karámban.

E nesz hallatára Jean Valjean megfordult.

Odanézett és azt látta, hogy van valaki a kertben.

Egy emberhez hasonló lény járkált a dinnyeágy burái között, hol kiegyenesedett, hol lehajolt, hol megállt, szabályos mozdulatokkal, mintha valamit cipelne vagy a földre kitergetne. Látszólag sántított.

Jean Valjean a szerencsétlenek állandó reszketésével kezdett reszketni. Ezek szemében ellenséges és gyanús minden. Nem biznak a nappalban, mert az hozzájárul, hogy meglássák őket, de az éjszakában sem, mert az hozzájárul, hogy meglepjék őket. Jean Valjean az előbb még azért borzongott, mert a kert elhagyatott, most azért borzongott, mert volt ott valaki.

A képzelet rémségeitől a valóság rémségeihez tért vissza. Azt mondta magában, hogy Javert és a fogdmegek talán nem is távoztak, hogy kétségkívül megfigyelőket hagytak hátra az utcában, hogy ha ez az ember felfedezné a kertben, tolvajt fog kiabálni és kiszolgáltatja őt. Gyengéden karjaira vette az alvó Cosette-et és a félszer legtávolabb eső zugában levő használaton kívüli butorok mögé vitte. Cosette nem mozdult.

Jean Valjean innen megfigyelte a dinnyeágyban lévő ember mozdulatait. Az volt a különös, hogy a csörgő hangja kísérte minden mozdulatát. Midőn közeledett, a hang is közeledett, midőn eltávolodott, a hang is eltávolodott; ha hirtelen mozdulatot tett, tremolo kísérte azt, ha megállt, a nesz is megszűnt. Nyilvánvaló volt, hogy a csörgő reá van kötve erre az emberre, de hát akkor mit jelenthetett ez? miféle lehetett ez az ember, akin kolomp lógott, akár egy koson vagy szarvasmarhán?

Mialatt Jean Valjean ezeket a kérdéseket intézte önmagához, megérintette Cosette kezét. Jéghidegek voltak.

- Ó Istenem! - szólt Jean Valjean.

Halkan szólította:

- Cosette!

A leányka nem nyitotta ki szemeit.

Jean Valjean erősen megrázta.

Cosette nem ébredt fel.

- Csak nem halt meg! - mondta Jean Valjean és tetőtől talpig reszketve egyenesedett ki.

A legszörnyűbb gondolatok kavarohtak lelkében. Vannak pillanatok, midőn a borzalmas feltevések furiák csapata gyanánt támadnak reánk és erőszakkal betolakodnak agyunkba. Ha azokról van szó, akiket szeretünk, okosságunk mindenféle bolondságot kitalál. Jean Valjeannak eszébe jutott, hogy a szabad ég alatt a hideg éjszakában halálos lehet az álom.

Cosette halványan terült el ismét a lábainál, egyetlen mozdulat nélkül.

Jean Valjean hallgatta lélegzetvételét; lélegzett, de olyan lélegzettel, amelyet ő gyengének és már-már megszünőnek vélt.

Miképpen melegíthetné meg a kisleányt? miképpen kelthetné fel? Mindaz, ami nem volt ő, elenyészett gondolkozásában. Eszeveszetten sietett ki a romból.

Feltétlenül szükséges volt, hogy egy negyedóra leforgása előtt Cosette-et tűz közelébe, ágyba lehessen fektetni.

IX. A csörgős ember

Jean Valjean egyenesen a kertben levő ember felé tartott. Kezébe vette a pénztekerceszt, amely mellényzsebében volt.

Az ember lehajtotta fejét és nem látta, hogy feléje közeledik. Jean Valjean csakhamar előtte állt.

Jean Valjean megszólította és odakiáltott neki:

- Száz frank!

Az ember felriadt és ránézett.

- Száz frankot kereshet, - folytatta Jean Valjean - ha erre az éjszakára menedéket ad nekem!

A hold teljesen megvilágította Jean Valjean rémült arcát.

- Nini, maga az, Madeleine apó! - mondta az ember.

Ez ilymódon, ebben a sötét órában, ezen az ismeretlen helyen, ezáltal az ismeretlen ember által kiejtett név hallatára Jean Valjean meghátrált.

Mindenre el volt készülve, csak erre nem. Az, aki hozzá szólt, görnyedt és sánta aggastyán volt, paraszti ruhában, baltérdén bőr térdvédővel, amelyről meglehetősen nagy kolomp lógott le. Az árnyékban lévő arca nem volt megkülönböztethető.

Eközben ez a jóember, levette sapkáját és reszketve kiáltotta:

- Ó Istenem! hogy került ide, Madeleine apó? Merről jött be, Uram Jézus! Csak nem az égből esett le! Pedig, ha valaha leesik, csak az égből eshet le. És milyen állapotban van! Nincs nyakkendője, nincs kalapja, nincs kabátja! Tudja-e, hogy megijesztett volna valakit, aki nem ismerné? Nincs kabátja? Uristen, csak nem bolondulnak meg a szentek mostanság? De hát hogyan jött be ide?

A szók nem várták meg egymást. Az aggastyán falusiasan hadarva beszélt és szavaiban semmi nyugtalanító sem volt. Mindezt az ámulat és naiv kedélyesség vegyülékével mondta.

- Kicsoda maga és kicsoda ez a ház? - kérdezte Jean Valjean.

- No, ez sikerült! - kiáltott az aggastyán - én vagyok az, akit maga helyezett ide és ez a ház az, ahová helyezett. Ugyan, hát nem ismer reám?

- Nem, - mondta Valjean. - És hogy lehet az, hogy maga ismer engem?

- Maga mentette meg az életemet, - mondta amaz.

Megfordult, egy holdsugár emelte ki arcát és Jean Valjean a vén Faucheleventra ismert.

- Ugy! - szólt Jean Valjean - hát maga az? igen, magára ismerek.

- Hála Istennek, - mondta szemrehányó hangon az öreg.

- És mit csinál itt? - kérdezte Jean Valjean.

- Ej, hát letakarom dinnyéimet!

Csakugyan, abban a pillanatban, amikor Jean Valjean megszólította, az öreg Fauchelevent éppen csücskénél fogott egy gyékényt, amelyet a dinnyeföldre terített. Már körülbelül egy órája volt a kertben és azalatt több gyékényt terített le. E munka közben tette azokat a különös mozdulatokat, amelyeket Jean Valjean a félszerből megfigyelt.

- Azt mondtam magamban, - folytatta beszédét - tiszta a hold, fagyni fog. Hátha ráadnám dinnyeimre felsőkabátjaikat? És - jegyezte meg, miközben nevetve nézett Jean Valjeanra - biz' Isten magának éppugy kellett volna cselekednie! De hát hogy került ide?

Jean Valjean, annak tudatával, hogy ez az ember, ha csak Madeleine név alatt is, ismeri, most már óvatosan folytatta a beszélgetést. Kérdésekkel hozakodott elő. Furcsa, mintha felcserélődtek volna a szerepek. Ő, a jövevény, kérdezősködött.

- És mire való ez a csengő, amelyet térdén visel?

- Ez? - válaszolt Fauchelevent - arra, hogy kikerüljenek engem.

- Ugyan! hogy kikerüljék?

Az öreg Fauchelevent kimondhatatlan kifejezéssel hunyorított szemével.

- Nos, csak nők vannak ebben a házban; sok leányka. Ugy látszik, veszedelmes volnék, ha velem találkozának. A csengő figyelmezteti őket. Amikor én jövök, ők elmennek.

- Miféle ház ez?

- Hiszen jól tudja!

- Dehogy, nem tudom.

- De hiszen maga hozott be ide kertésznek!

- Feleljen nekem úgy, mintha semmit se tudnék.

- Nos, ez a Petit-Picpus zárda!

Jean Valjean emlékei visszatértek. A véletlen, vagyis a gondviselés éppen idehozta a Saint-Antoine városrész e zárdájába, ahol az öreg Fauchelevent-t, aki taligájáról leesett és megsántult, az ő ajánlatára fogadták fel két évvel azelőtt. Mintegy önmagával beszélve ismételte:

- A Petit-Picpus zárda!

- De mégis, - szólalt meg újra Fauchelevent - hogy az ördögbe csinálta, hogy ide bejusson, Madeleine apó? Ha szent is, mégis csak férfi és férfiak nem jönnek ide be.

- Hiszen maga is itt van.

- De csak én magam.

- Pedig - folytatta Jean Valjean - itt kell maradnom.

- Óh, Istenem! - kiáltott Fauchelevent.

Jean Valjean közeledett az aggastyánhoz és komoly hangon mondta neki:

- Fauchelevent apó, én megmentettem életét.

- Én emlékeztem reá először - válaszolt Fauchelevent.

- Nos, ma azt teheti értem, amit valamikor én tettem magáért.

Fauchelevent ráncos és reszkető öreg kezeibe vette Jean Valjean erős kezeit és néhány pillanatig úgy állt ott, mintha nem tudna beszélni. Végre felkiáltott:

- Óh, a jó Isten áldása volna, ha némileg viszonzhatnám magának! Én, hogy én mentsem meg életét! Polgármester ur, rendelkezék velem, öreg emberrel!

Valami csodálatos öröm mintegy átváltoztatta az aggastyánt. Arca szinte sugárzott.

- Mit kíván tőlem? - kérdezte.

- Majd megmagyarázom. Van szobája?

- Külön bódém van, amott, a régi zárda romja mögött, egy olyan zugban, amelyet senki sem lát. Három szoba van ott.

A bódé csakugyan oly jól el volt rejtve a rom mögött és oly jól gondoskodtak róla, hogy senki se láthassa, hogy Jean Valjean sem látta meg.

- Jól van - mondta Jean Valjean. - Most pedig kétfélét kívánok magától.

- Micsodát, polgármester ur?

- Először is, nem szól senkinek sem, hogy tud rólam. Másodszor, maga sem iparkodik többet megtudni.

- Ahogy tetszik. Tudom, hogy amit maga csinál, az csak becsületes lehet és hogy mindig a jó Isten embere volt. Meg aztán maga hozott be engem ide. A maga dolga. A magáé vagyok.

- Rendben van. Most pedig jöjjön velem. Elhozzuk a gyermeket.

- Óh - mondta Fauchelevent. - Gyermek is van itt?

Egy szót sem szólt többet és úgy követte Jean Valjeant, mint egy kutya a gazdáját.

Nem is egy félórával utóbb Cosette, aki egy jó tűz lángjánál ismét rózsás lett, az öreg kertész ágyában aludt. Jean Valjean felvette nyakkendőjét és kabátját; megtalálták és felszedték a falon keresztül bedobott kalapot is; mialatt Jean Valjean magára vette kabátját, Fauchelevent leoldta csengős térdvédőjét, amely most, egy kas mellé szegre akasztva, a falat diszította. A két férfi melegedett és rákönyökölt az asztalra, ahova Fauchelevent egy darab sajtot, száraz kenyeret, egy üveg bort és két poharat tett és Jean Valjean térdére téve kezét, az öreg így szólt hozzá:

- Óh, Madeleine apó! hogy nem ismert reám mindjárt! Megmenti az emberek életét és aztán elfelejti őket! Rosszul teszi! ők emlékeznek magára! maga hálátlan!

X. Magyarázata annak, miképpen szalasztotta el Javert a vadat

Az események, amelyeknek ugyyszólván visszaját láttuk, a legegyszerűbb feltételek közt mentek végbe.

Midőn Jean Valjean annak a napnak éjszakáján, amikor Javert Fantine halottasága mellett letartóztatta, a montreuil-sur-meri községi börtönből megszökött, a rendőrség feltételezte, hogy Párisnak vehette útját. Páris maelözön, amelyben minden elvész és a világ köldökében éppugy eltűnik minden, mint a tenger köldökében. Nincs erdő, amely úgy elrejtene egy embert, mint ez a tömeg. Mindenfajta szökevények tudják ezt. Ugy mennek Párisba, mint egy örvénybe; vannak örvények, amelyek megmentenek. A rendőrség is tudja és Párisban keresi azt, amit másutt elvesztett. Ott kereste a montreuil-sur-meri volt polgármestert. Javert-t Párisba hívták, hogy a nyomozást tájékoztassa. Javert valóban hatalmas segítség volt, hogy kézrekerítsék Jean Valjeant. Chabouillet, Anglès gróf alatt a rendőrfőnökség titkára, ez alkalommal észrevette Javert buzgalmit és értelmességét, Chabouillet, aki különben már előzőleg is pártfogolta Javert-t, a párisi rendőrséghez osztotta be a montreuil-sur-meri felügyelőt. Itt Javert különféle módon és mondjuk ki, noha hasonló szolgálatoknál váratlanul hangzik, tisztességesen használt az ügynek.

Nem gondolt többé Jean Valjeanra, - az örökösen vadászó kutyákkal, a mai farkas elfeledteti a tegnapi farkast, - midőn 1823 decemberében egyszer ujságot olvasott. Javert sohasem olvasott

ujsgot, de mint monarchikus érzelmi férfi, sulyt helyezett reá, hogy megtudja a „herceg fővezér” Bayonne-ba való diadalmas bevonulásának részleteit. Midőn végigolvasta az őt érdeklő cikket, az egyik lap alján egy név, Jean Valjean neve, vonta magára figyelmét. Az ujság közölte, hogy Jean Valjean fegyenc meghalt, még pedig oly határozott formában, hogy Javert nem kételkedett. Csak annyit mondott: *Most jó helyen van.* Aztán eldobta az ujságot és nem gondolt többé reá.

Egy idő mulva az történt, hogy a seine-et-oisei rendőrség átiratban értesítette a párisi rendőrfőnökséget egy gyermek elszöktetéséről, amely - mint mondták - különös körülmények között történt Montfermeil községben. Az átirat szerint egy hét-nyolc éves kisleányt, akit anyja egy helybeli kocsmárosnéra bízott, egy ismeretlen elrabolt; ez a kisleány a Cosette névre hallgatott és gyermeke volt valami Fantine nevű leánynak, aki ismeretlen helyen és időben kórházban halt meg. Ez az átirat Javert szeme elé került és gondolkodóba ejtette.

Fantine neve ismeretes volt előtte. Eszébe jutott, hogy majd megpukkadt nevetésben, amikor Jean Valjean háromnapos haladékot kért tőle, hogy elmehessen annak a teremtsnek gyermekéért. Emlékezett reá, hogy Jean Valjeant abban a pillanatban tartóztatták le Párisban, midőn a montfermeili kocsi szállt. Abban az időben néhány jel még arra is vallott, hogy ezuttal már másodizben szállt abba a kocsi és hogy az előző napon tett először kirándulást a falu környékére, mert magában a faluban nem látták. Mit keresett Montfermeil tájékán? nem tudták kitalálni. Javert most megértette. Ott volt Fantine leánya. Jean Valjean érte ment. Nos, ezt a gyermeket egy ismeretlen elrabolta. Ki lehetett ez az ismeretlen? Csak nem Jean Valjean? de hiszen Jean Valjean meghalt. Javert senkinek sem szólt, a Planchette zsákutcában postakocsi szállt és elutazott Montfermeilbe.

Azt várta, hogy fontos felvilágosításokat nyer ott, de csak nagy sötétséget talált.

Az első napokban Thénardierék bosszuságukban fecsegték. A Pacsirta eltűnése feltűnést keltett a faluban. Azonnal többféle változat is kialakult az esetről, amely végül is gyermekrablás volt. Innen eredt a rendőrség átirata. Miután azonban első bosszusa elmúlt, Thénardier a maga csodálatraméltó ösztönével csakhamar felismerte, hogy sohasem hasznos mozgásba hozni a királyi ügyész urat és hogy ha panaszt tenne Cosette *megszöktetése* miatt, ennek az volna az első eredménye, hogy reá, Thénardierre és sok zavaros dolgára vonná a rendőrség csillogó szemét. A legelső, amit a baglyok nem szeretnek, az, hogy gyertyát hozzanak nekik. És elsősorban is hogyan huzná ki magát a kapott ezeröttszáz frankból? Visszakozott, betömte felesége száját és a meglepettet adta, mikor az *elrabolt gyerekekről* beszéltek előtte. Nem értette az egész dolgot; igaz, hogy az első pillanatban panaszkodott amiatt, hogy oly hamar „elrabolják” tőle a kedves kicsikét, akit csupa szeretetből még két-három napig magánál akart volna tartani, de hiszen „nagyapja” jött érte és ez a világon a legtermészetesebb. Kitalálta a nagyapót és ennek megvolt a hatása. Ez a történet várta Javert-t, mikor Montfermeibe érkezett. A nagyapa eltüntette Jean Valjeant.

Javert azonban mégis néhány kérdéssel iparkodott Thénardier elbeszélésének mélyébe hatolni: - Miféle ember ez a nagyapa és mi a neve?

Thénardier egyszerűen válaszolt: - Gazdag földmivelő. Láttam az utlevelét. Azt hiszem Guillaume Lambert a neve.

Lambert igen megnyugtató polgári név. Javert visszatért Párisba.

- Jean Valjean bizony meghalt, - mondta magában - és én tökfilkó vagyok.

Ismét el kezdte felejteni az egész dolgot, 1824 március havában azonban egy különös személyiségről hallott, aki a Saint-Médard-templom környékén lakott és akit „jótékony

koldusnak” neveztek el. Ez a személyiség, ahogy beszéltek, tőkepénzes volt, akinek nevét senki sem tudta igazán és aki egyedül lakott egy nyolcéves kislánnyal. Ez maga sem tudott semmit, csak annyit, hogy Montfermeilből jött. Montfermeil! e név hallatára, mely folyton visszatért, Javert hegyezni kezdte füleit. Egy vén koldus és besugó, egykori egyházi, akinek az illető alamizsnát adott, néhány további részlettel szolgált. - Ez a tőkepénzes olyan vad ember, - mindig csak este megy el hazulról, - senkivel sem beszél, - legfeljebb néha a szegényekkel, - és senkit sem enged közelébe. Borzalmas régi sárga kabátot visel, amely több milliót ér, mert teljesen ki van béelve bankjegyekkel. - Ez határozottan felkeltette Javert kíváncsiságát. Hogy egész közélről láthassa ezt a fantasztikus tőkepénzest, anélkül, hogy megvadítaná, kölcsönkérte az egyházfitól rongyait és azt a helyet, ahol a vén spicli lekuporodva minden este orrhangon darálta imádságait és közben kémkedett.

„A gyanus egyén” csakugyan odament az álöltözetben lévő Javerthez és alamizsnát adott neki. Ebben a pillanatban Javert felütötte fejét és épügy megdöbbenette őt, midőn Jean Valjeant vélte felismerni, mint ahogy Jean Valjeant megdöbbenette, midőn Javertre vélt ráismerni.

A sötétség azonban félrevezethette Javert-t; Jean Valjean halála hivatalos volt; Javertnek kételyei, még pedig súlyos kételyei maradtak és Javert, mint lelkiismeretes ember, sohasem csipett senkit sem nyakon, ha kételyei voltak.

Egészen a Gorbeau-házig követte emberét és megszólaltatta a vénasszonyt, ami nem volt nehéz. A vénasszony megerősítette a milliókkal bélelt felöltő tényét és elbeszélte neki az ezerfrankos bankjegy epizódját. Láttá! a kezében volt! Javert szobát bérelt. Ugyanaznap este beköltözött. Hallgatódzott a titokzatos lakó ajtajánál, abban a reményben, hogy meghallja hangját, de Valjean a kulcslyukon át észrevette gyertyáját és hallgatásával kijátszotta a kémet.

Másnap Jean Valjean kereket oldott. A leeső ötfrankos csengését azonban meghallotta a vénasszony, aki a pénzzel való babrálásból elköltözésre következtetett és sietve értesítette Javert-t. Éjjel, midőn Jean Valjean távozott, Javert két emberrel várta a boulevard fái mögött.

Javert karhatalmat igényelt a rendőrfőnökségtől, de nem mondta meg annak az egyénnek nevét, akit elcsipni remélt. Az ő titka volt az és három okból akarta azt magának tartani: először, mert a legkisebb indiszkréció is megriaszthatta Jean Valjeant, másodsor mert kézrekeríteni egy halottnak vélt vén szökött fegyencet, egy oly elitétet, akit az igazságszolgáltatás annak idején a *legveszedelmesebb fajtáju gonosztevők közé* sorolt, oly nagyszerű siker, amelyet a párisi rendőrség benfentesei sem engednének át egy új jövevénynek, aminő Javert volt, úgyhogy ez attól félt, hogy el találják tőle venni a maga gályarabját; végül mert Javert, aki művész volt, szerette az előre nem látottat. Gyűlölte a bejelentett sikereket, amelyeket meggyengítenek azáltal, hogy előre sokat beszélnek róluk. A sötétben kívánta kidolgozni remekműveit és aztán hirtelen leleplezni azokat.

Javert az egyik fától a másikig, majd az egyik utcasaroktól a másikig követte Jean Valjeant és egy pillanatra sem vesztette el szeme elől. Akkor is, amikor Jean Valjean a legteljesebb biztonságban érezte magát, Javert szeme rajta pihent.

Miért nem tartóztatta le Javert Jean Valjeant? Azért, mert még mindig kételkedett.

Ne feledjük, hogy abban az időben a rendőrség nem volt éppen kellemes helyzetben; a szabad sajtó feszélyezte. Néhány önkényes letartóztatás, amelyet az ujságok szellőztettek, az országgyűlésen is visszhangot keltett és megfélemlítette a rendőrfőnökséget. Az egyéni szabadságot érinteni súlyos eset volt. A rendőrség közegei félték a tévedéstől; a rendőrfőnök őket tette felelőssekké; a tévedés elcsapással járt. Képzeljük el, mily hatást keltett volna Párisban a husz ujság által is átvett következő hír: - Tegnap egy őszhaju öreg nagyapát, tiszteletreméltó tőke-

pénzest, aki nyolc éves unokájával sétált, letartóztattak és mint szökött fegyencet a rendőrségre vittek!

Ismételjük azonfelül, hogy Javertnek megvoltak a maga kételyei; lelkiismeretének tanácsai járultak hozzá a rendőrfőnök tanácsaihoz.

Jean Valjean hátat fordított és a sötétben ment előre.

A nyomoruság, nyugtalanság, aggodalom, levertség ez az újabb csapás, hogy éjnek idején kénytelen menekülni és találmra menedékhelyet keresni Párisban Cosette és a maga számára, az a kényszer, hogy lépteit egy gyermek lépteihez mérje, mindez, anélkül hogy tudtára jutott volna, megváltoztatta Jean Valjean járását és oly öregessé tette testtartását, hogy még a rendőrség is, amely Javertben testesült meg, csalódhatott és csalódott. A lehetetlenség, hogy egészen megközelítse, a kivándorolt öreg tanítóra emlékeztető ruha, Thénardiernak nagyapáról szóló vallomása, végül az a hit, hogy Jean Valjean a gályarabságban meghalt, még fokozta a Javert agyában képződő bizonytalanságot.

Egy pillanatig arra gondolt, hogy hirtelen elkéri iratait. De ha ez az ember nem Jean Valjean és nem is egy jó öreg tőkepénzes, valószínűleg olyan fickó, aki ugyancsak kiismeri magát a párisi gaztettekben, valami bandavezér, aki azért gyakorol jótékonytságot, hogy régi módszer szerint palástolja vele egyéb képességeit. Vannak bizalmas emberei, cinkostársai, alkalmi hajlékai, ahová kétségkívül most is menekül. Mindazok a kerülők, amelyeket az utcákon tett, arra vallanak, hogy nem egyszerű, derék polgár. Tulgyorsan letartóztatni annyi volna, mint „megölni az aranytojásokat tojó tyukokat”. Miféle hátránnyal járhatott a várakozás? Javert biztos volt benne, hogy embere nem menekülhet meg.

Igy hát tünődve ment tovább és száz kérdést vetett fel magában e rejtélyes személyiségre nézve.

Csak meglehetősen későn, a Rue Pontoiseban, egy csapszékéből kiáradó élénk világosságban ismert reá határozottan Jean Valjeanra.

Két lény van a világon, aki mélységes megindulást érez: az anya, aki megtalálja elveszett gyermekét és a tigris, amely megtalálja zsákmányát. Ily mélységes megindulást érzett Javert.

Mihelyt végleg ráismert Jean Valjeanra, a félelmes fegyencre, eszébe jutott, hogy csak hárman vannak és megerősítést kéretett a Rue Pontoise-beli rendőrbiztostól. Mielőtt tüskésbotot veszünk a kezünkbe, keztyűt huzunk.

E késelem és a Rollin keresztutnál való veszteglés miatt, ahova embereivel érkezett, Javert majdnem elvesztette a nyomot. Csakhamar azonban kitalálta, hogy Jean Valjean a folyót akarná maga és üldözői közé helyezni. Javert lehajtotta fejét és gondolkozott, mint egy vizsla, amely a földre illeszti orrát, hogy el ne tévedjen. Javert, ösztönének hatalmas biztonságával, egyenesen az Austerlitz-i hidnak tartott. A vámszedőhöz intézett kérdéssel megtudta a valót. - Nem látott egy embert egy kislánnyal? - Két sout fizettettem vele, válaszolt a vámszedő. Javert idején érkezett a hidra, hogy a tulparton meglássa Jean Valjeant, amint kézenfogva a kislányt haladt át a holdtól megvilágított területen. Látta, amint befordult a Rue du Chemin-Vert-Saint-Antoineba; a Genrot zsákutcára gondolt, amely olyan mint egy kelepce és a Rue Droit-Mur egyetlen kijáratára a kis Rue Picpus felé! Megtette intézkedéseit, sietve elküldte egyik emberét kerülőuton, hogy ezt a kijáratot őrizze. Éppen arra ment egy őrszázad, amely visszatért az Arzenálban lévő őrségre, Javert kíséretül magához vette. Ily esetekben a katonák valóságos ütőkártyák. Egyébként a vadászok elve, hogy aki meg akar kaparítani egy vadkant, annak vadásztudományon kívül kellő számú kutyára is szüksége van. E rendelkezések után Javert úgy

érezte, hogy Jean Valjean meg van fogva jobbra a Genrot zsácutca, balra a kiküldött rendőr, hátul sajátmaga között és burnótjából szippantott egyet.

Aztán játszani kezdett. Pokolian elragadó pillanat volt ez számára; maga előtt hagyta menni emberét, avval a tudattal, hogy kezei közt tartja, de lehetőleg kitolni iparkodott a letartóztatás pillanatát, boldogan, hogy megfogottnak érzi és szabadnak látja, szemét rajta legeltetve, azzal a kéjes érzésével, mint mikor a pók röpködni engedi a legyet, vagy a macska futkosni hagyja az egeret. Valami szörnyü érzékiségük van a karmoknak: a hatalmukba esett állat mozgása. Mily gyönyör megragadni az áldozatot!

Javert élvezett. Hálójának szemei erősen voltak összefüszve. Biztos volt a sikerben; most már csak be kellett csuknia kezét.

Amilyen kisérete volt, az ellenállásnak még csak gondolata is lehetetlen, akármilyen erélyes, izmos és kétségbeesett is Jean Valjean.

Javert lassan nyomult előre és utközben az utca minden zugát úgy kikutatta, akár egy tolvaj zsebeit.

Midőn hálója közepére ért, már nem találta ott a legyet.

Képzeltető, mekkora volt elkeseredése.

Kikérdezte a Droit-Mur és Picpus utcákhoz állított őrszemet; ez a rendőr, aki nem mozdult el helyéről, nem látta arramenni az embert.

Megesik néha, hogy a szarvas megmenekül, noha az egész falka körülveszi és ilyenkor a legöregebb vadászok sem tudják, mit szóljanak hozzá. Duvivier, Ligniville és Desprez felsül. Egy ily csalódás alkalmából kiáltott fel Artonge: *Ez nem szarvas, hanem boszorkánymester.*

Javert szerette volna ugyanezt kiáltani.

Csalódásában a kétségbeesés egyesült a dühvel.

Bizonyos, hogy Napoleon hibákat követett el az oroszországi háboruban, hogy Nagy Sándor hibákat követett el az indiai háboruban, hogy Caesar hibákat követett el az afrikai háboruban, hogy Kyros hibákat követett el a skythiai háboruban és hogy Javert hibákat követett el Jean Valjean ellen indított e hadjáratában. Talán abban hibázott, hogy csak habozva ismert rá az egykori gályarabra. Be kellett volna érnie az első pillantással. Hibázott akkor, amikor nem fogta el minden teketória nélkül a Gorbeau-házban. Hibázott, hogy nem tartóztatta le akkor, amikor határozottan ráismert a Rue de Pontoiseban. Hibázott, hogy teljes holdfényben tanácskozott segitőtársaival a Rollin keresztutnál; a tanácsok mindenesetre hasznosak és jó ismerni és kikérdezni a kutyák közül azokat, amelyek hitelt érdemelnek. De a vadász sohasem lehet eléggé óvatos, ha olyan nyugtalan állatokra vadászik, aminő a farkas és a fegyenc. Javert tulságos gondot fordított arra, hogy a falka kopóit nyomra vezesse és ezzel megriasztotta, elszalasztotta a vadat. De főleg abban hibázott, hogy amikor az Austerlitz-i hidnál újra ráakadt a nyomra, azt a szörnyü és gyerekes játékot játszotta és egy fonál végén akart tartani egy ilyen embert. Erősebbnek vélte önmagát, mint aminő volt és azt hitte, hogy úgy játszhat egy oroszlánal, mint egy egérrel. Ugyanakkor tulságosan gyengének is vélte magát, midőn szükségesnek tartotta, hogy segédcsapatot vegyen maga mellé. Végzetes óvatosság volt ez, elvesztegetése a drága időnek. Javert mindezeket a hibákat elkövette és mégis a legképzettebb és leglelkiismeretesebb kémek egyike volt, akik valaha léteztek. A szó legigazibb értelmében az volt, amit vadásznyelven *okos kutyának* neveznek. De hát kicsoda tökéletes?

A nagy hadvezéreknek is megvoltak a maguk kihagyásaik.

A vaskos ostobaságok gyakran épuzó sok százból készülnek, mint a vaskos kötelek. Vegyük szálsként a kötelet, vegyük egyenként az összes apró döntő tényezőket, egymásután elszakítjuk őket és azt mondjuk: Ennyi az egész! De csavarjuk, fonjuk őket össze, óriásivá válnak; Attila az, aki Keleten Marcianus és Nyugaton Valentinianus közt ingadozik; Hannibál, aki Capuánál vesztegel; Danton, aki Arcis-sur-Aube-ban elalszik.

Bármint áll is azonban a dolog, tény, hogy abban a pillanatban, midőn Javert észrevette, hogy Jean Valjean kisiklik kezei közül, nem vesztette el a fejét. Biztos lévén benne, hogy a szökött fegyenc nem lehet nagyon messze, minden irányba őrzárakat küldött ki és egész éjjel átkutatta a környéket. Az első, amit észrevett, az volt, hogy az utcai lámpa, melynek kötelét elvágták, nincs rendben. Ez becses nyom volt, amely azonban mégis tévuttra vezette, amennyiben a Genrot zsákutca felé terelte a nyomozást. Ebben a zsákutcában meglehetősen alacsony falak kerteket zárnak be, amelyek óriási parlag telkekkel érintkeznek. Jean Valjean nyilván errefelé szökhett meg. Tény, hogy ha kissé előbbre ment volna a Genrot zsákutcában, valószínűleg ezt tette volna és el lett volna veszve. Javert úgy átkutatta ezeket a kerteket és telkeket, mintha egy tűt keresett volna.

Pitymallatkor Javert két értelmes embert hagyott hátra megfigyelők gyanánt és visszatért a rendőrfőnökségre, szégyenkezve, mint egy fogdmeg, akit egy tolvaj fogott volna meg.

HATODIK KÖNYV

A kis Picpus

I. A kis rue Picpus 62. száma

Misem hasonlított jobban egy fél századdal ezelőtt bármely átlagos kapuhoz, mint a kis rue Picpus 62. számu házának kapuja. Ezen a kapun át, amely rendszerint a legbarátságosabb módon volt nyitva, kétféle volt látható, amelyek egyike sem volt tulságosan szomorú: egy udvar, amelynek falait szőlő futotta be és egy lézengő portás arca. A hátulsó fal fölött nagy fák emelkedtek ki. Amikor egy-egy napsugár vidította fel az udvart, amikor egy-egy pohár bor vidította fel a portást, alig lehetett a kis rue Picpus 62. száma előtt úgy elmenni, hogy ne keltsen az emberben derült gondolatokat. Pedig komor helyet láttunk.

A küszöb mosolygott, a ház imádkozott és sirt.

Ha elértük, hogy a portás beeressen, ami nem volt könnyű, sőt majdnem mindenkire nézve lehetetlen volt, mert volt egy *Szézám, nyilj ki!* amelyet tudni kellett, - ha a portás beeresztett, jobbra egy kis előcsarnokba jutottunk, amelyből két fal közé szorított lépcső emelkedett, amely oly szűk volt, hogy egyszerre csak egy személy fért el rajta, ha nem riasztott vissza a kanárisárga mázolás csokoládébarna lábazattal, amely a lépcsőt borította, ha rászántuk magunkat, hogy felmenjünk, egy első, majd egy második szakasz után az első emeletre értünk, folyosóra, ahova a sárga mázolás és csokoládébarna lábázat békés csökönnyösséggel követett. Két szép ablak világította meg a lépcsőt és folyosót. A folyosó könyökben megtört és sötétté vált. Ezt a fokot elhagyva, néhány lejtéssel egy ajtó elé értünk, amely annál titokzatosabb volt, mert nem volt zárva. Ezen az ajtón át körülbelül hat négyzetláb területű, kőpadlós, felsurolt, tiszta, hideg kis szobába jutott az ember. A szoba falait sötét virágos papirkárpit borította, melynek tekerce hetvenöt centimes-ba kerülhetett. Fehér, tompa fény szűrődött be az apró üvegtáblából álló nagy ablakon, amely balra a szoba egész szélességét elfoglalta. Néztünk, de nem láttunk senkit, hallgatóztunk, de nem hallottunk sem egy lépést, sem egy emberi suttogást. A fal kopár volt, a szoba nem volt bebutorozva, egyetlen szék sem volt benne.

Ha tovább néztünk, az ajtóval szemközti falon körülbelül egy négyzetlábnyi négyszögű nyilást vettünk észre, keresztvező, fekete, bütykös, erős vaspálcából álló ráccsal, amelyek nyilásai - majdnem szemeket mondtam volna! - nem egészen másfél hüvelyk szélesek voltak. A papirkárpit zöld virágocskái csendben és rendben értek egészen a vasrácsig, anélkül, hogy ez a szomorú érintkezés megvadtította és felkavarta volna őket. Feltéve, hogy egy élő lény oly csodálatosan sovány lett volna, hogy e négyszögletű lyukon át próbáljon meg bemenni vagy kijönni, ez a rács megakadályozta volna benne. Nem eresztette keresztül a testet, de keresztüleresztette a szemet, vagyis a lelket. Ugy látszik, erre is gondoltak, mert a rácsot fehérbádoglemezzel bélelték ki, amely kissé hátrább volt a falba beeresztve és levesszűrőnél apróbb ezernyi lyukkal ellátva. E bádoglemez alsó részében egész olyan nyílás volt, mint a levélszekrényeké. A rácsos nyilástól jobbra csengetyűsinór lógott.

Ha meghuztuk ezt a zsinórt, csengetyű szólalt meg és hangot hallottunk, egészen közlől, úgyhogy összeresztünk.

- Ki az? - kérdezte a hang.

Szelid női hang volt, oly szelid, hogy szinte szomoruan hangzott.

Itt is egy bűvös szót kellett tudni. Ha nem tudták, a hang elhallgatott és a fal újra oly néma lett, mintha a sir rémes sötétsége lett volna annak másik oldalán.

Ha tudtuk az ígét, a hang újra megszólalt:

- Lépj be jobbra.

Jobbra, az ablakkal szemközt szürkére festett üvegajtót vettünk észre, amely fölött beüvegezett ráma emelkedett. Megnyomtuk a kilincset, beléptünk az ajtón és tökéletesen ugyanaz volt a benyomásunk, mintha a színházban rácsos páholyba lépnénk be, mielőtt leeresztik a rácsot és meggyújtják a csillárt. Csakugyan, valami színházi páholyfélében voltunk, amelyet alig világitott meg az üvegajtón keresztül behatoló gyenge fény és amelynek butorzata két régi székéből és egy teljesen szétmállt gyékényből állt. Valóságos páholy volt, könyöklő magasságában levő mellvédjével, amely fekete fából készült lapot hordott. Ez a páholy is ráccsal volt ellátva, csak hogy nem aranyozott fából készült ráccsal, mint az operában, hanem vasrudakból való roppant ráccsal, amely öklökhöz hasonló óriási kampókkal volt a falhoz erősítve.

Az első percek után, midőn a szem kezdte megszokni a pincszerű félhomályt, a rácson keresztülhatolni igyekezett, de nem mehetett hat hüvelyknél tovább. Ott fekete ablaktáblák akadályába ütközött, amelyeket mézeskalácsszínűre festett falécek biztosítottak és erősítettek. Ezek a táblák hosszú, keskeny lemezekre voltak felosztva, köztük résekkel és a rács teljes szélességét elfedték. Mindig zárva voltak.

Néhány pillanat múlva egy hang volt hallható, amely a táblák mögül szólított:

- Itt vagyok. Mit akar tőlem?

Szeretett, néha imádott hang volt. Senki sem volt látható. Alig lehetett a lélegzést hallani. Ugy rémlett mintha a siron tulról szólt volna hozzánk egy hang.

Bizonyos, igen ritka feltételek között az ablaktáblák egyikének keskeny lemeze kinyílt szemünk előtt és a tulvilági hang vízióvá vált. A rács, a tábla mögött, amennyire a rács megengedte, fejet pillantottunk meg, amelynek azonban csak szája és álla volt látható; minden egyebet fekete fátyol takart el. Fekete vállkendőt és fekete lepellel borított, alig megkülönböztethető alakot láttunk. Ez a fej szólt hozzánk, de nem nézett és sohasem mosolygott reánk.

A fény, amely mögülünk jött, olyképpen volt elrendezve, hogy mi fehérnek láttuk őt, míg ő feketének látott minket. Ez a világítás szimbólum volt.

Szemünk azonban mohón hatolt be a megnyílt résen keresztül arra a helyre, amely minden pillantás elől el volt zárva. Mély homály vette körül a gyászruhás alakot. A szem fürkészően mélyedt e homályba és igyekezett megkülönböztetni azt, ami a jelenség körül volt. Igen rövid idő múlva rájöttünk, hogy semmit sem látunk. Amit láttunk, az éjszaka volt, üresség, árnyak, a sir párájával vegyes téli köd, az ijesztő béke egy neme, hallgatás, amelyből semmit sem merithettünk, még sóhajokat sem, árnyék, amelyben semmit sem különböztethettünk meg, még fantomokat sem.

Amit láttunk, zárda belseje volt.

Ama komor és szigorú épület belseje volt, amelyet az Örökimádás Szent Bernát-rendi apácái zárdájának neveztek. A páholy, amelyben voltunk, a társalgó volt. Az első hang, amely hozzánk szólt, a soros nővér hangja volt, aki mindig mozdulatlanul és szótlanul ült a fal tulsó oldalán, a négyszögletes nyílás mögött, a vasrács és az ezer lyukkal ellátott lemez által mintegy kettős ellenző gyanánt megvédve.

A sötétség, amelybe a rácsos páholy nyílt, onnan eredt, hogy a társalgónak a külvilág felől volt ablaka, de nem volt ablaka a zárda felől. A profán szemeknek mitsem volt szabad e szent helyből látniok.

Mégis volt valami e homály mögött, volt valami fényesség, volt valami élet ebben a halálban. Ámbár ez a zárda a legzártabb volt valamennyi közül, mégis megpróbálunk behatolni, bevezetni az olvasót és anélkül, hogy megfélemlítsük a kellő mértékről, olyan dolgokat elmondani, amelyeket az elbeszélők sohasem láttak és soha el sem mondtak.

II. Martino Verga oboedientiája

Ez a zárda, mely 1824-ben már hosszú évek óta fennállt a kis rue Picpusban, a Martino Verga oboedientiáját követő Szent Bernát-rendi apácák zárdája volt.

Ezek a Szent Bernát-rendi apácák ennél fogva nem Clairvauxhoz tartoztak, mint a Szent Bernát-rendi szerzetesek, hanem Cîteauxhoz, mint a Szent Benedek-rendiek. Más szóval nem Szent Bernát, hanem Szent Benedek alattvalói voltak.

Mindenki, aki kissé lapozott a foliánsokban, tudja, hogy Martino Verga 1425-ben alapította a benedekrendi Szent Bernát-rendi apácák kongregációját, amelynek székhelye Salamanca és fiókja Alcalá volt.

Ez a kongregáció Európa minden katolikus országában elágazott.

Egyik rendnek a másikba való beoajtása éppen nem szokatlan a latin egyházban. Hogy csak Szent Benedek rendjéről beszéljünk, amelyről itt szó van, ehhez a rendhez, mellőzve Martino Verga oboedientiáját, négy kongregáció tartozik, kettő Olaszországban, Monte-Cassino és Santa Giustina Páduában, kettő Franciaországban, Cluny és Saint-Maur, továbbá kilenc rend, Vallombrosa, Grammont, a coelestinusok, camaldoliak, karthausiak, humiliátusok, olivetánusok és silvestrinusok, végül Cîteaux, mert maga Cîteaux is, más szerzetesrendek törzse, nem egyéb Szent Benedek sarjánál. Cîteaux Szent Róbert molesme-i apátra megy vissza a langresi egyházmegyében 1098-ban. Már pedig az ördögöt, aki a subiacói pusztaságba vonult vissza (öreg volt; remetének állott?), 529-ben üzte ki hajlékából, Apolló egykori templomából a tizenhétéves Szent Benedek.

A karmelita apácák után, akik mezitláb járnak, egy darab fűzfát hordanak nyakukon és sohasem ülnek le, a legszigorubb regula Martino Verga bencés Szent Bernát-rendi apácáié. Ruhájuk fekete, vállkendővel, amely Szent Benedek kifejezett előírása szerint az állig nyulik fel. Bő ujjú sergeruha, nagy gyapjufátyol, az állig felnyuló vállkendő, amely a mellen négy-szögűre van vágva, a hajszerítő, amely a szemig lenyulik, ez öltözködésük. Minden fekete, kivéve a hajszerítőt, amely fehér. A noviciák ugyanazt a ruhát viselik, de fehérén. A fogadalmat tetteknek azonkívül rózsafüzér van oldalán.

Martino Verga bencés Szent Bernát-rendi apácái az Örökimádást gyakorolják, éppugy, mint az Oltáriszentség hölgyeinek nevezett Szent Benedek-rendi apácák, akiknek a jelen század elején két rendházuk volt Párisban, az egyik a Templeben, a másik a rue Neuve-Sainte-Genèveben. A Kis Picpus bencés Szent Bernát-rendi apácái egyébként tökéletesen más rend voltak, mint az Oltáriszentség hölgyei, akik a rue Neuve-Sainte-Genève és Temple zárdáiban laktak. Számos különbség volt a regulában és eltérő volt a viselet is. A Kis Picpus bencés Szent Bernát-rendi apácái fekete vállkendőt hordtak, míg az Oltáriszentségnek a rue Neuve-Sainte-Genèveben lakó hölgyeinek fehér volt a vállkendője, azonkívül mellükön aranyozott

ezüstből vagy rézből készült körülbelül három hüvelyk magas Oltáriszentséget viseltek. Az Örökimádás mellett is, amely a kis-picpusi és temple-i rendházak közös sajátja volt, a két apácarend teljesen különálló volt. Az Oltáriszentség hölgyei és Martino Verga Szent Bernát-rendi apácái között csak ez a gyakorlat idéz elő hasonlóságot, éppugy, ahogy a Jézus Krisztus gyermekségére, életére és halálára, valamint a Szent Szüzre vonatkozó titkok tanulmányozása és felmagasztalása által hasonlóság áll fenn két szerzetesrend között, amelyek teljesen külön, sőt alkalmilag ellenségeskedésben álltak egymással, az itáliai oratoriánusok rendje között, amelyet Neri Szent Fülöp Firenzében alapított és a francia oratoriánusok rendje között, amelyet Párisban Pierre de Bérulle alapított. A párisi oratoriánusok maguknak követelték az elsőbbséget, hiszen Neri Fülöp csak szent volt, míg Bérulle biboros.

Térjünk vissza Martino Verga szigorú spanyol regulájához.

Az ezt az obedienciát követő bencés Szent Bernát-rendi apácák egész évben zsirtalan ételt esznek, a böjtben és sok más külön napon böjtölnek, megszakítják első álmukat éjjel egy órától háromig, mialatt a breviáriumot olvassák és a hajnali zsoltosmákat éneklik, minden évszakban durva ágyneműn és szalmán fekszenek, nem fürdenek, sohasem gyujtanak tüzet, minden pénteken megkorbácsolják magukat, megtartják a hallgatás szabályát, csak a társalgásnak szánt igen rövid idő alatt beszélnek egymással és hat hónapon át, szeptember 14-től, amely a szent kereszt felmagasztalásának ünnepe, husvétig szőringet viselnek. Ez a hat hónap már könnyítés; a regula egész évet ír elő, de a szőring a nyári hőségben tűrhetetlen, lázakat és ideggörcsöket okozott. Korlátozni kellett használatát. Ezzel az enyhítéssel is, midőn az apácák szeptember 14-én felveszik ezt az inget, három-négy napig lázuk van. Engedelmesség, szegénység, szüzeség, állhatatosság az elzártágban; ezek fogadalmak, amelyeket a regula erősen sulyosbított.

A főnöknőt három évre választják az anyák, akiket *szavazó anyáknak* neveznek, mert szavazatuk van a káptalanban. A főnöknő csak kétszer választható újra, úgyhogy ez kilenc évben állapítja meg valamely főnöknő uralmának lehető leghosszabb időtartamát.

Sohasem látják a miséző papot, akit mindig hét láb magasságban kifeszített lepel takar el előlük. Szentbeszéd közben, mikor a szónok a kápolnában van, arcukra huzzák fátylukat. Mindig halkán kell beszélniük, a földre szegezniük szemüket, lehajtani fejüket. Csak egyetlen ember léphet be a zárdába, az egyházmegye érseke.

Van ugyan egy másik férfi is, a kertész, de ez mindig aggastyán és hogy örökösen egyedül legyen a kertben és az apácáknak jelt adjon, hogy kikerüljék, csengőt akasztanak térdére.

Feltétlen és passzív alárendeltséggel vannak a főnöknőknek alárendelve. A kánoni alárendeltség ez, teljes önmegtagadással. Mint Krisztus hangjára, *ut voci Christi*, intésre, első jelre, *ad nutum, ad primum signum*, azonnal, vidáman, kitartással, valami vak engedelmisséggel, *prompte, hilariter, perseveranter et caeca quadam obedientia*, mint a ráspoly a munkás kezében, *quasi limam in manibus fabri*, olvasniok és irniok csak a főnöknő kifejezett engedelmével szabad, *legere vel scribere non addiscerit sine expressa superioris licentia*.

Mindegyikük sorrendben megcselekszi azt, amit *jóvátételnek* neveznek. A jóvátétel imádság mindazokért a vétkekért, mindazokért a kihágásokért, mindazokért az erőszakosságokért, mindazokért a gonoszságokért, mindazokért a bűnökért, amelyeket a földön elkövetnek. Tizenkét órán át egyhuzamban, este négy órától hajnali négy óráig, vagy hajnali négy órától esti négy óráig az a nővér, aki a *jóvátételt* cselekszi, ott térdel a kövön az Oltáriszentség előtt, összetett kezekkel, kötéllel nyakán. Ha a fáradtság elviselhetetlenné válik, arccal a föld felé, keresztbetett karokkal hasra fekszik: ez az egész megkönnyebbülése. Ebben a helyzetben imádkozik a mindenség minden bűnöséért. A nagyság itt magasztossá válik.

Mint hogy ez egy cövek előtt megy végbe, amelynek tetején gyertya ég, *jóvátételt cselekedni* helyett azt is mondják, hogy a *cöveknél lenni*. Sőt az apácák csupa alázatosságból jobban szeretik ezt az utóbbi kifejezést, amely a büntetés és lealázás fájdalmát rejti magában.

Jóvátételt cselekedni annyi, mint teljes lélekkel elmerülni benne. A cöveknél levő nővér nem fordulna meg még akkor sem, ha villám sujtana le mögötte.

Azonkívül egy apáca állandóan térdel az Oltáriszentség előtt. Ez egy órahosszat tart. Ugy váltják fel egymást, mint az őrségen levő katonák. Ez az Örökimádás.

A főnöknők és anyák majdnem mindig különös méltóságtól áthatott neveket viselnek, amelyek nem szentekre és vértanukra, hanem Jézus Krisztus életének egyes mozzanataira emlékeztetnek: így Conception anya, Nativité anya, Présentation anya, Passion anya. A szentek nevei azonban nem tilosak.

Aki őket látja, sohasem lát szájuknál egyebet. Mindnyájuknak sárga foga van. Sohasem jutott még fogkefe a zárdába. Aki fogát keféli, egy oly létra felső fokán áll, amelynek alján a lélek kárhozata van.

Az apácák sohasem mondják semmiről sem, hogy *enyém*. Nincs tulajdonuk és semmihez sem szabad ragaszkodniuk. Mindenről azt mondják, hogy a miénk; így: a mi fátylunk, a mi olvasónk. Ha ingükről beszélnének, azt mondanák: *a mi ingünk*. Néha megszeretnek valami apróságot, imakönyvet, ereklyét, megszentelt érmet. Mihelyt észreveszik, hogy az illető tárgyhoz ragaszkodni kezdenek, oda kell adniok. Eszükbe jut, mit mondott Szent Teréz, amikor egy nagyuri hölgy, aki éppen be akart lépni rendjébe, így szólt: Engedje meg, anyám, hogy elhozhassam azt a szent bibliát, amelyhez nagyon ragaszkodom. - *Ugy! ön ragaszkodik valamihez! Ez esetben ne lépjen be hozzánk.*

Mindegyiküknek tilos bezárkózni, senkinek sem lehet *otthona, szobája*. Nyílt cellákban laknak. Ha megszólítják egymást, egyikük azt mondja: *Dicsértessék és áldassék a legszentebb oltári szentség!* A másik így felel: *Mindörökre*. Ugyanaz a szertartás, ha egymás ajtaján kopogtatnak. Alig érintik meg az ajtót, midőn annak másik oldalán nagysietve megszólal egy szelid hang: *Mindörökre*. Mint minden gyakorlat, ez is a szokás által gépiessé válik és egyikük néha rámondja: *Mindörökre*, mielőtt a másiknak ideje lett volna elmondani: *Dicsértessék és áldassék a legszentebb oltári szentség*, ami egyébként meglehetősen hosszú.

A Visitatio apácáinak a belépő azt mondja: *Ave Maria* és az, akihez belépnek, így felel: *Gratia plena*. Ez a köszönésük.

A nap minden órájában három külön ütés hallatszik a zárda templomának harangján. Erre a jelre főnöknők, szavazó anyák, a fogadalmat letett apácák, noviciák, jelöltek félbeszakítják azt, amit mondanak, amit cselekszenek vagy amit gondolnak és ha például öt óra van, egyszerre mondják:

- *Öt órakor és minden órában dicsértessék és áldassék a legszentebb oltári szentség!* - Ha nyolc óra van: *Nyolc órakor és minden órában* és így tovább, aszerint, ahány óra van.

Ez a szokás, amelynek az a célja, hogy megszakítsa a gondolkodást és mindig Istenhez terelje vissza, sok kolostorban megvan, csak alakja változik. Így a gyermek Jézus rendházaiban azt mondják: - *A mostani órában és minden órában lobbantsa lángra szívemet Jézus szeretete!*

Martino Verga bencés Szent Bernát-rendi apácái, akiknek ötven év óta a kis Picpus a zárdájuk, komoly egyhangu módon éneklizsolozsmáikat. Mindenütt, ahol csillag van a misekönyvben, szünetet tartanak és mély hangon mondják: *Jézus-Mária-József*. A halotti szertartásnál oly

mély hangon énekelnek, hogy női hangok alig képesek ily mélyre leszállni. Megkapó és tragikus a hatása.

A Kis Picpus apácai sirboltot építtettek főoltáruk alá, hogy oda temetkezzenek. De a *kormány*, ahogy mondták, nem engedte meg, hogy ebbe a sirboltba koporsókat helyezzenek. Így hát ha meghaltak, el kellett hagyniok a zárdát. Ez elszomorította és úgy megdöbentette őket, mint valami erőszakosság.

Középszerű vigasz gyanánt azt nyerték, hogy külön órában és külön zugban temetkezhettek a régi Vaugirard temetőben, amely egykor a rendházukhoz tartozó területet foglalt el.

Csütörtökön az apácák éppugy hallgatnak nagymisé és litániát, mint vasárnap. Azonkívül lelkiismeretesen megtartják mindazokat az apró ünnepeket, amelyek a világiak előtt majdnem ismeretlenek és amelyekkel az Egyház egykor épp oly pazarul bánt Franciaországban, mint még ma is Spanyolországban és Itáliában. Végtelen hosszú időig tartózkodnak a kápolnában. Ami imáik számát és időtartamát illeti, nem adhatunk róla jobb képet, mint ha egyikük naiv mondását idézzük: *A szolgáló nővérek imái ijesztők, a noviciák imái még rosszabbak és a fogadalmat tett apácák imái a legrosszabbak.*

Hetenkint egyszer összegyűlnek a káptalanban. A főnöknő elnököl, a szavazó anyák asszisztálnak. A nővérek mindegyike sorban letérdel a kőre és fenszóval gyónja meg mindnyájuk előtt azokat a hibákat és bűnöket, amelyeket a hét folyamán elkövettek. Mindegyik gyónás után a szavazó anyák tanácskoznak és fenszóval kirójják a penitenciát.

A hangos gyónáson kívül, amelynek a némileg súlyos bűnöket tartják fenn, a bocsánandó bűnök számára ott van az, amit *culpának* neveznek. Ez abból áll, hogy a mise alatt földre borulnak a főnöknő előtt, mindaddig, míg az, akit mindig *anyánknak* neveznek, széke fájának megkopogtatásával jelt nem ad arra, hogy felemelkedhetnek. Egész csekély dolgokért is *culpa* jár. Egy eltört pohár, elszakított fátyol, néhány pillanatnyi akaratlan késés a misénél, hamis hang énekközben, stb., stb. már elégséges a culpához. A *culpa* önkéntes; maga a bűnös itéli el magát és rója azt magára. Ünnepnapokon és vasárnap négy éneklő anya éneklő a misét négy könyv számára való nagy könyvvállvány előtt. Egyszer egy éneklő anya az *Ecce* szóval kezdődő zsoltárra zendített rá, de *Ecce* helyett hangosan mondta a *do, re, mi* hangokat; e szórakozottság miatt az egész mise ideje alatt culpát szenvedett. Még fokozta a hibát, hogy a káptalan nevetett rajta.

Midőn egy apácát, akár a főnöknőt is, a társalgóba hinak, úgy leereszti fátylát, hogy - mint már tudjuk - csak szája látható.

Csak a főnöknő érintkezhet idegenekkel. A többiek csakis legközelebbi családtagjaikat láthatják, azokat is igen ritkán. Ha véletlenül egy külső egyén jelentkezik, hogy meglásson egy apácát, akit a világban ismert vagy szeretett, valóságos tárgyalásra van szükség. Ha nő az illető, néha megadják az engedélyt; az apáca odamegy és beszélni lehet vele az ablaktáblákon keresztül, amelyek csak az anya, vagy nővér számára nyílnak meg. Felesleges mondani, hogy férfiaknak mindig megtagadják az engedélyt.

Ez Szent Benedek regulája, amelyet Martino Verga még súlyosbitott.

Ezek az apácák nem vidámak, rózsásak és üdék, mint gyakran más apácarendek tagjai. Halványak és komolyak. 1825-től 1830-ig hárman bolondultak meg közülök.

III. Szigoruság

Mindenki legalább két évig, gyakran négy évig jelölt, négy évig novicia. Ritkaság, hogy valaki huszonhárom-huszonnégy éves kora előtt tehesse le a végleges fogadalmat. Martino Verga bencés Bernát-rendi apácái közé nem léphetnek be özvegyek.

Celláikban sok mindenféle ismeretlen önkínzást üznek, amelyről sohasem szabad beszélniük.

Azon a napon, amikor a novicia fogadalmat tesz, a legszebben felöltöztetik, fehér rózsákat tesznek fejére, haját kisütik; erre leborul, nagy fekete fátylat borítanak reá és gyászmisét mondanak fölötte. Az apácák két sorba oszlanak szét; az egyik sor elhalad a novicia mellett és panaszos hangon mondja: *nővérünk meghalt*, míg a másik sor hangosan válaszol: *Jézus Krisztusban él!*

Abban az időben, amikor elbeszélésünk játszódik, nevelőintézet is tartozott a zárdához. Többnyire gazdag, nemes leánykák intézete volt ez; közöttük voltak Sainte-Aulaire és Bélisen kisasszonyok és egy angol leányka a Talbotok jeles katolikus nevét viselte. Ezek a leánykák, akiket az apácák négy fal közt neveltek, a világ irtózatában nőttek fel. Egyikük így szólt hozzánk egyszer: *Ha az utca kövezetét láttam, tetőtől-talpig reszkettem*. Kék ruhájuk volt, fehér sapkájuk és mellüket aranyozott ezüstből vagy rézből való Szentlélek diszítette. Nagy ünnepeken, nevezetesen Szent Márta napján, a legnagyobb kegy és boldogság gyanánt megengedték nekik, hogy apácáknak öltözhessenek és egész nap Szent Benedek előírása szerint végezzék az apácák ájtatosságait. Eleinte az apácák kölcsön adták nekik fekete ruháikat. Ez azonban profánnak látszott és a főnöknő megtiltotta. Ez a kölcsönzés csak a noviciáknak volt megengedve. Figyelemreméltó, hogy ezek az öltözködések, amelyeket kétségkívül a hivek szerzésének titkos szelleme türt meg, sőt bátorított a zárdában és amelyekkel mintegy izelítőt akartak a gyermekeknek adni a szent öltözetekből, igazi boldogságot és valóságos szórakozást jelentettek az intézetben levő leánykák számára. *Ez új volt, átváltoztatta őket*. A gyermekség ártatlan okai ezek, amelyek azonban mégsem értethetik meg velünk világiakkal, micsoda boldogság lehet szenteltviz hintőt kézben tartani és négyesben énekelve óraszám állni az olvasópole előtt.

A növendékek hozzáidomultak a zárdá minden szokásához. Vannak fiatalasszonyok, akik a világba való visszatérésük és több évi házasságuk után sem bírtak leszokni arról, hogy valahányszor ajtajukon kopogtattak, ne mondják hamarjában: *Mindörökre!* Mint az apácák, a növendékek is csak a társalgóban láthatták szüleiket. Még anyjuknak sem volt szabad megölelni őket. Eddig ment a szigoruság e tekintetben. Egyszer egy leánykát meglátogatott anyja, hároméves kis nővére kíséretével. A leányka sirt, meg szerette volna csókolni nővérét. Lehetetlen. Könyörgött, engednék meg hogy legalább benyujthassa a rácson át kezecskéjét és így megcsókolhassa. Ezt sem engedték meg és majdnem botrány lett belőle.

IV. Vidámság

E leánykák mindamelllett bájos emlékekkel töltötték meg ezt a komoly házat.

Voltak órák, amikor a gyermekség ragyogott ebben a zárdában. Szünórára csengettek. Ajtó nyílt ki. Ej, itt vannak a gyermekek! - mondták a madarak. A fiatalság elárasztotta a kertet, amelyet halotti lepelhez hasonlóan, kereszt metszett át. Sugárzó arcok, fehér homlokok, vidám fényben csillogó ártatlan szemek hajnalként szóródtak szét a homályban. A zsolozsmák, harangozás, lélekharang, mise után hirtelen felhangzott e kislányok lármája, amely kedvesebb

volt a méhek döngicsélésénél. Kinyílt az öröm méhkasa és mindegyikük elhozta a maga mézét. Játszottak, szólitották egymást, csoportokba verődtek, szaladgáltak; szép fogacskák csevegtek a zugokban; a fátylak ügyeltek fel távolról a nevetésre, árnyékok lesték a sugarakat, de sebj! sugárzottak és nevettek. E négy gyászos falnak megvolt a maga ragyogó perce. Ennyi örömtől némileg megvilágítva, tanui voltak e rajok gyengéd zsongásának. Mintha rózsasó hullt volna a gyászra. A leánykák az apácák szemeláttára hancuroztak; a feddhetlenség látása nem feszélyezi az ártatlanságot. E gyermekeknek volt köszönhető, hogy annyi komor óra közt egy naiv óra is akadt. A kicsinyek ugráltak, a nagyok táncoltak. Ebben a kolostorban a játék az éggel vegyült el. Misem volt oly elragadó és fenkölt, mint e repeső, üde lelkek sokasága. Mintha Homeros jött volna ide Perraultval nevetni és annyi fiatalság, egészség, láрма, kiabálás, pajzanság, öröm, boldogság volt e fekete kertben, hogy elsimithatta volna minden ósanya ráncait, mind az époszban, mind a mesében, mind a trónon, mind a kunyhóban, mind Hekubáét, mind a vasorru bábáét.

E házban talán többször hangzottak el, mint bárhol, oly gyermekes mondások, amelyek annyira bájosak és nevetségességükben is sokatmondók. E gyászos négy fal közt kiáltott fel egyszer egy ötéves gyermek: - *Anyám! az egyik nagy leány azt mondta, hogy már csak kilenc évig és tiz hónapig kell itt maradnom. Mily boldogság!*

Itt folytatták ezt az emlékezetes párbeszédet is:

EGY SZAVAZÓ ANYA: Miért sir, gyermekem?

A GYERMEK: (hat éves), zokogva: Azt mondtam Alixnak, hogy tudom Franciaország történetét. Ő azt mondta, hogy nem tudom, pedig tudom.

ALIX (a nagy leány, kilenc éves): Nem. Nem tudja.

AZ ANYA: Hogyan, gyermekem?

ALIX: Azt mondta, hogy nyissam ki a könyvet találomra és adjak fel neki egy kérdést, amely a könyvben van, ő majd felel reá.

- És aztán?

- Nem felelt.

- Lássuk csak. Mit kérdezett tőle?

- Találomra nyitottam ki a könyvet, ahogy mondta és feladtam neki az első kérdést, amely szemembe ötlött.

- És mi volt ez a kérdés?

- Ez volt: És mi történt azután?

Itt tették a következő mély megfigyelést egy kissé torkos papagályról, amely az intézetben levő egyik hölgyé volt:

- *Mily kedves! úgy eszi vajaskenyere felső részét, mint egy felnőt!*

Ennek a zárdának padozatáról szedték fel azt a gyónást, amelyet egy hét éves kis bűnös előre leirt, hogy el ne felejtse:

„- Atyám, azzal vádoló magam, hogy fősvény voltam.

„- Atyám, azzal vádoló magam, hogy házasságtörő voltam.

„- Atyám, azzal vádoló magam, hogy urakra vettem rá szememet”.

E kert egyik gyepdján rögtönözött egy hatéves rózsás szájacskó ezt a mesét, amelyet négy-öt éves, kék szemek hallgattak:

„- Volt egyszer három kis kakas egy országban, ahol sok virág volt. Leszedték a virágokat és zsebükbe tették őket. Aztán leszedték a leveleket és játékaikba tették őket. Egy farkas is volt az országban és sok erdő és a farkas az erdőben volt és megejtette a kis kakasokat”.

Vagy az a másik költemény:

„- Jött a nagy verés.

„Paprikajancsi adta a macskának,

„Ez nem volt neki jó, ez rossz volt neki.

„Ekkor egy hölgy börtönbe dugta Paprikajancsit.”

Itt mondta egy kis lelenc, akit a zárda könyörületből nevelt fel, a következő kedves és meghatározó szavakat. Hallotta, amikor a többiek anyjukról beszéltek és a maga zugában suttogva mondta:

- *Az én anyám nem volt ott, mikor én születtem!*

Volt egy nagy darab szolgálattelvő apáca, aki mindig végigsietett a folyosón kulcsosomójával és akinek Ágota nővér volt a neve. A *nagy leányok*, - tíz éven felül, - *Agathokles*-nek nevezték el.⁵

A refektórium, téglányalaku nagy helyiség, amely csak egy ivelt keresztfolyosón át nyert világosságot a kert felől, sötét és nedves volt és - mint a gyermekek mondják - állatokkal teli. A körülötte levő helyek mind szolgáltattak rovarokat. A négy sarok mindegyike külön kifejező nevet nyert a növendékek nyelvén. Ott volt a Pókok kuckója, a Hernyók kuckója, a Százlábuak kuckója, a Tücsök kuckója. Nagyrabcsülték a Tücsök kuckóját, amely a konyha közelében volt. Ott kevésbé volt hideg, mint másutt. A refektoriumról átszálltak a nevek az intézetre és arra szolgáltak, hogy, mint az egykori Mazarin-kollégiumban, négy nemzetet különböztessenek meg benne. Mindegyik növendék e nemzetnek egyikében tartozott, a refektórium ama tájékaának megfelelően, ahol étkezés közben ült. Egyszer az érsek meglátogatta a zárdát és látta, hogy az osztályba, amelyben éppen tartózkodott, szép kis leányka lép be, egész rózsásan, csodálatraméltó szőke hajjal. Megkérdezett egy mellette álló másik növendéket, aki üde arcú, bájos barna leányka volt:

- Kicsoda ez?

- Ez egy pók, monseigneur.

- Ugy! Hát amaz?

- Az tücsök.

- És ez itt?

- Ez hernyó.

- Igazán, hát maga?

- Én százlábu vagyok, monseigneur.

Minden ilyen rendháznak megvannak a maga sajátosságai. E század elején Écouen volt ama kedves és szigorú helyek egyike, ahol majdnem fenkölt homályban nőtt a leánykák gyer-

⁵ Szójáték. *Agathokles* = *Agathe aux clefs*, Ágota a kulcsokkal.

mekkora. Écouenban, az oltári szentség körmenetében sorrendet különböztettek meg a szüzek és virágleányok közt. Voltak „baldachinok” és „tömjénezők” is, amazok vitték a baldachin zsinórjait, ezek tömjéneztek az oltári szentséget. A virágok a virágleányokat illették meg. Négy „szüz” haladt elől. E nagy nap reggelén nem ritkán ilyesmit lehetett hallani a hálóteremben:

- Kicsoda szüz?

Campanné idézi, amit egy hétéves „kisleány” mondott egy tizenhatéves „nagyleánynak”, aki a körmenet élén haladt, míg a kisleány hátul maradt: - Te szüz vagy, én nem vagyok az.

V. Szórakozások

A refektorium ajtaja fölé nagy fekete betűkkel volt felírva az az ima, amelyet a *Fehér Miatyánknak* neveztek és amely egyenesen a Paradicsomba juttatta az embereket.

„Kis fehér Miatyánk, amelyet Isten alkotott, amelyet Isten mondott, amelyet Isten helyezett a Paradicsomba. Este, ha lefekszem, három angyalt találok fekvén ágyamban, egyet lábánál, egyet fejénél, jó Szüz Máriát középen, ki mondá nekem, hogy feküdnék le és miben se kételkednék. A jó Isten az atyám, a boldogságos Szüz az anyám, a három apostol testvérem, a három szüz nővérem. Az ing, melyben Isten született, veszi körül testemet. Szent Margit keresztje van mellemre írva, a Szent Szüz megy a földeken, Isten sirva találkozik Szent Jánossal. Szent János ur, honnan jön? *Ave Salusból* jövök. Vajjon nem látta-e a jó Istent? Ő a keresztfán vagyon, lábai lelógnak, kezei odaszögezve, fején töviskalapocská. Aki háromszor elmondja este, háromszor elmondja reggel, végül is elnyeri a Paradicsomot”.

1827-ben ez az ima háromszoros meszelésképpen alatt tünt el a falról. Ma már lassanként kitörlődik az akkori leánykák, ma öreg asszonyok emlékezetéből is.

A falra akasztott nagy feszület egészítette ki a refektorium díszét. Alighanem elmondtuk már, hogy annak egyetlen ajtaja a kertre nyílt. Két keskeny asztal, amelyek mindegyike mellett két fapad huzódott, két hosszú párhuzamos vonalat alkotott a refektorium egyik végétől a másikig. A falak fehérek voltak, az asztalok feketék; a gyásznak e két színe a zárdák egyedüli változatossága. Az ételek izetlenek voltak, még a gyermekek tápláléka is szigorú volt. Egyetlen tojásból, összekevert huszból és főzelékből, vagy beszózott halból állt az egész fényezés. Pedig ez is csak a növendékeknek volt fenntartva és kivétel volt. A gyermekek a hetes anya felügyelete alatt ettek és hallgattak; ha egy-egy légy a szabály ellenére röpködni és zümmögni merészelt, egy fakönyvet kinyitott és zajosan becsapta. Ezt a csendet a szentek élete fűszerezte, amelyet hangosan olvastak fel a feszület alatt levő szöszékből, amely olvasópolccal volt ellátva. A hetenként sorrakerülő nagy növendékek olvasták fel. A kopár asztalon bizonyos közőkben mázas edények álltak, amelyekben maguk a növendékek mosták el tányérjaikat és evőeszközeiket és néha hulladékokat, egy-egy darab kemény húst, vagy romlott halat is dobtak bele, ámbar ezért megbüntették őket. Vízartályoknak nevezték ezeket az edényeket.

Az a gyermek, aki megtörte a rendet, „keresztet csinált” nyelvvel. Hol? A földön. A padlót kellett nyalnia. A porra, minden örömmel e végére hárult az, hogy megbüntesse ezeket a szegény rózsavélkéket, amelyek csevegéssel bűnöztek.

Volt a zárdában egy könyv, amelyet csak *egyetlen példányban* nyomtattak és amelynek olvasása tilos. Szent Benedek regulája ez. Titok, amelybe nem szabad profán szemnek behatolnia. *Nemo regulas, seu constitutiones nostras, externis communicabit.*

Egyszer a növendékeknek sikerült elcsenniük ezt a könyvet, amelyet mohón kezdtek olvasni. Olvasmányukat gyakran megszakította a rettegés, hogy meglesik őket és ilyenkor sebtiben becsapták a könyvet. A nagy veszély, amelyben forogtak, csak közepes gyönyörűséggel járt reájuk nézve. A fiuk büneire vonatkozó néhány érthetetlen lap, - ez volt az egészben a „legérdekesebb”.

A kert egyik útján szoktak játszani, amelyet néhány sovány gyümölcsfa szegélyezett. A leggondosabb felügyelet és szigorú büntetések ellenére is sikerült néha, ha a szél megrázta a fákat, egy-egy zöld almát, romlott barackot vagy kukacos körtét felszedniük. Hadd beszéljen helyettem egy levél, amely előttem van és amelyet huszonöt évvel ezelőtt irt egy egykori növendék, ma X. hercegasszony, Páris lelegelegánsabb hölgyeinek egyike. Szó szerint idézem: „Ugy dugjuk el körténket, ahogy lehet. Amikor felmegyünk fátylat huzni az ágyra vacsora előtt, párnánk alá dugjuk a gyümölcsöt, amelyet aztán ágyunkban, vagy ha az nem lehetséges, ugy az illemhelyen eszünk meg.” Ez volt a legnagyobb élvezeteik egyike.

Egy alkalommal, valamelyik érseki látogatás idején a növendékek egyike, Bouchard kisasszony, aki távoli rokonságban volt a Montmorency-családdal, fogadott, hogy egy napi szabadságot kér az érsektől, ami szörnyűség volt ebben a szigorú rendházban. Tartották a fogadást, de azok közül, akik fogadtak, senki sem hitt benne. Elérkezett a pillanat, az érsek elhaladt a növendékek előtt és ekkor Bouchard kisasszony, társnői leirhatatlan rémületére, kilépett a sorból és így szólt: Monseigneur, egynapi szabadságot. Bouchard kisasszony üde, karcsu leányka volt, a világ legcsinosabb, rózsás arcocskájával. Quélen érsek ur elmosolyodott és így szólt: *Ugyan, kedves gyermekem, egynapi szabadságot! Három napot, ha akarja. Három napot engedélyezek.* A főnöknő mitsem tehetett, az érsek mondta. Botrány volt a zárdára nézve, de öröm az intézetnek. Képzelték a hatást.

Ez a szigorú kolostor mégsem volt annyira elrekesztve, hogy a külvilág szenvedélyes élete, a dráma, sőt a regény is ne hatoljon bele. Hogy ezt bebizonyítsuk, arra szorítokozunk, hogy e helyen megállapítsunk és röviden jelezzünk egy való és kétségbevonhatatlan tény, amely egyébként semminemű vonatkozásban sincs elbeszélésünkkel és azzal egyetlen szállal sem függ össze. Azért említjük ezt a tény, hogy az olvasó szellemében kiegészítsük e zárdá képét.

Ezidőtájt egy titokzatos nő volt a zárdában. Nem volt apáca, de nagy tisztelettel bántak vele és *Madame Albertine*-nek nevezték. Csak annyit tudtak róla, hogy bolond és hogy a világban azt hiszik, hogy meghalt. Állítólag a sors oly irányításai lappangtak története alatt, amelyeket egy nagy házasság tett szükségessé.

Alig volt harminc éves, barna, elég szép nő volt, aki tétován nézett nagy fekete szemével. Vajjon látott-e? Kétkeltek benne; inkább tovasiklott, mintsem járt; sohasem beszélt, azt sem lehetett bizonyosan tudni, vajjon lélegzik-e. Orrcimpái oly laposak és szintelenek voltak, mint az utolsó lehellet után. Kezét megérinteni annyi volt, mint havat megérinteni. Különös, kísérteties báj volt benne. Ahova belépett, ott mindenki fázott. Egyszer a nővér, aki arramenni látta, így szólt a másikhoz: - Azt mondják, hogy meghalt. - Talán csakugyan meghalt - mondta a másik.

Száz történetet beszéltek *Madame Albertine*ről. A növendékek kíváncsiságának örökös tárgya volt. Volt a kápolnában egy karzat, amelyet *Oeil-de-Boeuf*-nek neveztek el. Erről a karzatról, amelynek csak egy kerek nyílása, *oeil-de-boeuf*-je volt, hallgatta *Madame Albertine* a misét. Rendesen csak maga volt ott, mert erről az elsőemeleti karzatról látni lehetett a prédikáló vagy miséző papot, ez pedig tilos volt az apácáknak. Egyszer egy magasrangu fiatal pap állt a szószéken, Rohan herceg, Franciaország pairje, aki 1815-ben, Léon herceg korában a vörös testőrök tisztje volt, 1830 után pedig mint biboros és besançon-i érsek halt meg. Ez volt az első

alkalom, hogy Rohan herceg a Kis Picpus-zárdában prédikált. Madame Albertine rendesen mély csendben és tökéletes mozdulatlanságban hallgatta a szentbeszédeket és miséket. Ezen a napon, mihelyt észrevette Rohan herceget, félig kiegyenesedett és a kápolna csendjében hangosan mondta: *Nini! Auguste!* Mindnyájan ámulatlan fordultak feléje, a szónok felnézett, de Madame Albertine visszaesett mozdulatlanságába. A külső világ lehellelte, az élet egy csilláma suhant végig egy pillanatra ezen a kialudt és dermedt arcon, majd minden elenyészett és az örült nő újra hullává vált.

Ez a két szó azonban mindenkit megbeszélésre indított, aki csak beszélni tudott a zárdában. Mi minden rejlett Madame Albertine felkiáltásában, micsoda megnyilatkozás! Rohan hercegnek valóban Auguste volt a keresztnéve. Nyilvánvaló, hogy Madame Albertine a legelőkelőbb társaságból került ide, hiszen ismerte Rohan herceget, nyilvánvaló, hogy ő maga is magas polcot foglalt el, ha ily bizalmasan beszélt erről a nagy urról, nyilvánvaló, hogy valami összeköttetésben, talán rokonságban, de mindenesetre közeli viszonyban volt vele, hiszen tudta keresztnévét.

Két igen szigorú hercegasszony, Choiseulné és Sérentné gyakran meglátogatta a rendházat, ahova kétségkívül a *Magnates mulieres* kiváltságánál fogva hatolhattak be és nagy félelmet keltettek a nevelőintézetben. A két öreg hölgy előtt a szegény leánykák valamennyien reszkettek és lesütötték szemüket.

Rohan herceg egyébként tudán kívül a növendékek érdeklődésének tárgya volt. Mielőtt még püspök lett volna, ebben az időben a párisi érsek nagyprépostja lett. Egyik szokása volt, hogy gyakran elment misét mondani a Kis Picpus-apácáinak kápolnájában. Az ifjú növendékek egyike sem láthatta a kifeszített függöny miatt, de kedves, kissé éles hangja volt, amelyet a leánykák végül is megismertek és megkülönböztettek. Testőr volt, meg aztán azt mondták, hogy nagyon kacér, hogy szép barna haja pompásan simul köröskörül fejéhez, hogy remek, széles fekete öve van és hogy reverendája a legelegánsabb szabásu a világon. Erősen foglalkoztatta e tizenhatéves leánykák képzeletét.

Semmi zaj sem hatolt be kívülről a zárdába. Mégis volt egy esztendő, amikor a fuvola hangja eljutott oda. Ez valóságos esemény volt, amelyre még most is emlékeznek az akkori növendékek.

A szomszédban fuvolázott valaki. Mindig ugyanazt a darabot fujta, egy ma már elfeledett darabot: *Ó Zétülbé, lelkennek királynője* és naponta két-háromszor is lehetett hallani.

A leánykák órákhosszat hallgatták, a szavazó anyákat borzasztóan bántotta a dolog, az agyak dolgoztak, a büntetések hullottak. Több hónapig tartott ez így. A növendékek valamennyien többé-kevésbé szerelmesek voltak az ismeretlen flótásba. Mindenki Zétülbének álmodta magát. A fuvola hangja a rue Droit-Mur felől jött; mindent megadtak, megkockáztattak, megpróbáltak volna, csak hogy ha egy pillanatra is meglássák a „fiatalembert”, aki oly gyönyörűen fuvolázott és egyszersmind, anélkül, hogy tudta volna, az ő lelkeiken is játszott. Akadt a leánykák közül egy, aki kiszökött az egyik cselédajtón és felment a rue Droit-Murre néző rész harmadik emeletére, hogy az ottani szűk nyílásokon kinézzen. Lehetetlen. Az egyik leány arra vetemedett, hogy feje fölött keresztüldugta a karját a rácson és fehér zsebkendőjét lobogtatta. Ketten még merészebbek voltak. Módot találtak rá, hogy felmásszanak egy tetőre. Megkockáztatták és végre sikerült a „fiatalembert” meglátni. Öreg, emigrált nemes volt, vak és tönkrement aggyastán, aki padlásszobájában unalomüző gyanánt fuvolázott.

VI. A kis zárda

A Kis Picpus körfalán belül három teljesen különálló épület emelkedett, a nagy zárda, melyben az apácák laktak, a nevelőintézet, amelyben a növendékek voltak elhelyezve és végül az ugynevezett *kis zárda*. Kerttel ellátott ház volt, amelyben közösen laktak különböző rendekhez tartozó öreg apácák, akik a forradalom által elpusztított zárdákból maradtak fenn. Fekete, szürke és fehér színek egyvelege volt, mindenféle szerzet és változat képviselve volt bennük, úgyhogy - ha ugyan szabad ily szóösszetételt használni, - a harlekinzárda egy neme volt.

Már a császárság alatt megengedték a szétszórt és hazájukat vesztett szegény leányoknak, hogy itt, a bencés Szent Bernát-rendi apácák szárnyai alatt keressenek menedéket. A kormány némi nyugdíjat fizetett nekik; a Kis Picpus hölgyei szeretettel fogadták őket. Furcsa egyveleg volt ez. Mindenki a maga reguláját követte. Néha megengedték az intézeti növendékeknek, hogy kivételes szórakozásként meglátogassák őket, úgyhogy a fiatal emlékezetük megőrizte például Saint-Basile, Sainte-Scolastique és Jacob anyja nevét.

E menekültek egyike ugyszólván ismét otthon volt. Sainte-Aure-i apáca volt, rendjének utolsó életben maradt tagja. Sainte-Aure hölgyeinek egykori zárdája a XVIII. század elején éppen ezt a Kis Picpus-házat foglalta el, amely utóbb Martino Verga bencés apácáinak birtokába jutott. Ez a szent leány, aki sokkal szegényebb volt, semhogy rendjének pompás viseletét, fehér ruhát skarlátpiros skapuláréval hordhatta volna, kis bábut öltöztetett fel vele, amelyet örömezt mutogatott és halálakor a renháza hagyott. 1824-ben csak egy apáca maradt ebből az apáca-rendből, ma már csak egy bábu.

Ez érdekes anyákon kívül néhány világi öregasszony nyert, mint Madame Albertine, a főnöknőtől engedélyt arra, hogy a kis zárdába vonuljon vissza. Ezek közé tartozott Beaufort d'Hautpoulne és Dufresne marquisné. Egy másikat csakis arról a félelmes zajról ismertek a zárdában, amellyel orrát fujni szokta. A növendékek Vacarmininének nevezték el.

1820 vagy 1821 táján Genlisné, aki abban az időben az *Intrépide* című kis folyóiratot szerkesztette, szeretett volna beköltözni a Kis Picpus-zárdába. Az orleansi herceg ajánlotta. Nagy riadalom a méhkasban; a szavazó anyák remegtek belé; Genlisné regényeket írt. Kijelentette azonban, hogy senki sem utálja azokat a regényeket úgy, mint ő és hogy a rajongó buzgóság állapotáig jutott el. Isten és a herceg segedelmével beléphetett a zárdába. Hat-nyolc hónap múlva elment és azt hozta fel okul, hogy a kertben nem volt árnyék. Az apácák el voltak ragadtatva. Ámbár nagyon öreg volt, még mindig hárfázott, még pedig igen jól.

Távozásakor emléket hagyott hátra cellájában. Genlisné babonás és jó latinista volt. Ez a két szó elég jó képet ad róla. Még néhány évvel ezelőtt cellájának egy kis szekrényében, ahol pénzét és ékszereit szokta tartani, a következő ötsoros latin vers volt olvasható beragasztott, megsárgult papírra piros tintával írva, amely véleménye szerint képes volt elriasztani a tolvajokat:

*Imparibus meritis pendent tria corpora ramis;
Dismas et Gesmas, media est divina potestas;
Alta petit Dismas, infelix, infima, Gesmas.
Nos et res nostras conservet summa potestas,
Hos versus dicas, ne tu furto tua perdas.*⁶

⁶ Más-más bűnök okán függ három test a faágon:
Dismas és Gesmas, középuitt a nagy isteni szellem;
Égbe megyen Dismas, de pokolra a gazfia Gesmas.

Ez a vers, amelynek latinsága a hatodik századra megy vissza, azt a kérdést veti fel, vajjon a Kálvária két latrának Dimas és Gestas volt-e a neve, ahogy általában hiszik, vagy pedig Dismas és Gesmas. Ez az írásmód ellenkezett volna a mult században Gestas vicomte amaz állításával, hogy a gonosz latortól származik le. E versek hasznos volta egyébként hittétel a hospitaliták rendjében.

A templom, amely úgy épült, hogy valóságos metszés gyanánt válassza el a nagy zárdát a nevelőintézettől, mégis a nevelőintézet, nagy zárda és kis zárda közös temploma volt. Még a közönséget is beeresztették az utcára nyíló kórházszerű bejáraton át. Minden azonban úgy volt elrendezve, hogy a kolostor egyetlen lakója se láthasson egy kívülről jött arcot. Képzeljünk el egy templomot, amelynek szentélyét egy óriási kéz megragadta és így félrefordította, hogy már nem az oltár mögött folytatódó rész, mint a rendes templomokban, hanem sötét terem vagy barlang egy neme, jobbra a miséző paptól; képzeljük el, hogy ezt a termet a már említett két láb magas függöny rekeszti el; népesítsük be e függöny árnyékát balra fapadokon ülő apáccal, jobbra intézeti növendékekkel, hátul szolgálókkal és noviciákkal és némi képünk lesz a Kis Picpus lakóiról istentisztelet közben. Ez a barlang, amelyet szentélynek neveztek, folyosó útján közlekedett a kolostorral. A templom a kert felől nyerte világítását. Mikor az apácák misét hallgattak és regulájuk hallgatást parancsolt nekik, a közönség csak széksoraik üléseinek hangos fel- és lecsapódásából nyert tudomást jelenlétükről.

VII. Néhány alak a homályban

Hat éven át, 1819 és 1825 között, a Kis Picpus főnöknője Blemeur kisasszony volt, aki az Innocente anya nevet viselte. Marguerite de Blemeur *A Szent Benedek-rendi szentek élete* szerzője családjából való volt. Ujra megválasztották. A hatvanas években levő tömzsi, kövér nő volt, aki „ugy énekelt, mint egy repedt fazék”, mondja az általunk már idézett levél; kitünő nő volt egyébként, az egyedüli vidám apáca az egész zárdában és azért imádták is.

Innocente anya elődjére, Margueritere, a Szent Benedek-rend Dacierjára ütött. Tudós, képzett, művelt, kiváló történeti érzékű nő volt, aki nagyszerűen tudott latinul, görögül, héberül, inkább bencés szerzetes, mint apáca.

A másodfőnöknő majdnem vak, öreg spanyol apáca volt, Cineres anya.

A legnevezetesebbek voltak a *szavazó anyák* közül: Sainte-Honorine anya, a kincstárosnő, Sainte-Gertrude anya, a noviciák első mesternője, Annonciation anya, sekrestyés, Sainte-Augustin anya, betegápoló, az egész zárdában az egyetlen, aki gonosz volt; továbbá Sainte-Mechtilde anya (Gauvain kisasszony), egész fiatal apáca, akinek csodálatraméltó hangja volt; Des Anges anya (Drouet kisasszony), aki a Filles-Dicu-zárdában és a Trésor-zárdában volt Gisors és Magny közt; Saint-Joseph anya (Cogolludo kisasszony); Sainte-Adélaide anya (Auverney kisasszony); Miséricorde anya (Cifuentes kisasszony, aki nem birt ellenállni a sanyargatásoknak); Compassion anya (Miltière kisasszony, akit hatvanéves korában vettek fel és aki a regula ellenére nagyon gazdag volt); Providence anya (Laudinière kisasszony), Présentation anya (Siguensa kisasszony), aki 1847-ben főnöknő lett; végül Sainte-Cèlignie anya (Ceracchi szobrász nővére), aki megőrült; Sainte-Chantal anya (Suzon kisasszony), aki megőrült.

Lelkiünk és vagyonunk őrizze az isteni szellem.

Mondd csak e verset, ez óv igazán meg a tolvajok ellen.

A legcsinosabbak közé tartozott egy huszonhárom éves bájos leány, aki a Bourbon-szigetről való volt és Roze lovagtól származott le. A külső világban Roze kisasszonynak nevezték volna, itt Assomption anya volt a neve.

Sainte-Mechtilde anya, aki az éneket és énekkart látta el, szívesen használta fel az intézeti növendékeket. Rendszeresen egész skálát választott ki közülük, vagyis hét leánykát, tiz és tizenhat év közt bezárólag, megválogatott hanggal és termettel. Állva énekellette őket, kor szerint felsorakozva, a legkisebttől a legnagyobbig. Ugy hatott ez, mint leánykákból álló nádsipok sora, élő Pán-sip angyalokból.

A szolgáló nővérek közül a növendékek a legjobban szerették Sainte-Euphrasie nővért, Sainte-Marguerite nővért, Sainte-Marthe nővért, aki egészen gyerekes volt és Saint-Michel nővért, akinek jelenléte megneveztette őket.

Mindezek a nők gyengédek voltak a gyermekek iránt. Az apácák csak önmagukkal szemben voltak szigorúak. Csak a nevelőintézetben raktak tüzet és a zárdáéhoz képest az eledel ott választékos volt. Ezer gondban részesítették őket. De ha egy gyermek elment az apáca mellett és szólt hozzá, az apáca sohasem válaszolt.

A hallgatásnak ez a parancsolata arra vezetett, hogy az egész zárdában a szót megvonták az emberi lényektől és az élettelen tárgyakra adták. Hol a templom harangja szólalt meg, hol a kertész kolompja. A felvigyázó nővér mellé helyezett igen hangos csengő, amely az egész házban hallható volt különféle jelekkel, az akusztikus távirás egy nemével jelezte az anyagi élet minden teendőjét és szükség esetén a társalgóba szólitotta a ház valamelyik lakóját. Mindenkinek és mindennek megvolt a maga csengettyűjele. A főnöknőé egy és egy volt, a másodfőnöknőé egy és kettő. Hat-öt a tantermet jelentette, úgyhogy a növendékek sohasem mondták, hogy a tanterembe mennek, hanem, hogy a hat-ötbe igyekeznek. Négy-négy volt a Genlisné csengettyűjele. Igen gyakran volt hallható. *A négyes ördög*, mondták a kevésbé jószívűek. Tizenkilenc csengőjel nagy eseményt hirdetett. A klauzura ajtajának, sokszorosan elreteszelt vasdeszkának kinyitása volt, amely csak az érsek érkezésekor történhetett meg.

Az érseken és kertészen kívül - mint már mondtuk - egyetlen férfi sem léphetett be a zárdába. A növendékek még kettőt láthattak; az egyik a plébános volt, az öreg és rut Bonés abbé, akit egy rácson keresztül szemlélhettek a szentélyben, a másik a rajztanító, Ansiaux ur, akit az a levél amelyből már néhány sort olvastunk, *Anciot urnak és borzalmas vén puposnak* nevez.

Látnivaló, hogy a férfiak mind ki voltak választva.

Ilyen volt ez a különös ház.

VIII. „Post corda lapides”

Miután a rendház lelki képét körvonaloztuk, nem felesleges néhány szóval annak anyagi alkatát is jelezni. Az olvasónak már van róla némi képe.

A Kis Picpus-Saint-Antoine zárda majdnem teljesen kitöltötte azt a tágas trapézt, amely a rue Polonceau, a rue Droit-Mur, a kis rue Picpus és a régi alaprajzokon rue Aumaraisnek nevezett sikátor metsződéséből állt elő. Ez a négy utca úgy közrefogta ezt a trapézt, mint valami árok. A zárda több épületből és egy kertből állt. A főépület, a maga egészében tekintve, különféle építmények egymásmellé helyezését mutatta és madártávlatból tekintve, a földre fektetett akasztófa elég hű képét nyújtotta. Az akasztófa nagyobbik szára a rue Droit-Murnek a kis rue Picpus és a rue Polonceau közé eső egész szakaszát elfoglalta; a kisebbik szár magas, szürke és

szigorú homlokzat volt, amely rácsaival a kis rue Picpusre nézett; a 62. számú főkapu jelezte annak végét. A homlokzat közepe táján por és hamu fehéřített meg egy alacsony, ívelt, régi kaput, amelyen a pókok szőtték hálójukat és amely csak vasárnaponként nyílt ki egy-két órára, vagy ama ritka alkalmakkor, amikor valamelyik apáca koporsója hagyta el a zárdát. Ez volt a templom nyilvános bejárata. Az akasztófa könyöke négyszögű terem volt, amely raktárul szolgált. A nagyobbik szárban voltak az anyák és nővérek cellái, valamint a noviciátus, a rövidebb szárban a konyhák, a refektórium a keresztfolyosóval és a templom. A 62. kapu és az Aumarais-zsákutca között volt a nevelőintézet, amelyet nem lehetett kívülről látni. A trapéz hátralevő része a kertből állt, amely sokkal mélyebb volt a rue Polonceau szintjénél, úgyhogy a falak belül jóval magasabbak voltak, mint kívül. A kertben, amely enyhén kidomborodott, közepén kis emelkedés tetején kupalaku, szép, hegyes fenyő emelkedett és onnan mintegy középpontból négy nagy út indult ki, továbbá a nagy utak ágazódásában kettősével elrendezve nyolc kis út, úgyhogy ha köralakban zárult volna, az egésznek mértani képe kerékre helyezett keresztbe hasonlított volna. Az utak, amelyek mind a kert igen szabálytalan falainál végződtek, egyenlőtlen hosszúságúak voltak. Egyes bokrok szegélyezték őket. A háttérben nagy jegenyék sora vonult a rue Droit-Mur sarkán levő régi kolostor romjaitól a kis zárdáig, amely az Aumarais-sikátor sarkán volt. A kis zárdá előtt volt az ugynevezett kis kert. Ha mindehhez még hozzávesszük az udvart, azokat a különféle töréseket, amelyeket a belső épületek adtak, a börtönszerű falakat, minden perspektíva és minden szomszédság gyanánt a rue Polonceau másik oldalát szegélyező tetők hosszú, fekete sorát, akkor teljes képet alkothatunk magunknak arról, mivolt negyvenöt évvel ezelőtt a Szent Bernát-rendi apácák Kis Picpus-rendháza. Ez a szent ház éppen a XI. század egy híres labdajátékszínháza helyén épült, amelyet a *tizenegyezer ördög játékkarlangjának* neveztek el.

Egyébként mindezek az utcák Páris legrégibb utcái közé tartoztak. A Droit-Mur és Aumarais nevek elég régiek, de az utcák, amelyeket megjelölnek, még régibbek. Az Aumarais-sikátort Maugout-sikátornak nevezték, a rue Droit-Mur-nek rue des Églantiers volt a neve, mert Isten előbb fakasztotta ki a virágokat, mintsem az ember köveket faragott.

IX. Egy évszázad a fátyol alatt

Mínt hogy már részletekbe bocsátkoztunk az egykori kis Picpus-zárdára nézve és fel mertük nyitni e titoktartó menedékhely egy ablakát, engedjen meg az olvasó még egy kis kitérést, amely e könyv tárgyától ugyan idegen, de jellemző és hasznos, amennyiben megérteti, hogy a kolostornak is megvannak a maga eredeti alakjai.

Volt a kis zárdában egy százéves apáca, aki a Fontevrault-apátságából jött. A forradalom előtt a társasághoz tartozott. Sokat beszélt Miromesnil urról, aki pecsétőr volt XVI. Lajos alatt és valami Duplat elnöknőről, akivel jó ismeretségben volt. Öröme és büszkesége telt benne, hogy minduntalan előhozakodják ezekkel a nevekkal. Csodákat mesélt a Fontevrault-apátságról; olyan volt, mint egy város és a kolostorban utcák voltak.

Picardiai nyelvjárással beszélt és ez mulattatta a növendékeket. Évenként ünnepélyesen megújította fogadalmait és az eskü pillanatában így szólt a paphoz: Szent Ferenc urunk átadta Szent Julianus urunknak, Szent Julianus urunk átadta Szent Eusebius urunknak, Szent Eusebius urunk átadta Szent Prokopius urunknak, stb., stb. így adom át én önnek, atyám. - És a növendékek nevetgéltek fátylaik alatt; elfojtott kedves kuncogásukra homlokukat ráncolták a szavazó anyák.

Máskor történeteket mondott el a százéves apáca. Azt beszélte, hogy *az ő fiatalkorában a Szent Bernát-rendi szerzetesek semmivel sem voltak alábbvalók a testőröknél*. Egy évszázad beszélt belőle, de a XVIII. század volt az. Elmesélte a négy bor champagnei és burgundiai szokását. A forradalom előtt ha egy nagy személyiség, Franciaország marsallja, herceg vagy főúr utazott át Burgundia vagy Champagne valamelyik városán, a városi testület üdvözlésére sietett és négy ezüstedénykét nyújtott át neki, amelybe négy különféle bort öntöttek. Az elsőn ez a felirat volt olvasható: *a majom bora*, a másodikon: *az oroszán bora*, a harmadikon: *a birka bora*, a negyediken: *a disznó bora*. Ez a négy felirat azt a négy fokot fejezte ki, amelyeken a korhely végigmegy: az első részegség felvidít, a második felingerel, a harmadik elbutít, végül a negyedik lealjasít.

Egy szekrényben kulcs alatt őrzött egy titokzatos tárgyat, amelyhez erősen ragaszkodott. A fontevraulti regula nem tiltotta meg neki. Senkinek sem akarta ezt a tárgyat megmutatni. Bezárkózott, amit rendjének regulája megengedett és mindig elbujt, valahányszor meg akarta nézni. Ha a folyosón lépteket hallott, oly gyorsan bezárta a szekrényt, ahogy öreg kezei bírták. Mihelyt erről beszéltek neki, elhallgatott, holott különben szeretett beszélni. A legkiváncsiabbak éppoly keveset értek el hallgatásával szemben, mint a legkitartóbbak makacosságával szemben. Így tehát kommentár tárgyául szolgált mindazoknak, akik a kolostorban tétlenek voltak vagy unatkoztak. Mi lehetett az az oly becses és titkos tárgy, amelyet a százéves nő kincs gyanánt őrzött? Kétségkívül valami szent könyv, valami ritka olvasó, valami kipróbált ereklye. Duskáltak a föltevésekben. A szegény öreg nő halálakor talán hamarabb siettek a szekrényhez, mintsem illett volna és kinyitották. Háromszoros lepel alatt találták meg a tárgyat, akár egy megszentelt patenát. Faenzai tál volt, amorették ábrázolásával, amint óriási fecskendőkkel felfegyverzett patikusinasoktól üldözve elrepülnek. Az üldözés bővelkedik komikus fitorokban és mozdulatokban. A bájos amorették egyike már kézrekerült. Kapálózik, szárnyacskaikat mozgatja, elszállni próbál, de a patikus sátáni nevetéssel nevet. Tanúság: a kólika győzelme a szerelem fölött. Ez az egyébként igen érdekes tál, amelynek talán szerencséje volt Molièrenek egy ötletet szolgáltatni, 1845 szeptemberében még megvolt; a boulevard Beaumarchais egyik régiségkereskedője bocsátotta áruba.

Ez a jó öreg nő nem akarta, hogy kívülről látogatók keressék fel, *mert* - mint mondotta, - *a társalgó nagyon is szomorú*.

X. Az örökimádás eredete

Ez a majdnem sirhoz hasonló társalgó, amelyről képet adni igyekeztünk, teljesen helyi jelenség volt, amely nem ismétlődik ugyanolyan szigorúsággal más zárdákban. Különösen a rue du Temple zárdájában, amely más apácarendhez tartozott, a fekete ablaktáblákat barna függönyök helyettesítették és maga a társalgó parkettás szalon volt, amelynek ablakait fodros, fehér muszlinfüggönyök keretezték, míg falai mindenféle képeknek adtak helyet, így egy fedetlen arcú bencés apáca arcképének, festett virágcsokroknak, sőt egy törököt ábrázoló tanulmányfejnek is.

A rue du temple-i zárda kertjében állt az indiai gesztenyefa, amelyet a legszebbnek és legnagyobbnak tartottak egész Franciaországban és amely a XVIII. század jó emberei közt abban a hírben állt, *hogy a királyság minden gesztenyefájának apja*.

Mint mondtuk, ezt a Temple-beli zárdát az Örökimádás bencés apácái lakták, akik egészen mások voltak, mint azok, akik Cîteauxtól függték. Az Örökimádásnak ez a rendje nem nagyon régi és nem vezet tovább vissza kétszáz esztendőnél. 1649-ben az Oltáriszentséget néhány napi

időközben kétszer meggyalázták Páris két templomában, a Saint-Sulpice és Saint-Jean en Grève templomokban. Ez a borzasztó és ritka szentségtörés az egész várost felizgatta. A Saint-Germain des Près-templom főesperes-plebánosa ünnepélyes körmenetet rendelt el, egész papságának részvételével. A pápai nuncius végezte a szertartást. Ezzel az engeszteléssel azonban nem érte be két érdemes hölgy, Covertinné, marquise de Boucs és Châteaueux grófné. Ez a sértés, amellyel „a legmagasztosabb Oltáriszentséget” illették, ha csak muló volt is, ott sajgott a két szent lélekben. Ugy vélekedtek, hogy csakis valamelyik apácázárdában folytatóandó „örökimádással” lehet jóvátenni. Mindketten, egyikük 1652-ben, a másik 1653-ban, jelentékeny összegeket adományoztak egy bencés apácának, az Oltáriszentségről elnevezett bari Catherine anyának, hogy e jámbor célra Szent Benedek-rendi kolostort alapítson. Ehhez az alapításhoz Metz saint-germaini apáttól nyerte Catherine anya az első engedélyt, „azzal a feltétellel, hogy senkit sem lehet beléje felvenni, ha nem hoz magával háromszáz frank évjáradékot, vagyis hatezer frank tőkét”. A saint-germaini apát után a király szabadalomlevelet bocsátott ki és az egészet, az apáti engedélyt és királyi szabadalomleveleket 1654-ben iktatta be a számvevőszék és parlament.

Ez az Oltáriszentség Örökimádására Párisban alakult bencés apácarendnek eredete és törvényes szentesítése. Az első zárdát a Rue Cassetteben építették „egészen ujonnan” Boucs marquisné és Châteaueuxné költségén.

Ez a szerzet, mint látjuk, nem volt azonos az ugynevezett cîteauxi bencés-apácákkal. Saint-Germain-des-Près apátjától függött, épugy, ahogy a Szent Sziv hölgyei a jezsuiták generálisától és az irgalmas nővérek a lazaristák generálisától függtek.

Szintugy teljesen különböző volt a kis picpusi Szent Bernát-rendi apácáktól, akiknek rendházát bemutattuk. 1657-ben VII. Sándor pápa külön brévével hatalmazta fel a kis picpusi Szent Bernát-rendi apácákat, hogy éppugy, gyakorolják az Örökimádást, mint az Oltáriszentség bencés-apácái. A két rend azonban ezentul is külön maradt.

XI. A Kis Picpus vége

Már a restauráció kezdetétől fogva a kis picpusi kolostor hanyatlásnak indult és osztozott a szerzet általános halálában. Az is, mint minden szerzetesrend, a XVIII. század után elmulik. A szemlélődés éppugy szükséglete az emberiségnek, mint az imádság, csakugy, mint minden, amihez a forradalom hozzányult, át fog alakulni és mig azelőtt ellensége volt a társadalmi haladásnak, azt kedvezésben fogja részesíteni.

A kis picpusi rendház nagyon gyorsan elnéptelenedett; 1840-ben eltűnt a kis zárda, eltűnt a nevelőintézet. Nem voltak már ott sem az öreg nők, sem a leánykák; amazok meghaltak, ezek elmentek. *Volaverunt.*

Az Örökimádás regulája oly zord, hogy visszariaszt: még a hivatottak is meghátrálnak, ujoncok nem lépnek be. 1845-ben akadt még egynéhány szolgáló nővér, de apáca egy sem. Negyven évvel ezelőtt az apácák majdnem százan voltak, tizenöt évvel ezelőtt már csak huszonnyolcan. Hányan vannak ma? 1847-ben a főnöknő fiatal volt, ami annak a jele, hogy a választék köre összébb szorult. Még negyvenéves sem volt. Minél inkább csökken a szám, annál nagyobb a fáradság, mindenkinek szolgálata terhevé válik és már látni lehetett ama pillanat közelgését, amikor már csak alig lesz több tiz fájdalmasan meggörnyedt vállnál, hogy Szent Benedek súlyos reguláját hordozzák. A teher kérlelhetetlen és egyforma marad, akár sokan, akár kevesen vannak. Azelőtt nehéz volt, most szétzuz. Az apácák belehalnak. Abban az időben, amikor e

könyv szerzője még Párisban lakott, ketten haltak meg. Huszonöt éves volt az egyik, huszonhárom a másik. Ez az utóbbi éppugy elmondhatja, mint Julia Alpinula: *Hic jaceo, vixi annos viginti et tres*. E hanyatlás miatt mondott le a zárda a leánynevelésről.

Nem mehetünk el e rendkívüli, ismeretlen, sötét ház előtt anélkül, hogy be ne lépünk és be ne vezessük azok lelkét, akik utunkon elkísérnek és talán némelyek hasznára, meghallgatják Jean Valjean szomorú történetét. Egy pillantást vetettünk ebbe a rendházba, mely oly tele volt e régi, de ma ujaknak látszó szokásokkal. Az elzárt kert ez. *Hortus conclusus*. Részletesen, de tisztelettel beszéltünk e különös helyről, legalább is amennyire a tisztelet és részlet összeegyeztethető. Nem értünk meg mindent, de semmit sem sértünk meg. Egyformán távol állunk mind Joseph de Maître hozsannájától, amellyel végül is megszenteli a hóhért, mind Voltaire vigyorgásától, amely a feszület kigunyolásáig is elmegy.

Mellesleg mondván ez logikátlanság Voltaire részéről, mert Voltaire éppugy védte volna Jézust, ahogy Calust védte. És még azokra nézve is, akik tagadják az emberfölötti megtestesüléseket, mit jelent a feszület? A meggyilkolt bölcsét.

A XIX. században a vallásos eszme válságon megy keresztül. Elfeledünk némely dolgokat és ez helyes, feltéve, hogy eközben másokat megtanuljunk. Az emberi szivben nincs üresség. Rombolások is történnek és jó, hogy történnek, azzal a feltétellel, hogy építkezések követik őket.

Egyelőre pedig tanulmányozzuk azokat a dolgokat, amelyek nincsenek többé. Szükséges megismerni őket, ha csak azért is, hogy őrizkedjünk tőlük. A múlt utáinzatai hamis neveket vesznek fel és szeretik a jövő nevét adni maguknak. Ez a kisértet, a múlt, hajlamos arra, hogy meghamisítsa utlevelét. Lássuk meg a kelepécét. Óvakodjunk. A multnak arca a babona, álarca a képmutatás. Mutassunk reá az arcra és rántsuk le az álarcot.

Ami a zárdákat illeti, azok átfogó kérdést vetnek fel. A kérdés a civilizáció kérdése, amely elítéli és a szabadságé, amely oltalmazza őket.

(Vége a harmadik kötetnek)

HETEDIK KÖNYV

Zárójel

I. A zárda mint elvont eszme

Ez a könyv dráma, melynek első szereplője a végtelen.

Az ember a második.

Mínthogy így áll a dolog, be kellett lépnünk a zárdába, mely utunkba akadt. Miért? Azért, mert a zárda, mely a Keletnek és Nyugatnak, az ókornak és modern időknek, a pogányságnak, buddhizmusnak, mohamedanizmusnak és kereszténységnek egyaránt sajátja, nem egyéb, mint az ember által a végtelenre alkalmazott optikai műszer.

Nincs itt a helye, hogy mértéken túl kiterjesszünk némely eszméket, mégis, ha feltétlenül ragaszkodunk is fenntartásukhoz, megszorításaikhoz, sőt felháborodásaikhoz, ki kell mondanunk, hogy valahányszor a végtelenre találunk az emberben, akár megértették, akár félre is értették azt, tisztelet fog el. A zsinagógában, mecsetben, pagodában, vigvamban van valami visszataszító, amitől irtózunk és valami magasztos, amit imádunk. Mily tápot nyújt ez a léleknek a szemlélődésre és vég nélkül való álmodozásra! Isten visszatükröződése ez az emberi falon.

II. A zárda mint történeti tény

A történelem, értelem és igazság szempontjából a szerzetesség el van ítélve.

A kolostorok, ha valamely nemzetnél bővelkednek, a közlekedés akadályai, alkalmatlan intézmények, a lustaság központjai ott, ahol a munka központjaira van szükség. A szerzetesi közösségek ugyanazok a nagy társadalmi közösségre nézve, mint a fagyöngy a tölgyfára nézve, a var az emberi testre nézve. Jólétük és gyarapodásuk az ország szegényedése. A szerzetesi vezetés, amely jó a civilizációk kezdetén, mert hasznos módon enyhíti a durvaságot szellemi tényezőkkel, rossz a népek férfiasága idején. Azonfölül pedig, mihelyt elhagyja magát és eléri szertelenségének korszakát, közben pedig továbbra is példát ad, rosszá válik mindazokból az okokból, amelyek tisztasága idején üdvössé tették.

A kolostori élet túlélte magát. A kolostorok, amelyek hasznosak voltak a modern civilizáció bölcsőkorában, feszélyezték annak növést és károsak fejlődésére nézve. Mint intézmény és mint az ember kialakulásának módja, a kolostorok, amelyek jók voltak a tizedik században, vitathatók a tizenötödik században, a tizenkilencedikben elvetendőek. A szerzetesi fekély majd nem csontvázig felemészített két csodálatraméltó nemzetet, Itáliát és Spanyolországot, amelyek közül amaz világossága, ez ragyogása volt Európának évszázadokon át, míg jelenleg e két jeles nép csakis az 1789-i egészséges és erőteljes gyógmód által kezd magához térni.

A zárda, kivált a régi apácazárda, ahogy az még a jelen század küszöbén is megvan Itáliában, Ausztriában, Spanyolországban, a középkor legsötétebb jelenségei közé tartozik. A kolostor, ez a kolostor a rémségek metszési pontja. A szűk értelemben vett katolikus kolostor egészen tele van a halál sötét sugárzásával.

Különösen gyászos a spanyol kolostor. A sötétségben, ködös boltozatok alatt, oly kupolák alatt, amelyek határozatlanokká válnak az árnyékban, tömör bábeli oltárok emelkednek ott, amelyek oly magasak, mint a székesegyházak; óriási fehér feszületek lógnak ott a homályban; nagy elefántcsont Krisztusok függenek ott meztelenül az ébenfán, nemcsak véresen, hanem vérezve, borzalmasan és nagyszerűen, a könyökükön kilátszó csonttal, az izületeknél kilátszó porcokkal, a sebek mögül kilátszó hussal, ezüst tövisekkel megkoronázva, arany szögekkel a kereszthez szögezve, homlokukon rubin vércseppekkel, szemeikben gyémánt könnyekkel. A gyémántok és rubinok nedveseknek látszanak és megrikatják odalenn az elfátyolozott lényeket, akiknek oldalát megsebzí a cilicium és a vashegyü korbács, akiknek keblét elkinozzák a fűzfából készült fogak, akiknek térdét felhorzsolja az imádság; nők, akik mátkáknak tartják magukat, kísértetek, akik szeráfoknak tartják magukat. Vajjon gondolkodnak-e ezek a nők? nem. Akarnak-e? nem. Élnek-e? nem. Idegeik elcsontosodtak, csontjaik kővé váltak. Fátyluk az éjszakából van szövve. Lélegzésük a fátyol alatt a halál valami tragikus lélegzetvételéhez hasonlít. Az apátnő, lárva, megszenteli és rémiti őket. Ijesztőn áll előttük a szeplőtlenség. Ilyenek Spanyolország régi kolostorai. A rettenetes áhitatosság menedékhelyei, szüzek barlangjai, kegyetlen helyek.

A katolikus Spanyolország rómaibb volt magánál Rómánál. A spanyol zárda volt a kivált-képpen katolikus zárda. Érezhető volt rajta a Kelet. Az érsek, az ég Kizlár-agája reteszelte el az Istennek fenntartott lelkek szeráját, melyre felügyelt. Az apáca volt az odalisk, a pap eunuch. A legbuzgóbbakat álomban választották ki és övék volt Krisztus. Éjjel a szép meztelen fiatalember leszállt a keresztről és a cella extázisa lett. Magas falak óvták meg minden eleven zavarástól a misztikus szultánát, akinek a keresztrefeszített volt szultánja. Minden kifelé irányuló pillantás hütlenség volt. Az *in pace* helyettesítette a börtönöt. Amit Keleten a tengerbe dobtak, azt Nyugaton a földbe tették. Itt is, ott is nők karjai vonaglottak; amazokat a hullám, ezeket a sirtgödör várta; azok voltak a vízbefultak, az eltemetettek. Rémes párhuzam.

A mult védelmezői, akik nem tagadhatják ezeket a dolgokat, ma mosolyognak rajtuk. Divatba jött az a különös, de kényelmes szokás, hogy elsikkasztják a történelem felfedezéseit, meggyengítik a filozófia kommentárjait, kitérnek minden feszélyező tény és sötét kérdések elől. *Szavalsi tárgyak*, mondják az ügyesek. Szavalsók, ismétlik az együgyűk. Jean-Jacques szavalsó, Diderot szavalsó, a Calast, Labarret és Sirvent védő Voltaire szavalsó. Nem tudom, ki volt az, aki legutóbb rájött, hogy Tacitus szavalsó volt. Néró áldozat és hogy bizony részvétet kell érezni „a szegény Holofernes” iránt.

A tényeket azonban bajosan lehet megingatni és azok makacsul kitartanak. A jelen könyv szerzője tulajdon szemével látta Brüsszeltől nyolc mérföldnyire, a Villers-apátságban, amely mindenki által könnyen hozzáférhető középkor, a tömlöcök öregét azon a helyen, ahol egykor a kolostor udvara volt és a Dyle partján négy kőből épített börtönt látott, félig a föld, félig a víz alatt. Ezek voltak az *in pace*-k. E börtönök mindegyikében megvan a vasajtó maradványa, a latrina és egy rácsos nyílás, amely kívül két lábnyira van a folyó fölött, belül hat lábnyira a talaj fölött. Négy lábnyi víz folyik kívül a fal hosszában. Az *in pace* lakójának ez a nedves föld volt az ágya. Az egyik börtönben bilincs maradványa van a falba erősítve, egy másikban valami négyszegletes doboz-forma látható, amely négy gránitlapból készült és sokkal rövidebb, semhogy belefekessék, sokkal alacsonyabb, semhogy benne kiegyenesedhessék az ember. Embert tettek ide be és kőből való fedőlapot föléje. Így van. Láthatjuk. Megtekinthetjük. Ezek az *in pace*-k, ezek a börtönök, vaskampók, bilincsek, ez a magas nyílás, amelynek alsó vonalát a folyó éri, ez a kődoboz, amelyet a gránit fedőlap úgy lezár, mint egy sirt, azzal a különbséggel, hogy a halott itt élő volt, ez a föld, amely nem egyéb sárnál, ezek a latrinák, ezek a nyirkos falak, mily szavalsók!

III. Mily feltétel mellett tisztelhetjük a multat

A szerzetesség, abban a formában, ahogy az Spanyolországban megvolt és ahogy Tibetben megvan, a sorvadás egy neme a civilizációra nézve. Elvágja az életet. Egyszerűen elnéptelenít. A kolostorban való elzárás egyértelmű a kiheréléssel. Európa ostora volt. Ehhez járulnak még igen gyakran a lelkiismeret megsértése, az erőszakolt hivatottság, a kolostorra támaszkodó hübériség, az elsőszülöttség, amely a szerzetességbe vezet le a család feleslegét, a kegyetlenségek, amelyekről imént beszéltünk, az *in pace*-k, a lezárt szájak, befalazott agyak, oly sok szerencsétlen elme, amely az örökös fogadalmak börtönébe került, a szerzetesi ruha, az eleven lelkek eltemetése. Vegyük figyelembe az egyéni szenvedéseket a szerzetesi leromlások mellett és bárkik vagyunk is, remegni fogunk a csuha és fátyol, az ember által kitalált két halotti lepel láttára.

Mégis némely tekintetben és némely helyeken, a filozófia és haladás ellenére is, a kolostori szellem a tizenkilencedik század derekán is megvan és valami furcsa aszkétai megújulás lepi meg jelenleg a civilizált világot. A megvénült intézményeknek az a makacssága, hogy örökké fennmaradjanak, az avas illatszer csökönységéhez hasonlít, amellyel az hajunkhoz ragaszkodnak, a romlott hálnak ahhoz az igényéhez, hogy együk meg, a gyerekuha ama követeléséhez, hogy felnőttre adják rá és a hullák ama gyengédségéhez, amellyel az élőket megölelni visszatérnének.

Hálátlanok! mondja a ruha, megóvtalak benneteket a rossz időben. Miért nem akartok többé? A tengerből jövök, mondja a hal. Rózsa voltam, mondja az illatszer. Szerettelek benneteket, mondja a hullá. Kiműveltelek benneteket, mondja a zárda.

Csak egy válasz van minderre: Valamikor.

Az elhunyt dolgok végtelen meghosszabbításáról és az embereknek bebalzsamozás által való kormányzásáról ábrándozni a rossz karban levő dogmákat restaurálni, újra megaranyozni a szentek sirládáit, helyreállítani a kolostorokat, újra megáldani az ereklyetartókat, feléleszteni a babonákat, felszítani a fanatizmust, új nyéllel ellátni a szenteltvízhintőket és kardokat, visszaállítani a szerzetességet és militarizmust, hinni a társadalom üdvében, az élősdiek szaporítása útján, rátukmálni a multat a jelenre, mindez különösnek látszik. Pedig ezeknek a teóriáknak is megvannak a maguk teoretikusai. Ezeknek a teoretikusoknak, akik egyébként szellemes emberek, nagyon egyszerű az eljárásuk: olyan vakolattal látják el a multat, amelyet társadalmi rendnek, isteni jognak, erkölcsnek, családnak, az ősök tiszteletének, ősi tekintélynek, szent hagyománynak, törvényességnek, vallásnak neveznek és kikiáltják: - Látjátok! fogjátok ezt, becsületes emberek. - A régiek is ismerték ezt a logikát. A haruspexek gyakorolták. Bekrétáztak egy fekete üszőt és így szóltak: - Fehér! - *Bos cretatus*.

Ami bennünket illet, mi hellyel-közzel tiszteljük és mindenütt kiméljük a multat, hacsak belenyugszik abba, hogy meghalt. Ha élő akar lenni, megtámadjuk és igyekszünk megölni.

Babonák, vakbuzgóság, álszenteskedés, előítéletek, ezek a kisértetek, akármennyire kisértetek is, ragaszkodnak az élethez, még vannak fogaik és körmeik és közelharcban kell leteríteni őket, hadakozni ellenük, még pedig szünet nélkül, mert az emberiség végzete, hogy a kisértetek ellen való örökös küzdelemre van ítélve. Nehéz torkonragadni és legyűrni az árnyékot.

Egy francia kolostor a tizenkilencedik század delelőjén baglyok kollégiuma, amely szembe fordul a világossággal. Egy kolostor, amely még mindig aszkétizmuson kapható rajta az 1789. 1830. és 1848. városának kellő közepén, a Párisban terpeszkedő Róma anakronizmus. Rendes időkben, hogy eloszlassunk és eltüntessünk egy anakronizmust, csak az évszámot kell elolvasztatnunk. De nem élünk rendes időkben.

Harcoljunk.

Harcoljunk, de megkülönböztetéssel. Az igazság sajátja, hogy sohasem szélsőséges. Mi szüksége van arra, hogy tullozzon? Van, amit el kell pusztítani és van, amit egyszerűen meg kell világosítani és nézni. A jóindulatu és komoly vizsgálat, mily erő! Ne vigyük a lángot oda, ahol a világosság is elegendő.

Mínt hogy tehát adva van a tizenkilencedik század, általános tétel gyanánt, minden népnél, Ázsiában épugy, mint Európában, Indiában épugy, mint Törökországban ellene vagyunk az aszkétai szerzetességnek. Aki zárdát mond, az mocsarat mond. Rothadásuk nyilvánvaló, poshadásuk egészségtelen, erjedésük megmérgezi a népeket, szaporodásuk egyiptomi csapás. Csak irtózáttal gondolhatunk azokra az országokra, ahol a fakirok, boncok, szantonok, kalugyerek, marabutok, talapoinok és dervisek férgek gyanánt nyüzsögnek.

Ezek után hátra van még a vallásos kérdés. Ennek a kérdésnek titokzatos, majdnem félelmes oldalai is vannak; hadd nézzünk szemébe.

IV. A zárda az elvek szempontjából

Emberek egyesülnek és közösen laknak. Mily jog erejénél fogva? a társulás jogának erejénél fogva.

Elzárkóznak. Mily jog erejénél fogva? ama jog erejénél fogva, hogy minden ember bezárhatja vagy kinyithatja a maga ajtaját.

Nem mennek el hazulról. Mily jog erejénél fogva? ama jog erejénél fogva, hogy jöhetünk vagy mehetünk, amivel jár az is, hogy otthon maradhatunk.

Ott, odahaza, mit csinálnak?

Halkan beszélnek, lesütik szemeiket, dolgoznak. Lemondanak a világról, a városokról, az érzékiségekről, a gyönyörökről, hiúságokról, büszkeségekről, érdekekről. Durva posztó vagy durva vászonruhában járnak. Egyiküknek sincs semmi tulajdona. Oda belépve az, aki gazdag volt, szegény lesz. Az, akinek van valamije, mindenkinek odaadja. Az, aki az volt, amit nemesembernek, urnak neveznek, egyenlő azzal, aki paraszt volt. Azonos cellája van mindenkinek. Mindnyájuknak ugyanaz a tonzurája, a csuhája, ugyanazt a fekete kenyeret eszik, ugyanazon a szalmán alusznak, ugyanazon a hamun hálnak meg. Ugyanazt a zsákot hordják hátukon, ugyanazt a kötelet kötik derekuk körül. Ha elhatározzák, hogy mezitláb járnak, mindnyájan mezitláb járnak. Herceg is lehet közöttük, ez a herceg ugyanolyan árnyék, mint a többiek. Nincsenek többé címek. A vezetéknevek is eltűntek. Csak keresztneveket viselnek. Mindnyájan a keresztnevek egyformasága alatt görnyednek. Feloszlatták a testi családot és közösségükben megalkották a lelki családot. Nincsenek már más rokonaik, csak mind az emberek. Segítenek a szegényeken, ápolják a betegeket. Megválogatják azokat, akiknek engedelmeskednek. Testvéreket szólítják egymást.

Félbeszakíthat és azt mondhatja valaki: - De hiszen ez az ideális zárda!

Elég, hogy lehetséges zárda és én számot vetek vele.

Ez az oka, hogy az előző könyvben tiszteletteljes hangon beszéltem egy zárdáról. Mellőzve a középkort, mellőzve Ázsiát, fenntartva a történeti és politikai kérdést, tisztán filozófiai szempontból, a harcok polémia szükségén kívül, azzal a feltétellel, hogy a kolostor tökéletesen önkényes legyen és csak egyetértőket foglaljon magában, mindig figyelmes komolysággal és

bizonyos tekintetben hódolattal nézem a kolostori közösséget. Ahol közösség van, ott közmű van, ahol közmű van, ott van a jog. A kolostor az Egyenlőség, Testvériség! jelszó terméke. Ó mily nagy a Szabadság! mily pompás átváltozás! a Szabadság köztársasággá változtatja át a kolostort.

Folytassuk.

De ezek a férfiak, ezek a nők, akik e négy fal mögött laknak, szörcsuhába öltöznek, egyenlők, testvéreknek szólítják egymást; jól van, de csinálnak-e még valamit?

Csinálnak.

Mit?

Az árnyékot nézik, letérdelnek, összeteszik kezeiket.

Mit jelent ez?

V. Az imádság

Imádkoznak.

Kihez?

Istenhez.

Istenhez imádkozni, mit jelent ez a szó?

Van-e valami végtelen rajtunk kívül? Egy, immanens, maradandó, - immanens-e ez a végtelen, szükségképp lényegi, hiszen végtelen és ha anyag nélkül való volna, korlátozva volna, szükségképp értelmes, hiszen végtelen és ha hijával volna az értelemnek, el volna határolva? Felkelti-e bennünk ez a végtelen a lényeg eszméjét, holott sajátmagunknak csak a lét eszméjét bírjuk tulajdonítani? Más szavakkal, nem az abszolút lét-e ez, amelynek mi csak relatív származékai vagyunk?

Ugyanakkor, amikor végtelen van kívülünk, nincs-e bennünk is végtelen? Ez a két végtelen (mily ijesztő kettősség!) nem helyeződik-e egymás fölé? A második végtelen nem valami alattvalója-e az elsőnek? nem tükre, visszfénye, visszhangja-e egy másik örvény koncentrikus örvénye. És a második végtelen is értelmes-e? Gondolkodik-e? szeret-e? akar-e? Ha a két végtelen értelmes, mindegyiküknek van akarata és a felső végtelennek épügy van énje, mint az alsó végtelennek. Az alsó én a lélek, a felső én az Isten.

Gondolat útján érintkezésbe hozni az alsó végtelent a felső végtelennel annyi mint imádkozni.

Ne vonjunk meg semmit az emberi szellemtől; rossz az elnyomás. Meg kell változtatni és át kell alakítani. Az ember némely képessége az Ismeretlen felé irányul; a gondolat, az álmodozás, az ima. Az Ismeretlen óceán. Mi a lelkiismeret? Az Ismeretlen iránytűje. Gondolat, álmodozás, ima, nagy titokzatos kisugárzások. Tiszteljük őket. Hova mennek a lélek e méltóságteljes kisugárzásai? a homályba, vagyis a világosságba.

A demokráciának az a nagysága, hogy semmit sem tagad és hogy semmit sem tagad meg az emberiségtől. Az Ember joga mellett, legalább is mellette van a Lélek joga.

Elnyomni a fanatizmust és tisztelni a végtelent, ez a törvény. Ne szorítkozzunk arra, hogy leborulunk a Teremtés fája alá és szemléljük csillagokkal teli roppant lombjait. Kötelességünk van: dolgozni az emberi lelken, megvédeni a titkot a csodával szemben, imádni a megfog-

hatatlant és elvetni a képtelent, a megmagyarázhatatlan dolgok körül csak a szükségeseket elfogadni, egészségessé tenni a hitet, lefosztani a babonákat a vallásról, a hernyókat Istenről.

VI. Az imádság tökéletes jósága

Ami az imádság módját illeti, mindegyik jó, feltéve, ha őszinte. Fordítsd visszájára könyvedet és légy a végtelenben.

Tudvalevő, hogy van olyan filozófia, amely tagadja a végtelent. Olyan filozófia is van, amelyet pathológikusnak neveznek és amely tagadja a napot; ennek a filozófiának vakság a neve.

Egy hiányzó érzékünket odaállítani az igazság forrása gyanánt, nagy önbizalom a vak részéről.

Azzal a filozófiával szemben, amely Istent látja, ez a tapogatózó filozófia fölényes és leereszkedő kifejezést ölt. Mintha egy vakondok kiáltaná: Sajnálom őket napjuk miatt!

Vannak, mint tudjuk, kiváló és erős atheisták is. Ezek, akiket alapjában véve éppen erejük visz rá az igazságra, nem egészen bizonyosak benne, vajjon atheisták-e és inkább definíció dolga náluk az egész. Mindenesetre, ha nem is hisznek Istenben, az által, hogy nagy szellemek, Isten mellett tesznek bizonyosságot.

Köszöntjük bennük a filozófusokat, ha kérlelhetetlenül el is ítéljük filozófiájukat.

Folytassuk.

Csodálatos a szavakkal való játszás könnyüisége is. Egy északi metafizikai iskola, melyet némileg belepett a köd, azt hitte, hogy forradalmat visz bele az emberi megértésbe az által, ha az Erő szót az Akarat szóval helyettesíti.

Azt mondani: a növény akar, ahelyett, hogy a növény nő, ez valóban termékeny volna, ha még hozzátennők: a mindenség akar. Miért? Mert ez jönne ki belőle: a növény akar, tehát van énje; a mindenség akar, tehát van Isten.

Ami bennünket illet, akik, ez iskolával ellentétben, mitsém vetünk el à priori, a mi szemünkben a növény akarata, amelyet ez az iskola elfogad, kevésbé ismerhető el, mint a mindenség akarata, melyet ez az iskola tagad.

Tagadni a végtelen akaratát, vagyis Istent csak azzal a feltétellel lehetséges, ha a végtelent is tagadjuk. Kimutattuk.

A végtelen tagadása egyenesen a nihilizmusra vezet. Minden „a szellem képzetévé” válik.

A nihilizmussal nem lehet vitatkozni. Mert a logikus nihilista abban is kételkedik, hogy ellenfele létezik, sőt azt sem tudja egész bizonyosan, hogy önmaga is létezik-e.

A maga szempontjából lehetséges, hogy a saját szemében maga is csak „szellemének képzete”.

Csak hogy nem veszi észre, hogy mindazt, amit tagadott, elismeri akkor, amikor azt a szót mondja ki, hogy Szellem.

Végeredményben a gondolatnak semmi útja sem nyílik egy olyan filozófiában, amely mindent az egytagu Nem szócskára vezet vissza.

A Nem szóra csak egy válasz van: Igen.

A nihilizmusnak nincs hordereje.

Nincs semmiség. Nulla nem létezik. Minden valami. Semmisem semmi.

Az ember inkább él állításból, mint kenyérből.

Látni és mutatni, még ez sem elég. A filozófiának eleven erőnek kell lennie; kell, hogy az legyen a törekvése és eredménye, hogy megjavítsa az embert. Sokratesnek kell áthatnia Ádámot, hogy Marcus Aurelius legyen belőle, más szóval, hogy a boldogság emberéből kihozza a bölcsesség emberét. Hogy az Édent Lyceummá változtassa át. A tudománynak erősítő itálnak kell lennie. Élvezni, mily alantas cél és mily gyenge ambíció! Az állat élvez. Gondolkodni, - ez a lélek valódi diadala. Odanyújtani a gondolatot az emberek romjának, elixir alakjában adni nekik Isten ismeretét, párosítani bennük a lelkiismeretet a tudománnyal, igazságosakká tenni őket e titokzatos szembeállítás által, ez az igazi filozófia feladata. Az eszménynek beszíthatónak, ihatónak és ehetőnek kell lennie az emberi szellem számára. Az Eszmény az, amelynek joga van mondani: *Vegyétek, ez az én testem*. A bölcsesség szent egyesülés. Ez alatt a feltétel alatt szűnik meg a tudomány meddő szeretete lenni, hogy az emberi készség egyetlen és uralkodó módja legyen és hogy filozófiából vallássá lépjen elő.

Ne legyen a filozófia egyszerű kiugrás, amely a titok fölé épül, hogy kedvére nézze, csakis azzal az eredménnyel, hogy a kíváncsiságnak használjon.

Más alkalomra halasztjuk gondolatunk kifejtését és csak arra a kijelentésre szorítkozunk, hogy nem értjük meg sem az embert kiindulási pont gyanánt, sem a haladást cél gyanánt e két erő nélkül, amelyek azok rugói: hinni és szeretni.

A haladás a cél; az eszmény a típus.

Mi az eszmény? Isten.

Eszmény, tökéletesség, végtelenség; azonos szavak.

VII. Óvatosan feddjünk

A történelemnek és filozófiának örök feladatai vannak, amelyek egyszersmind egyszerű feladatok is: szemben állni Kaifással, a püspökkel, Drákóval, a bíróval, Trimalchióval, a törvényhozóval, Tiberiusszal, a császárral, ez tiszta és átlátszó dolog és semmi sötétséggel sem jár. De meg kell állapítani és el kell ismerni azt a jogot is, hogy ha hátrányai és visszaélései vannak is, elvonulva éljünk. A cenobitizmus emberi probléma.

Ha a zárdákról, a tévelygés, de egyszersmind az ártatlanság, a fonákság, de jóakarát, tudatlanság, de odaadás, szenvedés, de vértanúság e helyeiről beszélünk, majdnem mindig igent és nemet kell mondanunk.

A zárda ellenmondás. Célja az üdv, eszköze az áldozat. A zárda a legnagyobb önzés, amelynek azonban a legnagyobb önmeztagadás az eredménye.

Lemondani, hogy uralkodjunk, - mintha ez volna a szerzetesség jelszava.

A kolostorban azért szenvednek, hogy élvezzenek. Váltót bocsájtanak ki a halálra. Földi éjszakában számítozzák le a mennyei fényességet. A kolostorban a poklot a Paradicsom örökségének előlege gyanánt fogadják el.

A fátyol vagy csuha felöltése öngyilkosság, amelyet az örökkévalóság fizet meg.

Ugy érezzük, hogy ez a tárgy nem türi meg a gunyolódást. Minden komoly benne, a jó épp úgy, mint a rossz.

Az igaz ember homlokát ráncolja, de sohasem mosolyog gonoszul. Megértjük a düht, de a rosszindulatot nem.

VIII. Hit, törvény

Még néhány szót.

Gáncsoljuk az egyházat, ha cselszövésekkel van teli, megvetjük a földiek után való mohó törekvést, de mindenütt megbecsüljük a gondolkozó embert.

Köszöntjük azt, aki letérdel.

Hit: ez az, amire az embernek szüksége van. Jaj annak, aki semmiben sem hisz!

Nem vagyunk tétlenek, ha gondolatokba merülünk. Van látható és van láthatatlan munka.

A szemlélődés munka, a gondolkodás cselekvés. A keresztbe font karok dolgoznak, az összetett kezek cselekszenek. Az égre vetett pillantás munka.

Thales négy évig mozdulatlan maradt. Megalapította a filozófiát.

A mi szemünkben a cenobiták nem tétlenek és az elvonultak nem naplopók.

A homályban gondolkodni komoly dolog.

Anélkül, hogy gyengitenők azt, amit most mondtunk, azt hisszük, hogy a sir örökös gondolata felel meg az élőknek. E tekintetben a pap és a filozófus egyetértenek: *Meg kell halni*. De a Trappe abbé ugyanazt mondja, mint Horatius.

A sir tudatát némileg belevinni életükbe, - ez a bölcs törvénye és ez az aszkéta törvénye. E tekintetben az aszkéta és a bölcs megegyezik.

Van anyagi növekvés; akarjuk. Erkölcsi nagyság is van; nagyra becsüljük.

A meggondolatlan és elhamarkodott szellemek azt mondják:

- Mire valók ezek a mozdulatlan alakok a rejtély mellett? mire szolgálnak? mit csinálnak?

Sajnos, a bennünket körülvevő és ránk várakozó sötétség közepette, nem tudván, mi lesz velünk a roppant szétszóródáskor, így felelünk: Talán nincs is magasztosabb, mint amit ezek a lelkek cselekszenek. És hozzátesszük: Talán hasznosabb munka sincs.

Szükség van, hogy legyenek, akik mindig imádkoznak azokért, akik sohasem imádkoznak.

Szerintünk az egész kérdés az imádságba vegyülő gondolatok mennyiségében rejlik.

Az imádkozó Leibniz nagy; az imádó Voltaire szép. *Deo erexit Voltaire*.

A vallás mellett vagyunk a vallások ellen.

Azok közül valók vagyunk, akik hiszünk az imádságok hitványságában és az ima magasztosságában.

Egyébként a jelen pillanatban, amelyben élünk és amely szerencsére nem nyomja majd reá a tizenkilencedik századra a maga képét, ebben az órában, amikor annyian járnak lehorgasztott fejjel és kevésbé emelkedett lélekkel, annyi élő közt, akiknek az élvezet a morálja és akiket rövid és torz anyagiságok kötnek le, mindenki tiszteletreméltó a mi szemünkben, aki számüzi magát. A kolostor lemondás. A célját tévesztett áldozat mégis áldozat. Szigorú tévedést választani kötelességnek, ebben is van nagyság.

Magában, ideális szempontból véve és hogy addig forogjunk az igazság körül, míg annak minden oldalát pártatlanul kimerítettük, a kolostornak, kivált az apácázárdának - mert hiszen társadalmunkban a nő szenved a legtöbbet és a kolostor számkivetésében tiltakozás rejlik - az apácázárdának kétségkívül megvan a maga méltósága.

Ez az oly szigorú és komor kolostori élet, amelynek néhány vonását kiemeltük, nem az élet, mert nem a szabadság, nem a sír, mert nem a teljesség, - különös hely, amelyről, akár egy magas hegy gerincéről, egyfelől azt a mélységet látjuk, amelyben vagyunk, másfelől azt, amelyben leszünk; szűk és ködös határ választ el két világot, amelyek azt meg is világítják, el is sötétítik; ahol az élet gyengült sugara elvegyül a halál tétova sugarával; a sír félhomálya ez.

Ami bennünket illet, akik nem hiszünk abban, amit ezek a nők hisznek, de akik, úgy mint ők, a hit által élünk, sohasem nézhettük a gyengéd és vallásos retteget egy neme, némi irigységgel vegyes szájalom nélkül ezeket az odaadó reszkető és bizakodó teremtetéseket, ezeket az alázatos és fenkölt lelkeket, akik magának a rejtélynek szélén mernek élni, várakozva az elzárt világ és a meg nem nyílt ég között, a fényesség felé fordulva, amely nem látható, de boldogan arra a gondolatra, hogy tudják, merre van, a mélységre és ismeretlenre áhítozva, a mozdulatlan sötétségre szegezett szemmel, térdelve, elmerülve, elkábulva, dideregve, némely órákban az örökkévalóság mély lehelletétől félig felemelve.

NYOLCADIK KÖNYV

A temetők befogadják, amit nekik adnak

I. Arról szól, miképpen juthat be az ember a kolostorba

Abban a házban vagyunk, amelybe Jean Valjean, mint Fauchelevent mondotta: „az égből pottyant.”

Átmászott azon a kertfalon, amely a Polonceau-utca sarkát alkotta. Az az angyali himnusz, amelyet az éj csöndjében hallott, az apácák reggeli éneke volt; a homályban látott terem a kápolna; az a tünemény, amelyet a földön elterülve látott, a vezeklő apáca volt; a csörgő, amelynek csörgése annyira meglepte, az a kertészcsörgő, amely Fauchelevent apó térdére volt kötve.

Mikor Cosettet már lefektették, Jean Valjean és Fauchelevent vacsoráztak, egy darab sajtot, egy üveg bort.

Az igazat megvallva, nem aludt sem az egyik, sem a másik.

Jean Valjean, látván, hogy föl van fedezve és Javert a nyomában van, megérezte, hogy ő meg Cosette el vannak veszve, ha visszatérnének Párisba. Miután a rárontott újabb szélroham behajtotta erre a menedékhelyre, Jean Valjean eltökélte, hogy ott marad. Az ő szerencsétlen helyzetében ez a kolostor a legveszedelmesebb, de egyszersmind legbiztosabb hely volt; a legveszedelmesebb azért, mert ha itt találnak rá, minthogy ide férfi nem léphet be, ez valóságos tettenérés lenne, tehát Valjeannak csak egy lépés innen a börtön; de legbiztosabb azért, mert ha mégis rászánják magukat arra, hogy befogadják és lakást adnak neki, vajjon ki keresné őt ezen a helyen? Egy lehetetlen helyen való lakás igazi megmentő.

Fauchelevent csak törte a fejét. Kijelentette önmagának, hogy az egészből semmit sem ért. Hogyan kerülhetett ide Madeleine ur e falak közé? A kolostor falait nem lehet csak úgy átugrani. És hogy került ide a gyermekkel karján? Ki ez a gyermek? Honnan jött ez a kettő? Mióta Fauchelevent a kolostorban volt, semmit sem hallott többé Montreuil-sur-merről és semmit sem tudott arról, hogy mi történt. Madeleine apónak különben olyan tekintete volt, amely kedvét szegi a kérdezőnek; másrészt meg azt mondta magában Fauchelevent: Az ember nem kérdezi ki egy szentet. Madeleine minden tekintélyét megőrizte vele szemben. De Jean Valjean néhány elejtett szavából a kertész azt következtethette hite szerint, hogy Madeleine ur a viszonyok sanyarusága miatt nyilván csődbe került és hitelezői üldözik; vagy pedig, hogy valamely politikai ügybe ártotta magát bele, amiért rejtőzködni kell; amely véleményről egyáltalában nem idegenkedett volna Fauchelevent, aki, mint sok északvidéki parasztunk, lelke mélyén bonapartista érzelmet őrzött meg. Madeleine, rejtőzködve, menedékhelynek tekintette a kolostort s egyszerűen ott akart maradni. De az már érthetetlen volt, amire Fauchelevent mindig visszatért és törte rajta a fejét, hogy Madeleine itt van és hogy azzal a kicsivel van itt. Fauchelevent látta őket, érintette őket és mégis hihetetlennek vette. Az érthetlenség bevonult Fauchelevent rejtekébe. Fauchelevent mindenféle föltevés körül tapogatódzott, de világosan semmi mást sem látott, mint ezt: Madeleine megmentette az életemet. Ez az egy bizonyosság elég volt neki és ez elhatározásra hozta. Azt mondta magában. Most rajtam a sor. És lelkiismerete még hozzátette: Madeleine nem tanakodott annyit, amikor azt tette, hogy bebújt a kocsi alá, hogy onnan kihuzzon. Eltökélte tehát, hogy meg fogja menteni Madeleinet.

Mindamelletts különböző kérdéseket adott föl magának és felelgetett rájuk: - Vajjon az után, amit velem tett, megmentsem-e akkor is, ha tolvaj? Mindegy. És ha gyilkos lenne, akkor is megmentsem? Mindenesetre. És ha szent, akkor is megmentsem? Éppen ugy.

De az már fogas kérdés, hogy tartóztathatja ott a kolostorban. De Fauchelevent nem riadt vissza e szinte ábrándos kísérlettől; ez a szegény picardiai paraszt, akinek nem volt más létrája ragaszkodásán és jóakarátán, meg egy kis ősi parasztfurfangján kívül, ez alkalommal nagylelkű szolgálatot tett, vállalkozott arra, hogy áthatol a kolostor lehetetlenségén és Szent Benedek szabályainak kemény sáncán. Fauchelevent apó olyan öreg ember, aki teljes életében önző volt, akit napjainak fogytával, már semmiféle érdek sem kötött a világhoz, nagyon kedvesnek találta, hogy hálás legyen és látván, hogy erényes cselekedetet kell végbevinni, abba a gondolatba meg is fogódzott, mint az az ember, akinek a haldoklás perceiben egy pohár olyan jó bor akadna a kezeügyébe, aminőt soha életében nem izlelt, most tehát mohón meginná. Meg kell jegyeznünk azt is, hogy az a levegő, amelyet már több év óta szitt be ebben a kolostorban, megsemmisítette egyéniségét s végül arra vitte, hogy szükségét érezze valamely jó cselekedet megtevésének.

Eltökélte tehát magát: hive lesz Madeleinenek.

Ugy jellemeztük, mint szegény picardiai parasztot. A jellemzés igazságos, de tökéletlen. Ennek a történetnek szempontjából, amelyben most vagyunk, hasznos lesz Fauchelevent apóról egy kis életleirást adni. Paraszt volt, de egyszersmind községi irnok is, ami hozzájárult furfangosságának fogósabbá tételéhez és természetességének kiforgatásához. Különböző dolgok miatt kipottyánván foglalkozásából, fuvaros és napszámos lett. De azonkívül, hogy káromkodni, megostorral suhintgatni tudott, amire, ugylátszik, szükségük van a lovaknak, megmaradt voltaképpen irnoknak. Volt némi természetes esze, nem beszélt ugy, hogy gyűjjék-aggyék, beszélgetni is szokott, ami ritkaság ott falun és a többi paraszt azt szokta mondani róla: ugy beszél majdnem, mint egy kalapos ur. Fauchelevent valóban olyanfajta ember volt, aminőt a mult század könnyelmű és szemtelen szótára így jellemez: *félig polgár, félig filkó*. A kastélyokból a kunyhókra ragasztott jelzők pedig így osztályozták volna: *egy kicsit parlagi, egy kicsit városi: bors a sóval*. Fauchelevent, bármennyire viselte is meg a sors és viselte szegény öreg lelkében a meglepettség nyomait, mégis jóindulatu ember volt, ez olyan becses tulajdonság, amely megakadályozza azt, hogy valaki rossz lehessen. Hibái és rossz szokásai, mert hát voltak benne, csak külsőleg látszottak; általában azonban arcvonásai olyanok voltak, hogy a megfigyelőnek alig sikerült azokból ítéletet mondani. Az öreg arcon nem volt semmi azokból a kellemetlen ráncokból, különösen a homlok ránciaiból, amelyek rosszasságot vagy állatiasságot jeleznek.

Reggel, miután nagyon sokat álmodott, Fauchelevent kinyitván szemét, látta, hogy Madeleine ott ül szalmavackán és nézi az alvó Cosettet. Fauchelevent felült és így szólt:

- Mondja csak, most, hogy itt van, hogyan jöhetett be?

Ez a kérdés felriasztotta Jean Valjeant álmodozásából és megértette vele a helyzetet.

A két férfi tanácskozott.

- Először is, - mondta Fauchelevent - azon kezdje, hogy ki ne tegye a lábát ebből a szobából. Se ön, se a kicsike. Ha csak egy lépést tesz a kertbe, elvesztünk.

- Ez igaz.

- Madeleine ur, - folytatta Fauchelevent, ön nagyon jó pillanatban érkezett, azaz hogy azt kell mondanom, nagyon rosszkor. Az egyik apáca ugyanis nagyon beteg. Vagyis ez azt jelenti, hogy nem igen törődnek most velünk. Ugy látszik, meghal. Negyven óráig imádkoznak most érte. Az egész ház talpon van. Ez foglalja el mindnyáját. Az, aki halódik, valóságos szent.

Különben mi itt valamennyien szentek vagyunk. A különbség köztem és köztük csak az, hogy ők azt mondják: cellánk, én pedig azt mondom: fészkelem. Külön imát mondanak a haldoklókért és külön imát azután a meghaltakért. Ma tehát nyugton maradhatunk itt; de a holnapért már nem felelek.

- De hát ez a vityilló, - jegyezte meg Jean Valjean, egészen a falba van építve, valamiféle rom rejti el, aztán itt vannak a nagy fák, az ember nem is látja tőlük a kolostort.

- No, meg hozzátehetem, hogy az apácák soha sem járnak erre.

- Nohát! - Szólt Jean Valjean.

Ebben a szóban a hangsúly azt jelentette: úgy látom, hogy itt elrejtve lehet lakni. Erre a kérdésre nézve válaszolta Fauchelevant.

- De itt vannak a kicsinyek.

- Miféle kicsinyek? - kérdezte Jean Valjean.

Amikor Fauchelevant kinyitotta a száját, hogy megfeleljen a kérdésre, harangkondulás hallatszott.

- Az apáca meghalt; - mondta. - Ez a lélekharang.

És intett Jean Valjeannak, hogy hallgasson.

A harang másodszor is kondult.

- Ez a lélekharang, Madeleine ur. Huszonnégy órán át minden percben meg fog szólalni a harang, mindaddig, amíg a holttestet kiviszik a templomból. Látja, veszedelmes játékban vagyunk. Elég, hogy a szünet alatt ideguruljon egy labda és minden tilalom ellenére ide jöjjenek, hogy itt keressék. Nagy ördögök azok a kis angyalok.

- Kicsodák? - kérdezte Jean Valjean.

- A kicsinyek. Bizonyosan hamar fölfedeznék önt. És kiabálnának: Hé! egy férfi! De ma még nincs veszedelem. Ma nincs szünet. Ma egész nap imádkoznak. Hallja a harangot! Amint mondtam, percenként egy kondítás. Ez a lélekharang.

- Értem, Fauchelevant apó. Vannak a kolostorban növendékek.

És Jean Valjean azt mondta magában:

- Megtaláltam volna, hol neveljék Cosettet.

Fauchelevant kifakadt:

- Istenemre! persze, hogy vannak kis leányok. És azok itt fognak sivalkodni maga miatt! És el fognak szaladni. Hogy egy férfi legyen itt, az olyan ijesztő, mint a dögvész. Látja jól, hogy békót vernek a lábamra, mintha vadállat lennék.

Jean Valjean egyre jobban elmerült gondolataiba. - Ez a kolostor meg fog menteni bennünket; mormogá.

Azután fennhangon mondta:

- Bizony, nehéz dolog itt maradni.

- Nem, válaszolt Fauchelevant, hanem nehéz - kimenni.

Jean Valjean úgy érezte, hogy vére kicsap a szivéből.

- Kimenni!

- Igen, Madeleine ur, mert, hogy visszatérhessen, ki kell innen mennie.

És miután ismét elhangzott egy harangkondulás, így folytatta Fauchelevent:

- Önt nem szabad csak úgy egyszerűen itt találniuk. Honnan jön? Rám nézve az égből pottyanhatott, mert ismerem; de az apácák részére bizony a kapun keresztül kell belépnie.

Egyszerre csak egy másik harangszó csendült meg.

- Ah! - szólt Fauchelevent, összehívják a fogadalmat tett anyákat. Káptalant tartanak. Mindig megtartják a káptalant, ha halottjuk van. Az az apáca napkeltekor halt meg. Napkeltekor hálnak leginkább az emberek. De hát nem mehet ki ön arra, amerre bejött. Nos, meg kell kérdenem önt, merre jött be?

Jean Valjean elsápadt. Megreszketett csak gondolatától is annak, hogy az utcára lépjen. Képzeljék el, hogy egy tigrisekkel telt erdőből kijöve, egy baráti tanács arra kényszerítene önöket, hogy visszamenjenek oda. Jean Valjean azt látta képzeletében, hogy az egész városrészben hemzsegnek a rendőrök, mindenfelé figyelő rendőrök állnak, őrszemek mindenfelé, mindegyik lesi, hogy nyakon csipje, különösen Javert a tér sarkában.

- Lehetetlen! - Szólt. Fauchelevent apó, tudja meg, hogy úgy estem be ide.

- Hiszem, hiszem; felelt Fauchelevent. Nem szükséges, hogy azt nekem mondja. A jó Isten megragadta a kezével, hogy közelebről nézhesse meg, azután leejtette. Csakhogy ő egy férfikolostorba akarta beleejteni, de megtévedt. Lám, megint harangszó. Ez arra való, hogy értesítse a kapust, menjen jelenteni a hatóságnak a halálesetet, hogy ideküldhesse a halottkémeket a halott apáca megvizsgálására. Ez mind a halotti szertartáshoz tartozik. Persze ezek a jó hölgyek nem szeretik az ilyen látogatást. Egy olyan orvosét, aki semmiben sem hisz. Meg aztán az fölemeli a fátyolt. De mennyire sietnek most, hogy értesítsék az orvost! Mi történhetett vajjon? A maga kicsinye még mindig alszik. Mi a neve?

- Cosette.

- Leánya? - Ezt úgy mondta, mintha azt mondaná: nagyapja lehetne.

- Igen.

- Ő könnyen kijuthatna innen. Van egy mellékajtó számomra, amely az udvarra nyílik. Kopogok. A kapus kinyitja. Van egy puttonyom, hátamra teszem, beleültem a kicsikét. Kimegyek. Fauchelevent apó kimegy a puttonyával; ez nagyon egyszerű dolog. Maga pedig mondja meg a kicsikének, hogy maradjon nyugton. Meghuzódik a föld alatt. Amikor pedig kell, elhelyezem egy jó öreg barátnőnél, egy gyümölcsárusnőnél a Chemin-Vert-utcában. Az süket és van neki egy kis ágya. Majd azt kiáltom az öregasszony fülébe, hogy a kicsike unokahugom s tartsa magánál másnapig. Akkor aztán magával térhet vissza. Mert majd kicsinálom, hogy maga bejöhessen. Azt meg kell tenni. De hát most az a kérdés, hogyan tud innen kijutni?

Jean Valjean felkapta fejét.

- Ugy, hogy senki se lásson. Ez az egyetlen eset. Találjon rá módot Fauchelevent apó, hogy én is úgy juthassak ki innen, mint Cosette, a puttony földje alatt.

Fauchelevent balkezevel a fületövét vakargatta, annak jeléül, hogy komoly zavarban van.

Egy harmadik harangszó fölriasztotta.

- Most megy el a halottkémlő orvos. Megnézte a testet és azt mondta: meghalt, jól van. Miután az orvos kiállította a paradicsomba szóló utlevelet, a temetésrendező beküld egy koporsót. Ha az elhunyt anya-apáca akkor az anyák temetik el, ha nővér, akkor a nővérek. Ezután lezárom a

koporsót. Ez kertész mesterségemnek egyik feladata. Mert a kertész sirásó is egyszersmind. A koporsót leteszik a templom alsó részébe, amely összeköttetésben van az utcával, de egy férfi sem léphet be oda a halottkém orvoson kívül. Engem tudniillik, nem vesznek férfi-számba, valamint a halottvivőket sem. Hát ezen a helyen zárom le a koporsót. Azután a halottvivők fölveszik, aztán hajts! így megy az égbe. Hozunk egy ládát, amelyben semmi sincs, aztán beletesznek valamit. Ezt mondják temetésnek. De profundis.

Az ablakon behatolt egy napsugár és megvilágította az alvó Cosette arcát, aki kinyitotta szájacskáját s olyan volt, mint egy napfényt ivó angyal. Jean Valjean rászögezte szemét. Nem is hallotta, mit beszél Fauchelevent.

De ha nem is hallgatják, ez nem ok arra, hogy ő ne beszéljen. A jó öreg kertész tehát nyugodtan folytatta csacsogását:

- A sirt a Vaugirard temetőben ássák. Azt beszélnek, hogy ezt a temetőt megszüntetik. Ez igen régi temető, amely már nem esik a szabályok alá, nem is olyan, mint más temető és ime most már végét járja. Pedig kár érte, mert kényelmes. Van ott egy barátom, a sirásó, Mestienne apó. Az apácáknak előjoguk van ott, vagyis, hogy este vihetik a temetőbe halottjaikat. Külön rendelet van erre a prefekturától. De hát mi nem történik egy nap alatt! Crucifixion anyja meghalt, Madeleine apó pedig...

- El van temetve; - mondta rá Jean Valjean szomorúan mosolyogva.

Fauchelevent visszavágott:

- A mindenét! Ha itt lenne állandóan, fölérne az a valóságos eltemetettséggel.

Negyedszer is megszólalt a harang. Fauchelevent hamar lekasztotta a szegről a csörgősövet és térdére csatolta.

- Ez most nekem szól. A fejedelemasszony hivat. Jól van, csak felcsatolom a csörgőimet. Madeleine ur, el ne mozduljon innen, várjon meg. Ha éhes, hát van ott kenyér, sajt, bor.

És kiment a vityillóból, dörögve: megyünk, megyünk!

Jean Valjean látta, hogy sietve megy át a kerten, oly gyorsan, mint azt hibás lába engedte, nézegette folyton a dinnyeágyakat.

Alig tiz perc múlva Fauchelevent apó, akinek csörgői menetközben megriasztották az apácákat, kopogtatott egy kis ajtón, amire egy nyájas hang felelt: Soha, soha! Vagyis azt jelentette: Lépj be!

Ez az ajtó abba a kis társalgószobába nyílt, amelyet a kertész számára tartottak fenn, ha szükség volt szolgálatára. Ez a szoba összeköttetésben állt a káptalani gyűlésteremmel. A fejedelemasszony, aki a szobában levő egyetlen széken ült, már várta Fauchelevent apót.

II. Fauchelevent nehéz körülmények közt

Bizonyos válságos alkalmakkor bizonyos jellemek és bizonyos foglalkozású emberek különösen izgatottak és komolyak szoktak lenni, kiváltképen a papok és apácák. Amikor Fauchelevent belépett a szobába, az elfogultságnak ez a kettős alakja kifejezésre jutott a fejedelemasszony arcán, aki nem vala más, mint a kedves és tudós Blemeur kisasszony, Innocente anyja, aki rendesen vidám szokott lenni.

A kertész félénken üdvözölte a fejedelemasszonyt és megállt a küszöbön. A fejedelemasszony, olvasóját szemelgetve, fölvetette szemét és így szólt:

- Ah, maga az Fauvent apó!

A kolostorban megszokták ezt a névkurtitást.

Fauchelevent megismételte üdvözlését.

- Fauvent apó, hivattam.

- Itt vagyok, tisztelendő anya.

- Beszélnem kell önnel.

- Nekem pedig, - felelt Fauchelevent bizonyos belső félelemmel párosult merészséggel, - mondani valóm van tisztelendő anyámnak.

A fejedelemasszony ránézett.

- Ah! Maga közölni akar velem valamit?

- Kérésem volna.

- Nos, beszéljen.

A jámbor Fauchelevent egykori községi irnok, azok közé a parasztok közé tartozott, akik tudnak nagyképet vágni. Bizonyos ügyes tudatlanságnak nagy ereje van; valami kihívó van benne, ami megkapja az embert. Már több, mint két éve volt a kolostornak lakója Fauchelevent és megállta helyét. Mindig egyedül járkálván a kertjében, nem volt egyéb dolga, mint az, hogy kíváncsiskodjék. Abban a távolságban, amelyben a fátyolozott nők jöttek-mentek, nem látott mást, mint árnyékok mozgását. Átható figyelésének erejével annyira jutott, hogy betekinthesett ezeknek a ködalakoknak belsejébe. Ezek a holtak élők voltak számára. Olyan formán járt, mint a süket, akinek megélesedik a látása, vagy a vak, akinek megerősödik a hallása. Hozzászózott, hogy megértette a különböző harangozások jelentését és az a titokzatos és hallgatag kolostor már éppen nem volt rejtélyes neki; ez a szfinx minden titkot belecsacsogott a fülébe. Fauchelevent mindent tudott. Ez volt az ő művészete. Az egész kolostor bambának tartotta őt. Nagy érdemül nézte vallásosságát. A beöltözött apácák nagy tiszteletben tartották. Különös egy néma ő. És Fauchelevent bizalmat keltett bennük. És amellet nagyon rendesen viselkedett. Sohasem ment ki máskor, mint amikor szükségessé tette azt a gyümölcsös, vagy a zöldséges kert dolga. Ezt az illedelmes viseletet nagyon megbecsülték. De két embert mégis rá tudott birni a fecsegésre; a kolostorban a kapust, úgy hogy a társalgónak minden eseményét megtudta, a temetőben pedig a sirásót, és így megismerte a temetésnek minden részletét; így tehát az apácák házában kettős világosságot szerzett, egyet az életről, egyet a halálról. De egyikkel sem élt vissza. A kolostor ragaszkodott hozzá. Öreg is, sánta is, soha sem iszik, talán egy kissé süket is, - micsoda előnyök! Bizony nehéz lenne pótolni.

A jámbor ember, abban a biztos tudatban, hogy becsülésben áll, a fejedelemasszonnal szemben bizonyos falusi szószátyárságot engedett meg magának. Hosszan beszélt koráról, betegségéről, hogy az évek terhét most már kétszeresen érzi, a munka egyre halmozódik, a kert igen nagy, több éjet is kell átvirrasztania, így például a múlt éjszakát, mert például szalmával kellett betakarnia a dinnyeágyakat a holdvilág miatt, végül pedig a következőkre lyukadt ki: van neki egy öccse (a fejedelemasszony megmozdult), egy jóval fiatalabb öccse (a fejedelemasszony újabb mozdulata, de határozott mozdulat), - hogyha akarná, ez az öccse vele lakhatnék és segítene neki, mert kitűnő kertész és a kolostor nagyon használhatná, talán még jobban szolgálatára lehetne, mint ő maga; no meg különben, ha egyáltalában nem engednék, hogy az

öccsét odavegye, akkor ő már nem bírná meg törekeny voltával a munkát és bármennyire fájlalna is, de kénytelen lenne elmenni innen, - aztán meg öccsének van egy kis leánya, akit magával hozna, de akit ebben a házban Istennek nevelhetnének és ki tudja? egy napon talán apáca lenne.

Amikor befejezte beszédét, a fejedelemasszony végig siklatván az olvasót ujjai között, így szólt:

- Tudna estig egy erős vasdorongot szerezni?
- Mire?
- Emelőnek.
- Igen is, tisztelendő anya; - felelt Fauchelevant.

A fejedelemasszony, anélkül, hogy többet szólt volna, fölkel, bement a szomszéd helyiségbe, ahol az apácák káptalana összegyűlt. Fauchelevant magára maradt.

III. Innocente anya

Körülbelül negyedóra telt el. A fejedelemasszony visszatért és megint leült a székre.

A két beszélgető nagyon elfogultnak látszott. Igyekszünk lehetőleg hiven leírni párbeszédüket.

- Fauvent apó?
- Tisztelendő anya?
- Ismeri a kápolnát?
- Van ott egy kis fülkém, ahol a misét meg az imákat hallgatom.
- És volt benn dolga végett a kórusban?
- Kétszer vagy háromszor.
- Arról van szó, hogy ott föl kell emelni egy követ.
- Nehéz?
- Az a nagy kőlap, amely az oltár előtt van.
- Amelyik elzárja a kriptát?
- Igen.
- Ez bizony olyan feladat, amelyre két ember lenne jó.
- Segíteni fog Ascension anya, aki olyan erős, mint egy férfi.
- A nő sohasem férfi.
- Pedig mi nem adhatunk más segítséget, mint egy nőt. Mindenki tegye meg azt, amit tehet. Mivel don Mabillon négyszáztizenhét fejezetet ad Szent Bernátból, Merlonus Horstius ellenben csak háromszázhatvanhetet, azért még nem becsmérlem Merlonus Horstiust.
- Én sem.
- Érdem az, hogy mindenki erejéhez mérten dolgozzék. A kolostor nem ácsszerű.
- De egy nő még sem annyi, mint egy férfi. Az én öcsém pedig erős ember.

- Aztán lesz magának emelőrudja.
- Minden kapuhoz külön kulcs kell.
- Van karika is a kövön.
- Abba dugom bele az emelőrudat.
- A kőlapot meg lehet fordítani.
- Jól van, tisztelendő anya. Ki fogom nyitni a kriptát.
- És jelen lesz négy éneklő apáca.
- És ha nyitva lesz a kriptá?
- Akkor majd megint be kell zárni.
- Ez minden?
- Nem.
- Tessék hát megadni a parancsot, tisztelendő anyám.
- Fauvent, ugy-e bizik bennünk?
- Azért vagyok itt, hogy mindent megtegyek.
- És mindenről hallgasson.
- Igen is, tisztelendő anyám.
- Ha a kriptá nyitva lesz...
- Megint bezárom.
- De előbb...
- Mit kell tenni, tisztelendő anyám?
- Le kell oda vinni valamit.

Egy kis csönd állt be. A fejedelemasszony, miután egy kis vonaglás suhant át az alsó ajkán, ami habozásra vallott, ismét megszólalt:

- Fauvent apó?
- Tisztelendő anya?
- Maga tudja, hogy ma reggel meghalt egy apácatársunk.
- Nem.
- Hát nem hallotta a harangszót?
- Ott a kert végében nem igen hallani.
- Valóban?
- Azaz, hogy alig tudom megkülönböztetni azt a harangszót is, amely nekem szól.
- Ma hajnalban halt meg.
- No meg reggel nem én felém fujt a szél.
- Crucifixion anya halt meg. A boldog!

A fejedelemasszony elhallgatott, egy pillanatra megrándult a szája, mintha némán imádkoznék, azután folytatta:

- Három évvel ezelőtt csupán Crucifixion imájára megtért egy jansenista nő, Béthune asszony, az igaz hitvallásra.
- Ah igen, most már emlékszem, hallottam a lélekharangot.
- Az anyák levitték a templomba, a halottas terembe.
- Tudom.
- Más férfi, mint maga, nem léphet be arra a helyre. Vigyázzon jól! Szép lenne, ha egy más férfi belépne abba a halottas terembe!
- Eszeágában sincs.
- Mit mond?
- Eszeágában sincs.
- Mit akar mondani?
- Csak mondom.
- Mi az, ami eszeágában sincs.
- Nem azt mondom, mi az, csak azt, hogy eszeágában sincs.
- Nem értem magát. Miért mondja, hogy eszeágában sincs.
- Csak azért, hogy ugyanazt mondjam, amit tisztelendő anyám.
- De én nem mondtam azt, hogy eszeágában sincs.
- Az igaz, hogy nem mondta, de én azért mondtam, hogy ugyanugy beszéljek, mint tisztelendő anyám.

Kilencet ütött az óra.

- Reggel kilenc órakor és minden órában legyen áldott a legfölségesebb Oltáriszenség; - mondotta a fejedelemasszony.
- Amen, - mondta rá Fauchelevant.

Az óra éppen jókor ütött. Ketté vágta az eszeágabansincs-et. Lehet, hogy nélküle soha sem keveredtek volna ki belőle Fauchelevant és a fejedelemasszony.

Fauchelevant megtörölte homlokát.

A fejedelemasszony megint valami imát mormogott magában, azután így szólt:

- Crucifixion anya életében több megtérést eszközölt; halála után csodákat fog tenni.
- Fog tenni! - felelt Fauchelevant toppantván, eltökélve, hogy többé nem keveredik ellenmondásba.
- Fauvent apó, a mi testületünkre áldás volt Crucifixion anya. Természetes, hogy nem mindenkinek van megadva az, hogy úgy haljon meg, mint Berulle biboros, mise közben és úgy lehelhesse ki lelkét Isten felé, e szavakat mondván: Hanc igitur oblationem. De nem remélve ekkora boldogságot, Crucifixion anya valóban drága halállal mult ki. Az utolsó percig eszén volt. Előbb velünk beszélt, azután az angyalokkal. Közölte velünk végső akaratát. Ha magának erősebb lenne a hite és ott lett volna a cellájában, bizonyosan meggyógyította volna lábát az

ujjának érintésével. Mosolygott. Éreztük, hogy fölemelkedik az Istenhez. Benne volt a Paradicsom abban a halálban.

Fauchelevant azt hitte, hogy ez a befejezés is ima, tehát rámondta:

- Amen.

- Fauchelevant apó, meg kell azt tennünk, amit a halottak akarnak.

A fejedelemszony lebecsátott pár szemet az olvasóján. Fauchelevant pedig hallgatott ezalatt. Majd így folytatta az apácafőnöknő:

- Ebben a kérdésben több a mi Urunkért dolgozó pappal beszéltem, akik igazán papi életet élnek és csodálatos gyümölcsöt termelnek munkájuknak.

- Tisztelendő anyám, itt sokkal jobban hallani a lélekharangot, mint a kertben.

- Ez nem is halott már, hanem szent.

- Mint ön tisztelendő anyja.

- Már husz év óta mindig koporsójában hált, erre külön engedélyt adott neki Szentatyánk, VII. Pius.

- Az, aki megkoronázta a császárt a Buonapartet.

Olyan ügyes embertől, mint Fauchelevant, ez a visszaemlékezés nagyon nem volt helyén, de szerencsére a fejedelemszony nem hallotta, annyira el volt merülve gondolataiba, hanem tovább beszélt.

- Fauvent apó?

- Tisztelendő anyám?

- Szent Diodór kappadóciai érsek azt akarta, hogy csak ezt az egy szót írják koporsójára: *Acarus*, ami földigilisztát jelent. Megtették. Igaz?

- Igen, tisztelendő anyám.

- A boldog Mezzolano, aquilai apát azt akarta, hogy az akasztófa alá temessék; megtették.

- Igaz.

- Szent Terencius, a Tiberis torkolatánál levő kikötő püspöke azt kérte, hogy sírkövére azt a jelet véssék, amelyet az apagyilkosok sírjára szoktak tenni, azt remélve, hogy az arra menők majd leköpi sírját. Ez meg is történt. Engedelmeskedni kell a halottaknak.

- Hát legyen.

- A francia, roche-abaillei születésű Guidonis Bernát holttestét, a kasztíliai király tiltakozása ellenére, úgy, amint akarta, a limogesi dominikánusok templomába vitték, jöllehet Guidonis Bernát a spanyolországi Tuyban volt püspök. Lehet ez ellen valamit mondani?

- Bizony nem, tisztelendő anyám.

- A tényt megerősítette Plantavit de la Fosse.

Ismét néhány olvasószem pergett le csöndesen. A fejedelemszony folytatta:

- Fauvent apó, Crucifixion anyát abban a koporsóban temetik el, amelyben husz év óta hált.

- Helyes.

- Ez csak alvásának folytatása.

- Tehát abba a koporsóba kell bezárnom?
 - Igen.
 - És meghagyjuk amellet a diszkoporsót is?
 - Meghagyjuk.
 - Rendelkezésére állok a tisztelendő testületnek.
 - A négy énekes apáca segítségére lesz.
 - A koporsó bezárására? Nincs szükség rájuk.
 - Nem arra, hanem hogy levigyék.
 - Hová?
 - A kriptába.
 - Milyen kriptába?
 - Az oltár alá.
- Fauchelevant megrázkódott.
- Az oltár alatt levő kriptába!
 - Oda.
 - De...
 - Ott lesz az emelőrud.
 - Igen, de...
 - Fölemelheti a követ az emelőruddal a karika segítségével.
 - De...
 - Engedelmeskedni kell a halottaknak. A kápolna oltára alatt levő kriptá nem szenteletlen föld; ugyanott marad a halott, ahol életében imádkozott; ez volt végső akarata Crucifixion anyának. Erre kért bennünket, illetőleg parancsolta nekünk.
 - De hiszen az tilos.
 - Az emberek tiltják, de Isten rendeli.
 - De hogyha megtudják!
 - Bizunk magában.
 - Az igaz, hogy én kődarab vagyok a maguk falából.
 - A káptalan együtt van. Az anyák, akiket tanácskozásra hívtam, azt határozták, hogy Crucifixion anyát, végakarata szerint, a saját koporsójában az oltár alá kell temetni. Gondolja csak meg Fauvent, hogyha itt csodák történnek, mind Isten csodája lesz az az egész testület javára! A csodák a sirokból támadnak.
 - Igen, tisztelendő anya, de ha az egészségügyi felügyelő...
 - II. Szent Benedek a temetés dolgában ellenezte Pogonatosz Konstantin császárnak.
 - De hát a rendőrbiztos...

- Constans császár uralma alatt a Franciaországba tört hét német király egyike, Khonodmer határozottan elismerte a szerzeteseknek azt a jogát, hogy vallásuk szerint temetkezessenek, azaz az oltár alá.

- De a rendőrbiztos...

- A világ semmi a kereszttel szemben. Márton, a karthauziak tizenegyedik generálisa kiadta a jelszót: Stat crux dum volvitur orbis. (A kereszt áll, míg a világ forog).

- Amen; - mondta rá Fauchelevent, - akit nem zavart meg sohasem az, ha latin idézetet hallott.

A kihallgatás mindig elég már annak, aki sokáig hallgatott. Egy napon Gymnastoras rétor, kiszabadulván a börtönből, ahol sok dilemmát és következtetést szedett a bögyébe, megállt a legelső fa előtt és szónoklatot intézett hozzá, nagy erőlködést fejtve ki, hogy meggyőzze. A fejedelemasszony, aki különben már hozzászólt a hallgatáshoz, most már megsokalta azt és fölkelte a valósággal ömlő bőbeszédűséggel kiáltotta:

- Jobbról velem van Benedek, balról Bernát. Ki az a Bernát? Az első clairvauxi apát. A burgundi Fontanes áldott hely azért, mert őt szülhette. Atyját Técelinnek, anyját Alèthenek hívták. Cîteauxban kezdte, hogy Clairvauxban végezze; apátnak avatta champeauxi Vilmos, a chalon-sur-saônei püspök; hétszáz növendéke volt és százhatvan monostort alapított; levette Abelardot a sensi zsinaton 1140-ben, valamint vele Pierre de Bruys és Henry, a tanítványa, valamint hiveinek egész sora, akiket apostoloskodóknak neveztek; megszegyenítette Bresciai Arnoldot, legázolta Raoul barátot, a zsidók megölőjét, uralkodott 1148-ban a reimsi zsinaton, elítélte Porée Gilbertet, a poitiersi püspököt, elítélte Éon de l'Étoilet, kiegyenlítette a hercegek viszályát, felvilágosította az ifju Lajos királyt, tanácsadója volt III. Eugen pápának, hirdette a keresztesháborút, kétszázötven csodát tett életében, egyszer egy napon harminckilencet. Ki az a Benedek? Monte Cassino patriarchája; ő a második alapítója a kolostori szentéletnek, a Nyugat Bazilja. Az ő rendje negyven pópát, kétszáz biborost, ötven patriarchát, hatszáz érseket, négyezerhatszáz püspököt, négy császárt, negyvenegy királynét, háromezerhatszáz kanonizált szentet adott és tizennégy század óta él. Az egyik oldalon Szent Bernát, a másikon az egészségügyi felügyelő! Az egyik oldalon Szent Benedek, a másikon az utcafelügyelő! Az állam, az utca, a temetkezési vállalat, a szabályok, a közigazgatás, - vajjon ismerjük mi ezeket? Minden ember méltatlankodnék, ha látná, hogy bánnak velünk. Hát már arra sincs jogunk, hogy hamvainkat adjuk oda Jézus Krisztusnak? A maguk egészségügye a forradalom találmánya. Az Istent alárendelni a rendőrbiztosnak: ez a mi századunk. Csönd, Fauvent!

Fauchelevent nem igen érezte magát jól e szóözön alatt. A fejedelemasszony folytatta:

- Senki sem kételkedhet abban, hogy a kolostornak joga van a temetésre. Csak a fanatikusok és tévelygők tagadják azt. Borzasztó eszmezavarok közt élünk. Nem tudják azt, amit tudni kellene és azt tudják, amit nem kellene tudni. Durvák és vallástalanok az emberek. Vannak korunkban olyan emberek, akik nem tudnak különbséget tenni Szent Bernát a nagy szent és „a szegény katolikusok” Bernátja között, aki bizonyára szintén jó pap volt és a tizenharmadik században élt. Mások káromolják Jézus Krisztus keresztjét, összehasonlítva XVI. Lajos vérpádjával. XVI. Lajos csak egy király volt. Tekintsünk az Istenre! Ma már nincs különbség az igazságosság és az igazágtalanság közt. Voltaire nevét ismerik, de busi Cézár nevét nem. Pedig busi Cézár boldog, Voltaire pedig boldogtalan. A legutóbbi érsek, Perigord biboros azt sem tudta, hogy Bérulle után Goudran Károly következett, Goudranra pedig Bourgoin Ferenc, Bourgoinra Senault János Ferenc és a Szent Márta papja Senault után. Caton atya nevét mégis ismerik, de nem azért, mert egyike volt annak a háromnak, akik az oratoriánusok szerzetét alapították, hanem mert a hugenotta IV. Henrik káromlásának tárgya volt. Szalézi Szent Ferencről, aki mindenkinek kedves a világon, annyit tudnak, hogy csalt a játékban. És folyton

támadják a vallást. És miért? Mert vannak rossz papok is, mert Sagittaire, a gapi püspök testvére volt Salonenak, az embruni püspöknek és mindketten pénzvágyók voltak. Mit tesz ez? Meggátolja ez toursi Mártont, hogy szent legyen és odaadja köpönyegének felét a szegénynek? Üldözik a szenteket. Lehunyják a szemüket az igazság előtt. Szokássá vált a sötétség. A vak vadállatok a legkegyetlenebb vadállatok. Senki sem gondol a pokolra, hogy jól cselekedjék. Oh az a gonosz nép! A Király nevében helyett ma a Forradalom nevében uralkodik. Ma már nem tudják, mivel tartoznak sem az élőknek, sem a halottaknak. Már az is tilos, hogy szent módon haljon meg valaki. A temetés polgári ügy. Ez borzasztó. II. Szent Leo külön két levelet irt, egyet Notarius Péternek, a másikat a vizigótok királyának, hogy ami a halottak ügyét illeti, megcáfolja és visszautasítsa az exarcha és a császár felsőbbségét. Gautier châlonsi püspök ebben a tekintetben szembehelyezkedett Otho burgundi herceggel. A régi hatóság egyetértett velünk. Hajdan a káptalanban még a világi dolgokhoz is hozzászólhattunk. Citeaux abbé, a rend generálisa a burgundi parlament tanácsosa volt. Halottainkkal azt tettünk, amit mi akartunk. Vajjon magának Szent Benedeknek holtteste nincs-e Franciaországban a fleuryi apátságban, amelynek a neve is Saint-Benoit-sur-Loire, jóllehet Olaszországban a Monte-Cassinon halt meg, az 543-ik esztendőben, március 21-én? Mindez tagadhatatlan. Irtózom a zsoldárosoktól, gyűlölöm az eretnekeket, de még jobban gyűlölném azokat, akik ebben ellenmondának nekem. Csak olvassa az ember Arnoul Wiont, Bucelint, Trithemuart, Maurolicust és don Luc d'Acheryt.

A fejedelemszony hosszú lélegzetet vett, azután odafordult Fauchelevanthez.

- Fauvent apó, megmondtam?

- Megmondta, tisztelendő anyám.

- Hát számíthatok magára?

- Engedelmeskedni fogok.

- Jól van.

- Alázatos szolgálja vagyok a kolostornak.

- Rendszerben van. Tehát bezárja a koporsót. A nővérek leviszik a kápolnába. Elmondják a halotti imákat. Azután visszatérnek a kolostorba. Tizenegy óra és éjfél közt maga elhozza a vasrudat. Minden a legnagyobb titokban fog történni. Nem lesz más a kápolnában, csak a négy énekes anyapáca; Ascension anyja, meg maga.

- És az a nővér, aki az ajtónál áll.

- Az nem fog megfordulni.

- De hallani fog.

- Nem fog odahallgatni. Egyébiránt, amit a kolostor tud, azt nem tudja a külső világ.

Kis szünet múlva a fejedelemszony folytatta:

- Leveszi magáról a csörgőket. Az ajtónál álló nővérnek nem kell tudnia, hogy maga is ott van.

- Tisztelendő anyám!

- Mi az, Fauvent apó?

- Itt járt már a halottkém-orvos?

- Ma négy órakor volt itt. Megtörtént az a harangozás, amely az orvos hívását jelenti. De hát nem hall maga semmiféle harangozást?

- Én csak a magam jelére figyeltem.
 - Jól van, jól, Fauvent apó.
 - Tisztelendő anyám, legalább is hat láb hosszú emelőre lesz szükség.
 - Honnan veszi?
 - Oh, van elég vasrostély, van elég vasdorong. Van egész halom vasam a kert végében.
 - Tehát ne felejtse: legalább háromnegyedórával éjfél előtt.
 - Tisztelendő anyám!
 - Mi az még?
 - Ha valaha még akadna ilyesféle munka, az én öcsém igen erős ember. Valóságos török.
 - Végezze a dolgát oly hamar, ahogy lehet.
 - Én nem nagyon siethetek vele. Beteges, erőtlen vagyok; azért kellene segítség. Sántitok is.
 - A sántaság nem hiba, talán még áldás is. II. Henrik császárnak, aki legyőzte Gergely ellenpápát és visszahelyezte VIII. Benedeket, két mellékneve volt: a Szent és a Sánta.
 - Mind a kettő nagyon jó; - dörmögött Fauchelevant, aki különben egy kissé nagyot is hallott.
 - Fauvent apó, azt hiszem, körülbelül egy órát kell rászáni. Ez nem nagyon sok. Legyen hát tizenegyor a főoltárnál a vasdoronggal. A halotti ima éjfélkor kezdődik. Egy jó negyedórával előbb már mindennel végeznie kell.
 - Mindent elkövetek, hogy megmutassam a kolostornak buzgóságomat. Megmondtam. Bezárom a koporsót. Pontban tizenegy órakor ott leszek a kápolnában. Ott lesznek az éneklő nővérek és Ascension anyja is ott lesz. Két férfi mindenesetre többet érne. De hát mindegy. Meglesz az emelőrudam. Kinyitjuk a kriptát, leviszük a koporsót, azután megint bezárjuk a kriptát. Nem lesz annak semmi nyoma. A kormány semmit sem sejt róla. Így tehát minden rendben lesz, tisztelendő anyám?
 - Nem.
 - Hát még mit kell tenni?
 - Ott van még az üres koporsó.
- Fauchelevant egy kis szünetet tartott és gondolkozott. A fejedelemasszony is gondolkozott.
- Mit csinálunk azzal a koporsóval, Fauvent apó?
 - Hát beletesszük a földbe.
 - Üresen?
- Ismét egy kis szünet. Fauchelevant balkezével oly módon legyintett, mint ahogy az ember valamely nyugtalanító kérdést hárit el magától.
- Tisztelendő anyám, én zárom le azt a koporsót a templom halottaskamrájában és senki sem léphet oda be, mint csak én, azután betakarom a koporsót a lepelletel.
 - Igen ám, de a halottvivők, akik a kocsira teszik, meg aztán a sirba eresztik, megérik, hogy semmi sincs benne.
 - Ah, az ö...! - kiáltott Fauchelevant.

A fejedelemszony keresztet vetett magára és rászögezte szemét a kertészre. Ugyanis az ördög szó a torkán akadt.

De sietett az öreg valami kibuvót javasolni, hogy így elfeledtesse a káromkodást.

- Tisztelendő anyám, tesztek majd földet a koporsóba. Olyan lesz a sulya, mintha feküdnék benn valaki.

- Igaza van. A föld különben is ugyanaz, ami az ember. Így tehát végez az üres koporsóval is?

- Mindent elvégzek.

A fejedelemszony eddig borongós és aggodalmas arca egyszerre földerült. Intett a kertésznek, olyan mozdulattal amellyel a felsőbb bocsátja el alantasát. Amikor kiment, nyájas hangon mondta az öregnek:

- Fauvent apó, meg vagyok elégedve magával. Holnap a temetés után hozza be az öccsét, az meg hozza magával a kis leányát.

IV. Jean Valjeanon meglátszik, hogy Austin Castillejét olvasta

A sántának járása olyan, mint a félszeműnek kacsintása, nem ér gyorsan célhoz. És azonkívül Fauchelevent meg is volt illetődve. Majdnem negyedóraig tartott, míg visszaért kerti lakához. Cosette már fölébredt, Jean Valjean a tűz mellett ült. Amikor Fauchelevent belépett, Jean Valjean rámutatott a kertész kosarára, amely oda volt támasztva a falhoz és így szólt:

- Hallgass rám, kis Cosettem. Nekünk el kell mennünk ebből a házból, de azután visszajövünk és jó dolgunk lesz. Ez a jó ember a hátán visz ki innen. Te majd egy hölgnél vársz rám. Ott majd fölkereslek. Mindenekfölött pedig, ha nem akarod, hogy Thénardier magával vigyen, akkor engedelmessédjél és ne szólj semmit!

Cosette komoly arccal bólintott.

Amikor Fauchelevent betaszította az ajtót, Jean Valjean megfordult.

- Nos?

- Minden rendben van és semmi sincs; - felelt Fauchelevent. - Megvan az engedélyem, hogy bevezessem ide; de mielőtt bejöhetne, ki is kell mennie. Ez zavarja meg a dolgot. A kicsire nézve nagyon könnyű az.

- Kiviszi?

- Fog hallgatni?

- Felelek érte.

- De maga, Madeleine apó!

De egy pillanatnyi aggóskodó szünet után Fauchelevent fölkiáltott:

- De hát menjen ki arra, amerre bejött.

Jean Valjean, mint az előbbi alkalommal, csak azt felelte:

- Lehetetlen.

Fauchelevent, inkább magában mormogva, mint Jean Valjeannak felelve, dödögött:

- Más dolog háborgat. Azt mondtam, földet tesztek bele. De azt gondolom, hogy a föld a holttest helyett mégsem megy; nem ugyanolyan sulyu, meg azután el is csuszik, mozog. Azok az emberek meg fogják érezni. Értse meg, Madeleine apó, hogy észreveszi azt a hatóság.

Jean Valjean rámeresztette a szemét, azt hitte, az öreg félrebeszél.

Fauchelevant tovább beszélt:

- Hogy az ör...dögbe akar innen kimenni? És ezt meg kell tenni holnapig. Mert holnap bevezetem. A fejedelemasszony várja.

Ezután megmagyarázta Jean Valjeannak, hogy ez viszonzás azért a szolgálatért amelyet ő, Fauchelevant tesz a testületnek. Hogy ő részt vesz a temetés munkájában, ő zárja be a koporsót és segít a sirásónak. Hogy a ma reggel elhunyt apáca azt kérte, temessék el abban a koporsóban, amelyet ágy gyanánt használt és tegyék le a kápolna oltára alatt lévő sírboltba. Ezt ugyan tiltja a rendőri szabályzat, de hát ez az apáca olyan halott, akitől semmit sem szabad megtagadni. És a fejedelemasszony meg az apácák végre akarják hajtani a megboldogultnak akaratát. Annál rosszabb a kormányzatra nézve. Ő majd bezárja a koporsót, azután fölemeli a követ a kápolnában, leviszi a halottat a kriptába. Ezért aztán köszönetül a fejedelemasszony hajlandó befogadni az ő öccsét kertésznek, kis leányát pedig fölveszi a nevelőbe. Az öccse tudniillik Madeleine ur lesz, az unokahuga pedig Cosette. A fejedelemasszony azt mondta neki, hozza el az öccsét másnap este, miután a temetőben is végetért az ál-temetés. És hogy van még egy nehézség: az üres koporsó.

- Mi az az üres koporsó? - kérdezte Jean Valjean.

Fauchelevant így felelt:

- A hatósági koporsó.

- Miféle koporsó? Miféle hatóság?

- Az apáca meghal. Eljön a hatósági orvos és kijelenti, hogy egy apáca meghalt. A hatóság küld egy koporsót. Másnap aztán elküldenek egy halottaskocsit és halottvivőket, hogy azok vigyék a halottat a temetőbe. A halottvivők majd fölveszik a koporsót és nem lesz benne semmi.

- Tegyen bele valamit.

- Egy más halottat? Nincs nekem.

- Nem.

- Hát mit?

- Egy élő.

- Egy elevent?

- Hát engem; - mondta Jean Valjean.

Fauchelevant, aki már ült, úgy felugrott, mint a bomba.

- Önt?

- Miért ne?

Jean Valjean arcán olyan ritka mosoly jelent meg, mint egy fénysugár a téli égen.

- Emlékszik, Fauchelevant, hogy azt mondta: Crucifixion anya meghalt, én meg azt mondtam rá: Madeleine apó pedig el van temetve. Hát így lesz.

- Ah, ön tréfál. Nem beszélhet komolyan.

- De nagyon is komolyan. Innen el kell menni, az bizonyos.
- Kétségkívül.
- Azt mondtam magának, keressen az én számomra is valami kosarat és takarót.
- No és?
- Hát az a kosár fenyőfából lesz, a takaró pedig a fekete lepel.
- Először is az a lepel fehér. Az apácákat fehérben temetik.
- Hát legyen fehér lepel.
- Maga nem olyan ember, mint más, Madeleine apó.

Az ilyen elképzelésre, ami nem lehet más, mint a börtönben ülők vad és vakmerő kitalálása, a kolostor nyugalmas csöndjében és aprólékos életkörülményei közt élő Fauchelevent olyan bamba arcot vágott, mintha egy sétáló azt látná, hogy a Saint-Denis-utca csatornafolyókájában egy sirály akar halat fogni.

Jean Valjean folytatta:

- Arról van szó, hogy észrevétlenül ki kell innen mennem. Ez a mód rája. Csak adjon nekem felvilágosítást. Hogyan csináljuk? Hol az a koporsó?
- Az üres?
- Igen.
- Ott lenn a templom ama részében, amelyet halottaskamrának hívnak. Állványon van, rajta a szemfedő.
- Milyen hosszú az a koporsó?
- Hat láb.
- Milyen az a halottaskamra?
- Földszinti terem, rácsos ablaka van a kertre, redőnnyel zárják el, aztán van két ajtaja, az egyik a kolostorba nyílik, a másik a templomba.
- Melyik templomba?
- Amelyik az utcára nyílik, mindenki bejárhat.
- Megvannak az ajtók kulcsai?
- Nem. Csak azé az ajtóé, amelyik a kolostorba szolgál; a templomba nyíló ajtó kulcsa a kapusnál van.
- Mikor nyitja ki a kapus azt az ajtót?
- Csakis akkor, amikor a halottvivők beviszik a koporsót. Ha pedig kiviszik azt, a kapus megint bezárja az ajtót.
- És ki zárja le a koporsót?
- Én.
- Ki teszi rá a leplet?
- Én.
- Egyedül lesz?

- Senki sem léphet más a halottaskamrába a hatósági orvoson kívül. Ez még a falra is fel van írva.

- Megtehetné azt, hogy éjjel, amikor mindenki alszik, elrejtene abban a teremben?

- Nem. De elrejthetem egy kis sötét fülkében, amely a halottaskamrába nyílik s amelyben a temetéshez szükséges szerszámaimat tartom. Annak a kulcsa nálam van.

- Mikor jön a halottaskocsi, hogy elvigye a koporsót?

- Délután három órakor. A temetés a Vaugirard-temetőben lesz, az éj beállta előtt. Nem egészen biztos az ideje.

- Így tehát az egész éjjel és még délelőtt is ott rejtőzöm majd a fülkében. De hát mi van az étellel? Mert éhes leszek.

- Majd viszek be valamit.

- Két órakor tehát be fog zárni a koporsóba.

Fauchelevant hőkölt és ujjait ropogtatta.

- De hisz az lehetetlen!

- Eh! Fogjon egy kalapácsot és verjen be szegeket az egyik deszkába.

Ami olyan hallatlan volt Fauchelevant előtt, az egészen egyszerű dolog volt Jean Valjeannak. Ő már keresztülbujt sokkal szűkebb helyeken is. Aki már volt fogoly, az tudja a módját, miképpen szabja meg a menekülés útját. A fogoly annyira tisztában van a szökéssel, mint a beteg a válsággal, vagy megmenti, vagy megöli az. A szökés nem más, mint gyógyulás. Mit nem tenne meg az ember, hogy meggyógyuljon? Bezáratni magát és elvitetni, mint egy csomagot, élni hosszú ideig egy ládában, levegőt kapni ott, ahol nincs, visszafojtani órákon át a lélegzetét a fulladásig, anélkül, hogy meghalna; ez egyik sötét tehetsége volt Jean Valjeannak.

Egyébiránt, egy koporsó, amelybe eleven ember van zárva, a szökésnek ezt a módját már egy császár is felhasználta. Ha hihetünk Austin Castillejo barátunk, ezzel a móddal élt V. Károly császár, aki lemondása után még egyszer látni akarván Plombest, ezt a módot alkalmazta, hogy bevitesse a Saint-Juste-kolostorba és kivitesse onnan.

Fauchelevant, kissé magához térve, odaszólt:

- De hát hogyan vesz ott lélegzetet?

- Lélegzeni fogok.

- Abban a ládában! Hiszen ha csak rágondolok, már fulladok.

- Bizonyosan van egy kis furója, csináljon pár lyukat itt-ott a tetején a szájam körül s ne szögezze le erősen a fedődeszkát.

- Jól van ám; de ha elfogná a köhögés, vagy ha tüsszentene?

- Aki menekülni akar, az nem köhög és nem tüsszög.

És Jean Valjean még hozzátette:

- Fauchelevant apó, tökélje el magát: vagy elfognak itt, vagy beleegyeznek, hogy a koporsóban menjek ki.

Mindenki láthatta már, mit csinálnak a macskák, amikor megállnak a nyitott ajtóban és ott tétovázni. Ki nem mondta már egy macskának: hát eredj be! Vannak emberek is, akik az elhatározó pillanatban, amely eléjük tárul, hajlandók habozva tétovázni két elhatározás között,

kitéve magukat annak, hogy a sors hirtelen becsapja a jövődöt előttük. A nagyon okosak, mint amilyenek a macskák, éppen azért, mert macskák, néha nagyobb veszedelembé kerülnek, mint a vakmerők. Fauchelevent is ilyen habozó természet volt. De Jean Valjean hidegvére akarata ellenére is megnyerte. Végül ezt motyogta:

- Jól van hát, ha nincs más mód rája.

Jean Valjean megjegyezte:

- Egyedül az nyugtalanít, hogy mi történik majd a temetőben.

- No ez éppen nem hoz zavarba engemet, - válaszolt Fauchelevent. - Ha maga biztos abban, hogy ki tud mászni a koporsóból, én biztos vagyok abban, hogy ki tudom huzni a sirból. A sirásós részeges ember, meg barátom is. Mestienne apó. Egy régi vágású öreg ember. A sirásós leteszi a földbe a halottakat, én meg zsebregyűröm a sirásót. Hogy mi fog történni, megmondom. Megérkezi alkonyat előtt, háromnegyed órával korábban, mint ahogy a temető kapuját zárják. A halottas kocsi a sirig megy. Én követni fogom; ez az én tisztem. Zsebemben lesz a kalapács, egy véső, meg egy fogó. A halottaskocsi megáll, a halottvivők kötelet tesznek a koporsó alá és leeresztik magát. A pap elmondja imáját, keresztet vet, szentelt vizet hint a koporsóra, azután elmegy. Én magam maradok Mestienne apóval. Mondom, hogy barátom. Csak két dolog lehetséges: vagy részeg, vagy nem részeg. Ha nem részeg, akkor azt mondom neki: Gyere el egy kortyra, még nyitva van a Birsalma kocsmá. Elviszem magammal, leitatom, Mestienne apónak nem kell sok, hogy leigya magát, pedig mindig azon kezdi, hogy „asztal alá iszlak”; ha aztán benyakaltattam, elveszem a kártyáját, visszajövök nélküle a temetőbe. Önnek csak velem lesz dolga. De ha Mestienne részeg, akkor azt mondom neki: Eredj a dolgozra! És el fog menni. Akkor kihuzom önt a lyukból.

Jean Valjean odanyujtotta a kezét és Fauchelevent jó parasztosan belecsapott.

- El van intézve, Fauchelevent apó. Minden jól fog menni.

- Csak aztán meg ne zavarjon valami! - gondolta Fauchelevent. - Oh, az borzasztó lenne!

V. Nem elég részegnek lenni, hogy halhatatlan legyen valaki

Másnap, mikor a nap már nyugodni készült, a Maine-boulevardon egyes arrajárók levették kalapjukat, amint elhaladt mellettük egy halálfővel és az utolsó ítélet harsonáival diszitett régi módu halottaskocsi. A halottaskocsiban koporsó volt, letakarva fehér lepellel, amelyre nagy fekete kereszt volt varrva, hasonló egy nagy halott lecsüngő karjaihoz. Az utána menő függönyös kocsiban egy papot láttak palástban, mellette egy minisztránst. A halottas szekér mellett két halottvivő ment feketehajtokás szürke egyenruhában. Utánuk ment egy sántító öreg ember munkásruhában. A menet a Vaugirard-temető felé haladt.

A munkás zsebéből egy kalapács nyele látszott ki, de kilátszott egy véső lapja és egy fogónak szárávége is.

A Vaugirard-temető különleges helyet foglalt el Páris temetői között. Voltak különlegességei is, így volt egy főkapuja meg egy mellékkapuja, amelyet a környéken, ahol ragaszkodtak a régi kifejezésekhez, lovas-kapunak és gyalogos-kapunak hívtak. A Picpusi Benedekrendi apácák, mint már mondtuk, jogot szereztek arra, hogy a temetőnek egy külön részében temetkezzenek, amely földdarab már régebb idő óta az ő kolostoruk tulajdona volt. A sirásók, akik a temetőben nyáron este, télen pedig éjjel teljesítettek szolgálatot, külön fegyelmi szabályok alatt állottak. Páris temetőinek kapuit ebben az időben napnyugtakor zárták be, s mert ez hatósági

rendelet volt, a Vaugirard-temető is alá volt vetve ennek a rendelkezésnek, úgy mint a többi. A lovas-kapu és a gyalogos-kapu két rácsoskapu volt, amelyek egy Perrounet építészől emelt házacskához támaszkodva érintkeztek; a házacskában a kapus lakott. Ezeknek a kapuknak sarkai tehát könyörtelenül befordultak, mihelyt a nap eltűnt az Invalidusok templomának kupolája mögött. Ha egy sirásós munkája miatt elkésett volna a temetőben, akkor nem mehetett ki másképpen, mint a temetkezési hivatal által kiállított igazolókérdőív segítségével. A kapus ablaka alatt ugyanis egy levélszekrényféle láda volt, amelybe a sirásós beledobta a kártyát, erre a kapus kinyitotta a gyalogos-kaput. Ha a sirásós elfelejtette volna magával vinni a kártyát, akkor megnevezte magát, a kapus, aki néha már aludt, fölkel, megismerte a sirásóst, tehát kinyitotta a kaput; a sirásós kimehetett, de ez esetben tizenöt frank bírságot kellett fizetnie.

Ez a temető, amelynek szabályzatán kívül más kiváltságai is voltak, utjában állt a városrendezésnek is. Meg is szüntették 1830 után. A Montparnasse és a Keleti temetők következtek utána, ezek örökölték azt a temetővel szomszédos kocsmát is, amelynek cégére a sarkon függő, deszkára festett bírsalma volt; amely kiemelkedett a sarkon, egyrészt az asztalnál ivók, másrészt a sirok felé.

A Vaugirard-temető már a hanyatló temetők közé tartozott. Elszoktak tőle az emberek. Elborította a dudva, eltűntek belőle a virágok. Nagyon megérezte rajta a szegénység. A Père-Lachaise, az már más! A Père-Lachaiseben való eltemetetés olyan, mintha valakinek akasztótóra van. Az előkelőség ott találkozott. A Vaugirard-temető tiszteletreméltó kerített hely volt, amelyet egykor kertnek ültettek. Egyenes utak, pagonyok, thuják, fenyők, öreg sirok a vén puszpángok alatt, rendkívül magasra hajtott fű. Este nagyon buskomor volt a gyászos fasorok között.

A nap még nem szállt le, amikor a halottaskocsi a fehér lepeltakarta koporsóval megérkezett a Vaugirard-temető főútjára.

Az a szánt ember, aki utána csoszogott, nem vala más, mint Fauchelevent.

Crucifixion anyja eltemetése az oltár alá, Cosette kivétele, Jean Valjean bevezetése a halottas terembe, mindez akadály nélkül ment végbe; semmi sem zavarta meg.

Mellékesen megmondhatjuk, hogy Crucifixion apácának az oltár alá való eltemetése nekünk bocsánatos dolognak tetszik. Ez olyanfajta bűn, amely a kötelességhez hasonlít. Az apácák nemcsak vonakodás nélkül, hanem lelkiismeretük ujjongásával fogadták. A kolostorban az, amit „kormányzásnak” hívnak, nem más, mint beleavatkozás a tekintélybe, amely beavatkozást mindig vita tárgyává lehet tenni. Először is a szabály, a törvénykönyv. Oh emberek, csináljatok annyi törvényt, amennyit tetszik, de tartsátok meg magatoknak. A császárnak adott vám sohasem más, mint a maradéka az Istennek adott vámnak. A fejedelem semmi egy elv mellett.

Fauchelevent meglehetősen sántikált a halottaskocsi után. Egyelőre sikerült két nagy titka, két iker-összeesküvése, egyik az apácákkal, a másik Madeleine-nel, az egyik a kolostorért, a másik pedig ellene. Jean Valjean nyugalma olyan hatalmas volt, hogy rá is átszármazott. Fauchelevent most már nem kételkedett a sikerben. Amit ezután kell cselekednie, az már semmi. Két év óta már vagy tizszer itatta le a sirásóst, a derék Mestienne apót, egy jóképű bárgyut. Csak úgy játszott Mestienne apóval. Azt tette vele, amit akart. A saját képzelme és akarata szerint cibálta. Mestienne a fején Fauchelevent szipkáját viselte. Fauchelevent tehát teljesen biztosnak vette dolgát.

A kocsi arra az útra tért, amely a temetőhöz vezetett. Fauchelevent boldogan nézte a halottaskocsit és dörzsölte nagy kezeit, halkán dödögve:

- Ez aztán a jó tréfa!

Egyszerre megállt a halottaskocsi, ott voltak a rácsoskapunál. Ki kellett venni a temetési engedélyt. A temetkezési vállalat embere tárgyalni kezdett a kapussal. Ez mindenesetre két-három percnyi késedelemmel járt, ezalatt odaállt Fauchelevont mellé a koporsó mögé egy ismeretlen ember. Munkásféle ember volt, kabátján nagy zsebekkel, hóna alatt ásóval.

Fauchelevont ránézett.

- Hát maga kicsoda? - kérdezte.

- A sirásó; felelt az az ember.

Ha hirtelen egy ágyugolyó ütötte volna mellbe Fauchelevont apót, hát akkor vágott volna olyan arcot.

- A sirásó!

- Igen.

- Maga!

- Én hát.

- De hiszen a sirásó Mestienne apó.

- Csak volt.

- Hogyan! volt?

- Meghalt.

Fauchelevont mindenre készen lett volna, csak arra nem, hogy egy sirásó meghalhat. De hát igaznak kell lennie; a sirások is csak meghalnak. Azzal, hogy más számára bontogatják a sirt, a magukét is ássák.

Fauchelevont megrökönyödött. Alig volt annyi ereje, hogy azt dadoghassa:

- De hisz az lehetetlen.

- Pedig úgy van.

- De hát, mondta halkán, Mestienne apó a sirásó.

- Napoleon után XVIII. Lajos. Mestienne után Gribier. Gribiernek hívnak, földi!

Fauchelevont sápadtan nézte Gribiert.

Magas, sovány, halovány ember volt, tökéletes gyászos alak. Olyan formájú, mint ha félbenmaradt orvosból lett volna sirásó.

Fauchelevont nevetésbe tört ki:

- Ah, micsoda badar dolgok történnek! Hát meghalt Mestienne apó. A kis Mestier apó meghalt, hát éljen a kis Lenoir apó! Tudja, hogy ki az a kis Lenoir apó? Az az a kis vörös kancsó, a suresnei boros kancsó, az áldóját, az igazi suresnei Párisban! Ah, hát meghalt az öreg Mestienne! Bosszant a dolog; jó mulatós pajtás volt. Ugy látszik maga is jó fiu. Ugy-e, pajtás? Elmegyünk mindjárt egy pohár borra.

A sirásó így felelt:

- Én tanult ember vagyok. Négy évet végeztem. Nem iszom én soha.

A halottaskocsi már a temető nagy fasorába gördült.

Fauchelevent meglassította lépteit. Most még jobban sántított, inkább aggodalma, mint gyöngegsége miatt.

A sirásó előtte ment.

Fauchelevent még egyszer végig szemlélte a váratlanul felbukkant Gribiert.

Olyan ember volt, aki fiatalon is már öregnek látszik és aki bár sovány, igen erős lehet.

- Pajtás! - mondta Fauchelevent.

A sirásó megfordult.

- Én a kolostor sirásója vagyok.

- Tehát kartárs; - mondta az új ember.

Fauchelevent, ha nem is tanult, de elég eszes ember volt, hogy megértse, most egy félelmes emberrel akadt össze.

Folytatta a dörmögést.

- Lám, lám, tehát meghalt Mestienne apó.

A sirásó ráfelelt:

- Tökéletesen. A jó Isten számbavette a jegyzéket. Mestienne apón volt a sor. Így hát Mestienne apó meghalt.

Fauchelevent gépiesen ismételte:

- A jó Isten...

- A jó Isten - válaszolt az az ember tekintélyesen. - A filozófusoknak az Örök atya, a jakobinusoknak a Legfőbb lény.

- Hát mi nem ismerkedünk meg? - Dadogott Fauchelevent.

- Már megtörtént. Maga falusi, én párisi vagyok.

- Nem ismerkedhetünk meg azzal, akivel nem iszunk együtt. Aki kiüríti a poharát, az kiüríti a szívét. Eljön velem inni. Nem szabad ilyesmit visszautasítani.

- Végezzük csak a dolgunkat!

Fauchelevent azt gondolta: elvesztem.

Most már csak néhány forduló volt hátra, hogy abba a fasorba jussanak, amely az apácák helyéhez vitt.

A sirásó így szólt:

- Földi, nekem hét apróságot kell táplálnom. Mivel azoknak ennivaló kell, hát nem szabad innom.

S azután komoly arccal hozzátette:

- Az ő éhségük a szomszédom ellensége.

A halottaskocsi elfordult egy ciprusfa mellett, elhagyta a nagy fasort és bekanyarodott egy kis fasorba, majd behatolt egy sűrűségbe. Ez azt jelentette, hogy már közel van a temetkezőhely. Fauchelevent meglassította lépteit, de nem bírta meglassítani a halottaskocsit. Szerencsére azonban a téli esőtől felázott ragadós föld tapadóssá tette a kerekeket s így hátráltatta a haladást.

Fauchelevet közel lépett a sirásóhoz.

- Nagyon jó argenteuli bort tudok.

- Földi, - felelt az ember - nekem nem kellett volna sirásónak lennem. Az apám kapus volt a Prytanneumban. Tudós embert akart belőlem faragni. De szerencsétlenül járt. Nagy vesztesége volt a tőzsdén. Nekem le kellett mondanom a tudományos pályáról. De azért még közirnok is vagyok.

- Tehát nem igazi sirásó? - kérdezte Fauchelevet, belekapaszkodván ebbe a gyöngye ágacs-kába.

- Az egyik nem zárja ki a másikat. Kumulálok.

Fauchelevet nem értette meg ezt az utóbbi szót.

- Menjünk inni!

Itt meg kell valamit jegyeznünk. Fauchelevet, bármekkora volt is az aggodalma, felajánlotta az italt, de nem magyarázta meg, hogy ki fizet? Mert rendesen úgy történt, hogy Fauchelevet volt a hívó és Mestienne apó fizetett. Az ivásra való hívásnál most egészen új helyzetet teremtett az új sirásó; a meghívásnak meg kellett történnie, de az öreg kertész, nem szándék nélkül, homályban hagyta ezt a kritikus szempontot; mert Fauchelevet, ami őt illeti, bármennyire meg is volt indulva, egyáltalában nem gondolt arra, hogy fizessen.

A sirásó bizonyos fölényes mosolygás kíséretében felelt:

- Enni kell. Elfogadtam, hogy utódja legyek Mestienne apónak. Ha az ember már végzett tanulmányokat, bölcselkedő lesz. A kezem munkájához hozzácsatoltam a karom munkáját. Az én irnoki bódém ott van a Sèvres-utcai piacon. Tudja? Az esernyősök során. Az összes szakácsnők hozzám jönnek a Vörös-keresztből. Én írom nekik az összes szerelmesleveleket bakáikhoz. Délelőtt szerelmesleveleket írok, este sirt árok. Ilyen az élet, földi.

A kocsi haladt. Fauchelevet nyugtalankodva nézett mindenfelé maga körül. Homlokáról nagy verejtékcseppek gördültek le.

- De hát voltaképpen mégsem lehet egyszerre két urnak szolgálni - szólt megint a sirásó. - Félre kell dobnom vagy a tollat, vagy az ásót. Az ásó feltöri a kezemet.

A halottaskocsi megállt.

A minisztránshoz szállt, utána pedig a pap.

Az első kerekek előtt egy halom föld feküdt, mögötte látható volt a nyitott sir.

- No ez aztán sikerült tréfa! - mondta magában Fauchelevet rémulten.

VI. Négy deszka közt

Ki volt a koporsóban? Jean Valjean, amint tudjuk.

Jean Valjean úgy rendezte a dolgot, hogy élhessen benne; alig birt lélegzeni.

Különös dolog, hogy az öntudat biztonsága megadja a biztonságot a többire nézve is. Mindaz, amit Jean Valjean kigondolt, a tegnapi est óta szépen, rendben ment. Valamint Fauchelevet, ő is bizton számított Mestienne apóra. Nem kételkedett, hogy minden jól fog végződni. Nem volt még válságosabb helyzet és sohasem volt teljesebb nyugodtság.

A koporsó négy deszkája bizonyos borzalmas békét zár magába. Ugy látszott, hogy Valjean nyugodtsága bizonyos mértékben hasonlított a halottak nyugalmához.

A koporsó fenekéről nyomon követhette minden részletét annak a félelmes drámának, amelyet a halállal játszott.

Alig hogy Fauchelevent lezárta a koporsót, Jean Valjean érezte, hogy fölemelik, azután tovagördül. A rázkódásból megérezte, hogy kövezeten mennek-e vagy sima földön, vagyis, hogy elhagyják az utcákat és kijutnak a boulevardra. A tompa dübörgés azt tudatta vele, hogy átmennek az Austerlitz-hidon. Amikor először megálltak, tudta, hogy odaértek a temető kapujához; a második megállásnál, hogy ott vannak a sirnál.

Hirtelen azt érezte, hogy több kéz megragadja a koporsót, majd erősen surlódik a deszkafal; úgy vélte, hogy ez a kötél, amelyet a koporsó alá huznak, hogy aztán azzal lebocsássák a gödörbe.

Egyszerre valami rázkódást érzett.

Valószínűleg a halottvivők és a sirások odaütötték a koporsót és előbb eresztették le fejtől, mint lábtól. Azután megint egyszerre érezte, hogy vízszintesen és mozdulatlanul fekszik. Tehát elérte a feneket.

Hideget érzett.

Egy fagyos és ünnepélyes hang szólalt meg fölötte. Egyenként fogta föl a lassan kiejtett latin szavakat, amelyeket nem értett:

- Qui dormiunt in terrae pulvere, evigilabunt; alii in vitam aeternam, et alii in opprobrium, ut videant semper.

Egy gyermeki hang:

- De profundis.

A komoly hang ismét rákezdte:

- Requiem aeternam dona ei, Domine.

A gyermekhang ráfelelt:

- Et lux perpetua luceat ei.

És azután hallott valami kis zörejt, mintha esőcseppek kopogtak volna a födélen. Ez bizonyosan a szenteltvíz hullása.

Erre azt gondolja: most már vége lesz. Csak egy kis türelem. A pap elmegy. Fauchelevent elviszi magával Mestient, hogy iganak. Engem itthagynak. Azután Fauchelevent visszajön maga és én kimegyek. Ez eltart egy jó óráig,

A komoly hang ismét megszólalt:

- Requiescat in pace.

És a gyermekhang ráfelelt:

- Amen.

Jean Valjean fülét hegyezte s hallott valamit, olyasmit, mintha távozó léptek hangzanának.

- Most elmennek, - gondolta. - Egyedül vagyok.

De egyszerre nagy dübörgést hallott, mintha mennydörgés zugna fölötte.

Ez volt az első földomlás a koporsóra.

Következett a második földrobaj.

Az egyik lyuk, amelyen lélegzett, eltömődött.

Most a harmadik földtömeg zuhant le.

Azután egy negyedik.

Vannak olyan erős dolgok, amelyek a legerősebb embernél is erősebbek. Jean Valjean elvesztette öntudatát.

VII. Megtaláljuk eredetét ennek a mondásnak: ne veszítsd el a kártyádat!

A következő dolog történt Jean Valjean koporsója fölött.

Amikor a halottaskocsi eltávozott, a pap is elment a minisztránssfiuval, Fauchelevent nem tágitott a sirásó mellől, hanem nézte, amikor lehajlik a lapátjáért, amely egy földtömeg közepébe volt beleszurva.

Ekkor Faucheleventben egy nagy elhatározás fogamzott meg.

Odaállt a sir és a sirásó közé, keresztbetette karjait és így szólt.

- Én fizetem.

A sirásó csodálkozva nézett rá s kérdezte:

- Mit, földi?

- Mit?

- A bort.

- Melyik bort?

- Az argenteuilit.

- Hol van az az argenteuili?

- A Birsalmában.

- Menjen a pokolba! - mondta rá a sirásó.

És egy kapányi földet dobott a koporsóra.

A halottaskocsi elkanyarodott. Fauchelevent azt hitte, hogy nyomban beleszédül maga is a sirba. Szinte hörögve kiáltotta:

- De pajtás, mielőtt becsuknák a Birsalmát!

A sirásó megint fölvetett egy kapa földet. Fauchelevent megismételte:

- Én fizetem.

És megragadta a sirásó karját.

- Hallgasson rám, pajtás. Én a kolostor sirásója vagyok. Azért jöttem, hogy segítsek magának. Ez olyan dolog, amit éjjel is el lehet végezni. Menjünk hát el egy pohár borra.

És amig így kétségbeesetten beszélt, az járt az eszébe: - Ha iszik, megrészezsük.

- No jól van földi, - felelt a sirásó - ha mindenképpen akarja, hát beleegyezem. Hát igyunk. De csak a munka után. Sohase előbb.

És megint fölvetett egy rakás földet.

- De az a hatgarasos argenteuili!

- Ah, - felelt a sirásó - maga igazi harangozó. Bim-bam, bim-bam; mást nem tud beszélni. Csak kolompoljon.

És belevetette a sirba a második földcsomót.

Fauchelevent már azon a ponton volt, amikor az ember már nem tudja, mit beszél.

- De hát jöjjön már inni, - kiáltotta - amikor én fizetek!

- Amikor majd lefektettük a gyermeket; - válaszolt a sirásó.

És tovább hányván a földet, így szólt:

- Lássá, ma hideg lesz az éjjel és a halott ránk kiabálna hátunk mögött, ha most itt hagynók takaró nélkül.

Ebben a pillanatban, amint fölemelte a kapáját és lehajolt, kinyílt a kabátja zsebje.

Fauchelevent pillantása önkéntelenül odaesett a zsebre.

A nap még nem hanyatlott le egészen a szemhatár alá, még elég világos volt, hogy észrevehessen az ember valami fehérséget a - zsebe fenekén.

Ami villám csak teremhet egy picardiai paraszt szemében, az átcikázott Fauchelevent szemén. Megkapta egy gondolat.

Anélkül, hogy a sirásó észrevette volna, mialatt csak a föld hányásával törődött, Fauchelevent belenyult a zsebébe és kihuzta onnan azt a fehér valamit.

A sirásó a negyedik földhányást zuditotta a sirba.

Amikor megfordult az ötödik halomért, Fauchelevent teljes nyugalommal nézett rá és így szólt:

- Igaz, új barátom, megvan a kártyája?

A sirásó félbeszakította.

- Milyen kártya?

- A nap már lenyugszik.

- Jól van. Csak vegye föl hálósipkáját.

- Bezárják a temető kapuját.

- No és?

- Megvan a kártyája?

- Hja, a kártyám! - szólt a sirásó.

És belenyult a zsebébe, meg a másikba, kiürítette az egyiket meg a másikat.

- Ej, ej, csakugyan nincs nálam a kártyám. Nyilván elfelejtettem.

- Tizenöt frank birság; - mondta Fauchelevent.

A sirásó elsápadt, szinte belezöldült, mint az a halaványarcuakkal történik.

- Ah, Megváltó Jézusom! - kiáltotta. - Tizenöt frank birság!

- Három százsous pénzdarab, - mondta rá Fauchelevant.

A sirásó leejtette a kapát.

Most Fauchelevant apón volt a sor.

- Ah, - mondta - azért ne essék kétségbe. Nem kell ám azért eldobnia az életét és nekimenni a sirnak. Tizenöt frank az tizenöt frank és maga azt nem tudja megfizetni. Én öreg vagyok, maga meg új ember. Ismerem én már rendre a fogásokat, kibuvókat. Adok magának egy jó tanácsot. Egy dolog világos, hogy a nap lenyugszik. Amint a kupolát érinti, öt perc múlva bezárják a temetőt.

- Ez igaz, - felelt a sirásó.

- Öt perc alatt nem végezheti be a sir rendbehozatalát, ez a sir most, a patvarba, nagy akadály, mert előbb kell ki menni, mielőtt a kaput zárják.

- Ez is igaz.

- És ebben az esetben tizenöt frank birság.

- Tizenöt frank!

- De hiszen van rá idő. Hol lakik?

- Két lépésre a sorompótól. Negyedóránnyira innen; Vaugirard-utca 87. szám.

- Akkor van ideje, hogy a nyakába vegye szerszámaikat és kimenjen.

- Ez igaz.

- Ha künn van a kapun, hazaszalad, veszi a kártyáját, visszatér, a kapus bizonyosan kinyitja magának a kaput. Ha vele van a kártyája, akkor nem kell fizetnie. S akkor beföldeli a halottat. Addig én itt őrzöm, hogy ne menekülhessen ki.

- Önnek köszönhetem az életemet, földi.

- Siessen hát! - Mondta Fauchelevant.

A sirásó hálálkodással eltelve, megszorította a kezét és sietve elinált.

Amikor a sirásó már eltűnt, Fauchelevant még fülelt, amíg léptei elhangzottak, azután lehajolt a sirgödör felé és halkán szólt:

- Madeleine apó!

Egy hang sem felelt.

Fauchelevant inkább lecsuszott, mint belépett a gödörbe, odavetette magát a koporsó fejéhez és kiáltott:

- Itt van?

A koporsóban mély csönd.

Fauchelevant reszketve, már nem is kapva lélegzetet, fogta a vésőjét és kalapácsát s fölszakitotta a koporsó födelét. Jean Valjean arca a homályban sápadtan bukkant elő, szeme lecsukva.

Fauchelevantnek égne állt a haja; odadült a sirgödör falához, közel ahhoz, hogy rádüljön a koporsóra. Mereven ránézett Jean Valjeanra:

Jean Valjean mozdulatlanul, mereven feküdt ott.

Fauchelevant halkán, szinte suttogva mormogta:

- Meghalt!

Azután összecsapta karjait oly hevesen, hogy öklei vállát koppintották és felkiáltott:

- Ime, így mentek én!

És a szegény öreg erre elkezdett zokogni. Monologizálni kezdett; mert tévedés azt hinni, hogy nem természetes dolog a magában beszélés. Az erős izgalmak gyakran beszélnek fennhangon.

- Ez Mestienne apó büne. Miért halt meg az a bamba? Miért kellett neki éppen akkor megpukkadnia, amikor nem vártuk? Ő ölte meg Madeleine urat. Madeleine apó! Most ott van a koporsóban. Mindent elvitt. Vége! - De hát akkor mire való volt mindez? Oh Istenem, meghalt! De hát akkor mit csináljak most az ő kicsikéjével? Hát lehetséges az, Isten, hogy így haljon meg egy olyan ember, amilyen ő volt? Ha rágondolok, hogy a kordém alatt volt! Madeleine apó! Madeleine apó! Megfulladt. Mondtam azt előre. Nem akart nekem hinni. No, ez aztán szép bolondság! Meghalt ez a derék ember, a legjobb ember az Isten jó emberei közt. És a kicsike? Ah, én nem megyek el most innen. Itt maradok. Ilyen csapás! No, érdemes is két öregnek élnie, hogy két örült legyen belőlük. De hát hogyan is cselekedhette, hogy beszökött a kolostorba? Ezzel kezdődött minden. Ilyen dolgot nem szabad elkövetni. Madeleine apó! Madeleine apó! Madeleine ur! Biró ur! Nem hall. Hát most huzd ki magadat ebből a dologból!

És haját kezdte tépni.

A távolból a fák közt éles csikorgás hallatszott. Most zárták be a kaput.

Fauchelevant lehajolt Jean Valjean fölé. De egyszerre megrázkódott s visszatántorodott, amennyire azt egy sirgödörben tehetné. Jean Valjeannak nyitva volt a szeme s ránézett.

Borzasztó látvány egy halott, de majdnem olyan a feltámadás látványa. Fauchelevant szinte megkövült, sápadtan, tétován nézett, nem tudván, élővel vagy halottal van-e dolga. Ránézett Jean Valjeanra, aki visszanézett rá.

- Elaludtam, - mondta Jean Valjean.

És feltápáskodott.

Fauchelevant térdre rogyott.

- Irgalmas szent szüz! No maga ugyan rámijesztett.

Azután felállt és elkiáltotta magát:

- Köszönöm, Madeleine apó.

Jean Valjean csak elájult. A friss levegő megint életre keltette.

- Az öröm visszahatása a borzalomnak. Fauchelevantnek épp úgy magához kellett térnie, mint Jean Valjeannak.

- Tehát maga nem halt meg! Oh, milyen okos maga! Annyit hivatgattam, szólongattam, míg fölébredt. Amikor láttam becsukódott szemét, azt mondtam: ez bizony megfulladt. Megörültem volna, dühöngtem volna, mint egy valóságos tébolyodott. Bezárhattak volna bátran a Bicêtrebe. Mondja csak, mit csináltam volna, ha igazán meghalt volna? És a kicsike? A gyümölcsárusnő sohasem értette volna meg a dolgot. Karjaiba teszik a gyermeket, a nagypapa pedig meghal! Micsoda történet! Szentséges szentek a Paradicsomban, micsoda történet! De hát él, él! Ez a vége.

- Fázom, - mondta Jean Valjean.

Ez a szó visszazökkentette Fauchelevont apót a valóságba. Ennek a két eszére tért embernek a lelke egyaránt meg volt zavarodva, nagyon furcsán érezték magukat mind a ketten ezen a szomorú helyen.

- Menjünk el innen hamar, - mondta Fauchelevont.

Kotorászott a zsebében és előhuzott egy gömbölyű palackot, amellyel már előre ellátta magát.

- Előbb egy csöppet! - mondotta.

Az a csöpp befejezte azt, amit a friss levegő megkezdett. Miután Jean Valjean lenyelt egy korty pálinkát, egészen észretért.

Kilépett a koporsóból és segített Fauchelevont apónak, hogy a födelet megint rászegezzék.

Három perc múlva már künn voltak a sírból.

Fauchelevont most már nyugodt volt. Most volt ideje is. A temető be volt zárva. Gribier sírásótól tehát egyáltalában nem kellett félnie. Az az „ujonc” most otthon van és keresi a kártyáját, amelyet persze nem fog megtalálni, mert hiszen az benn van Fauchelevont zsebében, kártya nélkül pedig nem térhet vissza a temetőbe.

Fauchelevont vette az ásót, Jean Valjean pedig a kapát és ketten együtt betemették az üres koporsót.

Mikor a sír már fel volt hantolva, Fauchelevont így szólt Jean Valjeannak:

- Menjünk. Én viszem az ásót, maga vigye a kapát.

Az éj már leszállt.

Jean Valjean alig birt mozdulni és lépni. Egészen megmerevedett abban a koporsóban, majdnem olyan lett, mint a hulla. A halálszorongás hatalmába ejtette a négy deszka között. Föl kellett kissé engednie a koporsó fagyosságából.

- Maga nagyon gémberedett; - mondta Fauchelevont. Kár, hogy sánta vagyok, különben együtt vágthatnánk.

- Eh, válaszolt Jean Valjean, egy pár lépés, aztán megint kivágom a lábamat.

Cammogtak tovább azon az uton, amelyen a halottaskocsi ment. Amikor odaértek a bezárt kapuhoz, Fauchelevont a sírásó kártyáját, amelyet a kezében tartott, beledobta a szekrénybe, a kapus megrántotta a zsinórt, a kapu megnyílt és ők kiléptek.

- No, most már minden jól van! Mondta Fauchelevont. Pompás gondolat volt, Madeleine apó.

A Vaugirard-sorompón átmehettek minden teketória nélkül. A temető környékén egy ásó meg egy kapu tökéletes igazolás.

- Madeleine apó - mondta Fauchelevont, végigtekintve a házakon, magának jobb szeme van, mint nekem. Keresse ki nekem a 87-es számot.

- Éppen itt van, ni; - felelt Jean Valjean.

- Senki sincs az utcán. Adja ide az ásót és várjon itt vagy két percig.

Fauchelevont bement a 87-es házba, ment föl egyenesen attól az ösztöntől kalauzolván, amely a szegény embert mindig a padlás felé vezeti, azután a homályban találomra bekopogtatott egy padlásszoba ajtaján. Kiszólt egy hang:

- Szabad.

Gribier hangja volt.

Fauchelevant betaszította az ajtót. A sirásó lakása, mint minden szerencsétlené, elég butorozatlan és rendetlen lyuk volt. Szekrény gyanánt valami árusláda, vagy talán éppen koporsó szolgált, egy kanna pótolta a mosdót, szalmazsák az ágyat, a padló szolgált asztal és szék gyanánt. Az egyik sarokban valami rongykötegen, amely ócska szőnyegből származhatott, egy sovány asszony meg egy sereg gyermek kuporgott egy gomolyban. Az egész szegény belsőség a nyomor jelét hordozta magán. Azt hihette volna az ember, hogy valami földrengés járt itt. A takarók, a rongyok szanaszét, a korsó törött, az anya sirt, a gyermeket alighanem megverték; valami nagy felindulás képe mindenfelé. Látszott, hogy a sirásó veszettül kereste a kártyáját és mindnyájukat felelőssé tette az igazolvány elvesztése miatt; a korsótól kezdve az asszonyig. Arca kétségbeesést mutatott.

Fauchelevant látván, hogy milyen szomorú sikere volt, sietett a kaland megoldásával.

Belépvén, megszólalt:

- Hozom az ásóját meg a kapáját.

Gribier álmélkodva nézett rá.

- Maga az, földi?

- Holnap reggel megtalálja a kártyáját a kapusnál.

És letette a padlóra az ásót meg a kapát.

- Mit jelentsen ez? Kérdezte Gribier.

- Ez azt jelenti, hogy a kártyáját kiejtette a zsebéből, én meg, miután már eltávozott, megtaláltam, erre én betemettem a halottat, felhantoltam a sirt, szóval elvégeztem a maga munkáját, majd a kapus visszaadja a kártyáját és magának nem kell tizenöt frankot fizetnie. Látta, maga ujonc.

- Köszönöm, földi, köszönöm, - kiáltotta Gribier káprázva. - No majd a legközelebbi alkalommal és fizetem az áldomást.

VIII. Eredményes kihallgatás

Egy órával azután, sötét éjszaka, két férfi és egy kis leány jelentkezett a Picpus-utca 62. szám alatt. Az öregebb fölemelte a kalapácsot és kopogtatott.

Fauchelevant, Jean Valjean és Cosette voltak.

A két férfi elment Cosetteért a gyümölcsárusnőhöz a Chemin-Vert-utcába, ahová a gyermeket Fauchelevant a mult este vitte. Cosette ezt a huszonnégy órát csöndesen reszketve töltötte, nem értvén meg semmiképen, hogy mi történt vele. Annyira reszketett, hogy még sirni sem tudott. Nem evett és nem aludt. A derék gyümölcsárusnő száz kérdést intézett hozzá, de nem kapott más választ, mint ugyanazt a néma, komor tekintetet. Cosette egy kukkot sem árult el abból, amit a két nap alatt hallott vagy látott. Kitalálta, hogy valami válságos dolog történik. Mélyen érezte, hogy most „okosnak” kell lennie. Ki ne tapasztalta volna, micsoda felsőséges hatalma van ennek a bizonyos hangsullyal mondott három szónak: „*Semmit se beszélj*”. A félelem némává teszi az embert. Meg aztán senki sem őrzi úgy a titkot, mint a gyermek.

Mikor aztán a gyászos huszonnégy óra elteltével viszontlátta Jean Valjeant, olyan örömkialtásba tört ki, hogy egy gondolkozó lény, ha hallja, kitalálta volna, hogy ebben a kiáltásban az örvényből való szabadulás hangja szól.

Fauchelevant a kolostorhoz tartozott és így minden jelszót ismert. Minden ajtó megnyilt előtte.

Igy tehát megoldotta a félelmes kérdést, a kimenést és bejövételt.

A kapus, aki megkapta a kellő utbaigazítást, kinyitotta azt a kis szolgálati ajtót, amely az udvarból a kertbe nyílt, amelyet husz évvel azelőtt még láttak az utcáról; az udvar végében éppen szemben állt a főajtóval. A kapus mindhármójukat ezen az ajtón beeresztette a társalgóba, ugyanoda, ahol tegnap Fauchelevant átvette a fejedelemszony rendeleteit.

A fejedelemszony, kezében az olvasóval, már várta őket. Mellette állt lefátyolozottan egy másik öreg apáca. Egy gyertya gyöngye fényt bocsátott; mondhatni, alig világította meg a társalgót.

A fejedelemszony végigmustrálta Jean Valjeant. Legvizsgább szem a lesütött szem.

Azután kérdezte:

- Ez az öccse?

- Igen is, tisztelendő anyám.

- Hogy hívják?

Fauchelevant felelt helyette:

- Fauchelevant Ultime.

Valóban volt neki egy Ultime nevű testvére, aki már meghalt.

- Hová való?

Fauchelevant válaszolt:

- Picquignyből, Amiens mellett.

- Hány éves?

Megint Fauchelevant felelt.

- Ötven esztendő.

- És mi a foglalkozása?

Fauchelevant válaszolt.

- Kertész.

- Jó keresztény?

Fauchelevant rámondta:

- Mint mindenki családukban.

- És ez a kicsike a magáé?

Fauchelevant mondta megint:

- Igen is, tisztelendő anyám.

- Az atyja?

Fauchelevant így szól:

- Az öregatyja.

Az apáca halkán így szólt a fejedelemszónynak:

- Jól megfelel.

A fejedelemszóny figyelmesen megnézte Cosettet, aztán halkán odasugta az apácának:

- Csunya lesz.

A két apáca egy ideig nagyon halkán beszélgetett a társalgóterem sarkában, azután a fejedelemszóny visszafordult és így szólt:

- Fauvent apó, kap egy második csörgő övet. Most már kettő kell.

Másnap reggel csakugyan már két csörgős öv hallatszott a kertben és az apácák nem állhatták meg, hogy föl ne lebbentsék fátyluk egy csücskét. A fák alatt két férfit láttak egymás mellett ásogatni. Fauvent és egy másik. Óriási esemény. És megszegették hallgatásukat, mondogatva egymásnak: van egy segédkertész is.

Az anyák mindjárt hozzátették: Fauvent apó öccse.

Jean Valjeant annak rendje s módja szerint beiktatták; megkapta a csörgős bőrvet; most már hivatalos személy volt. Neve Fauchelevent Ultime.

Hogy elfogadták, arra nézve a legdöntőbb körülmény volt a fejedelemszónynak Cosettera vonatkozó ítélete: *csunya lesz*.

A fejedelemszóny, miután kimondta ezt a jóslatot, azonnal barátságába fogadta Cosettet és helyet adott neki, mint kegyből befogadottnak, a nevelőintézetben.

Ez pedig nagyon logikus dolog. Igaz, hogy a kolostorban nincs tükör, de hisz anélkül is tudják, ha csinos az arcuk; ámde az olyan leányok, akik érzik, hogy csinosak, nem igen szeretnek apácává lenni, a hivatás eléggé szembehelyezkedik a szépséggel, és így többet remélnék a csunyáktól, mint a szépektől. Ezért olyan élénk a rokonszenv a csunyák iránt.

Ez a többszörös kaland megnövelte az öreg Fauchelevent önérzetét; Jean Valjeannel, akit megmentett és neki hajlékot adott; Gribier sirásával, aki azt mondta: megszabadított a birságtól; a kolostorral amely az ő ügyessége által megtarthatta az oltár alatt Crucifixion anya koporsóját és így elégtételt adhatott Istennek. Volt tehát most egy koporsó a holttesttel a Picpus-kolostorban s egy másik koporsó, holttest nélkül a Vaugirard temetőben; a közrend ugyan súlyos sérelmet szenvedett, de ezt senki sem vette észre. A kolostor igen nagy hálát érzett Fauchelevent iránt. Fauchelevent lett a legjobb szolga és a legdrágább kertész. Az érsek legközelebbi látogatásakor a fejedelemszóny elmondta a dolgot ökegyelmességének, részben mintegy gyónást végezvén, részben dicsekedvén. Az érsek, amikor eltávozott a kolostorból, igen halkán, de ujjongva beszélt Latil urral, ökegyelmességének gyóntatójával, aki később rheimsi érsek és bíboros lett. A Fauchelevent iránti csodálat később nagy utat tett, mert még Rómába is eljutott. Láttunk egy levélkét, amelyet az akkor uralkodó pápa, XII. Leó írt egyik rokonának, aki a párisi nunciatura tagja volt és mint ő, a Della Gonga nevet viselte; ebben a következőket olvashattuk: „Ugy látszik, hogy egy párisi apácakolostorban egy kitünő kertész van, aki szent ember és Fauventnak hívják”. Ennek a diadálnak híréből azonban semmi sem jutott el Fauchelevent bódéjába; folytatta a gyomlálást, sarlózást, a dinnyeágyak takargatását, nem tudva semmit sem az ő kiválóságáról és szentséges híreről. Oly kevésbé tudott a dicsőségéről, mint nem tud az a durhami vagy surreyi szarvasmarha, amelynek képe közzé van téve az *Illustrated London News* lapban, ezzel az aláírással: Az az ökör, amely megnyerte az első díjat a szarvasmarha-kiállításon.

IX. Elzárva

Cosette tehát bennélt a kolostorban.

Cosette természetesen azt hitte, hogy leánya Jean Valjeannak. És mivel semmit sem tudott, nem is beszélhetett semmit, különben sem mondott volna semmit sem; a szerencsétlenség legjobban tanítja meg a gyermekeket a hallgatásra. Cosette annyit szenvedett, hogy mindentől félt, beszélni, sőt még lélegzeni is félt. Csak egyetlen szava is gyakran minő szóáradatot zuditott reá! Csak azóta érezte magát biztosabban, amióta Jean Valjeannál volt. Gyorsan beleszokott a kolostori életbe. Csak Catherine miatt bánkódott, de azt nem mert megmondani. Egyszer azonban mégis úgy nyilatkozott Jean Valjeannak: - Apám, ha tehettem volna, idehoztam volna.

Cosette, miután növendéke lett a kolostornak, köteles volt a házbeli növendékek ruháját hordani. Jean Valjeannak kiadták Cosette levetett ruháját. Ugyanaz a gyászruha volt, amelyet akkor öltött fel, amikor elhagyta Thénardiert. A ruha még nem igen volt kopott. Jean Valjean becsomagolta az apróságokat, harisnyát, cipőt egy kis táskába, mindenféle szagos füvek közé, amelyek bőven vannak a kolostorban. Ezt a kis táskát egy szekre tette az ágya mellé és a kulcsot magával hordozta. Egy napon megkérdezte tőle Cosette: Micsoda ládika ez, apám, amelynek olyan jó szaga van?

Fauchelevant apó, azon a dicsőségen kívül, amelyet elmondtunk, de amelyről ő maga semmit sem tudott, jó cselekedetért még jutalmat is kapott; először is boldognak érezte magát, azután meg kevesebb lett a dolga, mert hiszen azt most megosztották. És mivel szerette a dohányt, Madeleine jelenléte ebben a tekintetben is előnyére vált, mert hiszen most háromszor annyit füstölhetett és nagyobb élvezettel abban a föltevésben, hogy azt Madeleine fizeti meg.

Az apácák egyáltalában nem fogadták el az *Ultime* nevet, hanem egyszerűen a *másik Fauventnak* hívták Jean Valjeant.

Ha ezeknek a szent szüzeknek meg lett volna az a tekintetük, ami Javertnek, akkor végül is észrevették volna, hogy ha valami dolog akadt a kert dolgában a kolostoron kívül, oda mindig Fauchelevant ment, az öreg, a beteges, a sánta, nem pedig a másik. De hát vagy azért, mert szemüket mindig Istenre függesztve, nem értettek a kémleléshez, vagy azért, hogy egymást szemlélgessék, erre egyáltalában nem figyeltek.

Egyébként Jean Valjean jól tette, hogy meghuzódott és nem mozdult. Javert egy egész hónapig tartotta szemmel az egész környéket.

Ez a kolostor örvényekkel körülvelt sziget volt Jean Valjean számára. Most az a négy fal volt neki a világ határa. Eleget látta ott az eget, hogy jó kedvű, és Cosettet, hogy boldog lehessen.

Igy hát kellemesen folyt az élete.

Az öreg Fauchelevanttel együtt lakott a kert végében levő hajlékban. Ez a barakk, amelyet silány anyagból építettek és megvolt még 1845-ben is, amint tudjuk, három pusztai falu szobácskából állt. A legnagyobbat Fauchelevant apó átengedte Madeleine urnak, illetőleg rákényszerítette, Jean Valjean minden tiltakozása ellenére. Ennek a szobának falát két szegen kívül, amelyek arra szolgáltak, hogy rájuk akasszák a csengősöveket, egy 1793-ból eredő royalista papírpénz díszítette, amely a kályha fölé volt ragasztva, és hü másolatban ilyen:

Ezt a vendéi utalványt a korábbi kertész ragasztotta oda, aki chouan⁷ volt, azután ebben a kolostorban töltötte napjait s halt meg; utódja Fauchelevant.

Jean Valjean egész nap a kertben dolgozott és igen hasznosnak bizonyult. Valamikor faápoló volt és így szívesen tért vissza a kertészkedéshez. Tudjuk, hogy a növénytermelésben sok mindenféle fogáshoz értett. Ezt most hasznosította. A szőlőben majd minden fa vadalma volt, ő beoltotta s kitűnő gyümölcstermővé tette azokat.

Cosettenek megengedték, hogy naponkint egy órát mellette tölthetett. Minthogy az apácák nagyon szomorúak, ő ellenben igen jó volt, a gyermek összehasonlította velük és bálványozta őt. A kijelölt órában szaladva ment a kertészlakba. Amikor belépett oda, paradicsommá varázsolta azt. Jean Valjean felvidult, a saját boldogságát növelte az, amelyet Cosettenek szerzett. A másnak szerzett örömmek olyan ígérete van, hogy az nem gyöngül, sőt sugárzóbb lesz bennünk. A szüneti napokon Jean Valjean messziről figyelte a játszó és futkározó Cosettet, nevetését kihallotta valamennyi leány nevetése közül.

Mert Cosette most már nevetett is.

Cosette alakja csak bizonyos tekintetben változott. A buskomorság eltűnt róla. A nevetés meg a nap elkergeti a telet az emberi arcról.

Cosette, noha még mindig nem volt csinos, más tekintetben elég bájossá fejlődött. Kellemes gyermeki hangján sok okos dolgot tudott mondani.

Amikor a szünet véget ért és Cosette visszament az épületbe, Jean Valjean egyre nézegette az iskola osztályának ablakait; éjjel is többször fölkelt, hogy hálósobájának ablakait lássa.

Istennek megvannak a maga utjai; a kolostor hozzájárult, úgy mint Cosette is, hogy Jean Valjeanban megtartsa és tökéletesítse a püspök művét. Bizonyos, hogy az erény egyes esetekben kevélységgé fajulhat. Ezen a ponton hidat épített az ördög. Jean Valjean talán már elég közel volt ehhez a ponthoz és a hidhoz, amikor a Gondviselés bedobta a Petit-Picpuskolostorba. Amikor még nem hasonlította össze magát mással, mint a püspökkel, méltatlannak találta magát és alázatos volt; de mióta az emberekkel kezdte magát összehasonlítani, kifakadt benne a kevélység. Ki tudja, talán végül lassan eljutott volna a gyűlöletig.

⁷ Kiráypárti vendéi ellenforradalmár harcos.

A kolostor megállította ezen a lejtőn.

Most már a második fogságot látta. Ifjkorában, amikor ránézve az élet kezdődött, meg később, nem sokkal ezelőtt, látott egy más, borzasztó helyet, szörnyűséges helyet, amelyeknek kegyetlensége eléje tárta az igazságszolgáltatásban való egyenlőtlenséget és a törvény büneit. Ma, a fegyház után a kolostort látta és arra gondolva, hogy lakója volt a fegyháznak, ma pedig, hogy úgy mondjuk, szemlélője a kolostornak, aggodalmasan hasonlította össze a kettőt gondolatában.

Néha rátámaszkodott ásójára, aztán lassan megindult feneketlen álmodozásának kanyargó utjain.

Eszébe jutottak egykori társai; milyen nyomorultak voltak; fölkeltek hajnalban és dolgoztak késő éjszakáig; alig adtak nekik időt az alvásra, tábori ágyon feküdtek s nem adtak nekik vastagabb derekaljat, mint két hüvelyknyit, ott háltak azokban a termekben, amelyeket csupán a legcsikorgóbb hónapokban fűtöttek, csuf vörös köntös volt az öltözetük; kegyelemből megengedték nekik nagy melegben a vászonnadrágot, meg igen nagy hidegben egy gyapotkendőt a hátukra; nem ihattak bort és nem ettek hust, csak akkor, amikor már egészen kimerültek. Ugy éltek, hogy nevük sem volt, csak számokkal jelezték őket, számokká váltak, szemlesütve jártak, hangjukat elfojtva, nyírott hajjal, szégyenben, örökösen botozástól fenyegetve.

Elméje azután visszatért azokhoz, akiket most maga előtt látott.

Ezek a lények is éltek, hajuk levágva, szemük lesütve, hangjuk halk, de nem a szégyen miatt, benn a világ kedvcsapongásai közt; hátuk nem görbül meg a botütések alatt, de vállukat megszaggatja a fegyelem. Az ő nevük is eltűnt az emberek sorából; szigorú parancsok terhe alatt élnek. Sohasem esznek hust és sohasem isznak bort; néha egész estig koplálnak; ezek nem vörös köntöst hordanak ugyan, de fekete gyapotöltönyt, amely nyáron nagyon terhes, télen pedig könnyű, nem kurtíthatják és nem hosszabbíthatják meg azt soha; és az időszakhoz mérten nincs meg az a könnyítésük, hogy vászonruhát hordhassanak a gyapot helyett; és fél éven át olyan durva szövetű inget viselnek, amelytől lázasak lesznek. És nem laknak olyan teremben, amelyet csupán a csikorgó hidegben fűtenek, hanem olyan cellákban, amelyekben sohasem gyujtanak tüzet; és nem kéthüvelyk vastagságu derekaljon hálnak; hanem szalmazsákon. És végül még aludni sem engedik őket nyugodtan; minden éjjel, a munkában töltött nappal után, az első álomból, amikor éppen csak elaludtak és alig-alig pihenték ki magukat, alig hogy egy kissé fölmelegedtek, föl kell kelniök, be kell menniök a hideg és sötét kápolnába, hogy ott térdénállva imádkozzanak.

Bizonyos napokon még, ahogy a sor rájuk kerül, e lényeknek teljes tizenkét órán át kell a padlón térdelve, vagy földre borulva, összetett kézzel egy helyben maradniok.

Azok a másikkak pedig férfiak; emezek meg nők.

Mit csináltak azok az emberek? Loptak, fosztogattak, öltek, gyilkoltak. Rablók, utonállók, mérgezők, gyujtogatók, gyilkosok, apagyilkosok voltak. És mit csináltak ezek a nők? Semmit sem csináltak.

Egyfelől az utonállás, rablás, csalás, gonoszság, erőszak, kicsapongás, emberölés, a szentségtörés minden neme, a merényletek minden fajtája; másfelől csupán egyetlen dolog: az ártatlanság.

A tökéletes ártatlanság, majdnem titokzatos lebegésben, a földhöz szegezve még az erény által, de már az éghez emelve a szentség által.

Egyfelől a bűnnek tudata, amit csak halkán vallanak meg, másfelől a hibák hangos meggyónása. De micsoda büntények és micsoda hibák!

Egyfelől csupa miazma, másfelől kimondhatatlan illat. Egyfelől az erkölcsi dögvész, a folytonos őrködés, ágyuk tömege alatt, amely lassanként elemészti a megmétélyezetteket; másfelől az összes lelkeknek egy tüzhelyen való szüzsies elégése. Ott sötétség; itt árnyék; de az árnyék telve világosságokkal, a világosságok telve sugarakkal.

Két helye a rabszolgaságnak; de az elsőből lehetséges a szabadulás, mindig lehetséges a törvény határvetése, vagy a szökés. A másik azonban örökös rabszolgaság, egyetlen reménység a távoli jövőnek az a végperce, az a fényes szabadság amelyet az emberek halálnak hívnak.

Az elsőben csak láncsal vannak megkötve az emberek, a másodikban azonban a vallás láncolja meg az emberi lényeket.

Mi ered az elsőből? Iszonyu átok, a fogak csikorgatása, a gyűlölet, a kétségbeesés gonoszága, őrzöngő düh az emberi társadalom ellen, guny az ég ellen.

Mi ered a másikkól? Áldás és szeretet.

És ezen az oly hasonló s mégis oly különböző két helyen a két különböző fajtájú lény ugyanazt a feladatot végzi a megbánást.

Jean Valjean megértette az előbbieket megbánását, a személyükért, magukért való megbánást. De nem értette meg a másikat, ezeket a feddhetetlen, büntetlen teremtetéseket és megrázkódva kérdezte magában: hát mit kell megbánniuk, mit kell jóvátenniük?

Lelkiismeretében egy hang szólalt meg: Az emberi nagylelkűségnek legistenibb megnyilatkozása: a jóvátétel másnak számára.

Itt nincs helye egyéni elméletnek; mi csak elbeszélő vagyunk; belehelyezkedünk Jean Valjean gondolatvilágába és csak az ő benyomásait adjuk elő.

Szeme előtt látta a lemondás legmagasabb fokát, az erény lehető legmagasabb csucsat; az ártatlanságot, amely megbocsátja az embereknek bűneiket és jóváteszi azokat helyettük; az alázatos szolgálatot, az elfogadott öngyötrést, kivánt bűnhődését azoknak a lelkeknek, amelyek nem vétkeztek, azért, hogy feloldozhassák azokat a lelkeket, amelyek megtántorodtak; az emberiség szeretetét, amely az Isten iránti szeretetben végződik; azokat a kedves, gyöngye lényeket, amelyek viselik azoknak nyomoruságát, akik büntetést szenvedtek és azoknak mosolyát, akik megjutalmaztattak.

És eszébe jutott, hogy ő még panaszkodni mert!

Éjjelenként gyakran fölkelt, hogy hallgassa a szigorúsággal sújtott ártatlan teremtetések hálaénekét, és hideg járta át az ereit, amikor azokra gondolt, akiket jogosan büntettek, s mégis csak káromlással emelték szavukat az ég felé és ő is, a nyomorult, öklét mutogatta az Istennek.

Mélyen elgondolkozott azon a különös dolgon, amely mintha magának a gondviselésnek halk szava lenne: a menekülés, a zár megtörése, a halál eshetőségéig vállalt kaland, a nehéz és kemény kimenekülés, mindaz a nagy erőlködés, amelyet azért követett el, hogy menekülhessen arról a másik helyről, hogy azután erre a helyre léphessen be. Nem volt ez sorsának jelképe?

Ez a ház is börtön és veszedelmesen hasonlít ahhoz a másik lakáshoz, amelyből megszökött, - de erről soha életében nem volt fogalma.

Látta maga előtt a rostélyokat, a zárat, a vassorompókat; de kinek őrzésére valók ezek? Angyalok őrzésére.

Azokat a magas falakat, amelyeket tigrisek körül látott, most viszontlátta a - bárányok körül.

Ez a kiengesztelés és nem a büntetés helye és mégis talán komorabb, ridegebb, könyörtelenebb annál. Ezek a szüzek keményebben vannak megalázva, mint a fegyencek. Hideg és érdes szél, az a szél, amely ifjúságát elfogyasztotta, fujt át az ölyvek rácsozott, elzárt ketrecén; de még érdeesebb és szomorubb szellő fuj a galambok kalitkájában.

Miért?

Mikor átgondolta e dolgokat, egész belső valója összezsugorodott e fenség titokzatossága előtt.

Ebben az elmélkedésében minden gőgössége elhalaványult. Visszatért önmagához, utálatosnak érezte magát és nem egyszer fakadt sirásra. Mindaz, ami félesztendő óta történt vele, visszavitte a püspök szent parancsaihoz. Cosette-hoz szeretetből, a kolostorhoz alázatosságból.

Néha esténként, a szürkületben, amely órában a kert már néptelen volt, látni lehetett, hogy térdel abban a fasorban, amely a kápolnára nyílik, az előtt az ablak előtt, ahol érkezésekor az éjet leste, afele a hely felé fordulva, ahol tudta, hogy az apáca imádkozik, leborulva, akinek az engesztelésért kell imádkoznia; és ő is ugy letérdelve imádkozott, az apáca felé fordulva.

Ugy látszott, mintha nem merne egyenesen az Isten előtt letérdelni.

Lelkét lassan áthatotta mindannak hatása, ami körülötte volt: ez a csendes kert, a balzsamos virágok, a vidáman kiabáló és hancurozó gyermekek, a kolostor hallgatagsága; lassanként lelkében éppen olyan csöndesség fogamzott meg, mint a kolostor csöndessége, olyan illat, mint a virágok illata, nyugalom, mint a kert nyugalmassága, olyan öröm, mint a gyermekek vigsága. És eszébe jutott, hogy Istennek két háza ejtette gondolkozóba életének két válságos pillanatában; az egyik akkor, amikor bezáródtak mögötte a kapuk s az emberi társaság kilökte magából; a második akkor, amikor az emberi társaság üldözőbe vette és a fegyház megnyílt előtte; az első nélkül visszaesett volna a bünbe, a másik nélkül a büntetésbe.

Szive megtelt hálával és egyre jobban kezdte szeretni ezt a házat.

Több esztendő telt így el és Cosette megnőtt.

HARMADIK RÉSZ: MARIUS

ELSŐ KÖNYV

Páris tanulmányozása minden ízében

I. Parvulus

Párisnak megvan a gyermeke és az erdőnek megvan a madara; a madár neve veréb, a gyermek neve gamin.

Kössétek össze ezt a két egybefüződő fogalmat; az egyik csupa tűz, a másik a hajnal; pattantsátok ki szikráit, Párist, a gyermekvilágot; és megterem egy kis lény. *Homuncio*, mondaná Plato.

Ez a kis lény vig lény. Nem eszik mindennap, de minden este elmegy a színházba, ha jónak látja. Nincs ing a testén, cipő a lábán, nincs hajléka; olyan, mint a légy a levegőben, annak sincs semmi ilyesmije. Kora: héttől tizenháromig, csapatokban él, rójja a kövezetet, lakik a szabad levegőn, hordja atyjának ócska nadrágját, amely sarkán alul ér, valamely más apának ócska kalapját esetleg, amely fülére esik le, egyetlen szál sárgaperemű nadrágtartóval jár, szaladgál, nézdelődik, csavarog, lopja a napot, pipázgat is, káromkodik, mint egy elkárhozott, bejárja a kocsmákat, ismeri a tolvajokat, tegezi a lányokat, tolvajnyelven beszél, trágár dalokat énekel, de semmi rosszság sincs a szive fenekén. A lelkében van egy gyöngyszem, az ártatlanság, és ez a gyöngy nem olvad föl a szennyben. Amíg az az emberke gyermek, Isten azt akarja, hogy ártatlan legyen.

Ha az ember megkérdezné ezt a rengeteg várost: Hát micsoda ez? - azt felelné: Ez az én magzatom.

II. Némelyek a jellemzők közül

A párisi gamin az óriásnak tagadó alakja.

Nem akarunk tulozni; ennek a csatornák angyalának van néha inge, de akkor csak az az egyetlenegy; van néha cipője is, csakhogy annak nincs talpa; van néha lakása is és szereti azt, mert ott találja anyját; de mégis jobban szereti az utcát, mert ott találja meg a szabadságot. Megvan a saját játéka, megvannak a csinyjei, amelyek fölkeltek a polgárok gyűlöletét, megvannak saját kifejezései; például azt, hogy meghal, úgy mondja: *gyökerét eszi a virágnak*; van mestersége is, hívni a bérkocsit, leereszteni a kocsifeljárókat, átkelőket csinálni nagy esőben az ut egyik feléről a másikra, amit *műhidnak* nevez; kikiáltani a tömegnek a hatóságnak a nép javára szóló végzéseit, sőt tisztogatni a kövezetet; van pénze is, amely mindenféle apró rézdarabokból *gyűl össze*, amit csak az ember utközben találhat. Ennek a különös pénznek megvan állandó árfolyama, ami jól meg van szabva ebben a gyermek-cigánytáborban.

Végül megvan állatvilága is, amelyet mindenfelé szorgalmasan tanulmányoz, a halálfejú lepke, a kaszás pók „az ördög”, amely szarvasfarával fenyeget; van mesés szörnye is, amelynek páncélja van a hasán, de nem gyik, bibircsói vannak a hátán, de nem varangyos béka, a régi mészkemencékben és kiszáradt pöcegödrökben tanyáz, fekete, szőrös, nyulós, mászik, néha lassan, máskor sebesen, nem kiabál, csak néz, de olyan rettenetesen, hogy olyat még nem látott emberfia; ezt a szörnyet „süket” néven ismeri. „Süketet” keresni a kövek között, ez borzasztó gyönyörűség. Más mulatság az, hogy hirtelen fölemelnek egy követ, amely alatt nyüzsög a

pincebogár. Párisnak minden része külön-külön híres azokról az érdekes leletekről, amelyeket ott találni lehet. Vannak fülbemászók az Orsolyák félszerében, vannak százlábuak a Pantheonban, vannak ebihalak a Mars-tér árkaiban.

Ami a szókat illeti, a gyermek tud olyanokat, mint Talleyrand. Nem kevésbé cinikus, de sokkal tisztességesebb. Van benne bizonyos ösztönszerű vidámság, örült nevetésével megdöbbeníti a szatócsot. Éneklése vidoran lecsap a vigjáték magaslatáról a bohózatig.

Temetési menet. Akik a halottat kísérik, azok közt egy orvos is van. - Nézd csak, kiált föl a gamin, mióta hirdetik az orvosok munkájukat?

Egy másik gamin belekeveredik a tömegbe. Egy komoly, szemüveges ember s megbotránkozva kiált rá: Te semmiházi, lerántod a feleségem derekát!

- Motozzon meg, uram!

III. A kellemes fiu

Este, miután valami módon sikerült neki néhány sous-t keresni, a *homuncio* elmegy egy színházba. Átlépvén a bűvös küszöbön, átalakul; eddig gamin volt, most siheder lesz. A színházak szinte megfordított hajók, amelyeknek fönt van a fenékük. Ebbe a fenékbe száll be a gamin. A siheder az az átalakulása a gaminnak, mint a pillangó a bábna, ugyanaz a röpke lény. Elég, hogy ott van boldogságának sugárzásával, lelkesedésének és vigságának hatalmasságával, csattogtatja tenyereit, amit hasonlít a szárnycsattogáshoz, hogy az a szük, sötét, rút, undok, egészségtelen, gyűlöletes hajófenék paradicsommá változzék.

Adjatok valakinek olyasmit, ami haszontalan, s vegyétek el tőle, ami szükséges, és megkapjátok a gamint.

A gaminnak van bizonyos tanultsága is. Az igaz, hogy iránya, ezt jókora sajnálattal mondjuk, amint illik, nem igen felelne meg a klasszikus izlésnek. Természeténél fogva bizony nem igen akadémikus. Hogy példáját adjuk, Mars kisasszonynak népszerűségét e gögös fiuk társaságában megölte gonyolódásuk. A gamin csak Szunyog kisasszonynak hivta.

Ez a fiu lármáz, mókáz, csufolódik, verekszik, olyan a fehérmüje, mint egy kis gyermeké, rongyos, mint egy filozófus, halászgat a kifolyókban, vadászik a kloákában, a rondaságból mulatságot csinál, végigkutatja a tereket, rikoltoz és veszekszik, fütyörész meg kornyikál, éljenez meg szidalmaz, elrontja az Alleluját céda dudolással, zoltárosan énekel, minden verset a De profundistól kezdve a léha nótáig, talál keresés nélkül, tudja azt, amiről nincs fogalma, önzetlen a bolondságig és örülten bölcseledő, szinte émelegésig érzélgős, szinte az Olimpusra guggol, aztán meg hentereg a trágyában s onnan csillagokkal földve száll ki. A párisi gamin kis Rabelais.

Nincs megelegedve a nadrágjával, ha nem mutogathatja zsebjeit.

Nem igen csodálkozik, de még kevésbé szokott megijedni, babonás, nincs határa fellobbanásának, megcsufolja a titkokat, nyelvét öltögeti a szellemekre, torzképeket csavar az epikai nagyszerűségekből. Pedig éppen nem mondható prózainak, legkevésbé sem; de hát az ünnepélyes látomány helyébe a bohóság torzalakját teszi. Ha Admator megjelenék neki, odamondaná: Nézd! Kisértet!

IV. Hasznos lehet

Páris a maflálkodóval kezdődik s a gaminnal végződik; két olyan teremtés, aminővel egy város sem dicsekedhet; a teljesen tétlen, aki megelégszik azzal, hogy nézeget s a kimerithetetlenül ötletes; Prudhomme és Fouillou. Csak Páris természetrajzában található ez. Minden, ami monarchia, benne van a maflában. Minden, ami anarchia, benne van a gaminban.

Páris külvárosainak ez a sápadt gyermeke él és fejlődik, belemerül a szenvedésbe, majd kimenekül belőle, gondolkozó tanuja a társadalom valóságainak, minden emberi dolognak. Ő azt hiszi magáról, hogy gondatlan; pedig nem az. Bárki légy, akinek neve Balitélet, Visszaélés, Tudatlanság, Egyenetlenség, Elnyomás, Zsarnokság, Igazságtalanság, Rajongás, - őrizkedjél a szájas gamintól.

A kis fiu növekszik.

Milyen agyagból van gyurva? Az első utbaeső iszapcsomóból. Egy marok sár, egy lehelet - és itt van Ádám. Elég, hogy egy Isten ráleheljen. Mindenesetre valami isteni lehelet van a gaminon. A szerencse is kezére jár ennek az apróságnak. Szerencse szón egy kis kalandot értünk. Ez a törpe megkövesedik a közös föld tömegében, tudatlan, tanulatlan, vakmerő, közönséges, pórias; vajjon ioni vagy beotiai lesz-e? Csak várjatok, *forog a kerék*, Páris szelleme, ez a démon, amely véletlenül teremt a gyermekeket és a végzet embereit, a római fazekassal ellentétben, a korszából amforát fog formálni.

V. A határok

A gamin szereti a várost, de szereti a magányt is, van bizonyos okosság benne. *Urbis amator* (a város kedvelője), mint Fuscus, *ruris amator* (a mező kedvelője), mint Flaccus.

Járkálni gondolkozva, azaz kóborolni, ez jó időtöltés a bölcselkedőnek; különösen olyan mezőségen, amely egy kissé fonák, elég rut, néha bizarr, kettős természetű, aminő rendszeren bizonyos nagyvárosokat környékez, különösen pedig Párist. Ha valaki megfigyeli a külvárosokat, akkor megfigyelheti hullőéletüket. Megszűnnek a fák, kezdődnek a tetők, megszűnik a fű, kezdődik a kövezet, megszűnnek a barázdák, kezdődnek a bódék, vége a keréknyomnak, kezdődnek a szenvedések, megszűnt az isteni zizegés, kezdődik az emberi zaj; - mindez rendkívül érdekes.

Ezért valók a gondolkozóknak azok a kevéssé vonzó helyek, amelyeket a sétálók egyébként a *szomorú* jelzővel ruháztak föl s azok a végtelennek látszó sétautak.

Az, aki e sorokat írja, igen sokáig csatangolt Páris sorompóin kívül, és azok mély emlékezések forrásai. Az a lengő pázsit, a köves utak, a krétás, márgás, mészköves gödrök, a parlagok és ugarok egyhangúsága, majd hirtelen a mélyedésekben zöldséges kertek korai természetvényeikkel, a vadságnak és polgárosodásnak ez a keveréke, a széles, elhagyott, kopár mezőségek, amelyeken a helyőrség dobosai tartják zajos iskolájukat és mintegy csatazajt zörgetnek, azok a sivár helyek nappal és gyilkos verem éjjel, a szélalmok vitorlái, amelyek forognak a szélben, a kőbányák felhuzó kerekei, a kis csapszékek a temetők sarkain, titokzatos bájaik a nagy sötét falaknak, amelyek négyszögben vágják a rengeteg mezőt, amelyen elömlik a napfény, tele van pillangóval; - mindez nagyon vonzza az embert.

Jóformán alig ismeri valaki ezeket a különös helyeket, a Glacéret, Cunettet, Grenelle golyóktól sávozott rut falát, a Mont-Parnasset, a Fosse-aux-Loupsot, a Marne meredek partjai fölött a fenyéretet, Montsourist, a Tombe-Issoiret, a châtilloni Pierre-Plateot, ahol egy kimerült régi

kőbánya helyén ma már gombát termelnek, amelyet a földszine felől egy korhadt deszkából összerótt csapóajtó zár el. A római campagna fogalom; Páris környéke egészen más; messze szemhatáron nem látunk mást, mint mezőséget, elszórva házakat, egyes fákat a felületen; de mindezek a látható tárgyak Isten gondolatai. Az olyan hely, ahol a síkság egy várossal ölelkezik, mindig át van hatva bizonyos mélabussággal. Egyszerre beszél ott a természet meg az emberiség.

Akárki bolygott a Páris külvárosaival összefüggő magános helyeken, amelyeket Páris peremének nevezhetett, mindenütt láthatott itt-ott az elhagyott helyeken, váratlanul egy sovány sövény, vagy egy komor fal tövében gyermekeket, akik csoportba verődve zajognak, halványak, piszkosak, porosak, kócosak, rongyosak, buzavirágkoszorusan malmoznak. Ezek a szegény családok kósza gyermekei. A külső boulevard a levegőző helyük; a mezőség az övék. Örökös iskolakerülők. Ott éneklük céda dalaik műsorát. Ott élnek, jobban mondva, ott tengődnek, távol a vigyázó szemtől, május vagy június enyhe fényében, ott térdelnek egy lyuk körül, golyókat pöckölve hüvelykujjukkal, összevesznek az aprópénzen, a felelőtlenek, magukra hagyottak, szökevények, boldogok; de amikor megpillantanak valakit, akkor eszükbe jut, hogy van ipar is, nekik is keresniük kell a megélhetésre, tehát megvételre kínálnak egy foszladt harisnyát, tele csigákkal, vagy egy bokréta orgonavirágot. A különös gyermekekkel való találkozás igen bájos, de ugyanakkor fájdalmas dolog Páris környékén.

Néha a fiugomolyban egy-egy kis lány is akad - talán nővérük? - igen fiatal leányok, soványak, lázasak, naptól barnítottak, szeplősek, hajuk tele kalással és pipaccsal, mezitlábúak, vigak, de félénkek, vannak, akik cseresznyéznek a szántóföldeken. Este is hallani nevetgélésüket. Akár a déli verőfényben, akár az alkonyi szürkületben látva e csoportokat, sokáig foglalkoztatják a gondolkozónak elméjét és e látományok megjelennek még álmában is.

Páris, a város, a külváros, a környék: egész világ e gyermekeknek. Messzebb soha sem merészkedik egyik sem. Nem bírnak kilépni Páris légköréből, mint ahogy a hal sem hagyhatja el a vizet. Nekik már semmi sincs két mérföldön túl a sorompón kívül. Jory, Gentilly, Arcueil Belleville, Aubervilliers, Menilmontant, Choisy-le-Roi, Billancourt, Meudon, Issy, Vanves, Lèvres, Puteaux, Neuilly, Genevilliers, Colombes, Romainville, Chatou, Asnières, Bougival, Nanterre, Enghien, Noisy-le-Sec, Nogent, Gournay, Drancy, Gonesse, - itt végződik számukra a földkerekség.

VI. Egy kis történelem

Abban az időben, majdnem a mai napokban, amikor az e könyvben elmondott cselekmény végbemegy, még nem volt, mint ma, minden utcasarkon rendőr (ennek jóvoltáról most nem időszerű vitatkozni), a kósza gyermekek elárasztották Párist. A statisztika szerint legalább kétszázhatvan hajléktalan gyermeket szednek össze évente a rendőrőrzárok az üres telkeken, épülőfélben levő házakban és a hidak boltívei alatt. A leghiresebb fecskéfészek az Arcole-híd maradt. Ez pedig a legkétségbeejtőbb társadalmi tünet. Az emberi bűnök nagy része a gyermekek csavargásával kezdődik.

De tegyük mégis kivételt Párisal. Annak dacára, amit említettünk, viszonylag csakugyan jogos a kivételes megítélés. Mert amíg más nagyvárosban a csavargó gyermek elveszett ember, amíg majd mindenütt a magára hagyott gyermek mintegy ki van szolgáltatva sorsának, hogy elmerüljön a közönséges bűnökben, amelyek megemészti becsületérzését és lelkiismeretét, a párisi gamin, ezt hangsúlyozzuk, bármilyen rossznak és haszontalannak lássék a felszinen, belsőleg mégis majdnem egészen romlatlan. Fenséges dolog és ez kitűnik népforradalmaink

becsületességéből, hogy a párisi levegőben van valami fertőtlenesség, szelleme olyan, mint a só az óceán vizében. Páris levegőjének szivása fenntartja a lelket.

Amit most mondtunk, az semmit sem vesz el abból a szivszorongásból, amelyet minden alkalommal éreznünk kell, ha látjuk a szétroppant család fiainak ezt a csatangolását. A mai polgárosodás mellett, bár az nem tökéletes, nagyon helytelen dolog az, hogy a családok e töredékei elmerülnek a homályban, a családok már nem tudják, mi lesz gyermekeikből, belsejüket odahányják a nyilvánosság terére. Ezért van olyan sok sötét sors és már közmondássá vált a megjegyzés: „kihajították Páris kövezetére”.

Mellesleg meg kell jegyezni, hogy ezeket az elhagyott gyermekeket éppen nem bántortalanította el züllésükben a régi monarchia. A magasabb köröknek tetszett egy kis Egyiptom és Bohémia az alsóbb néprétegekben; ez is hatalmi ügy volt. Valóságos dogmává tették a nép gyermekeinek tanítása ellen való gyűlöletet. Mert mire való az a fél-felvilágosodás? Ez volt irányadó ige. Pedig a csavargó gyermek következménye a tudatlan gyermeknek.

Másrészt meg a monarchiának néha szüksége volt a gyermekekre; ilyenkor lefölozte az utcát.

XIV. Lajos idejében, hogy ne menjünk messzebbre, a király, helyesen, hajóhadat akart teremteni. Az eszme jó volt. De hát lássuk az eszközt. A hajóhad nem ér semmit, ha vitorlákkal hajtván, a szél játéka lesz, ha szükséghez képest nem vontathatják, ha nem vihetik oda, ahová akarják, akár evezővel, akár gőzzel; a gályák akkor a tengerészeten azt a szerepet töltötték be, amit ma a gőzösök. Kellett tehát gálya; de a gálya nem mozdul másképpen, mint evezősökkel, kellettek tehát evezősök. Colbert a tartományi kormányzók és parlamentek által összeszedett minden elitét, ahányat csak lehetett. A hatóság ebben nagyon kezére járt. Ha valaki a fején hagyta a kalapját egy körmenet alkalmával, ez hugenotta magatartás; - küldték a gályára. Az utcán találkoztak egy fiúval, jóllehet csak tizenöt éves volt és nem tudta, hol háljon, elküldték a gályára.

Nagy uralkodó; nagy század.

XV. Lajos alatt a gyermekek eltűntek Párisból, a rendőrség fölszedte őket, nem tudni, micsoda titkos célra. Szörnyű dolgokat meséltek rémüldözve, a király biborfüdőjéről. Megtörtént, hogy a gyermekek után való hajsza közben néha olyan gyermeket is elcsíptek, akinek atyja volt. A kétségbeesett apák erre nekiestek a kiküldötteknek. Ilyenkor közbevetette magát a parlament - és felakasztatta, kit? A kiküldötteket? Nem. Az apákat.

VII. A gamin helyet kap a hinduk osztályzatában

A párisi gaminvilág valóságos kaszt. Mondhatná az ember: nem mehet bele mindaz, aki akar.

Ezt a szót, *gamin*, első ízben nyomtatásban 1834-ben használta az irodalmi nyelv és közkeletivé vált. A *Claude Gueéux* című munkában jelent meg először ez a szó. Nagy botrány volt. De a szó megmaradt.

A gamint alkotó elemek nagyon is változatosak. Ismertünk egyet, akit nagyon tiszteltek és bámultak azért, mert látta, amikor egy ember leesett a Notre-Dame tornyáról; egy másikat azért, mert be tudott surranni a hátulsi udvarba, ahol ideiglenesen a Rökkantak Dómnjának szobrai tették le és el tudott csipni az ólomból; egy harmadikat azért, mert föl tudott fordítani egy postakocsit; ismét egy másikat azért, mert ismert egy katonát, aki majdnem kiütötte egy polgárnak a szemét.

Ez megmagyarázza egy párisi gamin felkiáltását, amin a közönséges ember röhög, anélkül, hogy megértené: - Oh Isten, Isten, micsoda szerencsétlenség! Lám, még nem láttam senkit sem lepottyanni az ötödik emeletről!

Bizonyára érdekes ama bizonyos parasztnak a beszédje: - Hallja, apám, meghalt beteg felesége, hát mért nem hivatott orvost? - De édes uram, mit akar? mi szegény emberek saját magunk erejéből szoktunk meghalni. - És ha ebben a szóban benn van a paraszt közömbösségének értelme, ebben a másikban bizonyosan benne van a külvárosi csemete anarchista szabad gondolkozása. Egy halálra ítélt a kordén hallgatja gyóntatóját. A párisi gyermek felkiált: - A csuhással beszél. Oh a zsvány!

Vallási dolgokban bizonyos vakmerőség jellemzi a gamint. Kétségkívül erős, merész elme.

Egy kivégzésnél jelen lenni, - kötelessége. Mutogatják a guillotint és röhögnek rajta. Mindenféle gunynévvel és becéző névvel illetik. - Kiloccsantja a levest. - Vén morgó. - Kék anya (az ég). - A nagyvágó. - És így tovább. Hogy semmit el ne mulasszanak, fölmásznak a falakra, felkapaszkodnak az erkélyekre, a fákra, felfüggesztik magukat a rácsra, felkuporodnak a kémények mellé. A gamin született tetőmászó, úgy mint született tengerész is. Ünnepe a Grève-tér. Samson és Montes a legnépszerűbb nevek köztük. Rákiabáznak a kivégzendőre, hogy bátorítsák. Néha bámulják. Egy Lacenaire nevű gamin, midőn látta, hogy a szörnyű Dautun bátran hal meg, ezt mondta és ennek a mondásnak jövője van: Irigykedtem rá. - A gaminvilágban nem ismerik Voltairet, de ismerik Papavoinet. A gyilkosokról szóló legendákba bele szoktak keverni „politikát”. Különös hagyományos kedvteléssel emlegetik a kivégzett utolsó öltözetét. Tolleronnak fűtésapka volt a fején. Avriľnak hódrémes sipka. Louvelnek kerek kalap, az öreg Delaporte kopasz volt és hajadonfőn ment, Gastine rózsás színben volt és igen csinos, Boriesnak regényes szakálla volt; Jean-Martin fentartotta nadrágtartóját; Lelouffé és az anyja pöröltek. - Ne szidja a maga méhét; - kiáltotta oda egy gamin. Egy másik, látni akarván Debacker elhurcolását, minthogy kicsisége miatt nem látott ki a tömegeből, felmászott a rakparton egy lámpára. A közelben álló csendőr összeráncolta szemöldökét. - Hadd másszak föl, csendőr ur, - kiáltotta a gamin. És hogy megindítsa, még hozzátette: Nem esem ám le! - Azzal ugyan nem törődöm, hogy leesel-e; - válaszolt a csendőr.

Egy nevezetes esemény nagy érdeklődést kelt a gaminvilágban. Mikor már szegről-végről megtárgyalták, végül kimondják, hogy az csakugyan „csontig megrázza” az embert.

Az öklöt nem tartják valami tiszteletreméltó eszköznek. A gamin nagyon szívesen kérkedik azzal: Én aztán erős vagyok ám, ugy-e? - Aki pedig balkezes, az különösen irigylésre méltó. Becsülik a sántaságot is.

VIII. Az utolsó királynak egy bájos szava

Nyáron a gamin békává változik; amikor az este leszáll, az Austerlitz és Jena-hidak előtt a szenes kocsikról, meg a mosónők hajójáról fejest ugrik a Szajnába, kijátszva minden lehető módon a rendőrségnek és a szeméremnek törvényeit, mindamelllett a városi rendőrök szigoruan örködnek és néha drámai jelenetek fordulnak elő, ami emlékezetes testvéri kiáltványokra ad alkalmat; egy ilyen kiáltvány egyik gamin kezéből a másikéba vándorolt; úgy skandálták, mint Homerosz versét, olyan kifejezhetetlen hangsúlyozással, mint az ókori Évoét énekelhették a Panathenai ünnepen: *Ché, Titi, ohé! Jön a csendőr, jön a verés, hordd el hamar az irhádát, bujj a csatornába!*

Néha a kis nyelves - ő maga mondja magáról - olvasni is tud, néha írni is tud; de fecsegni mindig. Nem habozik, hogy a közügy hasznára kifejtse minden tehetségét (nem tudni, minő titokzatos módon tanítják egymást kölcsönösen); 1815-től 1830-ig a pulyka kurrogását utánozta, 1830-tól 1848-ig a falakra firkált körtéket.⁸ Egy nyári este Lajos Fülöp gyalog térvén haza, meglátott egy kis fiút, aki verejtékes erőlködéssel igyekezett szénnel egy nagy körtét rajzolni a Neuilly-kapu falára; a király, azzal a tréfás jólelkűséggel, amelyet IV. Henriktől örökölt, segített a fiúnak, maga fejezte be a körte rajzát és egy Lajos-aranyat adott a gyermeknek, azt mondván: No most már fenn van a körte is. A gamin szereti a lármát. Tetszik neki bizonyos heveskedés is. Szereti ugrasztani a papokat. Egy napon az Université-utcában egy ilyen hóbor-tos ifju nagy horgas orrot rajzolt a 69-es számú ház kapujára. - Mért rajzoltad erre a kapura? - kérdezte egy arramenő. A gyermek így felelt: Itt egy pap lakik. És csakugyan a pápai nuncius lakott abban a házban. Mindamellettt azonban, bárminő voltairei szellem legyen a gaminban, hogyha alkalom kínálkozik arra, hogy minisztráljon, hamar vállalkozik rá és ebben az esetben tisztességesen végigszolgálja a misét. Két dolog azonban tantaluszi gyötrelmet okoz neki, amit mindig elérni vágyik és sohasem éri el: megdönteni a kormányt és felvarrni a nadrágját.

A gamin ismeri Páris minden rendőrért és ha találkozik valamelyikkel, képes nevén szólítani. El bírja számlálni őket az ujjain. Tanulmányozza szokásaikat és mindegyikről tud valami jellemzőt. Megmondja neked rögtön és kertelés nélkül: Ez meg ez áruló; - ez meg ilyen vagy olyan gonosz; ez nagy; - az nevetséges (minden egyes szónak az ő ajkán valami különös hangsulya van); - ez itt azt képzeli, hogy az övé a Pont-Neuf és mindenkit meggátol abban, hogy a hid külső peremén sétáljon; annak meg ott az a mániája, hogy megráncigálja a fülét az embernek - és így tovább.

IX. A régi gall szellem

Volt már ilyen gyermeklélek Poquelinben, a Csarnok fiában; volt Beaumarchaisban. A gaminság a gall szellem egyik vonása. A jó érzéssel keveredve néha erőt ad, mint az alkohol a bornak. Néha tökéletlen. Homère sokat csacsog; legyen, azt is mondhatnók, hogy Voltaire gaminkodik. Desmoulins Camille is külvárosi sarjadék volt. Championnet, aki gorombán elbánt a csodákkal, Páris kövezetén termett, - még mint kis gyermek, televizezte a Saint-Jean de Beauvais és a Saint-Étienne de Mont templomok kapuzatát; eleget csufolta Szent Genoveva vadászatát, hogy megtisztelje Szent Januárius ereklyeüvegecskéjét.

A párisi gamin tisztelettudó is, de gunyolódó és szemtelen is. Rossz fogai vannak, mert rosszul táplálkozik, ami miatt szenved a gyomra, de a szeme szép, mert szellem lakik benne. Ha megjelenék Jehova, akkor szökdelve menne be a paradicsomba. Nyomorusága mellett is erős. Minden kilengés lehetséges neki. Ma játszik a folyókában s holnap ott van a zendülők közt; vakmerőséggel áll meg a kartácsolással szemben; utcarovó kölyök volt és hős lesz belőle; mint a kis thébai, megmarkolja az oroszlán sörényét; Bara dobos párisi gamin volt; kiabál: Előre! mint a táltos, egy perc alatt a törpéből óriás lesz.

Ez a lópvirág egyszersmind eszményi gyermek. Mérjük csak meg azt a fejlődést, amely Molièretől Baráig történt.

Mindent összefoglalva egy mondatban: a gamin olyan lény, aki mulat, mert szerencsétlen.

⁸ Körte, fakörte kinzó eszközt is jelentett, amelyet a vallatott szájába dugtak. Célzás a szabad szó elfojtására. Ford.

X. Ecce Paris, ecce homo

Hogy még egyszer mindent összefoglaljunk, a mai párisi gamin olyan, mint egykor a római graeculus volt, azaz a gyermeknép, amelynek homlokán ott van a régi világ ránca.

A gamin áldása a nemzetnek, de ugyanakkor betegsége is. Olyan betegség, amelyet meg kell gyógyítani. Hogyan? A világosság fényével.

A fény gyógyít.

A fény gyújt.

A nagylelkű társadalmi kisugárzások mind a tudományból, az irodalomból, művészetből, az oktatásból eredtek. Neveljétek emberré az embereket! Világosítsátok föl őket, hogy lelkesedhessenek. Előbb vagy utóbb az általános oktatás nagyszerű kérdése ellenállhatatlan tekintéllyel fog uralomra jutni; és akkor azok, akik a francia eszmény hatása alatt kormányoznak, kénytelenek választani Franciaország gyermekei és Páris gaminjai közt; a világosság lángja, vagy a sötétség lidércfénye közt.

A gamin jelenti Párist, Páris pedig a világot.

Mert Páris teljesség. Páris az emberi nem mennyezete. Ez a termékeny város kivonata a holt erkölcsöknek és az eleven erkölcsöknek. Aki Párist látja, az látni véli az egész történelem alapját az éggel és a csillagzatokkal együtt. Párisnak van Capitoliuma, városháza, Pantheonja, Notre-Dameja, Mons Aventinusa, van Saint-Antoine külvárosa, Asinariuma, Sorbonneja, egy Szent-utja, van Boulevard des Italiensje, van Szelek-tornya, van saját véleménye; a Gemóniákat a nevetségessel pótolja. Majóját piperkőcnek hívják, transtevereije helyett van külvárosija, hamálját a csarnok erejének nevezik, lazzaroniját tolvajnak hívják, cockneyját divatbábnak. Mindenki, aki máshol van, ott van Párisban is. Dumarsais halasasszonya megfelel Euripidesz füvesasszonyának, Vejanus diszkoszdobóját viszontlátjuk a kötélhányós Foriosóban, Therapontigonus hetvenkedő katona karjába öltheti Vadeboncoeur granátos karját, Damossippus ószeres boldog lenne az ócskaságok árusai közt; Vincennes megölné Szokratészt, úgy mint az Agora börtönbe vetné Diderot-t, Grimod de la Reynière fölfedezte a faggyuval süített rostélyost, amint Curtillus fölfedezte a sündisznósültet; az Arc de l'Étoile alatt kifeszített trapéz megvan már Plautusban; a kardnyelő Poecilus, akivel Apulejusnál találkozunk, ugyanaz a kardnyelő a Pont-Neufön, Rameau és Curculion élősdieccse egy pár; Ergazilus bemutatathatná magát Aigrefeuille által Cambacéréséknél; Róma nagy piperkőce, Alcesimarchus, Phoedromus, Diabolus és Argyrippus Curtillustól leszállnak Labatut postakocsijába; Aulugelle nem időzne sokáig Congrio előtt, mint Charles Nodier sem Polichinelle előtt; Marton nem nősténytigris, de Pardalisca sem volt sárkány; Pantolabus csufolja az angol kávéházban Nomentanust, a dőzsölőt, Hermogenesz tenor a Champs-Elysées-színházban és körülötte Thrasius, a koldus, Bobèchenek öltözve; azt az alkalmatlankodót, aki megállítja önt és kabátjának gombjánál fogva visszatartja a Tuillériák kertjében, csak ismétli kétezer év múltán azt, akit Thesprion így jellemez: *quis properantem me prohendit pallio?* A suresnesi bor paródiája az albanóinak; a Père-Lachaise az éjjeli esők alatt ugyanazokat a fényeket löveli, mint az Esquilinus, és a szegényektől öt évre vett siringa ugyanaz, ami a rabszolgák bérelt koporsója.

Keressetek valamit, ami nincs meg Párisban. Trophonius hordója nem tartalmaz olyat, ami nem lenne meg Mesmer medencéjében; Ergaphilus feltámad Cagliostróban; Vazafanta brahmin megtestesül Saint-Germain grófban; a Szent Medárd-temetőben éppen annyi jó csoda történik, mint az Omajádok mecsetjében Damaszkuszban.

Párisnak van Ezópusa, aki Mayeux és Canidisa, aki Lenormand kisasszony. Éppen úgy káprázik, mint Delfiben tennék villámlás között; úgy tudja táncoltatni az asztalt, mint Dodona a háromlábu széket. Trónra emeli a grisettet, úgy, mint Róma tette kéjhölgyeivel; és végül is, ha XV. Lajos rosszabb, mint Claudius, Du Barry asszony mégis sokkal jobb volt Messalinánál. Páris hallatlan típusban tudja egyesíteni azt, ami régen élt s amivel ma találkozunk, a görög meztelenséget, a héber keserőséget és a gascognei zagyvaságot. Itt összekeveredik Diogenesz, Jób, Paillasse, visszatükröződve a *Constitutionnel* régi számaiban.

Jól mondja Plutarchosz: a zsarnok nem igen vénül; Róma Sulla alatt épp úgy meghajolt és szívesen öntött vizet a borába, mint Domitianus alatt. A Tiberis Léthe volt, ha hinnünk lehet annak a kissé tudálékos dicsőítésnek, amelyet Varus Vibiscus csinált: *Contra Gracchos Tiberim habemus, Bibere Tiberim, id est seditionem oblivisci.*⁹ Páris naponként megiszik egy millió liter vizet, de ez nem akadályozza abban, hogy alkalomadtán ne verje a lármadobot és kongassa a vészharangot.

Emellett Páris jó gyermek. Királyilag mindent elfogad; éppen nem nehézkes Vénuszra vonatkozólag; az ő Kallipágosza hottentotta; de ha nevetni tud, akkor meg is kegyelmez; a rútság mulattatja; az alaktalanság megneveteti, a léhaság szórakoztatja; ha tudsz dőre lenni, hát bátran bolondozhatsz; még a képmutatás, a legnagyobb cinizmus sem lázad föl; annyira képzett irodalmilag, ha nem süti le a szemét Bazilio előtt, nem botránkozik meg Tartuffe imáján sem, amint Horatius sem fortyan föl Priapusz csuklása miatt. A mindenség arcvonásai közül egy sem hiányzik Páris arcáról. A Mabilie-bál ugyan nem a Janiculus polihimnikus tánca, de a toiletteben ülő asszony épp úgy lesüti szentes szemét, mint ahogy Staphyla kerítő nő szemlélgette a szűz Planesiumot. A Combat ugyan nem a Colosseum, de ott épp oly vad hajsza foly, mintha a Cézár nézné azt. A sziriai vendéglősné talán kecsesebb, mint Saguet anyó, de ha Vergilius látogatta a római csapszékeket, akkor letelepedhettek a párisi kiskocsmákban David d'Angers, Balzac és Charlet. Páris uralkodik. A lángelmék ott ragyognak, kíséretük megél. Adonai dörgés és villámlás közt jár tizenkétkerékű szekeren; Szilenosz közreadja bohó tréfáit. Szilenoszt olvasd Ramponneanak.

Páris szinonimája a kozmosznak. Páris egyben Athén, Róma, Szibarisz, Jeruzsálem, Pantin. Itt minden civilizáció össze van tömörítve, épp úgy minden barbárság. Páris valóban bosszankodnék, ha nem volna guillotineja.

Egy kis Grève-tér jó. Mi lenne ebből az örökös nyugalomból enélkül a gyilkolás nélkül? A mi törvényeink bölcsen gondoskodtak róla és ennek köszönhetjük, hogy ez a vágógép locsolgat a hushagyó után.

XI. Tréfa és uralkodás

Párisnak nincs határa. Egy városnak sem volt olyan uralkodó szerepe, amely még azokat is elkápráztatja néha, akik alája vannak vetve. - Nektek tetszeni, oh athéniak! - kiáltott föl Sándor. - Páris többet tud csinálni, mint a törvény, Páris divatot csinál, Páris ügyességet ad. Páris néha megvadultnak látszik, néha odadobja magát a tobzódó fényűzésnek; de hát akkor az egész földkerekség bolondul vele együtt; akkor aztán Páris fölébred, megdörzsöli a szemét és azt mondja: Jaj, de buta vagyok!! És kacajba tör ki. Micsoda csodálatosság az ilyen város! Különös dolog, hogy ez a nagyszerűség és ez a bohóság szoros szomszédságban vannak, hogy

⁹ A Gracchusok ellen itt van Tiberisünk, a Tiberisből inni ugyanaz, mint a pártütésről megfélekedzeni.

a fenséget nem bírja megzavarni mind a paródia és hogy ugyanaz a száj ma az ítélet harsonáját képes fujni, holnap pedig a pásztorfurulyát. Párisnak valami felsőbbeséges vidorsága van. Vidámsága a villáma, bohósága az uralkodó pálcája. Vihara néha egyetlen arcfintorításból ered. Kitörései, mesterművei, pazarlása, naplói, epepeiái mind az egyetemességnek szólnak, de még bolondságai is. Nevetése vulkán-kráter, amely elárasztja az egész földet. A népekre épp úgy ráerőszakolja karikaturáit, mint eszményét; az emberi művelődés legnagyobb emlékei is magukba fogadják gunyait és örökkévalóságot kölcsönöznek bohóskodásainak. Büszke is; van termékeny július 14-ikéje, amely megszabadította a világot; a labdaházban minden nemzet számára tette meg esküjét; az augusztus 4-iki éjszakája három óra alatt a feudalizmus ezer évét oszlatta szét; az akaratot egyhanguvá tudja tenni, megsokasítja a fenségest mindenféle alakjában; betölti fényességével Washington, Koszciuszkót, Bolíviát, Botzariszt, Riegót, Bemét, Manint, Lopezt, Brownt, Garibaldit; mindenütt ott van, ahol a jövő fénye kigyul, Bostonban 1779-ben, Léon-szigetén 1820-ban, Pesten 1848-ban, Palermóban 1860-ban; a hatalmas jelszót: *Szabadság* belesugja az amerikai abolicionisták fülébe, akik Harper's Ferry bárkája körül csoportosultak, azután az anconai hazafiak fülébe, akik Gozzi kocsmája előtt a tengerparton gyülekeztek a homályban, megteremtette Kanariszt, Quirogát, Pisacane-t; rávetette a nagyság fényét a földre, az ő fuvalma hajtja Byront, hogy elmenjen meghalni Missolonghiba és hogy Mazet meghaljon Barcelonában; Páris a szószék Mirabeau lába alatt és kráter Robespierre lába alatt; könyvei, színháza, művészete, tudománya, irodalma, filozófiája mind-mind vezetői az emberi nemnek; van Pascalja, Régnierje, Corneilleje, Descartesja, Jean-Jacquesja, Voltaireje minden percre, Molièreje minden századra; nyelvét az egyetemesen beszélt nyelvvé teszi, ez a nyelv lesz az Ige; minden lélekbe beoltja a haladás eszméjét, a szabadító dogmákat, amelyek nemzedékek számára kovácsolják a kardokat és töröket; és a nagy gondolkozók és költők lelke teremtette meg 1789 óta minden nép hőseit; de ez nem gátolja abban, hogy gaminkodjék; és az a rengeteg nagy lángelme, amelyet Párisnak hívnak s mindent átalakít a világon fényével, odarajzolja szénnel Thezeus templomának falára Bouginier orrát és felírja a piramisokra: *Crédeville tolvaj*.

Páris mindig mutogatja a fogát; amikor nem morog, akkor nevet.

Ilyen Páris. Tetőinek füstje eszménye a világnak. Sár és kőhalmaz, ha úgy tetszik, de minde nekfelett szellemi lény. Több, mint nagy; rengeteg. Miért? Mivel mer.

Merni; ez a haladás ára.

Majdnem minden nagyszerű hódítás többé-kevésbé a merészség jutalma. Hogy forradalom legyen, arra nem elég, hogy Montesquieu sürgesse, Beaumarchais bejelentse, Condorcet számba vegye, Arouet előkészítse, Rousseau megjósolja; kell, hogy Danton merje.

Az a kiáltás: *Vakmerőség!* az egy *Fiat lux*. Hogy az ember mindig előre vigye az emberi nemet, arra állandóan ott kell lenniök a bátorság büszke példáinak. A vakmerőség vakító fényt vet a történetbe és világossággal tölti el az embert. A hajnal mer, amikor hasad. Megkísérteni, merni, kitartani állhatatosan, hünek lenni önmagához, vállalni mindent, amit a sors ránk mér, csekély félelem nélkül fogadni a katasztrófát, szembeállani az igazságtalan hatalommal; ime ez az a példa, amelyre a népnek szüksége van, ez az a fény, amely a népeket felvillanyozza. Ugyanaz a villám szalad Prometheusz fáklyájától Cambroune pipájáig.

XII. A népben rejlő jövő

A párisi nép, még ha férfikorban van is, mindig gamin; lefesteni a gyermeket anyyi, mint lefesteni a várost; ezért tanulmányoztuk a sast abban a francia verébben.

De ismételjük, különösen a külvárosokban jelen meg igazán a francia faj; ott van igazi vére és igazi arca; ott a nép dolgozik és szenved; a munka és a szenvedés az embernek két alakja. Ott van nagyon sok ismeretlen mély érzésű ember, ott nyüzsögnek a legsajátságosabb típusok a Râpée hajómunkásától a montfauconi sintérig. *Fex urbis*, kiált föl Cicero; *mob*, teszi hozzá Burke méltatlankodva; tömeg, sokaság, köznép. Hamar kiröppentik ezeket a szókat. Hát legyen. Mit tesz az? Mit bánt az engemet, amikor mezitláb járok? Nem tudnak olvasni? Annál rosszabb. Elhagyni őket emiatt? Nyomoruságuk miatt még átkozná is őket? Hát nem hatolhatna be a világosság ebbe a tömegbe? Térjünk vissza erre a szóra: Világosság! Hát álljunk ellene! Világosság! világosság! - Ki tudja, hogy a ma átlátszatlan nem lesz átlátszóvá? Hát a forradalmak nem színváltozások? Ej, filozófusok, tanítsatok, világosítsatok, gyujtsatok, gondolkozzatok hangosan, beszéljete hangosan, szaladgáljatok vigan a napon, barátkozzatok meg a nyilvános terekkel, hirdessétek a jó ujságot, terjesszétek az abc-t, hirdessétek a jogot, daloljátok a Marseillaisét, hintsétek a lelkesedést, szaggassátok a friss zöld gallyakat a tölgyfákról. Csináljatok az eszméből forgószelet. Ezt a tömeget föl kell emelni. Igyekezzünk felhasználni az elveknek és erényeknek azt a parazsát, amely szikrázik, pattog és lobbanni kész bizonyos órákban. Azokat a mezitlábakat, meztelen karokat, azokat a rongyokat, tudatlanságokat, utálatosságokat, sötétségeket talán föl lehet használni az eszmény meghódítására. Csak nézzen valaki keresztül a nép lelkén és megtalálja az igazságot. Azt a rut homokot, amelyet lába tapos, vesse csak a kohóba, hogy ott olvadjon, forrjon és fényes kristály lesz belőle és neki köszönhetjük, hogy Galilei és Newton csillagokat fedeztek föl.

XIII. A kis Gavroche

Nyolc vagy kilenc évvel azok után az események után, amelyeket e történet második részében elmondtunk, a Temple-boulevardon, a Château-d'Eau környékén egy tiz-tizenkét éves fiúcskát láthattunk, aki elég szabatosan valószínűleg valna meg a gamin eszményét, ha az ajkának korához illő mosolygásával szemben nem lett volna a szive tökéletesen üres és sötét. Ennek a fiúnak a nadrágja is férfi nadrágja volt, csak hogy azt nem atyjától kapta, azután női harisnyája, de azt nem az anyjától kapta. Idegen emberek ruházták fel könyörületből. Pedig volt apja is, anyja is. De az apja nem törődött vele, anyja pedig egyáltalában nem szerette őt. Azok közé a gyermekek közé tartozott, akik rászorulnak az irgalmasságra, mert van atyjuk és anyjuk és mégis árvák.

Ez a gyermek csakis az utcán érezte jól magát. A kövezet kevésbé volt kemény hozzája, mint az anyja szive.

Szülei egyszerűen kirúgták az életbe.

És jó képpel repült tova.

Halavány, de tüzes, eleven, csipős kedvű fiú volt, élénk, de beteges külsejű, ment, kóborolt, dalolt, játszott, pajkosan, kotorta a folyókákat, ugrált is egy kicsit, de csak úgy, mint a macska, vagy a veréb, vidáman; nevetett, ha suhancnak hívták, de haragudott, ha csavargónak mondták. Nem volt neki fészke, nem volt kenyere, nem élvezte a szeretet melegét; de mégis vidám volt, mert szabad volt.

Amikor ezek a szegény teremtések férfivá nőnek, majdnem mindig szembe találkoznak a társadalmi rend malmával amely megőrli őket; de amig gyermekek, addig kicsiségüknél fogva menekülhetnek előle. A legcsekélyebb dolog is megmenti őket.

De bármennyire is elhagyatott ez a gyermek, néha, úgy két-három havonként, mégis azt mondta: Ej, megyek a mamához! Akkor elhagyta a boulevardot, a cirkuszt, a Porte-Saint-Martint, lement a rakodópartra, átkelt a hidakon, kiment a külvárosba, eljutott a Salpêtrièreig, - és aztán hova ért? Pontosan ama kettős, 50-52 számhoz, amelyet már ismer az olvasó, a rozszant Gorbeau-házhoz.

Ebben az időben az 50-52-es ház rendesen néptelen volt és falai telefirkálva hirdetésekkel: Kiadó szoba; de mégis lakott benne néhány olyan egyén, akik, mint az Párisban rendes dolog, semminemű viszonyban nem álltak egymással. Mindnyájan abba a szegényosztályba tartoztak, amely lassan kiválik a kis-polgárok sorából, folytatja életét nyomoruságról nyomoruságra a társadalom fenékrétegében, amig azzá nem lesz, akihez a polgárosodás minden anyagi hulladéka kerül, mint amilyen a csatornatisztító, aki a sarat kaparja össze, meg a rongyszedő, aki a cafatokat gyűjtögeti.

Jean Valjean főszállásadója ebben az időben meghalt és egy hozzá hasonló foglalta el helyét. Nem tudom, melyik bölcselő mondotta: Soha sincs hija a vénasszonynak.

Ezt az új vénasszonyt Burgonnénak hívták és életének semmiféle nevezetessége sem volt, csak az a három tagból álló papagáj-dinasztia, amely egymás után uralkodott a lelkén.

A legnyomorultabb lakó abban az ócska házban egy négy tagból álló család volt, apa, anya, két elég nagy leány, mind a négy egy olyan kis szűk ketrechen lakott, aminőről már beszéltünk.

Ez a család az első tekintetre semmi különös látnivalót sem nyújtott szörnyű lerongyoltságán kívül; midőn az apa kibérelte a szobát, Jondrette néven mondta be magát. Beköltözésük után, ami azonban nagyon hasonlított ahhoz, amit a néhai szállásadó mondott, hogy a semminél kevesebbel jöttek, Jondrette azt mondta ennek az asszonynak, aki, mint elődje ugyanakkor kapusnő is volt és a lépcsőket söpörte: Anyókám, ha valaki véletlenül egy lengyelt, vagy olaszt, vagy éppen egy spanyolt keresne, hát az én leszek.

Ez a család volt annak a vidám mezitlábanak a családja. Belépett és ott találta a szegénységet, a pusztulást és ami még szomorubb, egyetlen mosolyt se; hidegséget talált a szobában, hidegséget a szivekben. Amikor belépett megkérdezték: - Honnan jössz? - ő ráfelelt: Az utcáról. Amikor pedig ment, kérdezték: Hová mész? Ő ráfelelt: Az utcára. De az anyja még azt is kérdezte: Mit csinálsz itt?

Ez a gyermek a nagy elhagyatottságban épp úgy élt, mint a pincében tapadó növények. De azért nem fájt neki ez az élet, és senkire sem haragudott. Nem is tudta, hogy milyennek kell lennie egy apának és anyának.

Anyja azonban szerette nővéreit.

Azt elfelejtettük mondani, hogy a Temple-boulevardon ezt a fiut a kis Gavrochenak hívták. Miért hívták Gavrochenak? Talán azért, mert az atyja neve Jondrette volt.

Bizonyos nyomorgó családokban ösztönszerű szokás a fiuk elkergetése.

Az a szoba, amelyben Jondrette lakott, a Gorbeau-ház legutolsó szobája volt a folyosó végében. A szomszéd szobát egy igen szegény fiatal ember foglalta el, akit úgy hívtak: Marius ur.

Mondjuk el, ki volt az a Marius ur.

MÁSODIK KÖNYV

A nagy polgár

I. Kilencven esztendő és harminckét fog

A Boucherat, Normandie és Saintonge-utcákban még mindig élnek olyan régi lakók, akik megőrizték egy Gillenormand nevű jámbor ember emlékét. Ez a jóember már akkor is öreg volt, amikor ők ifjak voltak. Azok számára, akik mélabusan nézegetik az árnyékok ama nyüzsgését, amit multnak nevezünk, még nem tüntették el a Temple szomszédságában levő utcák labirintusát, ahol XIV. Lajos alatt Franciaország összes tartományainak nevét kifüggesztették, mint ahogyan az új Tivoli-negyedben kifüggesztették Európa fővárosainak nevét; hát ez olyan lépés, mondhatjuk, amelyen meglátszik a haladás.

Gillenormand ur, aki még 1831-ben élt, azok közé tartozott, akik egyedül arra kíváncsiak, mi az oka annak, hogy olyan sokáig éltek és akik különös emberek azért, mert valamikor mindenkire hasonlítottak, most pedig senkihez sem hasonlítanak. Ez egy különös öreg ember volt, valósággal egy más kornak embere, igazi tökéletes és kissé föllengző polgára a tizennyolcadik századnak, viselvén a régi polgárság jó arcát, mint ahogy a marquik viselik márkiságuk jellemvonását. Elmult már kilencven éves, egyenesen járt, fennhangon beszélt, tisztán látott, evett-ivott, aludt és horkolt. Megvolt még mind a harminckét foga. Nem kellett neki szemüveg az olvasáshoz. Nagyon kedves modoru volt, de azt mondta, hogy tiz vagy tizenkét év óta teljesen lemondott a nőkről. Most már nem tetszhet, mondogatta; de nem tette hozzá: már nagyon öreg vagyok, hanem azt mondta: nagyon szegény vagyok. Azt is mondogatta: Ha nem mentem volna tönkre, újjé!... Valóban nem maradt több jövedelme, mint tizenötezer frank. Azon ábrándozott, hogy valami nagy örökségre tesz szert, hogy legyen százezer frank jövedelme, akkor tarthatna szeretőket... Legkevésbé sem tartozott ama zsémbes nyolcvanévesek fajtájához, akik, mint Voltaire, teljes életükben haldoklók voltak; az ő kora nem volt olyan áporodott hosszú élet; az a vidám öreg mindig jól érezte magát. Kissé felületes, lobbánékony, hamar felfortyanó természet volt. Minden indítványt viharos ellentmondással fogadott, de leginkább az igazsággal ellenkezett. Ha valaki ellentmondott, fölkapta sétatálcáját, úgy verte az embereket, mint a nagy században szokták. Volt egy ötven évet meghaladott leánya, aki nem ment férjhez, aki nagyon elpirult, ha az öreg haragra gerjedt, ezt hajlandó lett volna dühében megkorbácsolni. Ugy bánt vele, mint egy nyolcéves leánnyal. Keményen megpofozta szolgálait, kiabálva: Ah, gazember! Szokásos káromkodása volt: A teremtésit a papucsos lábának! Sajátságos szórakozásai voltak. Mindennap megborotváltatta magát egy bolond borbéllal, aki gyűlölte őt, mert féltette tőle feleségét, a csinos és kacér borbélynét. Gillenormand bámulta mindenben a maga ítélőképességét, kijelentette, hogy igen éleslátású, és ezt szokta mondani: Van valóban némi elmeélességem; megvan az a képességem, hogy ha megcsip egy bolha, megmondjam, melyik asszonytól került hozzám. Legtöbbször azonban az *érzékeny embert* és a *természetet* emlegette. De ez utóbbi szónak nem tulajdonította azt a nagy fontosságot, amelyet a mi századunk adott neki. De a kandalló mellett, saját módja szerint élcelődött róla: - A természet, amelyet a civilizáció nagyon is nagyrabecsül, mulatságos barbárságokat juttat neki. Európa megkapta ennek próbáját Ázsiából és Afrikából, még pedig kis alakban. A macska a szalónok tigrise, a gyík krokodilus a zsebben. Az Opera táncosnői rózsaszínű vadak. Nem falják föl a férfiakat, hanem kiszívják. Oh azok a bűbájosak! átváltoztatják a férfiakat osztrigákká, aztán elnyelik. A karaibok a csontokat hagyják meg, ők pedig a

kagylóhéjakat. Ilyenek a mi erkölcsünk. Mi nem faljuk föl egymást, csak szétmarcangoljuk; nem ölünk, csak karmolunk.

II. Amilyen az ur, olyan a lakása

A Marais-negyedben lakott, a Filles-du-Calvaire-utcában, 6. szám alatt. A ház az övé volt. Azóta lerombolták és újjáépítették, valószínűleg a számát is megmáskították abban a számozási forradalomban, amely Páris utcáit felforgatta. Az első emeleten tágas lakosztályt foglalt el az utca és a kert között; falait tetőtől-talpig a manufacture des Gobelins és Beauvais pászor-jeleneteket ábrázoló szőnyegek borították; a mennyezet és falsíkok díszítései ismétlődtek a zsöllyéken. Ágya előtt egy hatalmas, kilencablós, Coromandel lakkal bevont spanyolfal állt. Hosszu függönyök csüngtek az ablakok fölött és nagyszerű hatást tettek. A kert egészen ablakai alatt feküdt és egy tizenkét vagy tizenöt fokból álló lépcső vezetett beléje, amelyen az öreg fűgőn lépdelt le-föl. A szobájával szomszédos könyvtárszobán kívül volt egy boudoirja is, amelyre büszke volt s amelyet nagyszerű virágos szalmaszőnyeggel borított, ezt XIV. Lajos gályáin a gályarabokkal csináltatta Vivonne ur a szeretője számára. Gillenormand egy embergyűlölő anyai nagynénjétől örökölte, aki százéves korában halt meg. Két felesége volt Gillenormand urnak. Modora középuton járt az udvari ember közt, aki soha sem volt, és a bíró közt, aki soha sem lehetett volna. Ha akarta, tudott kedves, hizelkedő is lenni. Fiatal korában azok közé a férfiak közé tartozott, akiket mindig megcsal a feleségük, de a szeretőjük soha, mert rendszeren a legmogorvább férjek és a legkedvesebb szeretők. Értett a festményekhez is. Szobájában volt egy ismeretlennek csodaszép arcképe, amelyet Jordaens festett, széles ecsetvonásokkal festve, mintegy véletlenül odavetett ezer árnyalattal. Gillenormand viselete nem volt XV. Lajos, nem is XVI. Lajos korabeli divat; ez a direktórium divatbálgájainak ruhája volt. Mindaddig fiatalnak hitte magát s követte is a divatot. Kabátja könnyű posztóból készült, széles kihajtással, hosszú szárnyakkal, nagy acélgombokkal. Ehhez járult a kurta nadrág és a csatos cipő. Kezét rendszeren zsebre dugta. Tekintélyadón mondogatta: A francia forradalom tolvajok gyüledéke.

III. A lángész

Tizenhat éves korában egy este az Operában az a megtiszteltetés érte, hogy egyszerre két érett és ünnepest szépség szemüvegezte, akiket Voltaire énekelt meg: Camargo és Sallé kisasszonyok. Két tűz közé fogva, hősiesen meghátrált egy kis táncosnő felé, akit Nahenrynak hívtak, aki tizenhat esztendő volt, mint ő, ravasz, mint a macska és akibe szerelmes volt. Bővelkedett az emlékekben. Így írta le saját maga: Micsoda csinos lány volt az a Guimard-Guimardini - Guimardinette, amikor utoljára Longchampsban láttam, érzékkeltő hajékkal, türkiszékszerékkal, a legdivatosabb színű ruhában! - Gyermekkorában Nain-Londrin öltözetét viselte, amelyről szívesen és lelkesülten beszélt. - Ugy voltam öltözve, mint egy török, keleti jelmezben; - szokta mondani. Boufflers asszony, aki huszéves korában véletlenül látta, úgy jellemezte, hogy egy bájos bolond. - Felháborodott minden néven, amelyet a politikában és a hatalom körében látott; mind alacsonynak és nyárspolgárinak látván őket. Olvasta az újságokat, az „új papirosokat”, ahogy mondani szokta és minduntalan nevetésbe tört ki. Oh! mondta, - micsoda emberek ezek! Corbière! Humann! Casimir-Périer! Ezek a ti minisztereitek. Elképzelem, mi lenne, ha egy újságban az állana: Gillenormand, miniszter! No, ez lenne csak a tréfa. Eh, micsoda butaság, amit csinálnak! Minden dolgot a maga jóhangzásu vagy rossz

hangzásu nevéen nevezett meg, nem röstelkedett a nők előtt sem. Tudja az ég, micsoda nyugalommal, nem törődve az előkelőséggel, vastag trágárságokat tudott mondani. Ez az ő századának természetessége volt. Meg kell jegyezni, hogy a verses ömlengések korszaka a legdurvább próza korszaka volt. Keresztatyja azt jósolta, hogy lángelméjü ember lesz és így kapta keresztnevét: *Luc-Esprit*.

IV. A száz év felé

Gyermekkorában jutalmat nyert a moulinsi kollégiumban, tudniillik Moulinsban született, Nivernais herceg adta át neki a jutalmat sajátkezüleg, akit ő Nevers hercegnek nevezett. Ezt a kitüntetést nem törölte ki emlékezetéből sem a konvent, sem XVI. Lajos halála, sem Napoleon, sem a Bourbonok visszatérése. Nevers herceg a század legnagyobb alakja volt neki. Micsoda kedves nagyur volt az kék szalagjával! Gillenormand szemében II. Katalin jóvátette bűnét, Lengyelország felosztását azzal, hogy háromezer rubelen megvette Besztusev aranyéletitalának titkát. És ezen lelkesedni is tudott: Az arany-elixir, mondta, Besztusevnek e sárga itala, Lamotte tábornok csöppjei, amelynek félunciás üvegje a tizennyolcadik században egy aranyon kelt, nagy orvosság a szerelmi katasztrófák, panacea Vénusz ellen. XV. Lajos kétszáz üveggel küldött a pápának. - Felháborodott volna s kidobta volna azt, aki azt merte volna mondani neki, hogy az aranyelixir nem más, mint a vas klórsója. Gillenormand imádta a Bourbonokat és nagy rémületbe esett 1789-ben, elmondta számtalanszor, hogyan menekült meg a rémuralom elől és mennyi vidámság meg szellemesség kellett ahhoz, hogy ne vágják le a fejét. Ha egy fiatalember a köztársaságot dicsérte előtte, akkor kékült-zöldült, majd hogy el nem ájult. Néha célzást tett az ő kilencven éves korára, ilyenkor azt mondta: Remélem, hogy nem fogom kétszer megérni a kilencvenhármát. De másfelől meg azt beszélte az embereknek, hogy bizonytal száz évig fog élni.

V. Basque és Nicolette

Voltak külön elméletei. Ime egy közülök: „Ha egy férfi szenvedélyesen szereti a nőt és magának is van nője, akivel keveset törődik, aki talán csunya, nyers, követelőző, csupa jogot követel és szükség szerint féltékeny is, csak egy mód van rá, hogy békében hagyja az embert, még pedig az, hogy bizza rá az asszonyra az erszényét. Ez a lemondás szabaddá teszi őt. Akkor a nő foglalkozik, mindenféle dolog iránt érdeklődik, elnyüvi az ujjait, felmond a bérlőknek, vagy bérlőket fogad, tanácskozik az ügyvédekkel, dolgoztatja a jegyzőket, zaklatja az irnokokat, fölkeresi a bírakat, pereket indit, szerződéseket diktál, uralkodónak érzi magát, vesz és elad, igazit, zsémbel, ígér és ígéretet szeg, köt és bont, enged és visszavon, rendez meg zavart csinál, pénzt gyűjt, meg pazarol; csinál bolondságokat, használ a köznek meg magának és ezzel vigasztalja magát. Amig a férje elhanyagolja, megszerzi azt az elégtételt, hogy tönkreteszi az urát.” Ezt az elméletet magára is alkalmazta Gillenormand ur és ez volt a története. Második neje olyan módon kezelte a vagyonát, hogy Gillenormand urnak, amikor özvegy lett egy szép napon, éppen csak annyija maradt, hogy megélhetett, mindent járadékba fektetett, ezért kapott tizenötezer frank évi díjat, amelynek háromnegyed része halálával meg is szünt. Nem habozott ettől a megállapodástól, mert nem bántotta az a gond, hogy mit hagyjon örökségül. Meg azután látta, hogy az örökös javaknak kalandos sorsuk van, például *nemzeti tulajdonná* válnak. Tanuja volt már, hogy a vagyon hogyan zsugorodhat egy harmadrészre és nem nagyon bizott a telekkönyvben. Az a ház a Filles-du-Calvaire-utcában, mint már mondtuk,

az övé volt. Két cselédet is tartott, „egy him és egy nőcselédet”. Amikor beszegődött hozzá egy cseléd, Gillenormand átkeresztelte őket. A férfiakra rendszeren annak a vidéknek nevét adta, ahonnan származtak, mint például: Nimois, Comtois, Poitevin, Picard. Legutóbbi szolgája egy magas, megroggyant ember, aki lehetett már ötvenöt éves, de husz lépést is alig tudott tenni, Bayonneban született. Ezért Gillenormand Basquenak keresztelte el. Ami a szolgálókat illeti, valamennyi csak Nicolette volt neki. (Még Magnon is, akiről még lesz szó.) Egy napon egy büszke tartású, tudálékos, a házmesterek magas fajából származó szakácsnő jelentkezett nála. - Mennyi havi fizetésre tart igényt? - kérdezte Gillenormand. - Harminc frankot kérek. - Hogy hívják? - Olimpiának. - Kapsz ötven frankot, de a neved ezentul Nicolette lesz.

VI. Meglátjuk Magnont és két apróságát

Gillenormandban a szomorúság harag alakjában nyilatkozott meg; ha dühösködött, akkor kétségbeesett volt. Tele volt babonasággal, balítéletekkel és mindent megengedett magának. Nagy belső elégtétele volt, amit külsején is kifejezésre juttatott, hogy gavallér maradt és ragaszkodott ahhoz, hogy annak tartsák. Ezt úgy hívta, hogy „királyi hire” van. Ez a királyi hirnév néha különös ajándékokkal lepte meg őt. Egy napon olyan kosárban, aminőben az osztrigát szokták szállítani, egy jól megtermett, rikoltozó ujszülött fiút vittek neki, jól bepólyázva, akit egy fél évvel ezelőtt elüzött szolgáló neki tulajdonított. Gillenormand akkor már éppen nyolcvannégy éves volt. Környezete megdöbbsent és nagy lármát csapott. De hát mit remélt az a szemtelen örült leány ezzel a fogásával? Micsoda vakmerőség! Micsoda gyalázatos rágalmozás! Maga Gillenormand ur azonban nem gerjedt haragra. Jámbor mosollyal nézte a küldeményt és még hízelt is neki ez a rágalmozás, mert így szólt: - Nos, hát mi ez? Mi az a baj? Mi bánt benneteket? Ti ugyan szépen háborogtok, mint afféle tudatlan emberek. Angoulême hercege, IX. Károly öfelségének természetes fia nyolcvanöt éves korában elvett egy tizenöt éves csitri leányt; Virginal urnak, Alluye marquisnak, Sourdis biboros, a bordeauxi érsek öccsének nyolcvanhárom éves korában fia született Jacquin elnökné szobaleányától, egy igazi szerelem gyermeke, aki később máltai lovag és államtanácsos lett; századunk egy nagy embere, Tabaraud abbé egy nyolcvanhét éves embernek a fia volt. Az ilyen dolgok egészen rendes dolgok. Hát még mi van a Bibliában! Egy azonban bizonyos, kijelenteni, hogy ez az uracska nem tőlem való. De hát azért fogadjuk gondjainkba. Ő nem tehet róla.

Ez nagylelkű eljárás volt. Ámde az a személy, aki Magnonnak nevezte magát, a következő évben egy második küldeményt juttatott hozzá. Ez is fiu volt. Hirtelenében Gillenormand megadta magát. A két gyermeket visszaadta anyjának, kötelezván magát, hogy havonként nyolcvan frankot fizet értük, de azzal a föltétellel, hogy a nevezett anya ne kezdje el újra többé. Mondta aztán egyszer: „Ugy hallom, hogy az anyjuk jól bánik velük. Néha-néha majd meglátogatom őket”. Amit meg is tett.

Volt neki egy paptestvére, aki harminchárom évig viselte a poitiersi akadémia rektorának tisztét és hatvankilenc éves korában halt meg. „Fiatal korában vesztettem el”, - szokta mondani. Ez a testvér, aki után igen kevés emlék maradt, békés természetű zsupori vala, aki pap létére kötelességének tartotta, hogy alamizsnát adjon a szegényeknek, de sohasem adott mást, mint érmeket, vagy a forgalomból már kivont rézpénzt, úgy szerezvén meg a módot arra, hogy a paradicsomon át a pokolba jusson. Ami az idősb Gillenormand urat illeti, ő nem kufarkodhatott az alamizsnával, szívesen és előkelően adakozott. Jóakaró volt, könyörületes, könnyen lobbanó és ha gazdag lett volna, bizonyosan nagyszerűen jótékonykodott volna. Azt akarta, hogy körülötte minden nagyszerű legyen, még a huncfutság is. Egy napon, miután egy házmestere szemmeláthatólag a legdurvább módon kifosztotta, utódjának felfogadásakor

ünnepélyesen így kiáltott föl: - Pfuj! ez aztán gonosz tett volt. Szégyenkezem ezek miatt a haszonlesők miatt. Minden elfajult ebben a században, még a gazember is. A mindenségít! Mégsem illik így kifosztani olyan embert, amilyen én vagyok! Ugy megrabolt, mintha erdőben jártam volna; gyalázatosan meglöpött. *Sylvae sint consule dignae!*

Amint már mondtuk, két felesége volt. Az elsőtől volt egy leánya, aki leány maradt, a másodiktól egy másik leánya, de aki körülbelül harmincéves korában meghalt; ez szerelemből férjhez ment egy szerencsés katonához, aki szolgált a köztársaságot meg a császárságot, megkapta Austerlitznél a keresztet és ezredes volt Waterloonál. *Ez a családi szégyenem;* szokta mondani az öreg ur. Erős dohányos is volt és szerette csipkével diszített kabátja ujját. De nem nagyon hitt Istenben.

VII. Szabály: ne fogadj senkit, csak este

Ilyen volt Gillenormand, a Lángész. Haját, amely inkább szürke volt, mint fehér, nem vesztette el, mindig fülére fésülve viselte. Egybevetve mindent, tiszteletreméltó alak volt.

Egészen a XVIII. század teremtménye: frivol és nagy.

A restauráció első éveiben Gillenormand, akkor még fiatal (csak hetvennégy éves volt 1814-ben), a Saint-Germain külvárosban lakott, a Servandoni-utcában, a Saint-Sulpice mellett. A Maraisba csak akkor vonult vissza, amikor odahagyta a nagyvilágot, jóval azután, hogy elmúlt nyolcvanéves.

Miután pedig elvonult a nagyvilágtól, megkövesedett szokásaiban. Egyik fő szokása az volt, hogy nappal föltétlenül zárva kellett lennie kapujának; senkit sem fogadott nappal, csak este, bármi dolga lett volna vele. Öt órakor ebédelt, azután nyitva maradt a kapu. Ez volt a századának divatja, és nem akart csöppet sem változtatni rajta. - A nappal - mondá - haszontalan, megérdemli, hogy az ember elzárja magát előle. Az előkelő emberek szelleme akkor gyul ki, amikor a zenit gyújtja meg csillagait. - És így mindenki elől elzárkózott, ha a király lett volna, akkor is. Korának ódon előkelősége.

VIII. A kettő nem egy pár

Beszéljünk most Gillenormand két leányáról. Tíz évi időköz volt születésük közt. Ifjú korukban nagyon kevésbé hasonlítottak egymáshoz és mind arcra, mind természetre nézve oly kevésbé voltak testvéreknek mondhatók, amennyire csak lehetett. A fiatalabb bájos, szelíd teremtés volt, mindent szeretett, ami világossággal járt, foglalkozott a virágokkal, szerette a verseket, a zenét, csapongott a dicsőség légkörében, tudott lelkesedni, már gyermekkorában eljegyezte magát eszményképével, egy képzelt hősalakkal. Az idősebbnek is volt ábrándja; az ég kékségében egy hadiszállítót látott, egy nagyon gazdag vállalkozót, aki tüneményesen buta férjnek, mert hát a milliók teszik az embert, vagy hát jól van, ha az nem, legyen egy prefektus; képzeletében eleven képet nyertek a fogadóestélyek a prefekturán, ajtónálló sora az előszobában, hivatalos bálók, a városházán való gyülekezetek, „prefétné asszony” - ez kóválygott képzeletében. Így tévelygett a két nővér, mindegyik a maga ábrándjában, akkor, amikor még mind a kettő fiatal leány volt. Mind a kettőnek volt szárnya; az egyiknek angyalszárnya, a másiknak ludszárnya.

Semmiféle becsvágy sem teljesülhet tökéletesen, - itt lenn legkevésbé. A mi korunkban semmiféle paradicsom sem száll le a földre. Az ifjabb mégis férjhez ment, álmainak férfialakjához, de azután meghalt. Az idősebb nem ment férjhez.

Abban az időben, amikor belépett itt elbeszélte történetünkbe, akkor már elvirágzott hajadon volt, egy lángra nem lobbantható okosság; az orra már olyan hegyes, az elméje olyan tompa, aminőt alig lát az ember. Jellemző, hogy a család szűk határán túl soha senki sem tudta a keresztnévét. Csak úgy hívták, hogy az öregebb Gillenormand kisasszony.

Gillenormand kisasszony minden tekintetben mintája lehetett volna egy missnek. A végtelenségbe hajtott szemérmesség volt. Életének egy rémületes emlékét őrizte meg, - egy napon egy férfi látta a harisnyakötőjét.

Ezt az irgalmatlan szemérmességet csak megnövesztette növekvő kora. Mellbetétje sohasem volt eléggé átlátszatlan és sohasem volt neki eléggé magas szabásu. Megszaporította mindenfelé a kapcsoló tüket, ott is, ahová úgy sem akart volna nézni senki sem. A szemérmesség jellemvonása, hogy annál több védőt állít föl, mentől kevésbé fenyegetik ostrommal a várat.

De hát ki bírja megmagyarázni ennek az ártatlanságnak titokzatosságát, hisz igen szívesen engedte magát megölelteni egy dzsidás-tisztól, aki unokaöccse volt és Théodulenak hívták.

Ezt a dzsidás-tisztet leszámítva, minden tekintetben megfelelt annak, ahová besoroztuk, a szemérmesek osztályának. Gillenormand kisasszony afféle homályos lélek volt. A szemérmesség ugyanis félig erény, félig bűn.

A szemérmességhez járult aztán különleges mértékben szenteskedése. Beállt a Szent Szűz testvériségbe, a kijelölt ünnepeken fehér fátyolt tett föl, különleges imákat mondott, imádta a „szent vért”, tisztelte a „szent szívet”, órákig elidőzött valamely rokokó-oltár előtt olyan kápolnában, amely zárva volt a közönséges hívő előtt, és ott, a márvány-angyalok és aranyozott fa-étkélmények közt szabadon engedte repülni lelkét.

Volt egy kápolnabeli barátnője, egy olyan aggszűz, mint ő, akit Vaubois kisasszonynak hívtak, egy teljesen ügyefogyott lény, aki mellett Gillenormand kisasszony valóságos sasnak volt nevezhető. Az Agnus Dei és az Ave Marian kívül Vaubois kisasszonynak semmi másról nem volt fogalma, mint még a befőttek különböző módon való készítéséről. Ezen a téren kitűnt Vaubois kisasszony, egyéb tekintetben azonban a butaság netovábbja volt, hijjával az értelmiség legcsekélyebb jelének.

Azt meg kell mondanunk, hogy Gillenormand kisasszony inkább nyert, mint veszített öregeedésével. Ez a közömbös természetek sora. Sohasem volt gonosz, ami különben csak viszonylagos jószág, - no azután az évek lereszelik a szögleteket és meglágyítják a keménységet. Csakhogy mindig szomorú volt, szomorúságának titkát maga sem tudta volna megmondani. Egész személyiségében a bevégzett, de soha nem kezdett élet bárgyúsága nyilatkozott meg.

Ő vitte atyjának háztartását. Gillenormand mellett úgy működött a leánya, mint Bienvenu ökegyelmessége mellett a nővére. Egy aggastyánnak és egy vén leánynak háztartása éppen nem ritkaság, és mindig megindító látvány az, ha két gyöngye teremtés egymásra támaszkodik.

Volt azután ebben a házban az aggastyán és a vénleány mellett egy gyermek is, egy kis fiú, aki mindig remegett Gillenormand előtt. Gillenormand mindig csak szigorú hangon beszélt ezzel a fiúval, sőt ráfogta néha a botját is: - Ide, uraság! Mafla, bolond, gyere közelebb! - Felelj már te buta! - No csak hogy látlak, semmiházi! Stb. Pedig bálványozta.

Ez unokája volt. Még találkozunk majd ezzel a fiúval.

HARMADIK KÖNYV

Az öregapa és az unoka

I. Egy régi szalón

Amikor Gillenormand a Servandoni-utcában lakott, akkor még eljárógatott több jó és előkelő szalónba. Jóllehet polgárember volt, mégis szívesen látták. Minthogy két adag szellemessége volt, az egyik, amely a magáé volt s a másik, amelyet kölcsönvett, még utána jártak, sőt ünnepelték. De nem ment sehová, ha ott nem uralkodhatott. Vannak emberek, akik minden áron befolyásosak akarnak lenni és kívánják, hogy foglalkozzanak velük; ahol nem lehetnek próféták, ott mókázók akarnak lenni. De Gillenormand nem ilyen természetű ember volt, az ő uralkodó föllépése a royalista termekben, ahová eljárógatott, semmit sem értett tekintélyének. Ő mindenütt próféta volt. Nem kisebbekkel szállhatott szembe, mint Bonald vagy Bengy-Puy-Vallée.

Ugy 1817 körül hetenként kétszer délután rendszeren megjelent egy hozzá közeleső házban, a Férou-utcában. T. bárónénál, egy igen tiszteletreméltó és méltóságos asszonytól, akinek az ura XVI. Lajos alatt Franciaország berlini követe volt. T. báró, aki életében szenvedélyesen adta oda magát a magnetikus szellemidézések járványának, az emigrációban teljesen tönkrementen halt meg, de hagyott hátra tiz kötet kéziratot, aranymetszetű bőrkötésben, amelyek Mesmerről és varázslatáról tartalmaztak följegyzéseket. T. báróné nem tette közzé ezeket a följegyzéseket, éldegélt egy kis járadékból, amely valamiképpen fenntartotta. T. báróné távol tartotta magát az udvartól, ahol, mondá, nagyon vegyes a társaság, elszigetelten élt, büszkén és szerényen. Néhány barátja hetenként kétszer összegyűlt özvegyi tüzhelye körül; lakása így tiszta royalista szalónná alakult. Ott teáztak és aszerint, ahogy az idők szele elégiára vagy ditirambusra hangolta őket, irtózva szidták a századot, a kormányzatot, bonapartistákat, a nemesi rend elaljasodását a polgári elemek bevonásával, XVIII. Lajos jakobinizmusát, és nagyon halkán kifejezték reményüket, hogy elérkezik a Monsieur, a későbbi X. Károly ideje.

Nagy örömmel fogadták azokat a csintalan dalocskákat, amelyekben Napoleont *Nicolasnak* említették. A hercegnők, a legkényesebb és legkecsesebb asszonyok valósággal lelkesedtek az olyan kuplékon, mint az, amely „a szövetségesekhez” szólt:

*Dugd vissza nadrágodba
A kilógó inged csücskét,
Ne mondják a hazafiak,
A fehér zászlót kitűzték.*

Mulattak azokon a szójátékokon, amelyeket rettenetesnek tartottak, ártatlan, rejtett szókon, amelyekről azt hitték, hogy azzal gyilkolhatnak, azután azokon a verseken, amelyeket a Dessolles kormányára, erre a mérsékelt kabinetre csináltak, amelynek Decazes és Deserre is tagja volt:

*Inog a trón talpa, hogyan erősítsék?
Csak úgy, hogy a földet, házat kicseréljék.*

És azután bírálhatták a pairek, az „utálatosan jakobinus kamara” névsorát, és kombináltak új összeállítást, szövetségesik jelzős neveivel, így például: Damas, Sabran, Gouvion Saint-Cyr. És mindezt mulatva.

Ebben a körben parodizálták a forradalmat. Ugyanazt a háborgást megfordított értelemben élezték ki, nekik is volt kis *ça irájuk*:

Ah! Ça ira! ça ira!! ça ira!
*Les bonapartist' a la lanterne.*¹⁰

A dalok olyanok, mint a guillotine, közömbösen vágnak; ma ezt a fejet, holnap amazt. Ez az egész változatosság.

A Fualdès-ügyben, amely ebben az időben, 1816-ban játszódott le, Bastide és Jausion pártjára álltak, mert Fualdès bonapartista volt. A liberálisokat úgy nevezték: *a testvérek és barátok*; ez a legnagyobb sértés volt a részükről.

Mint némely templomtoronynak, T. báróné szalónjának is két szélkakasa volt. Az egyik Gillenormand ur, a másik Lamothe-Valois gróf, akiről titkon azt szokták sugdosni bizonyos megfontoltság színével: Hallotta már? Ez az a Lamothe, aki a nyakláncpörbe bele volt keverve. A pártoknak általában különös kegyelmezési elveik vannak.

Megjegyezzük, hogy a polgárságban nagyon csökkent a tisztességes helyzet becse a könnyű összeköttetések által; pedig vigyázni kell, kiket bocsátunk magunk közé; mint ahogy a meleg veszít azáltal, hogy a szomszédban hideg van; így csökken a megbecsülés is megvetett alakok közelbocsátása következtében. A régi főuri világ azonban fölülhelyezte magát ezen a törvényen is, mint sok más törvényen. Marignyt, Pompadour fivérét, befogadta Soubise herceg. Nem mert Pompadour fivére volt, hanem ennek ellenére. Du Barry, Vaubernier asszony rokona, jó fogadtatásra talált Richelieu tábornagnál. Az a világ az Olimpus. Merkur és Guémenée herceg otthon vannak. A tolvajt is odabocsátják, csak isten legyen.

Lamothe grófon, aki 1815-ben hatvanötéves ember volt, semmi jelentős sem volt, csak hallgatag és szertartásos arca, szögletes, hideg alakja, sima modora; kabátját állig begombolta, hosszú lábait, amelyek hosszú, égetett agyagszínű pantallóba voltak bujtatva, rendesen keresztbe rakta egymásra. Arcának a színe is hasonlított pantallója színéhez.

Lamothe gróf „számot tett” ebben a szalónban, még pedig „hiressége” kedvéért és különös dolog, de meg kell mondani, a Valois név kedvéért.

Ami Gillenormand-t illeti, őt kifogástalan magatartásáért becsülték. Tekintély volt, mert hát tudott tekintélyt adni magának. Fesztelen volt, amit természeténél fogva könnyen tehetett, amellet azonban méltóságos is, azonkívül polgárosan tisztességes, ehhez járult még nagy kora is. Az ember nem léphet be észrevétlenül a százas évbe. Az évek végül is valami tiszteletre-méltó fényt vonnak az ember feje köré.

Voltak azután bizonyos élcei, szikrái annak a vén sziklának. Így, amikor a porosz király, miután trónra ültette XVIII. Lajost, Ruppin gróf álnéven látogatást tett Franciaországban, XIV. Lajos leszármazottja úgy fogadta a legfinomabb szemtelenséggel, mint egy Brandenburg gróft. Ezt nagyon helyeselte Gillenormand, azt mondván: - Mindazok a királyok, akik nem Franciaország királyai, csak tartományi királyok. - Egy napon a következő kérdés és felelet folyt le előtte: - Mire ítélték a *Courrier Français* szerkesztőjét? - Felfüggesztésre. - A felkötés helyesebb lenne; jegyezte meg Gillenormand. - Ilyen megjegyzések megerősítették helyzetét.

A Bourbonok visszatérésének évfordulójakor Te Deum volt, s látván Talleyrand elvonulását, ezt jegyezte meg: - Ime, őexcellenciája, a Gonoszság.

¹⁰ Ó, megy, ó, megy, ó, menni fog
S a bonapartista a lámpán lóg.

Gillenormand rendszeren leánya kíséretében szokott megjelenni; a kisasszony ekkor már tul volt a negyvenen, de ötvenesnek látszott; kíséretében volt egy hétéves szép fiu, rózsás, üde arcu, bizalmas, boldog tekintetű, aki sohasem léphetett be anélkül, hogy körülötte ne duruzsolták volna: - Jaj, de csinos! Milyen kár! Szegény gyermek! - Ez a fiu ugyanaz volt, akiről az imént szoltunk. Szegény gyermeknek azért mondták, mert az atyja „egy loirei briganti” volt.

A loirei briganti az a veje volt Gillenormandnak, akit már emlegettünk s akiről azt szokta mondani, hogy az a család szégyene.

II. Egy vörös kísértet ebből az időből

Aki ebben az időben Vernon kis városkában járt volna és átsétált volna azon a szép monumentális hidon, amelynek helyét, reméljük, bizonyosan valamely utálatos vasgerendahid fogja elfoglalni idővel, a hid karfájáról letekintve, bizonyosan észrevett volna egy körülbelül ötvenéves kora férfit, aki bőrsisakot, vastag, sűrű posztónadrágot és kabátot viselt, a kabáton valami sárga tárgy függött vörös szalagon; arca naptól barnított, majdnem fekete, haja majdnem fehér, homlokán, egészen arcáig, hosszú hegedés, egy kissé már meggömbült, kortól hajlott. Kezében ásóval és sarlóval majdnem mindennap sétálgat valamelyikében azoknak a telkeknek, amelyek fallal vannak kerítve a hid szomszédságában s mintegy terasz-láncot alkotnak a Szajna balpartján; ezek a kerített helyek pompás virágos kertek, amelyekről, ha sokkal kisebbek volnának, bátran azt lehetne mondani: virágbokréta. Ezek a kertek egyfelől a folyó felé, másfelől házakban végződnek. Ez az ember, akiről most szó van, 1817 körül a legalacsonyabb házak és a legkisebb kertek egyikében lakott. Egyedül, magányosan, csöndesen és szegényen éldegélt, csupán egy nő társaságában, aki nem volt sem fiatal, sem öreg, sem szép, sem csunya, sem paraszt, sem polgári; ez a nő szolgálta ki. Az a bekerített hely, amelyet kertjének nevezett, híres volt a városban virágairól. Ezeket az említett ember nevelte, akinek egyedüli foglalkozása a virág volt.

Szorgalmával, állhatatosságával, meg a víz segítségével sikerült is neki teremteni a Teremtő után; előállított ujfajta tulipánokat és dáhliákat, amelyekről, úgy látszik, a természet megfeledkezett. Nagyon találékony ember volt, megelőzte Soulange Bodint a kis bokorcsoportok alakításával, amelyek számára ritka cserjéket hozott Amerikából és Kinából. Nyáron már napkeltekor ott járt a kertben, gyomlált, nyesegetett, sarlózott, sarabolt, locsolt, sétálgatott a virágok közt nagy szeretettel, néha elábrándozva mélabusan; gyakran órákhosszat is el tudott álldogálni s hallgatta a fákon daloló madarakat, vagy a szomszédban játszó gyerekek csacsogását, el tudta nézni a gyepen a harmatcsöppet, amelyet a napsugár csillogtatott. Sovány asztalt tartott és több tejet ivott, mint bort. Félelénk természetű volt, emiatt pörölt is vele szolgálója. Félelméből szinte emberkerülő lett, azért ritkán járt ki, nem igen szeretett látni mást, mint a szegényeket, akik bekopogtattak ablakán, meg a plébánost, Maboef abbét, egy jó öreg embert. De ha a városiak, vagy olyan idegenek, akik először jártak a városban, azért kopogtattak be hozzá, hogy megnézzék tulipánjait és rózsáit, mosolyogva nyitott ajtót. Ez volt az a loirei briganti.

Valaki, aki ugyanabban az időben olvasta volna a katonai emlékiratokat és életrajzokat, vagy a Moniteur jelentéseit a nagy hadseregről, az gyakran találkozott volna egy névvel, Pontmercy Georges névvel. Ez a Pontmercy Georges egész ifjan Saintonge ezredének katonája volt. Kitört a forradalom. A Saintonge-ezred a rajnai hadsereghez vonult. Mert a régi monarchia ezredei megtartották nevüket még a monarchia bukása után is, csak 1794-ben osztották be dandárokba. Pontmercy harcolt Speyernél, Wormsnál, Neustadtnál, Türkheimnél, Mainznál,

ahol kétszázadmagával Houchard hátvédje volt. Az andernachi ódon sánc mögött tizenkettőmagával kitartott a hesseni herceg egész hadtestével szemben, nem vonult vissza a hadsereg zöméhez, csak akkor, amikor az ellenséges ágyu nagy rést vágott a mellvéden, amely keresztülhasította a falat egészen a talpáig. Kléber alatt harcolt a Márkákban, résztvett a montpalisseli csatában, ahol egy biszkájai harcos keresztül lőtte a karját. Azután az olasz határra ment, ahol harminc gránátossal védte Joubert alatt a Col di Tendát. Joubertet fő hadsegédnek nevezték ki; Pontmercy hadnagy lett. Pontmercy Berthier oldalán harcolt a Lodi melletti ütközet kartácszápóra közt és azt mondta Napoleonnak: - Berthier tüzér, lovas és gránátos volt. - Látta elesni egykori tábornokát, Joubertet, Novinál, abban a pillanatban, amikor kardját fölemelve kiáltott: - Előre! - Amikor századával beparancsolták egy naszádra, hogy Genovából egy más kis kikötőbe vigyék a genovai tengerparton, egy hét-nyolc vitorlásból álló angol kémhajóraj csapdájába került. A genovai parancsnok a tengerbe akarta dobni az ágyukat, a legényeket pedig el akarta bujztatni a földézet alatt, hogy úgy sikamolhasson el a homályban, mint egy áruszállító hajó. Pontmercy felhuzatta a főárbocra a francia trikolórt és büszkén vonult el az angol fregattok előtt. Husz mérföldnyire, miután még jobban megnőtt merészsége, azzal az egy naszáddal megtámadott és elfogott egy angol szállítóhajót, amely katonákat vitt Sziciliába; de annyira meg volt rakva emberekkel és lovakkal, hogy majdnem a földézet pereméig merült. 1805-ben a Mahler-hadosztályban volt, amely Ferdinánd főhercegtől elragadta Günzburgot. Wertingennél golyót kapott a karjába, ugyan akkor a 9-es dragonyosok élén Maupetit ezredes halálos sebet kapott. Austerlitznál kitüntette magát azzal a nagyszerű előnyomulással, amely az ellenség tüzelése közt ment végbe. Amikor az orosz császári gárdalovasezred legázolta a 4-ik gyalogezred egy zászlóalját, Pontmercy azok közé tartozott, akik megtorlásul összeverték ezt a gárdacsapatot. A császár keresztel tüntette ki. Pontmercy résztvett Wurmser elfogatásában Mantovában, Mélas foglyulejtésében Alexandriában, Mack elfogatásában Ulmban. Részes volt a nagy hadsereg nyolcadik hadtestének is, amelyet Mortier vezetett s elfoglalta Hamburgot. Azután az 55-ik szerezredbe helyezték át, amely a régi flandriai ezred volt. Eylauban ott volt a temetőben, a hősi Hugo Louis kapitánnyal, e könyv írójának nagybátyjával, aki nyolcvanhárom emberből álló századával két órán át tartóztatta föl az ellenséget ennek minden erőfeszítésével szemben. Pontmercy egyike volt annak a három harcosnak, akik élve tudták elhagyni azt a temetőt. Volt Friedlandnál, aztán Moszkvában, a Berezinánál, Lützen, Bautzen, Drezda, Wachau, Lipcse csatáerein, a galenhauseni szorosban, majd Montmirailnál, Château-Thierry-nél, Craonnál, a Marne partján, az Aisne partján és a rettenetes laoni állásban. Arnay-le-Ducnél kapitány volt. Lekaszabolt tiz kozákot és megmentette - nem a tábornokát, hanem egy káplárját. Ez alkalommal összevagdosták és csupán a balkarjából huszonkét csontszilánkot szedtek ki. Egy héttel Páris kapitulációja előtt cserélni akart egy bajtársával s át akart lépni a lovassághoz. Meg volt az a képessége, amit a régi uralom alatt *kétkezesnek* hivatnak, vagyis egyenlően alkalmas a kard és puska forgatására, tehát akár gyalogos-, akár lovastiszt lehetett. Ezt a képességét tökéletesítették a katonai oktatásban és különösen bizonyos csapattestekben, mint például a dragonyosoknál, mert a dragonyosok egyaránt harcolhattak lovon és gyalog. Elkísérte aztán Napoleont Elba-szigetére. Waterloo-nál a Dubois-dandárban egy vértesszázad parancsnoka volt. Elvette a lüneburgi zászlóalj zászlaját. Vérrel volt borítva, amikor a zászlót odadobta Napoleon lába elé; ugyanis, amikor a zászlót elragadta, kardcsapás szelte keresztül az arcát. A császár meglegedetten kiáltotta: - *Ezredes vagy, báró vagy, a becsületrend tisztje.* - Pontmercy így felelt: - *Sire, köszönöm özvegyem nevében!* - Egy órával később lelőtték az ohainzi mélyutban. És ki volt ez a Pontmercy Georges? Ugyanaz a loirei briganti.

Waterloo után, noha, mint említettük, lelőtték az ohaini mélyutban, feltápáskodott és sikerült neki elvonszolni magát a hadsereghez, ahol fölvettek egy sebesültvivő szekérre, majd a sebesültekkel tovább vándorolva, végre a Loire-menti táborba jutott.

A restauráció alatt félzsoldra fogták, majd pedig berendelték Vernonba, ami annyit jelentett, hogy felügyelet alá helyezték. XVIII. Lajos király arra gondolván, hogy ne következhessek be ismét, ami a Száz nap alatt történt, nem ismerte el sem tiszti minőségét, sem a becsületrendét, sem ezredesi, sem bárói rangját. Ő azonban nem mulasztotta el egy alkalommal sem, hogy ne írja alá a nevét, mint *Pontmercy báró, ezredes*. Nem ment ki soha anélkül, hogy régi kék kabátjára ki ne tűzze a becsületrend rozettáját. A királyi ügyész figyelmeztette, hogy pört fog indítani a kitüntetés törvénytelen viselése miatt. Amikor ezt egy félhivatalos megbizott közölte vele, Pontmercy keserű mosollyal felelt: - Nem tudom, én nem értek-e már franciául, vagy ön nem beszél franciául, de tény, hogy nem értem meg önt. - És egy héten át egyfolytában mindig a rozettával sétált ki. Nem merték többet háborgatni. A hadügyminiszter s a parancsnokló tábornok kétszer vagy háromszor ezzel a címzéssel küldtek neki levelet: *Pontmercy parancsnok urnak*. - Ő felbontatlanul visszaküldte a leveleket. Éppen így cselekedett Szent Ilona-szigetén Napoleon, aki visszaküldte Hudson Lowe levelét, mert így címezte: *Napoleon tábornok urnak*. Pontmercy éppen azzal a csunya szóval fejezte be kijelentését, amelyet császársja használt.

Igy történt Rómában is, hogy a fogoly karthagói katonák, akikben volt valami Hannibál szelleméből, megtagadták az üdvözlést Flaminius konzultól. Egy reggel az utcán találkozott a királyi ügyésszel, és azt mondta neki:

- Ügyész uram, vajjon szabad-e viselnem a sebhelyemet?

És nem kapott többet, mint a századparancsnok nyomorult fizetésének felét. Vernonban a legkisebb házat kereste ki és azt vette bérbe. Már láttuk, hogy miképpen élt ott egyedül. A császárság alatt, két háború közti időben ráért arra, hogy nőül vegye Gillenormand kisasszonyt. Az öreg nemes, mélyen felháborodva, végül mégis beleegyezett e sóhajtással: A legnagyobb családok is kényszerhelyzetben vannak. 1813-ban Pontmercyné, egy igazán csodálatraméltó asszony, aki mindenképpen méltó volt férjéhez, meghalt. Egy gyermeke maradt. Ez a gyermek volt öröme az ezredesnek magányában; de az öreg apa fenyegetőzve követelte, hogy adja oda a gyermeket, kijelentvén hogy ha nem adják oda, akkor kitagadja az örökségből. Az apa engedett a gyermek érdekében s mivel már nem volt gyermeke, a virágok szeretésére adta magát.

Végül aztán mindenről lemondott. Nem vett részt összeesküvésekben, semmiféle mozgalomban. Gondolatait megosztotta azok közt az ártatlan dolgok közt, amiket most csinált s ama nagy dolgok közt, amiket előbb csinált. Megosztotta idejét egy nyiló szegfü és austerlitz emléke között.

Gillenormand egyáltalában nem közlekedett nejevel. Az ezredes ő előtte „bandita” volt, az ezredes pedig egyszerűen vén „mamlasznak” mondta. Gillenormand sohasem beszélt az ezredesről, kivéve, ha gúnyos célzást tehetett „báróságára.” Határozottan megállapodtak, hogy Pontmercy sohasem kísérli meg, hogy fiát meglátogassa, vagy vele beszéljen, mert akkor megfosztja Gillenormand ur az örökségétől. Mert Pontmercy megmétélyezett volt Gillenormandék szemében. Az ezredes talán nem cselekedett helyesen, amikor elfogadta ezt a föltételt, de meghajolt mert úgy vélte, hogy jobb, ha magát áldozza föl. Gillenormand öröksége ugyan nem volt számottevő, de annál inkább Gillenormand kisasszonyé. Ez a pártában maradt hölgy igen gazdag volt anyai részről és nővérenek fia volt az ő törvényes örököse.

A fiu, akit Mariusnak hívtak, tudta, hogy van atyja, de egyebet nem tudott róla. Senki sem beszélt róla neki. Ámde abban a társaságban, ahová atyja vitte, a sok sugdolódzás, szemhunyorgatás mégis fölkelte figyelmét, s végül kezdett megérteni egyet-mást és mivel természetesen a társaságában uralkodó véleményeknek apránként be kellett szívárogniok lelkébe, lassan-lassan annyira jutott, hogy atyjára csak szégyenkezve és szivszorongva gondolhatott.

Azalatt, míg fölcseperedett, az ezredes minden két-három hónapban titkon felszökött Párisba, mintha börtönből szökött volna meg, odaállt a Saint Sulpice templom mellé, abban az órában, amikor Gillenormand néni misére vitte Mariust. Elbujt egy oszlop mögé, hogy a nagynéne észre ne vegye, még lélegzeni sem mert, úgy nézte onnan gyermekét. Ez a sebhelyes vitéz félt attól a vén leánytól.

Igy ismerkedett meg azután Maboeuf abbéval.

Ez a tiszteletreméltó pap ugyanis a Saint-Sulpice templom gondnokának testvére volt. Ez többször látta ezt az embert, hogy a gyermeket lesi, látta a sebhelyet is a homlokán és a szeméből gyöngyöző kövér könnycseppeket is. Ez az ember, akinek éppen nem volt olyan férfiformája, hogy úgy sirjon, mint egy asszony, nagyon meglepte a templomatyát. Alakja mélyen bevésődött emlékezetébe. Egy nap elment Vernonba, testvérének meglátogatására, a hidon találkozott Pontmercy ezredessel és fölismerte benne a Saint-Sulpice mellett leskelődő férfit. Beszélt aztán róla plébános testvérével s mind a ketten valami ürüggyel meglátogatták az ezredest. Ez a látogatás azután többet vont maga után. Az ezredes eleinte nagyon zárkózott volt, de azután kitárta szívét és így a templomatyá meg a plébános megtudták egész történetét, azt is, miképpen áldozta föl Pontmercy boldogságát gyermeke jövőjének érdekében. Így a plébános nagy tisztelettel és gyöngédséggel volt iránta ezentul. És minthogy történetesen mind a ketten őszinték és jók voltak, természetes, hogy nagyon könnyen megbarátkozott az öreg pap az öreg katonával. Alapjában véve mind a kettő ugyanolyan hivatásu ember; az egyik odaadja életét a földi hazának, a másik az égi hazának; nincs más különbség köztük.

Marius minden évben két kötelességszerű levelet irt nagynénje tollbamondása után atyjának, nevezetesen ujevkor és Szent György napra; azt mondhatnók, hogy ugyanannak a mintának másai voltak. Csupán ennyit türt meg Gillenormand; az atya pedig igen gyöngéd levélben válaszolt, amelyet az öregapa olvasatlanul gyűrt zsebre.

III. Requiescant

T. báróné szalonja volt az egyetlen, amelyet Pontmercy Marius ismert. Ez volt az egyetlen rés, amelyen kitekinthetett a világba. Az a kilátó nagyon sötét volt és több hidegség, mint melegség áradt be rajta, több éj, mint nappal. Ez a gyermek, aki csupa öröm és fényesség volt, amikor ebbe az idegen világba belépett, rövid idő alatt szomorú lett, sőt korához képest komoly is. Komoly álmélkodással tekintett körül azok közt a tekintélyes és különös személyek közt, akiknek társaságába jutott. És minden egyesült arra a célra, hogy ezt a lelki bénultságot benne növelje. T. báróné szalonjában több tiszteletreméltó előkelő öregasszony fordult meg, akiknek neve volt Mathan, Noé, Levis, ezt úgy ejtették ki: Lévi; Cambis, ennek kiejtése Cambyses nevére emlékeztetett. Ezek az antik arcok és bibliai nevek összekeveredtek a gyermek elméjében az ótestamentum történeteivel, amelyeket ebben az időben tanult, és amikor ott ültek a kialvó tűz körül, alig világítva egy kevésbé a zöldernyős lámpától, szigorú arcúkkal, szürke vagy fehér hajukkal, hosszú ruhájukban, amelyek még a régi divatot jelezték s amelyeknek csak gyászos színeit lehetett megkülönböztetni, és csak koronkint ejtettek egy-egy méltóságos, egyszersmind rideg szót, a kis Marius ijedt szemmel nézett rájuk, azt hívén, hogy nem is asszonyokat lát, hanem mágus prófétákat, nem élő alakokat, hanem kísérteteket.

Ezekhez a kísértetekhez több pap is csatlakozott, akik hozzászórtak ehhez az öreg szalonhoz, valamint néhány főúr, Sassenay marquis, Berry asszony alapítványainak titkára, Valory vicomte, aki Charles-Antoine álnéven rémrimes ódákat tett közzé, Beauffremont herceg, akinek, noha elég fiatal volt, már öszülő feje meg csinos és szellemes felesége volt, ennek

aranyrojtos, erősen kikerített bársony ruhája kissé megvadította azokat a sötét alakokat, Coriolis d’Espinouse marquis, francia államférfi, aki legjobban tudta az illendőség határvonalait, Amendre gróf, jóakaratu együgyü ember, Port-de-Guy lovag, egyik törzslátogatója a Louvre könyvtárának, annak királyi szobájának. Port-de-Guy, kopasz és inkább elaggott mint öreg, azt beszélte, hogy 1793-ban, amikor csak tizenhat éves volt, mint ellenszegülőt fegyházba vitték s ott összeláncolták egy nyolcvanéves emberrel, Mirepoix püspökkel, aki szintén ellenszegülő volt, de mint pap, ő pedig mint katona. Ez Toulonban volt. Az ő kötelességük volt, hogy éjente összeszedjék a vérpadon az az nap kivégzettek fejét és testét; hátukon cipelték a véres csonkokat; vörös gályarab-sipkájukra rászáradt a vér, este nyirkos volt tőle, reggelre száraz kéreg. Az ilyen szomorú elbeszélések bőven termettek T. báróné szalonjában; és átkot szórtak Maratra, megtapsolták Trestailont. Néhány képviselő, azok közül, akiket ritkán találni meg, whistet játszott, mint Thibord du Chalard, Lemarchant de Gomicourt, és a jobboldal nagy tréfaszerzője, Cornet-Dincourt. Néha keresztülment a termen Ferrette bíró kurta nadrágba bujtatott sovány lábával, azután ment csak Talleyrandhoz. Mulattató társa volt Artois grófnak és nem olyan volt, mint Arisztotelész, aki Kampaszpé papucsá alatt nyögött, hanem épp ellenkezőleg La Guimard táncosnő úgy táncolt, ahogy Ferrette füttyült; ez a bíró tehát megbosszulta az ókori filozófust.

A papok közül ott volt Halma abbé, ugyanaz, akinek Larose, a munkatársa a *Foudre* lapnál azt mondta: „Eh, ki az, aki nem 50 éves? Legföljebb egy pár tejfölös száju.” Azután ott volt Letourneur abbé, a király hitszónoka, Frayssinous abbé, aki még nem volt sem gróf, sem püspök, sem miniszter, sem pair, és olyan ócska reverendát hordott, amelyről sok gomb hiányzott, Keravenant abbé, a Saint-Germain-des-Prés plébánosa, azután a pápai nuncius, monsignore Macchi, nisibi-i érsek, később biboros, különösen emlékezetes hosszú orráról, azután egy másik monsignore, Palmieri apát, pápai prelátus, egyike a hét fő apostoli proto-notáriusnak, Liberius bazilikájának kanonokja, a szentek ügyésze, a postulatore di santi (a szenttéavatás követelője), aki tehát nagyon járatos a szenttéavatási ügyekben, így tehát mestere a paradicsomi osztály kérvényeinek; végül két biboros, Luzerne és Clermont-Tonnerre. Luzerne biboros író is volt és pár évvel később szerencséje volt a Conservateur lapba Chateaubriand mellett cikket írni; Clermont Tonnerre toulousei érsek volt, és gyakran járt Párisba Tonnerre marquisnak, unokaöccsének, a hadügyi és tengerészeti miniszternek nyaralójába. Kis öreg ember volt Clermont-Tonnerre biboros, akinek vörös harisnyája kilátszott csuhája alól; egyik különlegessége volt, hogy gyűlölte az Encyclopediát és szenvedélyesen billiárdozott, és esténként a Madame-utcában, ahol akkor a Clermont-Tonnerre palota állt, sokszor megálltak az emberek, hogy hallgassák a golyók csattogását, meg a biboros éles hangját, amint odakiáltotta a konklavistájának, monsignore Cotrel carystei címzetes, püspöknek: Jegyezd, abbé, karambol! Clermont-Tonnerre biborost legbizalmasabb barátja, Roquelaure, a negyvenek egyike vezette be T. bárónéhoz. Roquelaure egykori senlisi püspök nevezetes volt magas termetéről és az Akadémiában való buzgólkodásáról; a könyvtárral szomszédos ülésterem üveges ajtaján át a kíváncsiak minden csütörtökön jól láthatták az egykori senlisi püspököt, aki rendszeren állt, frissen hajporozva, violaszin harisnyában s hátat fordított az ajtónak, valószínűleg azért, hogy jobban láthassák püspöki gallérját. Mindezek a papok, akiknek nagyrésze nemcsak egyházi méltóság, hanem udvari ember is volt, hozzájárultak T. báróné szalonjának komolyságához, míg őt pair, nevezetesen Vibray marquis, Talaru marquis, Herbouville marquis, Dambray vicomte és Valentinois herceg nagyuri színezetet adtak neki. Ez a Valentinois herceg, noha monacoi fejedelem volt, azaz idegen külföldi uralkodó fejedelem, olyan nagyra tartotta Franciaországot és a pairséget, hogy mindent ennek a képén át nézett. Ő mondta azt: a biborosok római francia pairek, a lordok Anglia francia pairjei. Végül, minthogy ebben a században mindenütt forradalomnak kell lennie, ebben a feudális szalonban, mint már mondtuk, egy polgár uralkodott. Gillenormand uralkodott ott.

Ez volt a kvintesszenciája a párisi fehér társadalomnak. Ott vesztegzár alá helyezték a hirnemeseket, még ha royalisták voltak is. A hirnévben ugyanis mindig van valami az anarchiából. Chateaubriand belépve oda, bizonyosan Père Duchêne hatását tette volna. Néhány, a köztársasággal megbékült monarchista, megtérés következtében mégis bejutott ebbe az ortodox társaságba. Beugnot grófot azért fogadták be, hogy megjavuljon.

Az „előkelők” mai szalónja már nem hasonlít ehhez a szalónhoz. A Saint-Germain negyednek manapság eretnek szaga van. A royalisták manapság valósággal demagógok, mondjuk ezt dicséretükre.

T. báróné szalónjában uri társaság lévén együtt, a hang válogatott és kiválóan udvarias volt. Önkéntelenül finom szokások minden neme nyilvánult meg ott, amelyek már a régi uralom alatt is részben divatjukat multák, részben azonban még mindig éltek. Némely szokás, valamint beszédmodor bizarrnak látszott. A felületes szemlélő talán vidékiességnek vette volna azt, ami csak ódon volt. Egyik asszonyt *tábornokné* asszonynak szólították. Az *ezredesné* asszony sem volt egészen ritka. A kecses Leonné, bizonyára Longueville és Chevreuse hercegnékre emlékezve, jobban szerette, ha hercegnő helyett így szólítják. Créquy marquisnét is ezredesné asszonynak szólították.

Ez az a kis főuri társaság volt, amely a Tuileriákban kitalálta azt a ravaszságot, hogy a királlyal beszélve mindig a harmadik személyben, a *király* megszólítást használta és sohasem a *felsőged* szót, mert a felsőged kifejezést „az a bitorló bemocskolta”.

Megbirálták a tetteket és az embereket. Gunyolták a századot, ami fölmentette őket attól, hogy megértsék. Egymást támogatták a csodálkozásban. Közölték egymással azt, amit megértettek. Mathuzsálem tanította Epimenideszt. A süket a vakot tanította. Kijelentették, hogy nem vesznek tudomást arról az időről, amely Koblenz óta lefolyt. Valamint XVIII. Lajos is Isten kegyelméből uralkodásának már huszonnyolcadik évét élte, az emigránsok ifjúságuknak huszonötödik évébe léptek.

Minden egybehangzó volt ott; semmi zajos élet; a szó alig hangzott susogásnak; a hirlap, megfelelő a szalónnak, papirusznak látszott. Voltak ott fiatal emberek is, de azok inkább halottak voltak. Az előszobában a szolgaruhák kopottak. Ezek a megvéhédh uraságok hasonló fajtájú szolgálkat választottak. Mindennek az a képe volt, mintha már nagyon-nagyon régen élt volna és makacsul tartózkodnék a koporsótól, konzerválni, konzerválás, majdnem mindössze ez volt a szótáruk. *Jó illatunak lenni*; ez volt a kérdés. E tiszteletreméltó csoportok véleményének csakugyan sajátságos illata volt, mintha a gondolatokban a szagos ázsiai fünek illata lett volna érezhető. A mumiák világa volt ez. Az urakat bebalzsamozták, a szolgálkat szalmába kötötték.

Egy érdemes öreg emigrált és tönkrement marquisné, akinek már csak egy szobalánya volt, mindig így szokott beszélni: *A cselédeim*.

Mit csináltak voltaképpen T, báróné szalónjában? Ultrák voltak.

Ultrának lenni, ez a szó, soha nem kopott ki még egészen, ma már egészen más értelmű. Magyarázzuk meg.

Ultrának lenni az annyi, mint túlmenni a határon. Ez annyit tesz, mint megtámadni a jogart a trón nevében és a mitrát az oltár nevében; félrevezetni azt, ami rendes uton jár; szétverni az embereket; szurkálni a máglya alatt az emberek sebjait; leszólni a bálványt azért, hogy kevésbé bálványoztatja magát; sértegetni tisztelet örve alatt; nem találni a pápában elég pápai szellemet, a királyban elég királyi méltóságot, és sok fényességet találni az éjszakában; ez a fehérség

nevében elégedetlen a sirállyal, a hóval, a hattyuval és a liliommal; pártját fogja annak, aminek ellensége lesz; a valaminek mellette van épügy, mint ellene.

Az ultra szelleme különösen a restauráció első korszakát jellemezte.

Semmi sem hasonlít a világtörténetben ahhoz a rövid időhöz, amely 1814-ben kezdődött és 1820-ban ért véget, Villèlenek, e gyakorlati jogásznak megérkezéssel. Ez a hat év rendkívüli mozzanat volt, egyszerre zajos és komor, kacagó és bus, megvilágított, mintegy a hajnal sugárzásával és ugyanakkor elsötétített a nagy katasztrófáktól, amelyek elborították a szemhatárt és csak lassan merültek el a multban. Ebben a fényben és ebben az árnyékban volt egy kis új és egy kis régi világ, bohó és szomorú, ifjú és vén, amely szemét dörzsölte; semmi sem hasonlított úgy az álomhoz, mintha visszatérés lenne; az egyik csoport humorosan nézte Franciaországot, a másik csoport gunyosan; az utcák megteltek öreg marquis-baglyokkal, visszatértekkel és visszatérőkkel; a cidevantok mindenben álmélkodtak, a jó és derék nemesek hol mosolyogtak, hol sirtak, hogy ismét Franciaországban vannak, el voltak ragadtatva, hogy viszontláthatják hazájukat, de kétségbeestek, hogy már nem találják a régi monarchiát; a keresztes háborúk nemessége leköpte a császárság nemességét, vagyis a kard nemességét; a történelmi fajok nem veszítették el a történelmi érzéket; Nagy Károly fiai és társai megvetették Napoleon társait. A kardok, mint mondtuk, egymást sértegették; a fontenoyi kard nevetséges volt, nem más, mint rozsdás vas; a marengói kard gyűlöletes volt, közönséges szablya. Az *Egykor* nem ismerte el a *Tegnapot*. Nem volt már érzékük az iránt, ami nagy, de az iránt sem, ami nevetséges. Akadt olyan, aki Napoleont Scapinnak nevezte. Ez a világ már nincs meg. Ismételjük, semmi sem maradt belőle. Ha kiragadunk belőle egy pár alakot s megkísértjük életre kelteni, olyan különösnek tetszik nekünk, mint az özönvíz előtti világ, aminthogy csakugyan egy özönvíz söpörte el. Eltűnt két forradalom alatt. Micsoda özön, az eszmék özöne! Hogy elborították gyorsan azt, amit el kellett pusztítani és betemetni, és hogy temették el gyorsan a borzalmas mélységekbe.

Ilyen volt a képük e régi és őszinte idők szalonjainak, ahol Martainville szellemesebb volt, mint Voltaire.

Ezeknek a szalonoknak volt saját irodalmuk és politikájuk. Ott hittek Fiévében. Agier törvényeket csinált. Ott magyarázták Colnet-et, a Malaquais-part publicista antikváriusát. Napoleon ott csakugyan a korzikai emberevő volt. Később a történelemben való bevezetése Buonaparté marquisnak, a királyi hadsereg tábornokának: már engedmény volt a század szellemének.

Ezek a szalonok nem maradtak sokáig tiszták. 1818 óta egyes doktrinerek kezdtek ott sullyal birni; ez már nyugtalanító árnyalat. Ezeknek az volt a szokásuk, hogy royalistáknak vallották magukat, de mentegetőztek miatta. Oh az ultrák nagyon gögösek voltak, a doktrinerek ellenben kissé szemérmesek. Volt bennük szellem, tudtak hallgatni politikai dogmájukra rákényszerítette őket makacsságuk; azt hitték, eredményük lesz. Néhol hasznosak is voltak, főleg azonban kiváltak a fehér nyakkendő és begombolt kabát uralomra juttatásával. A doktriner-pártnak büne vagy szerencsétlensége az volt, hogy koravén ifjuságot teremtett. Tagjaik a bölcsek magatartását fitogtatták. Arról ábrándoztak, hogy az abszolút és kizárólagos elvre a mérsékelt hatalmat olthatják rá. A romboló liberalizmussal, néha ritka értelmesen, a fenntartó liberalizmust állították szembe. Így szoktak beszélni: Kegyelem a királyságnak! Nem egy szolgálatot tett. Visszahozta a hagyományt, a vallást, a tekintélyt. Hü, derék, lovagias, szeretetreméltó, odaadó. Bár sajnálattal, de egybe akarja fűzni a nemzet új nagyságait a monarchia százados nagyságaival. Téved, hogy nem érti meg a forradalmat, a császárságot, a dicsőséget, a szabadságot, az új eszméket, az új nemzedéket, a századot. De hát ezt a tévedést velünk szemben nem követjük-e el mi is néha övele szemben? A forradalmat, amelynek

örökösei vagyunk, mindenkinek meg kell értenie. A királyság megtámadása a liberalizmus ellenszenve. Micsoda hiba! és mily elvakultság! A forradalmi Franciaország nem érez tiszteletet a történelmi Franciaország, vagyis a saját anyja, mondjuk, önmaga iránt. Szeptember 5-ike után a monarchia nemességével úgy bántak el, mint július 8-ika után a császárság nemességével. Ők igazságtalanok voltak a sassal szemben, mi igazságtalanok vagyunk a liliumvirággal szemben. Mindig számüzni akarnak valakit! Vajjon mi haszna annak, ha XIV. Lajos koronájáról leszedik az aranyat, levakarják IV. Henrik cimerpajzsát? Szidjuk Vaublancot, mert eltávolította az N betűt a Jéna-hidról. De hát mit csinált? Ugyanazt, amit mi teszünk. Bouvines épügy a miénk, mint Marengo. A lilium ugyanaz nekünk, ami az N. Ez a mi örökségünk. Mért fogyasszuk azt? Nem szabad megtagadni a hazát sem a multban, sem a jelenben. Miért nem akarjuk tudni az egész történetet? Miért nem akarjuk szeretni az egész Franciaországot?

Igy bíralták és védelmezték a doktrinerek a királyságot, ez meg bosszankodott, hogy kritizálták és dühösködött, hogy védelmezték.

Az ultrák jelezték a királyság első korszakát; az első gyülekezet jellemezte a másodikat. A lelkesedést az ügyeskedés követte. Fejezzük be itt ezt a vázlatot.

Ez elbeszélés folyamán e könyv szerzője utjának folyamán találta az egykoru történetnek ezt a különös mozzanatát; szükségesnek tartott futtában pillantást vetni a ma már ismeretlen társaságra és megrajzolni némelyeket odavetett különös vonalakkal. De hát ez csak futtában történt s nem keserítés vagy nevetségessé tétel szándékával. Az emlékek tiszteletet érdemelnek, mert érintik anyját és odacsatolják a multhoz. Aztán meg valljuk meg, ennek a kis világnak is volt nagysága. Mosolyoghat rajta az ember, de nem szabad megvetnie vagy gyűlölnie. Ez a régi Franciaország volt.

Pontmercy Mariusszal az történt, ami minden gyermekkel, ha tanulnia kell valamit. Amikor kikerült Gillenormand néni kezéből, nagyatyja rábizta egy érdemes tanárra, aki a klasszikus ártatlanság legtisztább példánya volt. Ez az ifju lélek, amely most bontakozott, egy vaskalapos ügyefogyottnak kezébe került. Mikor aztán elvégezte a kollégiumot, beiratkozott a jogra. Royalista, rajongó, önmegtartóztató lett. Nem igen szerette nagyatyját, akinek könnyelműsége és cinizmusa megfagyasztotta; és szomorú volt atyja helyett.

Olyan ifju lett, aki tud hevülni, de higgadt is. Előkelő, nagylelkű, büszke, vallásos, néha csapongó, méltóságos a keménységig, tiszta a vadságig.

IV. A briganti vége

Az az idő, midőn Marius befejezte klasszikai tanulmányait, egybeesett Gillenormand kisasszonynak a világtól való megválásával. Az öreg kisasszony bucsut mondott a Saint-Germain negyednek és T. báróné szalonjának, kiköltözött a Maraisba, a Filles-du-Calvaire utcában lévő házába. Ott kiszolgáló cselédei voltak a kapuson kívül az a Nicolette szobalány, aki Magnon utódja volt és az a rövid lélegzetű Basque, akiről az előbb már megemlékeztünk.

1827-ben Marius betöltötte tizenhetedik évét. Mikor este hozzákezdett, látta, hogy nagyatyja levelet tart kezében.

- Marius, - mondta Gillenormand, - holnap elutazol Vernonba.
- Miért? - kérdezte Marius.
- Hogy meglátogasd atyádat.

Marius megremegett. Mindenre gondolt, csak éppen arra nem, hogy egy nap megláthatja atyját. Nem érhetne volna váratlanabb, meglepőbb esemény, mint ez! És mondjuk meg, kellemtlenebb se. Ez inkább eltávolodás volt, mint közeledés. Nem is bánat ült rá, hanem gyász.

Marius, politikai ellenszenvén kívül meg volt győződve arról is, hogy az atyja, az a koncoló, amint Gillenormand őt csufolta, nem szereti; ez világos is volt, mert hiszen nem törődött vele és mások gondjára hagyta. Mivel pedig úgy érezte, hogy nem részesül szeretetében, ő sem érzett szeretetet iránta.

Annyira meg volt lepve, hogy kérdést is intézett Gillenormandhoz, aki azt felelte:

- Ugy látszik beteg és látni kíván téged.

És némi szünet után hozzátette:

- Utazz el holnap reggel. Hat órakor indul a kocsis és este ér oda. Menj azzal. Azt írja, hogy sürgős.

A levelet azonban nem mutatta, hanem zsebre dugta. Marius még este is elutazhatott volna, akkor reggel lehetett volna Atyjánál; mert ebben az időben este Párisból postakocsi ment Rouenba és érintette Vernont. De erről sem Gillenormand, sem Marius nem szereztek értesülést.

Másnap alkonyatkor Marius megérkezett Vernonba. Akkor már gyujtogatni kezdték a gyertyákat. Megkérdezte az első embert, akivel találkozott, merre van Pontmercy ur háza. Mert egészen a restauráció szellemében gondolkozott, ő maga sem ismerte el atyját sem bárónak, sem ezredesnek.

Megmutatták a házat. Becsöngetett. Egy asszony jött kézilámpával s kinyitotta a kaput.

- Pontmercy ur? - kérdezte Marius.

Az asszony nem mozdult.

- Itt van? - kérdezte Marius.

Az asszony csak fejével intett.

- Beszélhetnék vele?

Az asszony tagadón intett.

- De hiszen a fia vagyok. Vár.

- Már nem várja önt, - felelt az asszony.

Ekkor észrevette, hogy az asszony sir és ujjával mutat egy alacsony szoba ajtajára. Marius belépett.

Ezt a szobát csupán egy faggyugyertya világította meg, amely a kandalló vállán állt. A szobában három férfit látott, egy állt, egy másik térdelt, egy harmadik pedig ingben egész hosszában ott feküdt a padlón. A földön fekvő férfi volt az ezredes.

A másik kettő: az orvos meg a pap, ez utóbbi imádkozott.

Az ezredes három nappal ezelőtt agyvelőgyulladásra kapott. A betegség kezdetén, rossz sejtelemről meglepve, irt Gillenormandnak, hogy látni óhajtja fiát. A kór hatalmába kerítette. Ugyanaz este, amikor Marius Vernonba érkezett, az ezredes lázrohamot kapott, fölemelkedett ágyában és kiabált: Fiam nem jön! Elmegyek eléje! - Erre kiment a szobából, de összeesett az előszoba padlóján. Ott szállt ki belőle a lélek.

A gazdaasszony rögtön szaladt az orvosért meg a papért. Az orvos is későn érkezett, a pap is későn érkezett.

A gyertya homályos fénye mellett a halott ezredes halavány arcán egy nagy könnycsepp látszott, amely nem száradt még föl. Ez a könnycsepp volt fia késedelmének jele.

Marius csak nézte azt az embert, akit most először és utoljára látott, azt a becsületes férfias arcot, azokat a már nem látó szemeket, a hatalmas tagokat, amelyeken barna sávok és kerek foltok a kardvágások és golyók behegedt nyomai. Nézte azt a hatalmas sebhelyet, amely hősi ábrázatot adott ennek az arcnak, amelyre az Isten még a jószág jegyét is rányomta. Lám, ez az ember volt az atyja, és ime, meghalt. És ő hideg maradt.

Azt a szomorúságot, amelyet Marius most érzett, érezte volna minden ember mellett, akit holtan lát kiterítve.

Pedig ebben a szobában keserves gyász uralkodott. A szolgáló egy sarokban jajgatott, a pap imádkozott, zokogásba tört ki; az orvos is törülgette szemét; sőt maga a holttest is könnyezett.

Az orvos, a pap, az asszony egy szó nélkül nézte, nézte Mariust; ő volt itt az idegen. Marius, aki nem igen volt megindulva, szégyenlenni kezdé magát különös magaviselete miatt; a földre ejtette a kezében tartott kalapot, mintha azt akarta volna elhítenni, hogy a fájdalom miatt nem volt ereje azt kezében tartani.

Ugyanakkor valami furdalást is érzett lelkében és szemrehányást tett magának viselete miatt. De hát az ő hibája ez? Nem szerette atyját, erről nem tehet!

Az ezredes semmit sem hagyott. Ingóságainak eladása csak annyit hozott, hogy alig fedezhették a temetés költségét. A szolgáló talált egy papírszeletet, odaadta Mariusnak. Ezen az ezredes saját kezével a következőket írta:

„Fiamnak. - A császár a Waterlooi csatatéren báróvá tett. Minthogy a restauráció megtagadta tőlem ezt a címet, amelyet véremen szereztem, vegye föl azt és viselje a fiam. Kétségtelenül méltó lesz rá”.

Utána még a következőket írta az ezredes:

„Ugyanabban a Waterlooi csatában egy őrmester megmentette az életemet. Ezt az embert Thénardiernak hívják. Az utóbbi időben, azt hiszem, egy kis kocsmája volt Páris környékén valamely faluban, vagy Chellesben vagy Montfermeilben... Ha fiam találkozik velem, bizonyára minden jót megtesz neki, amit - csak tehet”.

Marius, nem ugyan atyja iránti kegyeletből, hanem abból a tiszteletből, amelyet minden halott ébreszteni szokott az emberben, zsebébe tette a hátrahagyott levelet.

Az ezredestől emlék sem maradt. Gillenormand egy ószeresnek adta el kardját és egyenruháját. A szomszédok minden virágot elhordtak a kertből és feldúlták azt. A mi megmaradt benne, az elgazosodott, kiveszett.

Marius csak két napot töltött Vernonban. A temetés után visszatért Párisba, folytatta jogi tanulmányait, nem gondolván többé atyjára, mintha nem is élt volna soha. Két nap leforgása alatt az ezredest eltemették, három nap alatt elfelejtették.

De Marius fátyolt tett a kalapjára. Ez az egész.

V. A misére járás azzal a haszonnal jár, hogy az ember forradalmárrá lesz

Marius, ahogy gyermekkorától megszokta, megmaradt vallásosnak. Egyik vasárnap, amidőn elment misét hallgatni a Saint-Sulpice-templomba, illetőleg annak a Szent Szűz-kápolnájába, tehát ugyanoda, ahova kicsinykorában nagynénje el szokta vinni, a rendesnél is szórakozottabban és álmodozóbban behúzódva egy oszlop mögé és anélkül, hogy odafigyelt volna, letérdelt egy utrechti bársonnyal bevont székek térdeplőjére, amelynek szélén ez a fölírás volt: *Mabeuf egyházi előljáró ur*. Alig kezdődött meg a mise, egy öreg ur állt Marius elé és megszólította:

- Bocsánatot kérek, de ez az én helyem.

Marius hirtelen fölállt és az öreg ur elfoglalta székét.

A mise végeztével Marius az öreg urtól néhány lépésnyire állt elgondolkozottan, az öreg ur ismét melléje lépett és megszólította:

- Bocsássa meg, uram, hogy az imént megzavartam s azt is, hogy most újból háborgatom; de bizonyonnyal kellemetlen voltam és azért ki kell magamat mentenem.

- De kérem, - felelt Marius - ez igazán fölösleges.

- Dehogyan fölösleges, - folytatta az öreg - nem szeretném, ha rossz véleménye támadna rólam. Tetszik látni, ragaszkodom a helyemhez. Az az érzésem, hogy innen esik a legjobban a misét hallgatnom. Hogy miért? Azt is megmondom. Esztendőnkön át innen láthattam, amint egy szegény, derék apa, akinek nem volt másképp alkalma és módja, hogy gyermekét láthassa, mert abban valaminő családi intézkedés meggátolta havonként kétszer-háromszor, de itt rendesen meglátta fiát. Mindig eljött pontosan arra az időre, amelyben tudta, hogy a fiát elhozzák a misére. A gyermeknek fogalma sem volt arról, hogy atyja is itt van. A kis ártatlan talán azt sem tudta, hogy egyáltalán van-e atyja! Az apa mindig e mögött az oszlop mögött állott, hogy őt észre ne vegyék. Nézte a fiát és sirt. Ez a szegény ember imádta azt a gyermeket. Láttam jól. Azért szinte megszentelt lett ez a hely reám nézve és megszoktam, hogy a misét innen hallgassam végig. Jobb szeretem, mint a templomhajó padját, amelyhez pedig, mint egyházi előljárónak jogom is van. Ezt a szerencsétlen urat egyébként ismertem is egy kissé. Az apósa, a gazdag nagynénje és a rokonai, - a többiről nem tudok - azzal fenyegetőztek, hogy kitagadják a fiút, ha az apjával találkozik. Azért áldozta föl magát, hogy a fia valamikor gazdag lehessen és boldogul élhessen. Politikai okból választották el őket egymástól. Én méltányolom azt, ha valakinek van politikai véleménye, de némelyik ember alig tud mértéket tartani: Édes Istenem! azért mert valaki ott volt Waterloonál, azért még nem szörnyeteg; emiatt még nem lehet elválasztani az apát a fiától. Ő ugyanis Bonaparte alatt ezredes volt. Azt hiszem, már meghalt. Vernonban lakott, ahol plébános a bátyám és olyanféle neve volt, mint Pontmarie vagy Montmercy... - Egyébként volt a fején, igazán mondhatom, egy pompás forradás - kardcsapástól való.

- Pontmercy? - szólt közbe Marius elsápadva.

- Ugy van. Csakugyan Pontmercy. Talán véletlenül ismerte?

- Uram, - felelt Marius - az volt az én apám.

Az öreg előljáró összecsapta a két kezét és azután így szólt:

- Ah! Hát ön a fia! Persze, hogy ön a fia, hisz az a gyermek mostanára már férfiemberre fejlődhetett. No hát, szegény gyermekem, ön elmondhatja, hogy önt az atyja nagyon szerette!

Marius följánlotta karját az aggastyánnak és elkíserte hazáig. Másnap így szólt Gillenormand urhoz:

- Néhány jó barátommal elmegyünk vadászni. Ugy-e megengedi, hogy három napra elutazzak?

- Négy napra! - felelt a nagyapa. - Menj fiam és mulass jól.

És egyet hunyorgatva, halkán odaszólt a lányának:

- Szerelmi história!

VI. Mit jelent az: egyházi előljárával találkozni

Később majd meglátjuk, hogy hol járt Marius. Marius három napig volt oda, aztán visszatért Párisba, egyenest elment a jogakadémia könyvtárába és elkérte a hivatalos lap, a *Moniteur* bekötött példányát.

Átolvasta a *Moniteurt*; elolvasta a köztársaság és a császárság egész történetét, a Szent Ilona-szigeti „Memorial”-t, minden följegyzést, az ujságtudósításokat, a jelentéseket, a kiáltványokat; csak úgy nyelte az olvasni valót. Amidőn a nagy hadsereg működésének egyik napi parancsában meglátta az atya nevét, egész héten át lázas lett miatta. Meglátogatta azokat a tábornokokat, akik alatt Georges Pontmercy szolgált, többek között H. grófot is. Mabeuf egyházi előljáró, akivel több ízben is találkozott, leírta előtte a vernoni életet, az ezredes nyugalombavonulását, hogy élt egy csomó virág között, egyedül. Mariusnak kezdett tökéletes fogalma lenni erről a ritka, főséges és gyöngéd gondolkodású férfiről, aki egyaránt volt bárány és oroszán - egyben pedig az ő atya.

Ez a kutatás azonban annyira uralta minden gondolatát és úgy elfoglalta minden idejét, hogy Gillenormandékat már alig látta. Az étkezésekhez persze megjelent, de aztán hiába keresték, nem találtak rá. A nagynéni dörmögött. Gillenormand mosolygott. - Ugyan! ugyan! ebben a korban szokás szoknyák után futkosni! - Néha aztán az öreg urnak is volt valami más megjegyzése: - Ejha! azt hittem, hogy némi kalandja akadt, de ugylátszik, ez már szenvedély.

Tényleg szenvedély lett belőle.

Marius kezdte imádni az atyját.

Ugyanazon idő alatt rendkívül megváltozott az ő egész észjárása is. Ez a változás szinte egész sorozatból állott és fejlődésszerűen következett be. S minthogy ez a mi történetünk egyuttal körülbelül annak a kornak is története, hasznosnak tartjuk ennek a sorozatnak részeit is lépésről-lépésre megismertetni.

A történelem, amelybe kezdett belelátni, megdöbbenetete.

Első hatása elvakította.

A köztársaság, a császárság mindekkoráig csak egyetlen borzalmasság volt előtte. A köztársaság szürkeségéből előállt a nyaktiló; a császárság sötétségéből kivillant a kard. Megnézte mind a kettőt és ott, ahol véleménye szerint nem lehetett egyéb, mint összevissza kavargás a homályban, szédítő meglepetéssel, amibe épp úgy keveredett a félelem, mint az öröm érzése, csillagragyogást látott e nevekben: Mirabeau, Vergniaud, Saint-Just, Robespierre, Camille Desmoulins, Danton és egyszerre fölkeltek közülük a nagy Napoleon. Azt sem tudta, hogy mit tegyen velük. A világosság szinte elvakította. Csodálkozása lassankint, amint megszokta az ő fényességüket, megszűnt, az eseményeket figyelemmel kísérte és azok többé nem szédítették

meg és rettegés nélkül nézett a szereplőkre; képzeletének szembogara elé éles körvonalakban a forradalom és a császárság két képe tárult föl; az események és az emberek e két külön csoportja mindenikéhez egy-egy óriási cselekedet-eredmény fűződött; a köztársaságban a polgárok tömege, a nép fölsége és jogai életrekelése nyilvánult meg, a császárságban a francia nemzet fölsége támadt eléje. Európa szeme elé; a forradalomból a nép hatalmas alakját, a császárságból Franciaország hatalmas alakját látta kikelni. És a saját lelkületében meggyökeresedett az a hit, hogy ez így helyesen van.

Talán nem szükséges külön utalni arra, hogy ebben az elragadtatásban nem sok volt a rendszeres megfontolás. Csak azt kívántuk megállapítani, hogy minő hangulat lett urrá az ő fejlődésben levő gondolkozásán. A szellemi haladás utja nem lehet egyenletes. Megállapítván ezt egyszer s mindenkorra arra is, ami ezután következik, folytathatjuk elbeszélésünket.

Rájött arra, hogy mindezidáig épp olyan kevésbé értette meg a saját hazáját, mint ahogy atyjáról sem volt tiszta fogalma. Egyiket épp olyan kevésbé ismerte, mint a másikat, mert szemét az önkéntes vakság bizonyos neme borította el. De im, most már látott; és épp úgy csodálta amazt, mint ahogy ezt imádta.

Teli volt a szive sajnálkozással, lelkifurdalással és kétségbeesetten gondolt arra, hogy amivel megtelt a lelke, azt már nem mondhatja el másnak, csak egy sirgödörnek. Oh! ha atyja még élne, ha az övé lehetne, ha az Isten olyan jó lett volna hozzá, hogy atyja életét meghosszabbítja, hogy futna hozzá, hogy rohanna utána, kiáltozva atyjának: Apám! itt vagyok! én vagyok! ugyanolyan a szívem, mint a tied! hiszen a te fiad vagyok! Hogy csókolná az ő fehér fejét, elborítaná könnyeivel, megbámulná rajta a sebhelyeket, szorongatná a kezét, még a ruháját is tiszteletben tartaná és megcsókolná a lábát! Oh! miért is halt el az ő atyja olyan korán, olyan fiatalon, mielőtt elégtételt kaphatott volna és mielőtt a fia szeretete iránta megnyilvánulhatott! Mariusnak a szive megtelt zokogással és minden pillanatban az dobogott benne: fájdalom! Ugyanazon idő alatt egész gondolkodása megkomolyodott, hitében, gondolkodásában erősebbé vált. Egyre-másra villant föl előtte az, hogy gondolkodása alapos. Olyan átalakuláson ment át, mintha benső énje egyszerre kifejlődött volna. Ugy érezte magát, mintha egyéniségét megnövelné az a ránézve teljesen új két benső érzés, amely szívében atyja és hazája iránt támadt.

Megnyílt előtte minden, akárha kulcsa lett volna hozzá; megtudta érteni azt, amit meggyűlölt; indokoltan borzadozott attól, amit borzalmasnak talált; az eseményekben meglátta a sors rendelkezéseit; az isten akaratát és az ember sorsát; és éles szemmel látta azokat a nagyszerű történeteket, amelyekről arra tanították, hogy azokat nézze le; és azokat a nagy férfiakat, akiket meg kellett gyűlölnie. Amikor visszamlékezett eddigi vélekedésére, amely épp hogy az imént röppent el, azt hitte, hogy az a messzi multban marad mögötte és épp olyan méltatlankodással, mint lenéző mosollyal tudott csak rá gondolni.

Ahogy megtisztult előtte atyja alakja, vele együtt ugyanugy megtisztult a Napoleoné is.

De ez utóbbi átalakulás, valljuk be, nem történt meg minden fáradság nélkül.

Gyermekkorától kezdve belé oltották azt az elfogultságot Bonaparte iránt, amely az 1814-ik év hangulatát jellemezte. A helyreállított királyság egész levegője, érdeke, ösztönzése mind odairányult, hogy Napoleon alakját eltorzítsa. Még Robespierre-nél is jobban gyűlölte. Alaposan kiaknázta a nemzet kimerültségét és az anyák elkeseredését. Így lett Bonaparte-ból mesébe illő szörnyeteg és hogy kellőleg hathassanak vele a nép képzeletére, amint említettük, épp olyannak tüntették föl, mint aminő rémalakkal ijesztgetik a gyermekeket, elhalmozva a rettenet minden tulajdonságával, még pedig olyan mértékben, hogy még nagysága is eltorzult tőle, teljesen úgy, ahogy torzzá tették Tiberius alakját és azzá lett a Belzebub alakja is. Csak

ugy lehetett Bonaparte-ról beszélni, hogy az emberek vagy sirjanak miatta, vagy hangosan nevensenek fölötte, de mindenképpen és mélységesen gyűlöljék. Marius lelkéhez más fogalmat „erről az emberről” - ahogy emlegették - nem is bocsátottak. Természetének érzékenységre számítottak, amikor ilyen módon igyekeztek rá hatni. És Napoleon iránt már gyermekkorában kifejlesztették benne a makacs gyűlöletet.

Marius szeme elől az a fátyol, amely Napoleon alakját elborította, lassanként olyan mértékben oszlott széjjel, amint a történelmet és különösen annak okmányait olvasgatta. Óriási képek tárultak föl előtte és lassanként megsejtette, hogy Napoleon felől épp olyan ferdén gondolkozott, mint az ő egész koráról, napról napra tisztábban látott; lassanként, szinte lépésről lépésre változott meg előtte minden, eleinte majdnem sajnálta is, utóbb félig meg is szédült attól a büvölettől, amelyet a tisztább látás hatása rá ellenállhatatlanul gyakorolt.

Valamelyik éjjel egyedül ült kis padlásszobájában. Gyertyája égett; az asztalra könyökölve, nyitott ablak mellett olvasott. Az éj leple alatt mindenféle képzelődés surrant be hozzá és keveredett gondolatai közé. Micsoda egy látomány az éj! Folytonos tompa dübörgést hall az ember, anélkül, hogy sejtelve volna, honnan ered; látjuk, mint szikrázik, aztán egy darab izzó parázs a Jupiter, pedig ezerkétszázszorta nagyobb, mint a földgolyó, a kék égbolt fekete, a csillagok ragyognak, megdöbbenő.

A nagy hadsereg jelentéseit olvasta, ezeket a harctéren támadt homéroszi költeményeket, időközönként meglátta bennük atyja nevét, de folyton találkozott a császár nevével; maga előtt látta az egész nagy császárságot; a szívét úgy érezte emelkedni, mintha a dagály terjeszkednék el benne, és válnék mind hatalmasabbá; pillanatonként úgy rémlett előtte, mintha atyja el-suhanna mellette mint egy foszlányszellő és valamit sugna a fülébe, mindjobban eltávolodott a való élettől; szinte hallotta a dobpergést, az ágyut, a trombitát, a zászlóaljok egyforma dobbantását, a messzi vágató lovasság fojtott dübörgését; időnként kitekintett az égboltozatra, s látott szerteszétszórt csillagzatokat a végtelen szédületes arányaiban; s tekintete amint ismét visszatért könyvére, más, szintén óriási arányu mozgalmakat látott. Összeszorult a szive. Képelete átizzott, remegett; zihált; s egyszerre, hirtelen, anélkül, hogy tudná, hogy milyen indulat hatása alatt áll, és minő sugallatnak engedelmeskedik, fölugrott, két karját széttárta a nyitott ablak előtt, és tekintetét mereven rászögezve a sötétségre, a csöndességre, a határtalan égboltozatra, az örök végtelenségre, így kiállott föl: Éljen a császár!

Ez a pillanat kifejezett mindent. A korzikai vadállat, - a bitorló, - a zsarnok, - a szörnyeteg, aki szeretője volt saját testvéreinek, - a komédiás, akit Talma tanított ki, - a jaffai méregkeverő, - a tigris, - a Buonaparte - eltűnt lelkéből teljesen, helyébe szökkent ködösen, mégis sugárzóan, szédületes magasságban a Cézár márványfehérségű fényes arca. Atyja előtt a császár bizonyny csak a megcsodált, szeretett hadvezér volt, akiért szívesen föláldozta magát; Marius valamivel még magasabbra helyezte. Ugy tekintett rá, mint aki hivatottan megszervezte a franciák törzsét, amely a rómaiak törzse helyét foglalta el, hogy uralkodjék a világ fölött. Belőle vált az a szédületes tehetségű építőmester, aki az összeomlás romjaiból új világot alkotott, egyenes folytatása lett Nagy Károlynak, XI. Lajosnak, IV. Henriknek, Richelieunek, XIV. Lajosnak, a jóléti bizottságnak, kétségkívül örökölve az ő gyengeségeiket, hibáival, sőt bűneiket is, mert hiszen ő is ember volt; de gyöngeségeiben fönséges, hibáiban ragyogó, bűneiben hatalmas. Ő volt a végzetnek az a kiszemelt férfija, aki minden országot rákényszerített arra, hogy kimondja: - ime, ez a nagy nemzet. Még ennél is különb volt: ő volt a megtettesült Franciaország, kardjával a kezében meghódította Európát, és szelleme kisugárzásával bevilágította az egész világot. Marius úgy látta maga előtt Bonaparte-ot, mint egy ragyogó jelenséget, amely a határok fölött örökös és örökké a szeme előtt lebeg a jövő. Zsarnok ugyan, de diktátor; olyan

zsarnok, aki köztársaságból támadt, és ő maga az egybetömörült forradalom. Napoleon úgy lett ránézve a nép-ember, mint ahogy Jézus maga az isten-ember.

Amint látható, Mariust épp úgy elszédítette a megösmérés, mint ahogy rajongóvá lesz valamelyik hitvallás új híve; átengedte magát az elragadtatásnak, és alig ismert mértéket. Ez együtt járt a természetével; ha egyszer rájutott a lejtőre, szinte lehetetlenség volt megállania. A kard varázsa megragadta, és elsodorta az eszme iránti rajongás örvényébe. Észre sem vette, hogy amidőn a lángész iránt lelkesedik, ugyanúgy megbámulja az erőszakosságot is, ami körülbelül egyet jelent azzal, mintha eszményeinek templomában egyaránt állítana oltárt annak, ami isteni, és annak, ami nyers erő. Tévedett ő egyébként még más szempontból is. Fogékony volt minden iránt. Megtörténhetik, hogy az ember épp azon az úton téved el, amelyen az igazságot keresi. Volt természetében valami erőszakos jóhiszeműség, amely vizsgálódás nélkül fogadott el bármit is. Minden tekintet nélkül a mentő körülmények alapján ítélte meg és el a régi uralmat, míhelyt Napoleon dicsőségét meglátta és azt méltányolni képes volt.

Bármiképp történt is, nagyszerű lépés volt az, amit megtett. Amit azelőtt a monarchia bukásának tartott, abban most Franciaország jövőjét látta. Tájékozottsága megváltozott. Kelet lett abból, amit nyugatnak tartott. Nyilván megfordult.

És családjának sejtelve sem lehetett arról a nagy forradalomról, amely benne végbement.

Amikor pedig ebben a titokteljes munkájában levedlett róla eddigi bourbonpárti és engesztelhetetlen bőre, és megszűnt arisztokratasága, és királypárti mivolta, teljességgel forradalmárrá lett, mélységesen demokrata érzelmű, sőt majdnem köztársasági, elment az Orfèvres-rakpart egyik vésnökéhez, és ezzel a névvel rendelt magának névjegyet; *Pontmercy Marius báró*.

Ez különben nem volt egyéb, mint nagyon helyes következménye annak a változásnak, amely benne végbement, amely változásnak súlypontja, és olyan központja, mely körül ránézve minden keringett, az ő atyja volt. Csakhogy nem lévén semmi ismeretsége, névjegyeit pedig nem hagyhatta bárki kapusánál, eltette a saját zsebébe.

Nagyon természetes, hogy ha bárcsak emlékezetben is, minél közelebb érezte magát atyjához, aki huszonöt esztendeig harcolt, ennek természetes következménye az lett, hogy nagyatyjától annál jobban eltávolodott. Említettük már jóval előbb azt is, hogy Gillenormand ur hangulatos észjárása nagyon gyakran ellenkezett az övével. Mindig is megvolt közöttük az az ellentét, ami a léha öreget a komoly ifjútól elválasztotta. A Géronte vidámsága bántja és felbőszíti a Werther bánatosságát. És dacára annak, hogy politikai véleményeik és eszükjárása egyébként megegyezett, Marius ugyszólván csak egy összekötő hidon találkozott Gillenormand ural. Amikor pedig ez a hid beomlott, már nagy mélyedés tátongott közöttük. Mindenekfölött pedig kétségtelen volt, hogy Mariust alig megállapítható fokban bőszítette Gillenormand ur ellen az a tudat, hogy merő buta okokból fosztotta meg őt az ezredes szeretetétől, így fosztva meg a gyermeket atyjától, és atyját gyermekétől.

Mariusban olyan kegyelet támadt atyja iránt, hogy majdnem teljesen elhidegítette nagyatyjától.

De egyébként, amint említettük, ezekből az érzelmekből Marius külsőleg nem árult el semmit. Azonban fokozatosan mindjobban elhidegedett; az étkezéseknél szófukar lett, és ritkán maradt otthon. Amikor nagynénje zsörtölődött miatta, nagyon gyöngéden mentegette magát azzal, hogy tanulnia kell, előadásokra járnia, a vizsgálatok is elfoglalták, meg a fölolvadások stb. A nagyapa következetesen megmaradt az első megállapításánál: - Szerelmes! Ösmerem én az ilyent.

Marius időnként el is maradozott.

- Vajjon hol jár? - kérdezte nagynénje.

Egyik ilyen, különben rendszerint nagyon rövid idejű kirándulásán elutazott Montfermeilbe, hogy atyja rendelkezésének megfelelően, és kereste Thénardier fogadóst, a régi waterlooi őrmestert. Thénardier azonban csődbe jutott, korcsmáját becsukták és senki sem tudta, hogy mi lett belőle. Nyomozására négy napot töltött el Marius, s ezalatt nem volt otthon.

- Az már bizonyos, hogy ez nem jó jel, gondolta a nagyapa.

Azt is sejtették, hogy hord valamit fekete zsinórra akasztva nyakában az inge alatt.

VII. Valami szoknya

Megemlítettünk egy dzsidást.

Ez a dzsidás Gillenormand urnak - atyai részről - másodunokaöccse volt, aki teljesen távol minden családi kötelektől, valamelyik kis város helyőrségében élt. Théodule Gillenormand hadnagy megfelelt mindama követelményeknek, amelyek a csinos katonatiszt jelző megszerzéséhez általában szükségesek. Olyan termete volt, mint egy „kisasszonynak”, hősi kardját csörtette, és a bajuszát megfelelően szoktatta fölfelé. Párisban ritkán járt, olyan ritkán, hogy Marius nem is látta soha. A két mostohatestvér csak úgy ösmerte egymást, hogy mindketten tudták egymás nevét. Talán már említettük is, hogy Gillenormand néni kedvence Théodule volt, akit azért szeretett jobban, mert nem látta. Akit pedig az ember nem lát, arról szabadon elhihet minden tökéletességet.

Valamelyik estén idősb Gillenormand kisasszony olyan izgatottan érkezett haza, amilyenné csöndes természeténél fogva egyáltalán válhatott. Marius ismét engedélyt kért nagyatyjától egy rövid kis utazásra, és még aznap este el szándékozott indulni. - Csak menj! felelt a nagyapa, és föltolva szemöldökét homlokára, azt dörmögte magában: nagyon gyakran jár el hálni hazulról. Gillenormand kisasszony egészen paprikás hangulatban ment szobájába, és már a lépcsőn kitört belőle a méltatlankodás: ez már mégis sok! - és az a kérdés: de vajjon hova jár? Többé-kevésbé megengedhető szerelmi kalandot sejtett, látta háttérben a nőt, a légyottot, a titkolózást, és szörnyen vágyott szemüvege segítségével tisztábban is látni. Fölfedezni azt, ami titokzatos, fölé az azzal az élvezettel, amit a botrány kipattanása okozhat; a jámbor kedélyüek az effélet nem szokták megvetni. A vakbuzgóság apró ráncai közül sok kíváncsiság pislog a botrányok felé.

Szinte ráéhezett, úgy szerette volna megtudni, hogy itt mi történik.

Kíváncsisága a természetével alig összeférhető módon izgatta, és igyekezett is azt szorgalmas himzéssel levezetni, és pamutra pamutfonállal himezte az empire és restauráció korának gyakori diszitó motívumát: a hintó kerekét. A minta izléstelen volt, a munka sanyaru. Már eltelt néhány órája, hogy egy helyen üldögélt, amidőn szobája ajtaja megnyílt. Gillenormand kisasszony fölcsapta az orrát; előtte állt Théodule hadnagy és katonásan tisztelgett. A kisasszony boldogan fölsikoltott. Az ember lehet öreg, lehet ájtatos, lehet szemérmes, lehet nagynéni, de azért mindig kellemes lehet az, ha a szobába becsöppen egy dzsidás.

- Te vagy, Théodule! - kiáltott föl.

- Erre jártam, kedves néni.

- Meg sem csókolsz!

- Dehogyan nem! - felelt Théodule.

És megcsókolta. Gillenormand néni fölállt és kinyitotta a szekrényt.

- Remélem, legalább egy hétig itt maradsz?
- Kedves néni, ma este már utazom.
- Az lehetlenség!
- Pedig szószerint így lesz.
- Kedves kis Théodule-öm, de ha nagyon kérlek, hogy ne menj még el.
- A szivem hiába mond igent, amikor a parancs azt rendeli, hogy nem. A dolog különben nagyon egyszerű: új helyőrségbe megyünk; eddig Melunben voltunk és áthelyeztek bennünket Gaillonba. Hogy a régi helyőrségből átmenjünk az újba, keresztül kell Párison mennünk. S azért azt gondoltam magamban: meglátogatom a nénit.

- Én meg hálás vagyok érte.

S a kezébe tett tíz darab Lajos-aranyat.

- Drága nénikém, az én öröömért is hálás!

Théodule még egyszer megcsókolta és a néni örömmel vette észre, hogy az egyenruha zsinórja kissé fölhorzsolta nyakán a bőrt.

- Lóháton mégy az ezrededdel együtt? - kérdezte a néni.
- Nem, nénikém. Meg is akartalak látogatni. Erre külön engedélyt kértem. Lovászom viszi a lovamat. Én dilizsánszon megyek. Aztán szeretnék is tőled valamit megtudni.
- És pedig?
- Unokaöcsém, Marius Pontmercy, szintén utazik?
- Hát ezt honnan tudod? - kérdezte a néni, akit a kíváncsiság hirtelen a legerősebb módon csiklandozott meg.
- Amint megérkeztem, mentem biztosítani magamnak egy helyet a gyorskocsin.
- No és?
- Akkor már egy utas lefoglalt magának egy helyet a kocsi tetején. Láttam a nevét az előjegyzésben.
- Milyen nevet?
- Marius Pontmercyt.
- Oh, a gonosz csont! - kiáltott föl a néni. - Ah! ez a te unokaöcséd távolról sem olyan rendes ember, mint te. Csak gondold el, dilizsánszon tölti az egész éjszakát!
- Én is ott töltöttem!
- Igen, de az neked kötelességed; ő nála meg züllés.
- Ejha! - kiáltott Théodule.

Ebben a pillanatban történt valami idős Gillenormand kisasszonnyal: támadt egy ötlete. Férfi az ilyen pillanatban tenyerével ráüt a saját homlokára. Rászólt Théodule-ra:

- Igaz-e, hogy téged ez a te unokaöcséd nem is ismer?
- Igaz. Én őt már láttam egyszer; de ő nem tartotta érdemesnek, hogy rám nézzen.
- Hát ilyen módon utaztok egyazon kocsin mind a ketten?

- Ugy van, de ő a kocsitetején, én meg benne.
- És hová megy ez a gyorskocsi?
- Les Andelysbe.
- Eszerint Marius is oda utazik?
- Ha csak utközben le nem száll, - mint én. Nekem Vernonban le kell számolnom, hogy a gailloni postát átvegyem. Azt azonban nem tudom, hogy Marius hová akar utazni.
- Marius! milyen csúf egy név! Micsoda gondolat az, egy gyermeket Mariusra keresztelni! Neked legalább Théodule a neved!
- Én is szívesebben volnék Alfréd! - felelt a tiszt.
- Figyelj, Théodule.
- Igenis, nénikém.
- Hallgatók.
- Hallgass rám.
- Komolyan?
- Hogyne!
- Nos, Marius gyakran kimarad.
- Lám, lám!
- Utazgat!
- Igazán?!
- Nem hál itthon.
- Oh! oh!
- És nagyon szeretnék tudni, hol jár?

Théodule egy bronz-szobor nyugalmával felelt:

- Valami szoknya-ügy.

S azzal a hamiskás kuncogással, amely a teljes bizonyosságot szokta jelezni, hozzátette:

- Kislány van a dologban.
- Az egészen biztos, - kiáltott föl a nagynéne, aki most szinte Gillenormand urat vélte hallani, mert a *kislány* hangsúlyozása az ő megszokott megnyilatkozásával ezuttal is teljesen azonos volt, úgy hogy szinte ugyanazt a hangnemet használta a nagybátyja és az unokaöccse. S így folytatta. - Tégy nekünk egy nagy szivességet. Menj egy kissé Marius után. Ő téged nem ismer, ami nagyon megkönnyíti a dolgot. Minthogy kislány is szerepel a dologban, nézd meg közelről, ha lehet, azt a kislányt. Aztán ird le a történeteket. Nagypának nagy örömet szerzel vele.

Théodule nem bájolta el valami nagyon a leskelődésnek ez az ötlete; de a tiz darab Lajos-arany nagyon meghatotta és a folytatás reménye is föltámadt benne. Vállalkozott a feladatra és így felelt: - Meglesz, nénikém, ahogy parancsolja. S hozzátette még, a saját szerepéről szólva: - Ime, garde-de-dames lettem.

Gillenormand kisasszony megcsókolta.

- Terólad, Théodule, efféle betyárságot föl se lehet tételezni. Te mindig szem előtt tartod, hogy mi a fegyelem, rabja vagy annak, amit neked megparancsolnak, olyan férfiu, aki merő lelkiismeretesség és kötelesség, és aki el nem hagyná a családját valami ilyen személy miatt.

A dzsidás olyan jó képet vágott a dicséretre, aminőt a Cartouche zsvivány is mutathatott volna, ha az ő becsületét dicsérik.

Marius e párbeszéd napjának estéjén úgy szállt föl a dilizsánszra, hogy sejtelve sem lehetett arról, hogy ellenőrzés alá van helyezve. Ami magát az ellenőr személyét illeti, neki az volt az első dolga, hogy elaludt. Álmosága kifogástalan és mélységes volt. Ez az Argus egész éjjelen át hortyogott.

Amint hajnalodott, a dilizsánsz kalauza kikiáltotta: - Vernon! itt a vernoni fogatváltás! Vernoni utasok! - Erre Théodule hadnagy fölébredt.

- Helyes, - motyogta magában félig még alvás közben - én is itt szállok ki.

Ahogy fölébredt, emlékezete is megtisztult lassanként, eszébe jutott a nagynénje, meg a tiz Lajos-arany, s az az ígérete is, hogy megfigyeli: mit tesz, hová megy Marius és arról be is számol. Nevetett is rajta.

Az is lehet, hogy már itt sincs a kocsin, - gondolta magában, amint egyenruhája zubbonyát begombolta. - Bizony, leszállhatott Poissyban; aztán Trielben is leszállhatott; ha ugyan nem Meulanban szállt le, vagy talán Mantes-ban szállt le, nincs kizárva, hogy leszállt Rolleboise-ban, vagy talán eljött velünk Pacy-ig, ahonnan elmehetett balfelé Évreux-be, vagy jobbra Laroche-Guyonba. No, nénikém, csak szaladj utána. Mi az ördögöt irok majd ennek a jó öreg nőnek?

Ebben a pillanatban egy fekete nadrág ereszkedett le a kocsi ablaka előtt a kocsi tetejéről.

- Hátha ez itt Marius? - gondolta a hadnagy.

Tényleg Marius volt.

Egy kis parasztlány állt a kocsi közelében a postakocsisok és a lovak között, virágot kínálva az utasoknak. - Vegyenek hölgyeknek virágot! - felkiáltással.

Marius odalépett a lányhoz és kosarából kiválogatta a legszebbeket.

- Ez már valami, - gondolta magában Théodule, kiugorva a kocsiból - most már magam is kíváncsi vagyok rá: ki az ördögnek visz ez virágot? Nagyon szépnek kell annak a hölgyikének lennie, hogy ezt a szép bokrétát megérdemelje. De már ezt én is megnézem.

S most már elfeledve, hogy megbízatása is van rá, személyes kíváncsiságból, akár az olyan vadászkutya, amely a saját örömére jár vadászni, ment a Marius nyomdoka után.

Marius egyáltalán nem vette észre, Théodulet. Elegáns hölgyek is szálltak ki a dilizsánszból, azokra nem nézett. Ugy tetszett, mintha egyáltalán nem látta meg maga körül senkit.

- Ez igazán szerelmes! - gondolta magában Théodule.

Marius a templomnak vette utját.

- Pompás dolog, - jegyezte meg Théodule. - A templom! persze, hogy templom. Ezek a kis, misével föleresztett találkozó, ezek a legkülönbek. Nincs a világon bájosabb, mint a jó Isten szemeláttára váltani pillantásokat.

Marius elment a templomig, de nem ment be, hanem megkerülte. Alakját a szentély egyik külső oszlopa elfödte.

- Eszerint künn van a találka, - mondta magában Théodule. - Hát lássuk a kislányt.

Azzal nekiindult lábujjhegyen annak az oszlopnak, amely mögött Mariust sejtette.

De amint odaért, megdöbbenően állt meg.

Marius ott térdelt egy sirhant mellett a fűben, eltakarva az arcát mind a két kezével. Bokkrétája virágait végigszórta a sirdomb fölött. A sirdombnak kissé kicsucsosodó végébe, amely azt jelezte, hogy alatta pihen a halott feje, fekete fakereszt volt tűzve, rajta fehér fölirással e szavak: PONTMERCY BÁRÓ EZREDES. Marius hangosan zokogott mellette.

Sirhalom volt a kislány.

VIII. Márvány a gránit ellen

Marius, amikor legelőször elutazott Párisból, idejött. És valahányszor Gillenormand ur úgy nyilatkozott felőle, hogy: „Nem hált itthon”, - mindig itt járt.

Théodule hadnagyot tökéletesen kihozta sodrából, hogy ennyire váratlanul egyszerre egy sirhalom tűnt eléje; nagyon kellemetlen és egészen különös érzése támadt, amellyel sehogysem volt tisztában, de benne volt a sirdomb, meg az ezredes emléke iránti tisztelet is. Egyedül hagyta Mariust a temetőben, lassan elhúzódott onnan; ebben a meghátrálásban nyilvánult meg az ő fegyelmezettsége. Mintha aranyosan fölállózkodva toppant volna eléje a halál, kicsi hija, hogy katonásan nem tisztelgett előtte. Minthogy nem tudta, mit írjon a nagynéninek, azt gondolta, hogy egyáltalán nem ír neki semmit; és abból, amit Théodule a Marius szerelmeskedéséből fölfedezett, valószínűleg nem származott volna semmi, ha a titokteljes véletlen, mely néha olyan meglepő eseményeket idéz elő, közvetlen a vernoni jelenet után nem támaszt Párisban valami ellenmozzanatot.

Marius harmadnap hajnalban érkezett vissza Vernonból és amint hazament nagyatyja lakásába, a két éjjeli utazástól és a gyorskocsi rázásától annyira összetöröttnek érezte magát, hogy bágyadságát szükségesnek gondolta egy órai uszással fölfrissíteni; gyorsan fölment szobájába, ahol csak annyi időt töltött, hogy ledobta utazóköpenyét és azt a fekete szalagot, amelyet a nyakán viselt s elindult a fürdőbe.

Gillenormand ur, aki, mint minden egészséges öregember, korán szokott fölkelni, hallotta, amint unokája hazatért, ahogy öreg lába csak engedte, sietett a lépcsőn fölkapaszkodni, hogy Mariust megölelhessen és ölelgetődés közben kifagassa és megtudja, hogy merre járt.

De az ifju sokkal gyorsabban tudott lemenni azon a lépcsőn, mint a nyolcvanéves aggastyán rajta fölkapaszkodni, és amikor Gillenormand belépett a padlásszobába, Marius már eltűnt.

Az ágy sem volt megbontva, de rajta feküdt odadobva a felöltő és a fekete szalag.

- Ezt jobban is szeretem, mondotta Gillenormand ur.

A következő percben már bevonult a szalonba, ahol idősb Gillenormand kisasszony guggolt és himezte a kocsikerék küllőit.

Bevonulása diadalmas volt.

Gillenormand ur az egyik kezében a felöltőt, a másikban a fekete szalagot lobogtatta és ekkép ujjongott:

- Győzelem! rögtön megtudjuk a nagy titkot! végre rájövünk mindenre! Kitapogatjuk ennek az alattomos urfinak a huncutságát! Kezünkben van az egész regény! Nálam a nőcske arcképe.

Tényleg lóbálózott a fekete szalagon egy kis bőrtokocska, olyasféle, mint egy medaillon.

Az aggastyán kezébe fogta a kis dobozt, nézegette egy darabig, ki nem nyitva, s vágott hozzá olyan arcot, amely épugy látszott a rég várt siker fölött ujjongónak, mint ahogy bosszusnak is volt mondható, mintha valami szegény ördög orra előtt vonulna el egy pompás lakoma, amelyből azonban ő rá nem jutna egyetlen falat sem.

- Ebben biztosan valakinek az arcképe van, az nem is lehet kétséges. Az ilyent a szívük fölött hordják a szerelmes ifjak. Milyen ostobák! Biztosan valami kis kiállhatatlan Pipiske, akitől az ember háta is borsódzhatna. Manapság olyan izléstelenek a fiatalok!

- Papám, nézzük meg, szólt az öreg lány.

Az aggastyán megnyomott egy gombot és kinyitotta. Nem talált benne egyebet, mint egy gondosan összehajtott darabka papírt.

- Ezt „Ő” küldi „Neki”, - mond Gillenormand ur hangos kacagással. Tudom is, hogy mi van benne. Hiszen szerelmes levél!

- Ah! olvassuk el! ajánlotta a nagynéni.

Ezzel elővette szemüvegét. Kinyitották a papírt és olvasták, amint következik:

„- *Az én fiamnak.* - A császár engem a Waterloo csataterén bárói méltóságra emelt. Minthogy a restauráció kételkedik abban, hogy ez a kitüntetés, amelyet vérem hullatásával érdemeltem ki, jogosult, a fiam vegye föl és vegye hasznát. Egészen bizonyos, hogy méltó lesz rá.”

Alig lehet elmondani, hogy e papír tartalma minő hatást gyakorolt az apára és lányára. Szinte megdermedtek tőle, mintha a halál jeges lehellete érte volna őket. Egy szót se szóltak egymáshoz. Csak Gillenormand ur motyogta csöndesen, mintha csak önmagához beszélne:

- Annak a kardcsörtetőnek az írása.

A nagynéni is megvizsgálta a papírlapot, megforgatta minden oldalról, aztán visszatette tokjába.

Ugyanakkor a felöltő zsebéből egy kis hosszukás, kék papírba burkolt doboz esett ki. Gillenormand kisasszony fölvette a csomagot, és lefejtette róla a kék burkot. A dobozban feltűnt Marius száz darab névjegye. Az egyiket odaadta Gillenormand urnak, aki fennhangon olvasta: „*Pontmercy Marius báró.*”

Az öreg csöngetett, Nicolette jelentkezett. Gillenormand ur összeszedte a szalagot, a dobozt, a felöltőt, ledobta valamennyit a földre, a szalon közepére és így szólt:

- Vigye odébb ezt a holmit.

Mélységes csöndben mult el egy nehéz óra. Az aggastyán és a vén lány szótlanul ültek egymásnak hátatfordítva, ki-ki el lévén merülve, nyilván ugyanazon kérdés fölött, a saját gondolataiba. Az óra leteltével Gillenormand néni szólalt meg:

- Pompás!

Néhány perccel később hazaérkezett Marius. Belépett. De még át sem lépett a küszöbön, már látta, hogy nagyatyja egyik névjegyét tartja kezében, s amint őt megpillantotta, a nyárspolgár göggyével, rikácsoló hangon, amelyben volt valami megsemmisítő harag, ráripakodott:

- Lám! lám! lám! lám! lám! Hát eszerint te most már báró vagy! Ezennel gratulálok. De mit akar ez jelenteni?

Marius kissé elpirulva felelt:

- Semmi egyebet, minthogy az apám fia vagyok.

Gillenormand félbeszakította a nevetést és nyersen szólt rá:

- A te apád én vagyok.

- Az én atyám, viszonzta Marius lesütött szemmel, de elkomolyodott arccal, szegény, de hős férfi volt, aki diadalmas szolgálatoakat tett a köztársaságnak és Franciaországnak, aki nagy volt abban az időben, amidőn az emberek megcsinálták a világ legnagyobb szerű eseményeit, aminőt a történelem valaha följegyezhetett, aki egy negyedszázadon át folyton táborozott, nappal kitéve a kartácsnak és a puskagolyónak, éjjel a hózivataroknak, sárnak, esőnek, aki két lobogót hódított, huszszor megsebesült, elhagyatottan halt meg és egész életében csak egyszer hibázott; nagyon szeretett két hálátlant: szeretete hazáját és szeretett engem!

Ez már sokkal több volt, mint amit Gillenormand képes volt végighallgatni. Erre a szóra *köztársaság*, hirtelen fölállt, helyesebben mondva kiegyenesedett. Minden szó, amit Marius még azon túl is kimondott, úgy hasította a vén királpárti ember arcát, mint amikor a kovács fujtatóból fokozza a parázs izzását. A petyhüdt arc kivörösödött, a vörös szín izzóvá lett, az izzás föllángolt rajta.

- Marius! - kiáltott rá. Te utálatos fickó! nem tudok semmit arról, hogy ki volt a te apád! nem is akarok tudni! nem tudok semmit és nem is akarok felőle tudni semmit sem! de annyit tudok, hogy az az egész népség csupa nyomorult ember volt! koldus valamennyi, mindmegannyi gyilkos vörössipkás, meg tolvaj! igenis valamennyi! újra mondom: valamennyi! én nem ismerek senkit, de azt mondom, hogy valamennyi! hallod, Marius? Hát tudd meg, olyan báró vagy te, akár az én papucsom! Zsivány volt minden ember, aki Robespierre-t szolgált! és zsivány volt minden ember, aki Bu-ona-parté alatt szolgált! és áruló volt mind, aki elárulta! elárulta! elárulta! - az ő törvényes királyát! és gyáva volt valamennyi, akik Waterloonál megfutottak a poroszok és az angolok előtt! Ime, ez az, amit én tudok. Hogy az ön atyjaura közöttük volt-e, azt én nem tudom, elég bajnak tartom, de ez az ő baja volt, ajánlom magam!

Erre Mariuson volt a sor, az ő arca lett izzó parázsszá és Gillenormand volt a fujtató. Mariusnak minden tagja reszketett, nem tudta, hová legyen, a feje szinte lángolt. Akár a katolikus pap, akinek a szentelt ostyáját szétszórják, vagy a fakir, amidőn azt veszi észre, hogy valami arrajáró az ő bálványára ráköp. Nem bírta el egy pillanatra sem, hogy efféle dolgokat ő előtt bárki is büntetlenül kimondhasson. De hát mit tegyen? Amikor azt látja, hogy valaki megtapossa az ő atyját és belegázolja a sárba és pedig kicsoda? az ő nagyatyja. Miképp álljon bosszút amazért, hogy ezt meg ne csufolja? Teljes képtelenség volt megértenie nagyatyját, de ugyanolyan mértékben lehetetlenség az, hogy atyja meggyalázását meg ne torolja. Egyik részről a szent sir maradt rá, a másikon a megöszült fő. Néhány pillanatra olyan lett, mint az ittas és attól a forgószéltől, ami az agyában viharzott, meg kellett tántorodnia; aztán fölemelte tekintetét, mereven ránézett az ő nagyszülőjére és dörgő hangon kiáltotta felé:

- Le a Bourbonokkal és XVIII. Lajossal, azzal a nagy disznóval! - XVIII. Lajos ugyan négy évvel azelőtt már meghalt, de ő azzal nem törődött.

Az aggastyán arca, dacára annak, hogy biborvörössé volt pirulva, egyszerre olyan fehérre lett, mint a saját haja. Hirtelen odafordult Berry herceg urnak a kandallón álló szobra felé és szinte fönségesnek mondható ünnepélyességgel tisztelgett előttte. Azután két izben végigsétált a szobában, lassan és szótlánul, az ablaktól a kandallóig, kandallótól az ablakig, úgy megrecseg-

tetve lába alatt a parkettet, mintha valami kőszobor járt volna fölötte. Amikor ezt az utját másodszer megtette, odahajolt a lányához, aki ezt a mérkőzést egy elaggott birka megrökönyödéssel nézte végig és szinte nyugodt mosollyal így szólt:

- Egy olyan báró, mint ez az ur és egy olyan nyárspolgár, mint aminő én vagyok, nem maradhatnak meg egyazon fedél alatt.

És hirtelen sápadt arccal, reszketve, rémületesen kihuzta magát, a homloka szinte megnőtt a lángoló dühtől, karját kinyujtva Marius felé, úgy üvöltött rá:

- Ki innen!

Marius elhagyta a házat.

Másnap Gillenormand ur így szólt lányához:

- Ezentul hat hónaponként hatvan aranyat küldjön ennek a vérvónak, de soha többé én előttem meg se említse a nevét.

S minthogy rettentő mennyiségű elkeseredés gyülemlett össze a szívében és nem tudott vele mit tenni, még három hónapon tul is úgy beszélt a lányához: ön.

Marius is méltatlankodott, amikor elhagyta a házat. Meg kell azonban jegyezni, hogy egy véletlen még sulyosabbá is tette elkeseredését. Mindig akad a családi drámák lezajlásában valami baleset, ami a bonyodalmat fokozza. Mélyebbé válik a szakítás, bár újabb sértés nem is történik. Amidőn előzően Nicolette a nagypapa rendelkezése szerint hamarjában összeszedte „a holmit”, hogy Marius szobájába visszavigye, valószínűleg megbotolva a sötét lépcsőn, elejtette a szalagra kötött fekete bőrtokot, az ezredes kézírásával együtt. Ezt a papírt aztán nem lehetett többé megtalálni. Marius meg volt győződve, hogy „Gillenormand ur” - akiről e naptól fogva mindig csak így emlékezett meg, - „atyja végrendeletét” bedobta a tűzbe. Tudta ugyan kívülről szószerint, hogy az ezredes mit irt abban a pár sorban, így hát lényegében el még sem veszett. De a papír, a kézírás, ez a szent ereklye szinte össze volt nőve a szívével. Mi lett vele?

Marius elindult, meg sem mondva, hogy hova megy, de nem is tudva semmit arról, hogy hova megy, harminc frankkal a zsebében; vele volt az órája és egy s más holmija egy kézibőröndben. Beült egy bérkocsiba, azt fölfogadta óraszámra és azt mondta, hogy hajtson a diáknegyedbe.

Mivé lett Marius?

NEGYEDIK KÖNYV

Az ABC Barátai

I. Olyan csoport, amely történelmi jelentőségűvé válhatott volna

Ez időtájt, amely külsőleg olyan nyugodtnak látszott, bizonyos mértékben hullámosan borzongatta meg az embereket a forradalmi hangulat. Olyan szellők suhantak át a levegőn, amelyek az 1789.-ik és 1792.-ik évek mélyéből támadtak elő. Az ifjuság, ha e szót használunk szabad, szinte vedlett. Az emberek, talán anélkül, hogy maguk észrevették volna, az idők hatása alatt kezdtek átalakulni. A mutató csak úgy halad a lelkületen át, mint ahogy az óra számlapján megy előre. Mindenki megtette azt a lépést, amely a saját haladásának megfelel. A királypártiakból szabadelvű, a szabadelvűekből demokrata lett.

Mint a dagály, amely elé ezernyi apály gáncsoskodik; az apály összekeveri az elemeket; ezekből támadnak a legkülönbözőbb csoportosulások, egyazon áhitattal imádták Napoleont és a szabadságot. Ez, amit most irunk, merő történelem. Ebben a korban így támadt sokféle délibáb. Minden véleménynek megvolt a maga fokozatos fejlődése. A voltairianus királypártiságnak, amely eléggé különös keverék, nem kevésbé furcsa párja lehetett volna a bonapartista szabadelvűség.

A gondolkodásnak volt több másféle komolyabb csoportosulása is. Egyik helyen az elvet vették tüzetesebben, a másikon inkább lelkesedtek a jogokért. Szenvedélyt keltett az abszolút is, mert határtalan lehetőségeket mutatott megvalósulhatóknak; az abszolút lényegének merevségével, fölhajtja a képzeletet az egek kékségéhez s csak úgy fürdik a határtalanság ködében. A dogma ösztönöz a képzelődésre legerősebben. Amit ma utópiának tart, arról másnap elhiszi, hogy kézzelfogható csont és hus.

Minden fejlettebb véleménynek megvolt a maga kettős alapja. A kezdődő titokzatosság veszélyes lett a „megállapított rendre” nézve, amely ravasz volt és alattomos. A tünetek a legnagyobb fokban forradalmi jellegűek. A hatalom hátsó gondolata szemben találta magával a futóárkokban a nép hátsó gondolatait. A kitörő lázongást csak az érni kezdő államcsiny tünetei idézik elő.

Franciaország felső színvonala alatt akkor még nem működtek olyan hatalmas szervezetek, aminő a német „Tugendbund” és az olasz „carbonariók”, de már sok helyütt szétágazódott valami homályos alakulás. Aixben így lett meg a Cougourde; Párisban pedig egyéb hasonló szövetkezetek között megalakult az ABC Barátainak a társasága.

Mik voltak ezek az ABC-Barátok? Olyan társaság, melynek látszólag gyermeknevelés volt a célja, de a valóságban arra törekedett, hogy a férfiakat tegye gerincessé.

Tagjai azt mondták, hogy ők az ABC barátai, - „*Abaissé*”¹¹ alatt („Lealacsonyított”) a népet kellett érteni. Ezt igyekeztek fölemelni. Ezen a szójátékon kár lett volna nevetni. A szójátéknak olykor a politikában komoly jelentősége lehet; ennek bizonyossága, hogy a *Castratus ad castra* révén tábornok lett Narses; tanu rá *Barbari et Barberini*; tanuja: *Fueros y Fuegos*; még egy bizonyosság: *Tu es Petrus et super hanc petram* stb., stb.

¹¹ A francia „abc” kiejtésének megfelelő szó az „*Abaissé*” (Ford.).

Sokan nem voltak ezek az ABC Barátai; szinte azt mondhatnók, hogy zártkörű társaságot alkottak, ha ugyan a társaságok egyáltalán alkalmas talajt nyujtanának arra, hogy tagjaiból hősök válljanak. Párisnak két pontján szoktak együvé gyűlni: az egyik egy „*Corinthe*” cégérű kocsmá, amelyről utóbb lesz szó; a másik a Panthéon közelében a Saint-Michel-téren álló *Musain* kávéház, amelyet azonban már azóta leromboltak; ama gyülekezőhelyre többnyire munkások, az utóbbira inkább diákok jártak.

Az ABC-Barátok *Musain*-kávéházi csoportja rendszerint a kávéház egy belső nagytermében gyűlt egybe. Ezt a termet, amely meglehetősen messzire esett a kávéháztól, azzal egy nagyon hosszú folyosó kötötte össze; volt két ablaka és egy kis titkos lépcsőháza, amelyek a kis Des Grés-utcába vezettek. Ott szoktak dohányozni, inni, játszani és nevetgélni. Mindenféléről beszéltek nagy hangon és bizonyos tárgyak fölül egész csöndesen. A falra föl volt szegezve a köztársaság korabeli Franciaország térképe, ami elég gyanus lehetett arra, hogy egy rendőrügynök szimatját fogékonyá tegye.

Az ABC-Barátok nagyrészt tanulók voltak, nagyon szívélyes viszonyban állván néhány munkás-tagtársukkal. Im ezek voltak közöttük a főbbek: Enjolras, Combeferre, Jean Prouvaire, Feuilly, Courfeyrac, Bahorel, Lesgle vagy Laigle, Joly és Grantaire.

Ezek a fiatal emberek a barátság erejénél fogva úgy viselkedtek egymás iránt, mintha egyetlen családot alkotnának. Egyébként Laigle-et kivéve, délvidéki volt valamennyi.

Nem volt közönséges csoport. De belesüllyedt abba a láthatatlan mélységbe, amely mögöttünk és ránk ólálkodik. Drámánknak azon a pontján, ameddig eljutottunk, talán nem lesz fölösleges, hogy ezekre a főkre a világosság sugarát ráirányítsuk, mielőtt az olvasó észrevenné, hogy megrendítő kaland árnyékában elmerülnek.

Enjolras, akit elsőnek említettünk föl és nemsokára azt is megmondjuk, hogy miért, gazdag szülőknek volt egyetlen fia.

Enjolras kedves fiatal ember létére képes volt arra is, hogy rettenetes legyen. Olyan szép, mint az angyal. Valóságos nyers Antinous. Ha az ember észrevette, hogy néha merengő tekintete mint csillog föl, azt gondolhatta, hogy már egy életet hajdanában átélt és keresztülment a forradalmi megnyilatkozáson. Képes volt rá, hogy hagyományyszerűen átérezze, mintha tanúságot tehetne róla. A nagy esemény legapróbb részletét is ismerte. Egyénisége épp úgy volt főpapias, mint harcos, ami különös jelenség fiatalembernél. Egyaránt látszott hajlandónak a misézésre és a csatázásra; láthatólag a demokrácia harcosa; de azon túl, ami épp napi esemény, az eszmény fölcentje. Tekintete mély, szemhéja némileg vörös, alsóajka husos, s könnyedén gunyos, homloka magas. A terjedelmes homlok olyan az arc fölött, mint amikor a tájat nagy darabon borítja be a felhőtelen égbolt. Ahogy a múlt század végén és ennek az elején sok ember lett egész fiatalon kiváló, ő is rendkívül ifju volt még, olyan friss, akár egy zsendülő lány, ámbar órákon keresztül is sápadt maradt az arca. Dacára annak, hogy már férfivá fejlődött, még gyermek volt. Huszonhat éves létére alig látszott tizenhét évesnek. A maga nagy komolyságában mintha nem is tudná, hogy asszony is van a világon. Egyetlen szenvedélyt ismert, küzdeni a jogért, egyetlen gondolat töltötte el, túlgázolni minden akadályon. Az Aventinus-hegyen ő lett volna Gracchus, a Conventben pedig Saint-Just. Alig látta meg a rózsát, a tavaszt észre sem vette és még nem hallotta a madár dalát; Évadné leplezetlen melle nem hatotta volna meg jobban, mint Aristogiton; és a virágnak csak úgy vette volna hasznát, mint Harmodius: egyébre sem valók, mint hogy kardját elrejteti közöttük. Örömeiben is megőrizte komolyságát. Bármi más merült föl előtte, mint a köztársaság, szemérmatosan le-sütötte a szemét. A Szabadság márványszobrába volt szerelmes. Beszédje nyersen ihletett, de a hymnus emelkedettsége remegett benne. Néha azt a benyomást tette, mintha váratlanul ki

akarná bontani két szárnyát. Jaj volt a szerelmeskedésnek, amely közelébe furakodott. Ha a Cambrai-tér, vagy a Saint-Jean de Beauvais-utca valamelyik boltoslánya meglátta ezt a kollégiumból kiszabadult arcot, az ő apródszerű megjelenését, hosszú, szőke szempilláját, két szemét, a szellőben lobogó haját, piros arcát, érintetlen ajakát, gyönyörű fogsorát és megkívánta volna ezt az egész hajnalt és meg is kísérelte volna, hogy Enjolrasra szépségével hatást gyakoroljon, meglepett és félelmetes tekintete rögtön elárulta volna, hogy minő mélység tátong közöttük és megtanította volna arra, hogy Beaumarchais szerelmeskedő cherubinjával az Ezekhiel rettentő cherubinját összetéveszteni nem lehet.

Enjolras mellett, aki a forradalom logikájának volt nevezhető, Combeferre annak a bölcsészetét képviselte. A forradalom logikája és bölcsészete között az a különbség, hogy logikája elvezethet a háborura, de bölcsészete nem törekedhet egyébre, mint a békére. Combeferre kiegészítette és kijavította Enjolrast. Nem volt olyan magas, mint ő, de természetesebb. Azt szerette volna, ha az emberek gondolkodása előtt tisztán áll az általános elvek alapeszméje; és így fejezte ki magát: Legyen forradalom, de civilizációval; a hegycsucs magasán rámutatott a széles azurkék láthatárra. Ebből következett, hogy Combeferre minden véleményében volt valami elfogadható, gyakorlatias. Combeferre-rel a forradalom levegője üdítőbb lehetett, mint Enjolras-szal. Enjolras annak isteni, Combeferre természetes jogát testesítette meg. Amaz Robespierre-hez, ez utóbbi Condorcet-hez csatlakozott volna. Combeferre Enjolras-nál sokkalta inkább élt úgy, mint ahogy a legtöbb ember élni szokott. Ha ez a két fiatalember megéli azt, hogy szerepük jut a történelemben, Enjolras az inkább igazságos, Combeferrennek az erősebben bölcs szerepét játszotta volna. *Homo* és *Vir*: valósággal ebben a kettőben nyilatkozott meg a kettejük árnyalata. Combeferre épp olyan gyöngéd volt, mint aminő szigorú Enjolras a maga természetes tisztasága folytán. Szerette azt a szót: polgártárs, de szivesebben használta azt, hogy ember. Szerette volna spanyolosan mondani, így: *Hombre*. Összeolvastott mindent, eljárt a színházakba, figyelemmel kísérte a nyilvános előadásokat, Aragótól megtanulta a fény sarkítását, szenvedélyesen érdeklődött Geoffroy Saint-Hilaire tanítása iránt, aki azt adta elő, hogy miként táplálja a külső főütőér az arcot, és a benső főütőér az agyat; el nem mulasztott egy órát sem és megtanult mindent, összehasonlította Saint-Simont Fourierrel, kibetűzte a mumiák képirását, széttörte, ami közetet talált, foglalkozott a földtannal, emlékezetből lerajzolt egy gubójából kikelt selyempillét, az Akadémia Nagy Szótárából kijegyezte a hibákat, tanulmányozta Puysegurt és Deleuze-t, nem állított határozottan semmit, még a csodákról sem, nem vont kétségbe semmit, még a kísérteteket sem, lapozgatott a hivatalos *Moniteur*-lapban és gondolkozott. Azt állította, hogy a jövő az iskolamesterek kezében van és foglalkozott a nevelés kérdéseivel. Arra törekedett, hogy a társaság szüntelenül dolgozzék az értelmesség és a közérkölcshöz való emelésén, a tudomány fejlesztésén, az eszmék friss körforgásán, az ifjuság szellemének gazdagításán és attól félt, hogy a divatos rendszerek vérszegénysége és hogy a klasszikusnak elfogadott, két-három századra korlátozott irodalmi fölfogás nyomorusága, a hivatalos, konok és zsarnoki korlátoltsága, a szkolasztikusok előítélete és gyakorlottsága végre is oda fog vezetni, hogy a kollégiumok lassanként átváltoznak mesterséges osztriga-tenyésztőkké. Tudós volt, reformer, megfontolt, polytechnikus, uttörő és gondolkodó „egészen az eszelősködésig”, ahogy barátai fölötte csufolódtak. Bizott minden álom sikerében; hitt a vasut eszméjében, hitte azt is, hogy a műtét alatt a beteg szenvedését meg lehet csökkenteni, azt is, hogy a fölvetett képet a sötét kamrában meg lehet rögzíteni, hitt a villamos táviratozásban és a léghajó kormányozhatóságában. Nagyon kevésbé félt azoktól a hegyi erődöktől, melyeket a gyanakvás, a zsarnokság és az elfogultság épített az emberi faj ellen. Azok közé tartozott, akik meg vannak győződve, hogy maga a tudomány is képes változtatni a viszonyokon. Enjolras olyan volt, mint egy vezér, Combeferre mint egy vezető. Az ember szivesen harcolt amannak, és örömmel haladt ennek a szavára. Azért Combeferre is képes volt harcolni, egyáltalán nem vonakodott magát testestül-lelkestül

nekivetni annak, hogy valaminő akadályt az utból eltávolítson, azt megtámadva teljes erővel és nagy lelkesedéssel; de sokkal szivesebben haladt lassan, fokonyként, hogy az alapelvek hatása, és a tételes törvények ereje békítse ki sorsával az emberi nemet, és ha kétféle világosság között lehetett választania, sokkal erősebb hajlandóságot érzett a felvilágosítás iránt, mint ahhoz a világitáshoz, amit a gyujtogatás idézett elő. A tüzvész kélségkívül szintén lehet olyan, mint a hajnal, de nem okosabb-e megvárni, míg a nap fölkel? A vulkán is világit, de a hajnal fénye sokkal erősebb. Combeferre valószínűleg többre tartotta azt, ami szép fehér, mint azt a tüzet, amely nagyszerűen lángol. Az a világosság, amit a füst elhomályosít; az a haladás, amit csak erőszak útján lehetett elérni, nem elégítette ki az ő gyöngéd, komoly lelkiületét. Az a féktelen nekihajszolás, amivel a népet az igazság felé kényszerítették, 1793, megdöbentette; de azért a tespedéstől még jobban borzadt, megérezte benne a rothadást és a halált; mindent összevéve inkább választotta a zuhatagot, mint a fertőzetet; és különbnek tartotta a montfauconi tónál a Niagara vizesését. Egyszóval nem akart se vesztegelni, se vágtatni. S ámbár lázadó vérű barátai lovagias hajlamuk szerint mindenben a tökéletest követelték, vágyódtak a csillogó forradalmi kalandok után, s csak azt imádták, Combeferre inkább arra volt hajlandó, hogy megvárja a haladást, azt a jó haladást, amely meglehet, hogy lassabb, de legalább tiszta, rendszeres és kifogástalan; hidegvérű, de meg nem zavarható. Combeferre képes lett volna térden állani és összetett kézzel könyörögni: vajha egész szeplőtlenességében közelednék az a tiszta jövő, amelyben semmi a nép óriási erkölcsi fejlődését meg nem ronthatja. *Nélkülözhetetlen szükség, hogy a jó megőrizze ártatlanságát*, ismételte szüntelen. Aminthogy igaz is, hogy a forradalom főnségének folyton az eszményt kellene szem előtt tartania, arra röpülnie, magasan a zivatar, a vérengzés és a tüzelés fölött, hogy fölt nélküli állapotában őrizhesse meg a haladás szépségét, amelynek lényege a mocsoktalanság; és ahogy Washington az egyiknek, Dante a másiknak a megtestesülése, kettejük között az a különbség, aminő lehet a hattyuszárnyu angyal és a sasszárnyu angyal között.

Jean Prouvaire még Combeferre-nél is enyhébb volt egy árnyalattal. „Jean” helyett inkább azt mondotta, hogy az ő keresztneve az ósdi „Jehan”, nyilván csak muló szeszélyből, de ez is része volt annak az erőteljes és mélyenjáró mozgalomnak, amely szükségessé tette a középkor tanulmányozását. Jean Prouvaire szerelmes természetű volt, cserépvirágot tartogatott szobájában, fuvolázott is, verselni is szokott, szerette a népet, sajnálta az asszonyokat, megsiratta a gyermekeket, egyazon bizalommal tekintett a jövő elé, mint föl az istenhez, és kárhoztatta a forradalmat, amely leütött törzséről egy királyi főt, az André Chénier fejét. Rendszerint puha hangon beszélt, de hangja hirtelen erősödött meg. Műveltsége szinte tudóssá tette, sőt majdnem orientalistává. Legerősebb tulajdonsága mégis a jóság volt; és ami azokra nézve, akik tudják, hogy a jóság minő közel áll a nagysághoz, azokra nézve megérthető, hogy a költészetben eszménye a végtelenség volt. Tudott olaszul, latinul, görögül és zsidóul; és ennek akkép vette hasznát, hogy csak négy költő műveit olvasta: Dantét, Juvenálist, Aischylost és Ézsajást. A franciák között többre becsülte Corneillet, mint Racine-t és Agrippa d'Aubignét, mint Corneillet. Örvendezett, ha a vadzabos és buzavirágos réteken kóborolhatott és a felhők járását szinte épp olyan figyelemmel kísérte, mint az események haladását. Gondolkodása kétfelé irányult: egyik iránya az ember, a másik az isten felé vonzotta; vagy tanult, vagy elmélkedett. Napokon át képes volt a társadalmi kérdések fölött töprengeni: a munkabér, a tőke, a hitel, a házasság, a gondolkozás szabadsága, a szerelem szabadsága, a nevelés, a bűnözés, a nyomor, a társulás, a tulajdon, a termelés és annak megoszlása és a társadalmi kérdés, amely elsötétíti az emberek hangyabolyát; amint pedig besötétedett, nézte a sok csillagot, ezeket az óriási teremtményeket. Gazdag családjának ő is egyetlen fia volt, épp úgy, mint Enjolras. Szeliden beszélt, félrehajtott fejjel, lesütött szemmel, zavartan mosolygott, balul viselkedett, ügyetlennek látszott, semmiségek miatt elpirult, természete igazán félnék. De egyébként megfélemlithetetlen.

Feuilly legyezőkészítő munkás volt, atyját, anyját elveszítette, ő maga keservesen keresett meg naponta három frankot és csak egy gondolatot táplált magában: fölszabadítani a világot. Másik foglalkozása abból állt, hogy tanult; ezt is úgy nevezte, hogy fölszabadítja önmagát. Teljesen önmagára lévén utalva, egyedül tanult meg írni, olvasni; mindent sajátmaga sajátított el, amit csak tudott. Feuillynek nagyszerű volt a szive. Ez az árva a népeket fogadta magáénak. Mint-hogy anyja nem volt, folyton a haza fogalmán rágódott. Nem bírta elviselni azt a gondolatot, hogy olyan ember is éljen ezen a földön, akinek hazája nincsen. Az alacsony származású emberek mélységes érzésével érlelte magában azt a felfogást, amit manapság a *nemzeti érzés eszméjének* nevezünk. Szinte kizárólag azzal a törekvéssel olvasta a történelmet, hogy a világ eseményei miatt indokoltan legyen képes fölháborodni. Ezek között az ifju rajongók között, akik mégis Franciaországgal törődtek leginkább, ő képviselte a külföldet. Különösebben érdeklődött Görög-, Lengyel- és Magyarország, Románia és Olaszország iránt. Konok jogérzettel ezeket emlegette egyre-másra, akár volt rá valami ürügy, akár nem. Az az erőszak, amit Törökország gyakorolt Kréta és Thesszália fölött, Oroszország Varsó, Ausztria Velence fölött, őt kétségbeejtette. De egyik állama letiprás sem bősztette föl olyan mértékben, mint az 1772-iki. Az a legragyogóbb ékesszólás, amidőn a méltatlankodást az igazság érzete duzzasztja, és ő ennek az ékesszólásnak volt a mestere. Fáradhatatlanul ömlött belőle a panasz, amikor az aljasságnak ez az időpontja, 1772 az eszébe jutott, amikor egy nemes és vitéz népet legázolt az árulás, a hármass büntetés, az a szörnyűséges törvény, amely valóságos iskolapéldája lett mindenfajta állam-leigázásnak, amely azóta már több nemes nemzetre ugyanolyan rettentő módon sujtott le, elkövetve velük, úgy mondhatnók még azt is, hogy létezésük támadását is megsemmisítette. Minden merénylet, amit a jelenkor társadalmi ellen intéztek, összefügg azzal, amellyel Lengyelországot legázolták. Lengyelország fölösztéséből támadt az a fölfogás, amely szervesen összefüggött minden, ugyanabban a korban történt politikai merénylettel. Immár egy egész százada annak, hogy kivétel nélkül minden zsarnok és minden áruló *ne varietur* láttamozta, ellenjegyezte, hitelesítette, átélte és magáévá tette Lengyelország fölösztését. S ha végigtekintünk azon iratok között, amelyek a legújabb árulások történetét adják elő, ez érdemli meg közöttük a legelső helyet. A bécsi kongresszus alaposan áttanulmányozta ezt a büntetést, mielőtt a sajátmaga bus cselekményét elkövette. 1772-ben harsant föl a vad elejtésének a kürtszava, 1815-ben szétszabdalták a zsákmányt. Feuilly nyilatkozatainak ez volt a megszokott tartalma. Ez a szegény munkás az igazság gondnoka lett, amely azzal hálálta meg, hogy őt naggyá tette. Aminthogy kétségtelen, hogy a jogérzetben van halhatatlanság. Varsó épp oly kevéssé alakulhatott át tatárrá, mint Velence ónémetté. A királyok eredménytelenül pazarolják rá minden fáradságukat és minden becsületüket. A víz alá fojtott hazafiság előbb-utóbb kiszabadítja magát és ismét megjelenik a fölszinen. Görögországból újra Görögország lesz, és Olaszországból Olaszország. A befejezett ténnyel szemben is örökéletű a tiltakozó jog. Egy egész népet nem lehet ellopni, úgy hogy az a tolvajlás elévüljön. Ezek az óriási zsványkodások nem élik át a jövőt. Egy nemzet jellegének bélyegét képtelenség úgy kifejtetni, mint valami zsebkendő himzését.

Courfeyracnak volt atyja, akit úgy neveztek, hogy De Courfeyrac. A restauráció polgársága elkövette azt a főuri, nemesi tévedést, hogy ezt a „de” jelzőt tulságos komolyan vette. Pedig nyilvánvaló, hogy ennek a „de”-nek semmiféle értéke, jelentősége nincsen. De már a *La Minerve* korában a szegény kis *de* akkora jelentőségűvé fuvódott föl, hogy már igyekeztek is tőle megszabadulni. Így lett de Chauvelin urból egyszerű Chauvelin ur, de Caumartiu urból Caumartin ur, de Constant de Rebeque urból Benjamin Constant, és de La-Fayette urból Lafayette ur. Nem akart elmaradni mögöttük de Courfeyrac sem és azontul csak Courfeyracnak nevezte magát.

Ami Courfeyracot illeti, jóformán megelégedhetnénk ennyivel is, a többire nézve nem irván egyebet, mint hogy: Courfeyrac lásd Tholomyès.

Egyébként pedig Courfeyrac természetében megvolt az a bájosság, amit a fiatalság kedves-ségének szoktak nevezni. Az idő haladtával ez a bájosság lekopik, mint a kis cica kecsessége, és lesz a kétlábu emberből nyárspolgár, a néglábu cicából kandur.

A szellemességnek ez a fajtája úgy megy át szinte kézről-kézre, egyik nemzedékről, amely iskoláit elvégezte, a másikra, amely nyomdokába lép, *quasi cursores*, anélkül, hogy lényegében bármi különösebben megváltoznék. S ez annyira nyilvánvaló, hogy amint utaltam is rá, ha valaki megfigyelte Courfeyracot 1828-ban, azt hihette volna, hogy 1817-ben van és Tholomyès beszédét hallja. De azért és amellett Courfeyrac derék fiu is volt. Főképp kifelé megnyilatkozó elmességük egyformasága dacára Tholomyès és közöttük mégis nagy különbség volt. A benső ember egészen más volt amabban, mint ez utóbbiban. Tholomyèsből kiritt az ügyvéd, míg Courfeyracból a lovag.

Bahorel az 1822-iki véres dulakodásban szerepelt, amire a fiatal Lallemand temetése adott alkalmat.

Bahorel jóhumoru fiu volt, de társaságnak nem valami különös; egyébként derék, könnyelmű, pazar is, sőt olykor nagylelkű; ügyes csevegő, sőt néha szinte ékesszóló; vakmerő és olykor szemtelen is; nagyobb „hazardórt” nálánál képzelni is alig lehet; olyan mellényeket viselt, amelyek merő ordító színek, és amiket elveinek vallott, azok is rikitottak; szenvedélye a kötekedés, a veszekedés a legnagyobb öröme, de jobb szerette a lázadást, a lázadásnál még inkább epekedett a forradalom után; mindig kész volt néhány ablakot betörni, vagy fölszedni az utca kövezetét, esetleg megbuktatni a kormányt, mert szerette látni, hogy annak minő hatása van; már tizenegy egyetemi évet gyűjtött össze. A jogi tudományban csak addig vitte, hogy volt belőle némi szimata. Jelszavául azt emlegette: *sohasem lesz belőle ügyvéd*, és címerül egy éjjeli szekrényt választott, amelynek aljából kikandikál az ügyvédi négyszögű sapka. Valahányszor elment a jogakadémia előtt, ami ritkán történt meg vele, gondosan begombolta a felső kabátját, - a bő felöltőt akkor még nem ösmerték, - nehogy a tantermek közelségétől megbetegedjen. A jogakadémia kapuját úgy emlegette, hogy „a tisztos aggastyán”; Delvincourt dékán ur pedig ránézve „takaros műemlék!” volt. Az előadásokban nótára való anyagot keresett, a tanároknak pedig nem látott egyebet, mint ami őket alkalmassá tette a torzképre. A semmittevés mellett meglehetősen nagy kosztpénzt, körülbelül háromezer frankot evett meg. Szülei parasztok voltak, akikkel el tudta hitetni, hogy tisztelettel tartoznak viseltetni fiuk iránt.

Ugy szokott felőlük nyilatkozni: Parasztok biz ők, és egyáltalán nem polgárok; azért is annyira értelmesek.

Bahorel, mint afféle szeszélyes ember, eljár mindenféle kávéházba, és nem szokott hozzá határozottan valamelyikhez, mint a többiek. Tévelyegni emberi dolog, de kószálni párisi. Alapjában véve éleseszü volt és gondolkodása mélyebben szántott, mint ahogy látszott.

Ő volt az összekötő kapocs az ABC Barátai és más, még csak később szervezkedő, de már gyülekező csoportok között.

A fiatal fők e gyülekezetében akadt egy kopasz is.

D’Avaray marquis, - akit XVIII. Lajos herceggé tett, mert emigrálása napján fölsegítette egy kocsiba, - elbeszélte, hogy 1814-ben, amikor a király visszatért Franciaországba, amint Calaisnál partra szállt, eléje állt egy ember és átnyújtott egy kérvényt. - Mit kíván? - kérdezte a király. - Felső, postamester szeretnék lenni. - Hogy hívják? L’Aigle.

A király összevonta szemöldökét, megnézte a kérvény aláírását, amely így szólt: LESGLE. A helyesírásnak erre a legkevésbé bonapartista formájára a király mosolygott. - Felség, kezdte újból a kérvényező, volt nekem egy Lesgueulesnek csufolt dédapám, egyébként kutyapecér. Ez a csufnév lett az én nevem, úgy is hívják tulajdonképpen: Lesgueules, de összevonva lett belőle Lesgle, elferdítve: L'Aigle. - Ez tetszett meg a királynak annyira, hogy mosolygott fölötte. Később adományozta neki, talán szándékosan, de lehet hogy véletlenül, a meauxi postahivatalt.

Az ifju csoport kopaszfejü tagja a fia volt annak a Lesgle-nek, vagy Lègle-nek, aki így írta alá a nevét: Lègle (de Meaux). Társai a rövidség kedvéért úgy nevezték: Bossuet.

Bossuet vidám legény volt, de a balsors állandóan üldözte. Az ő sajátosságai közé tartozott, hogy neki rendszerint nem sikerült semmi. Ellenben ő csak nevetett mindenben. Huszonötéves korában már megkopaszodott. Apja végezetül is szerzet magának egy házat és egy darab földet; ámde a fiának az volt a legsürgősebb dolga, hogy beleártotta magát valami ferde üzletbe, és elveszítette a földet is, meg a házat is. Nem maradt semmije. Volt tudománya, szellemes tudott lenni, csak zöldágra vergődni nem birt. Cserbenhagyta minden, megcsalódott mindenben; amit fölépített, az a nyaka közé potyogott. Ha fát vágott, megvágta az ujját. Ha szeretőt tartott, csakhamar rájött, hogy az meg barátot szerzett magának. Lépten-nyomon rászakadt valaminő nyomoruság: attól lett olyan derült. Így szokott nyilatkozni: *Az én lakásom teteje olyan cseréppel van befödve, amely rám potyog.* Nem is csodálkozott fölötte, mert hisz a balszerencse az, amire folyton várt és a sors bosszantásán úgy nevetgélt, mint aki meg tudja érteni, hogy mi az a tréfa. Szegény volt, de tarsolyában annyi vidámság zsufolódott egybe, hogy ki nem fogyott soha. Hamar megesett vele, hogy nem volt már egybe, mint egy utolsó garasa; de mindenik nevetése után következett egy még frissebb. Amikor a balsors hozzá beköszöntött, olyan szívélyesen üdvözölte, mint ahogy a régi ismerőst szokás; képes volt a hasát megveregetni a sorscsapásnak, annyira cimboráskodott a szerencsétlenséggel, hogy akkor is becézgette, amikor megszólította: „Isten hozott, te Balsorsocska!”

A balsors szünetlen kegyetlensége ötletessé tette. Mindig volt valami mentő gondolata. Ha már semmi pénze nem maradt, mindig tudott magának szerezni, csak akarnia kellett, akár az „örült költekezés” erejéig is. Egy éjszaka annyira ment, hogy valami csacska nővel megevett egy „százfrankos vacsorát”, és a dorbézolás tulfütött hangulatában pattant ki belőle ez a nevezetessé vált mondás: „*Te öt Lajos-aranyas lány, huzd le a cipőm!*”

Bossuet lassan tologatta magát előre az ügyvéd-mesterségig; egészen a Bahorel modorában végezte el a jogot. Nem mondhatni, hogy Bossuetnek lakása is volt; de egészen bizonyos, hogy néha egyáltalán nem volt. Hol az egyiknél hált, hol a másiknál, de legtöbbször Jolynál. Joly akkor orvosnak készült. De két évvel később került az egyetemre, mint Bossuet.

Joly volt a fiatal képzelt beteg. Orvostudományának csak annyit köszönhetett, hogy sokkal inkább volt beteg, mint orvos. Huszonhárom éves korában már olyan betegnek képzelte magát, hogy egyebet sem tett, mint a tükörben a nyelvét nézegette. Azt állította, hogy az ember teste megdelejeződik és hálósobájában úgy állította föl az ágyát, hogy a feje északnak, a lába délnek legyen irányítva, nehogy vérkeringését a földgolyó nagy mágnesáramának ellentétes hőmpölygése megzavarhassa. Ha viharossá vált az idő, üterét tapogatta. Azontul azonban ő volt a legvidámabb az egész társaságban. S ezek az egymással homlokegyenest ellenkező tulajdonságok, mint ifjuság, babonás hajlam, szepegés, vidámság olyan szerencsésen voltak képesek benne összeolvadni, hogy nem mindennapi, kellemes cimborává tették és barátai olyan jó szívvvel voltak hozzá, hogy szinte pattogóan mondták ki a nevét, sok l-lel: Jollly-nak. - Azon a négy el-en ell is llengedezhetsz”, mondta neki egy izben Jean Prouvaire.

Joly szokásai közé tartozott, hogy néha megérintette botjával a saját orra hegyét, ami bizonyos tekintetben az éles gondolkodás tünete.

De a fiatalok mindenike, akiket különben teljesen komolyan kell venni, egyetlen hitvallást tartottak szem előtt: a Haladást.

Valamennyi édes gyermeke volt a francia forradalomnak. És ha kimondták azt az évszámot: 89, ünnepélyessé vált még az is, aki közöttük a legléghább volt. Atyáik, kiki vérmérséklete szerint lehetett feuillans, királpárti, doktriner, az ő előttük egyáltalán nem volt fontos; ezek közül az ifjak közül senki sem törődött azzal, hogy minő keverékből jutott közéjük; az ő ereikben az elvek romlatlan vére csörgedezett. Minden árnyalat nélkül voltak hivei a kristálytisza jognak és a tökéletes kötelességtudásnak.

Akik pedig hozzájuk csatlakoztak és be voltak törekvéseikbe avatva, titokban szolgáltak eszményképeiknek.

E merőben szenvedélyes szivek és meggyőződéses elmék között akadt egy kétkedő is. Hogyan került közibük? Átlépett a határos mesgyén. Ezt a kétkedőt úgy hívták, hogy Grantaire, de bizonyos rejtélyességgel nevét ilyen furcsa módon szokta aláírásaiban jelezni: R. Ez a Grantaire olyan ember volt, aki alaposan óvakodott attól, nehogy valamiben hinni találjon. Egyébként azon diákok közé tartozott, akik, amíg a párisi egyetemre jártak, a legtöbbet tanultak meg; tudta azt is, hogy a legjobb kávé a Lemblin-kávéházban lehetett kapni, a legjobb billiárd-asztal a Voltaire-kávéházban állott, hogy a Maine-boulevardon levő Ermitage-ban árulják a legjobb süteményt és találni a legügyesebb lányokat, nyárson sült csibét Saguet-anyónál, kitűnő matrózhalat a Cunette-vámnál és bizonyos fehérborocskát a Combat-sorompónál. Minden lehetőségre a legjobb forrását ösmerte; azonfelül tudott birkózni és verekedni, néhány fajta táncot is megtanult és pompásul tudta hasznát venni a botjának. Mind ennek a tetejébe még buzgón ivott is. Korlátlanul csuf ábrázatot viselt, ezért mondta felőle Boissy Irma, aki mikor meglátta az ő visszariasztó képét, így nyilatkozott felőle: *Grantaire? - maga a képtelenség*, de ez Grantaire önbizalmához el sem ért. Azontul is gyöngéden pislogott vagy erősen rámeredt az asszonyokra, s arcáról le lehetett olvasni, amit ilyenkor gondolt: *ha én úgy akarnám!* - s igyekezett barátaival elhitetni, hogy ő általában fölötte kívánatos egyéniség.

Ez a sok szó: a nép joga, az ember joga, a társadalmi szerződés, a francia forradalom, köz-társaság, demokrácia, polgáriasultság, vallás, haladás, - Grantaire szerint vajmi közel járt ahhoz, hogy semmi értelmük ne legyen. Mosolygott, ha hallotta. A kétkedés, az értelmességnek ez a száraz sorvasztó eleme egyetlen eszményt sem bocsátott be a szívébe anélkül, hogy meg ne zavarta volna. Mindig egyazon elv lebegett a szeme előtt: Semmi sem biztos, csak az én poharam, ha teli van. Gunyolódtott minden párt és minden önfeláldozás fölött; kicsufolta a testvéri és az apai érzelmeket, az ifju Robespierre-t épp úgy, mint Loizerolles-t. Ugyancsak sokra vitték, hogy elpusztultak! - ez volt a szavajárása. A feszületről így nyilatkozott: Ez az egyetlen sikeres bitófa a világon. Természete szerint szoknyavadász, kártyás, garázda, gyakran részeges és nem ritkán megrontotta az ifjak hangulatát, amikor szünetlenül azt dudolgatta: *Kedvelem a lányokat és kedvelem a jó bort*. Dallama: „IV. Henrik - éljen!”

Egyébként ez a kétkedő tudott rajongani is. És pedig nem valami eszméért, dogmáért, művészetért vagy tudományért lelkesedett, hanem egy emberért. Enjolrasért. Enjolrast bámulta, szerette és nagyabecsülte. De kihez is csatlakozott volna e sok abszolút szellem között ez az anarchista kétkedő? Csakis a legabszolútabbhoz. S vajjon mivel volt képes Enjolras ezt az embert annyira meghódítani? Talán eszméivel? Szó sincs róla. Hanem igenis jellemével. Az efféle pedig már nagyon gyakran megfigyelt jelenség. Az a tünet, hogy kétkedő csatlakozik a hívőhöz, körülbelül olyan rendes, mint ahogy törvény szerint vannak egymást

kiegészítő színek. Az vonz bennünket, aminek hiányát érezzük. Senki úgy a napvilágot nem szereti, mint a vak. A törpe eszményképe a nagydobos. A béka folyton az ég felé pislog; vajjon mért? Azért, hogy lássa, miként röpül a madár. Grantaire, aki érezte szívében a kétkedést, amint vonszolja önmagát, szeretete látni, hogy száll a magasba Enjolras hite. Szüksége volt Enjolrasra. Anélkül, hogy tisztában lett volna vele, vagy önmagának megmagyarázni igyekezett volna, elbájolta az ő egyéniségének tisztasága, szentsége, komolysága, egyenessége, őszintesége. A saját maga ellentétét csodálta benne ösztönszerűen. A saját, puha, hajlékony, erős vonalakat nélkülöző, beteges, eltorzult eszméi úgy tapadtak Enjolrashoz, mintha ő lett volna gerincoszlopuk. Az ő angolkóros erkölcse erre a szilárdságra támaszkodott. Enjolras mellett egyéniséggé lett Grantaire. Egyébként ő maga két olyan elemből formálódott, amelyek egymást teljesen kizárják. Csfondáros is volt és szívélyes is. Közömbössége képes volt a szeretetre. Gondolkodása tultette magát a hivésen, de szíve a barátságon magát tultenni nem bírta. Ebben mélységes az ellentmondás, mert a szeretet azonos a meggyőződéssel. Ilyen volt a természete. Vannak emberek, akik úgy eggyek bizonyos egyéniségekkel, mint a szöttesnek a visszája. Ezek: Pollux, Patroclus, Nisus, Eudamidas, Ephestion, Pechméja. Életképességük attól függ, hozzásimulhatnak-e a párjukhoz; a nevük egy másiknak a velejárója, csupán az *és* segítségével írható le értelmesen; létezésük nem az övék, összefügg egy másikkal, amely tőlük független. Ilyen ember volt Grantaire, Enjolrasnak a visszája.

Azt lehetne mondani, hogy a társulás még az abc-nél kezdődik. A sorozatban O és P elválaszthatatlanok. Ha úgy tetszik, mondhatjuk úgy is, hogy O és P, vagy Orestes és Pyládes.

Grantaire, Enjolrasnak e bolygója, ott tanyázott ezek között az ifjak között, ott élt; sehol sem érezte magát jól, csak ott; ment is utánuk akárhová. Az volt az öröme, ha a bor gőzében látta az ő árnyalakjaikat ide-oda imbolyogni. Vidámságáért megtürték maguk között.

Enjolras, a hívő, lenézte ezt a kétkedőt; és mint józan, az iszákost. De a saját magasságából juttatott neki némi szánalmat. Grantaire olyan volt, mint Pyládes, csak épp hogy valahogy befogadta. S bár Enjolras bántotta, nyersen vissza is utasította, magától eltaszította, visszavisszatért és Enjolrast így emlegette: Milyen szép márványszobor!

II. Bossuet halotti beszéde Blondeau fölött

Egy bizonyos délután, amely, amint ezt nemsokára meglátjuk, némi összefüggésben áll az imént elmondott eseményekkel, Laigle de Meaux elérzékenyülten támaszkodott neki a Musainkávéház ajtaja fakeretének. Ugy festett ott, mint valami szabadságot kapubálvány, mert nem sulyosodott rá egyéb, mint a saját álmodozása. A megtámaszkodás tulajdonképpen nem egyéb, mint állva szendergés, amit az elmélázók szívesen meg is tesznek. Laigle de Meaux minden bubánat nélkül töprengett egy kis baleset fölött, amely épp az imént szakadt rá a jogakadémián, elcsavarintva némileg azt, amit saját jövője számára eddigelé kigondolt, bár nem épp tulságos határozottsággal.

Az ő álmodozása felől persze egy egyfogatu zavartalanul elhaladhatott előtte és az elmélázó észre is vette az egyfogatut. Laigle de Meaux a saját alvajáró, bizonytalan irányu nézdegelésén át is meglátta azt a kétkerékü laptikát, amely lépést gurult át a téren, mintha nem volna épp határozott iránya. Vajjon hova igyekszik a kis kocsi? s miért megy lépést? Ült rajta a kocsis mellett egy fiatal ember s ő előtte hevert egy meglehetősen nagy bőrönd. A bőrönd burkolatára rá volt varrva egy kéreppapír darab, amelyen ez állt vastag betűkkel: MARIUS PONT-MERCY.

Erre a névre Laigle termete egyszerre más alakot vett. Megfordult és utána kiáltott a csészában ülő fiatalembernek:

- Pontmercy Marius ur!

A hívó szóra a kocsi megállt.

A fiatalember, aki nyilván szintén elgondolkozott, föltekintett.

- Tetszik? - felelt a hívásra.

- Ön Pontmercy Marius?

- Persze.

- Önt keresem, - folytatta Laigle de Meaux.

- Vajjon? - kérdezte Marius; tényleg Marius ült a csészában; most hagyta ott nagyatyját s olyan fiatalembert pillantott meg maga előtt, akit azelőtt még nem látott soha: - Én önt nem is ismerem.

- No, én sem ismerem önt, - felelt Laigle.

Marius azt gondolta, hogy valami dévajkodás készül ellene, beugratás az utcán, fényes nappal. Pedig ebben a pillanatban egyáltalán nem volt hozzá eléggé tréfás kedve. Összehuzta a szemöldökét. Laigle de Meaux, a rettenthetetlen, folytatta a kérdezősködést:

- Ugy-e, ön nem volt tegnapelőtt az egyetemen?

- Az bizony meglehet.

- De egész biztos.

- Ön jogász? - kérdezte Marius.

- Az, uram. Épp úgy, mint ön. Tegnapelőtt azonban véletlenül bevetődtem az előadásra. Tudja, az embernek néha kedve szottyan az effélére is. A tanár éppen arra készült, hogy katalógust olvas. Ön is tudhatja, hogy ezek az emberek ilyenkor mennyire nevetségesek. Különben pedig ha az embert háromszor megcsipik, oda az esztendő. Hatvan frank beleesett a pocsolójába.

Marius kezdett figyelni. Laigle beszélt tovább.

- Blondeau nekifogott olvasni a katalógust. Ön is ismeri Blondeaut, az ő hegyes, gonosz mozgású orrát, amellyel a hiányzó után olyan élvezettel szimatol. Alattomos létére, a P-betűnél kezdte fölhívni a neveket. Nem is figyeltem oda, mert ettől a betűtől én jó távol vagyok. A katalógus-olvasás haladt minden zökkenő nélkül. Nem akadt hiányzó. Jelen volt az egész világ. Blondeau elszomorodott. Én meg csak úgy magamban azt gondoltam: Blondeau, én szerelmem, ma nem mulatsz, nem lesz még egy parányi kivégzés sem. Egyszerre elkiáltja magát Blondeau: *Pontmercy Marius!* Nem felel rá senki. Blondeau, nekiduzzadva a reménykedésnek, hangosabban megismétli: *Pontmercy Marius!* És már nyult a tolla után. Tudja meg uram, hogy nekem van valami „belül”. Hamarjában eszembe jutott: Ime, most egy derék gyereket kitörölnek. Vigyázzunk. Egy élő emberről van szó, aki nem éppen tulságosan pontos. Talán nem is valami jó diák. Biztosan nem igazi „ülnök”-természetű, olyan tanuló, aki igazán tanul, kiállhatatlan tejfelszáju, aki erős a tudományok terén, irodalommal is foglalkozik, meg bölcsészettel és bölcseséggel, olyan szellem, amely négyszeresen dárdás, - minden egyetemi karra külön dárdás. Föltétlenül tisztességesen lusta, de szeret sétálni, szokott kirándulgatni a környékre, bolti lányok után szaladgál, udvarol a szép hölgyeknek s az is meglehet, hogy épp most az én szeretőmmel mulat. Ezt az embert érdemes megmenteni. Blondeau pedig haljon meg. Blondeau azonban ebben a pillanatban mártotta be fekete tintájába az ő kitörülő tollát,

végig sétáltatta tekintetét a hallgatók sokaságán és harmadszor is megismételte: *Pontmercy Marius!* S én megfelelttem rá: *Jelen!* Ön pedig ennek köszönheti, hogy nem törültek ki.

- Kérem, uram!... - mondta Marius.

- Én meg azt, hogy engem kitörültek, tette hozzá Laigle de Meaux.

- Nem értem, kérem, - jegyezte meg Marius.

Laigle megmagyarázta.

- Pedig nagyon egyszerű a dolog. Egész közel voltam a katedrához, amikor jelentkeztem és az ajtóhoz is, hogy elmenekülhessek. A tanár bizonyos alapossággal belém nézett. Blondeau azonban azzal az ő szimatoló orrával, amelyet Boileau is megénekel, átugrott a L. L. betűre, amellyel az én nevem kezdődik. Meauxból való vagyok és Lesglenek hívják.

- L'Aigle! - szakította félbe Marius, milyen szép név!

- Hát uram, ez a Blondeau eljutott ahhoz a névhez és elkiáltotta magát: *Laigle!* Én meg feleltem rá: *Jelen!* Erre Blondeau rámnéz olyan szeliden, mint egy tigris, mosolyog és megszólal: Ha önt Pontmercynek hívják, akkor ön nem lehet Laigle. Ez olyan igazság, amely önre nézve kellemetlen lehet, de engem mégis kötelez. Ezt így megjegyezvén, - engem kitörült. Marius erre fölkiáltott:

- Uram, én egészen oda vagyok...

- Mindenekelőtt, szakította félbe Laigle, néhány őszintén átérzett szóval be óhajtanám Blondeaut balzsamozni. Mert én őt halottnak tekintem. Nem is lenne nehéz némileg megváltoztatni az ő soványságát, sárgaságát, hidegségét, konokságát és szagosságát. És azt mondom: *Erudimini qui iudicatis terram.* Itt nyugszik Blondeau. Blondeau az Orr-mányos, Blondeau Nausica, a megfegyvelmezett ökör, *bos disciplinae*, a névsor vadászebe, a katalógus-olvasás angyala, aki egyenes, szögletes, pontos, rideg, tisztességes és utálatos vala. Az Ur őt kitörülte, amint ő kitörült engemet.

Marius ismét megszólalt:

- Igazán kétségbe vagyok esve...

- Fiatalember, mondá Laigle de Meaux, szolgáljon ez az eset tanulságul. Jövőre legyen pontos.

- Teljesen le vagyok sujtva...

Laigle hangosan föl kacagott.

- Én meg el vagyok ragadtatva. Már közel voltam ahhoz a lejtőhöz, amelyen egyenest az ügyvédségbe zuhantam volna. Most ez a törlés megmentett. Lemondok erről a védői szószék dicsőségéről. Nem kell megvédelmeznem az özvegyeket és megtámadnom az árvákat. Oda a talár és oda a próbabojtárszolgálat. Megkaptam a kitörlést. Ezt pedig önnek köszönhetem, Pontmercy ur. Szándékomban is áll önnél ünnepélyes hála-látogatással tisztelni. Hol lakik?

- Ebben a kocsiban, - felelt Marius.

- Ez a jó mód tünete, jegyezte meg nagy nyugalommal Laigle. Gratulálok. Önnek olyan lakása van, amelynek a házbére évente kilencezer frank.

Ebben a pillanatban kilépett a kávéházból Courfeyrac.

Marius bánatosan mosolygott:

- Két órája vagyok ebben a helyiségben és nagyon szeretnék belőle kiszabadulni, de ennek hosszú története van; egyelőre nem tudom, hogy hová menjek.

- Uram, - mondta Courfeyrac, - jöjjön hozzám.

- Erre nekem elsőbbségem van, jegyezte meg Laigle, de otthonom nincs sehol.

- Hallgass, Bossuet, - szólt rá Courfeyrac.

- Bossuet? jegyezte meg Marius, - úgy rémlik, mintha ön azt mondta volna, hogy Laigle-nek hívják.

- Laigle de Meaux, - felelt Laigle, képletesen ez annyi, mint Bossuet.

Courfeyrac beszélt a kocsiba.

- Kocsis, hajtson a Hôtel de la Porte-Saint-Jacques elé! - mondta.

Marius ugyanaznap este elhelyezkedett a Saint-Jacques kapu mellett levő fogadó egyik szobájában, közvetlenül a Courfeyrac szomszédságában.

III. Marius csodálkoogat

Marius néhány nap alatt összebarátkozott Courfeyrac-kal. Az ifjuság a gyors ismerkedés kora és annak is, hogy a sebek gyorsan behegednek. Marius Courfeyrac mellett egész szabadon lélegzett; ami ránézve meglehetősen új dolog volt. Courfeyrac kérdésekkel nem faggatta. Eszébe sem jutott. Ebben a korban az arc maga is elmond mindent. A beszéd fölösleges. Vannak fiatal emberek, akiről el lehet mondani, hogy csevegő az arcuk. Az ember csak ránéz, és már ösmeri is.

Azért az egyik reggelen Courfeyrac hirtelen ezt a kérdést intézte hozzá:

- Igaz ni, van önnek valamilyen politikai elve?

- Ugyan! - felelt Marius szinte sértődötten.

- Szóval ön micsoda?

- Demokrata-bonapartista.

- A csöndes egér szürke árnyalata - jegyezte meg Courfeyrac.

Másnap Courfeyrac bevezette Mariust a Musain-kávéházba. Előzőleg mosolyogva sugta meg:

- Belépési jogot szerzek önnek a forradalomba. - És bekisérte az ABC Barátok termébe. Bemutatta a többi társaknak, akiknek olyan halkán odasugta, hogy Marius meg nem hallhatta: „Gólya”.

Marius beleesett a darázsfészekbe. De egyébként az ő szárnya, meg az ő fullánkja sem volt a legrosszabb.

Marius, aki eddig magányosan élt és hajlamainál és szokásainál fogva képes volt magában is beszélni, elfojtott megjegyzéseket tenni, szinte megijedt attól a röpködéstől, ahogy ezek a fiatal emberek körülötte föl-alá rohangattak. Mindenfelől neki esett a sok ötlet, ami sodrából teljesen kihozta. A korlátlanul dolgozó agyvelőkből szinte nyüzsögve tódult elő a sok mindenféle beszéd, s úgy megzavarta, mintha forgószelebe került volna. A nagy zür-zavarban egy-egy gondolat úgy megkapta és úgy elvágtatott vele a messzeségbe, hogy azt sem tudta, honnan

indult neki, és egyáltalán nem volt képes visszabotorkálni. Hallott beszélni bölcsészetről, irodalomról, művészetéről, történelemtől, vallásról, még pedig a legváratlanabb módon. Különös alakok imbolyogtak előtte és minthogy nem bírta őket megfelelő távolságu szempontból megfigyelni, hogy élesebben láthasson, úgy rémlett előtte, hogy szeme előtt zür-zavar gomolyog. Amikor atyja elveiért hátat fordított a nagyatyja fölfogásának, azt hitte, hogy saját magában megállapodott; most pedig az a gyanuja támadt, és ezt alig merte önmaga előtt is bevallani, hogy az a megállapodás alig tartható fenn. Az a nézőpont, ahonnan eddig vizsgálta a világot, kezdett jogosulatlannak bizonyulni. Agyában szinte megtántorodott az az egész látóhatár, amelybe beállította azt, amit meg akart tekinteni. Mintha lelki berendezésének alkotó részeit tologatná ide-oda. Majdnem gyötrődött miatta.

Ugy vette észre, hogy nem volt „szent” ezek előtt a fiatal emberek előtt semmi. Olyan furcsán beszéltek mindenféléről és bármiről is, hogy Marius érzékeny szívére, félénk természetét kellemetlen érzések kezdték eltölteni.

Szönyegre került egy színlap, mely a klasszikusnak nevezett régi műsor egyik tragédiáját hirdette. - Le a nyárspolgárok tragédiáival! - kiáltott Bahorel. Marius aztán hallotta, hogy mit mondott erre Combeferre.

- Nincs igazad, Bahorel. A polgárok szeretik a tragédiát, és emiatt nem szabad a polgárokat nyugtalanítani. A parókás tragédiának is meg van a maga oka arra, hogy életben maradjon és én nem vagyok egy véleményen azokkal, akik Ayschilos kedvéért még a létjogosultságot is megtagadnák tőlük. A természetben is vannak kezdetlegességek, sőt vannak alkotások, amelyek úgy hatnak, mint a kész torzképek; egy csőr, amely nem is csőr; olyan szárny, amely egyáltalán nem szárny, uszóhártya, amely nem is az, olyan láb, amely nem láb, és olyan sirás, amelyre csak nevetni lehet, - összesen a kacsa. Aztán, ha baromfi lehetséges, még madár is, nem látom át, miért nem élhetne meg a klasszikus tragédiával szemközt az antik tragédia?

Egy alkalommal véletlenül Marius a Jean-Jaques Rousseau-utcán ment végig Enjolras és Courfeyrac között.

Courfeyrac megfogta a karját.

- Figyeljen csak. Ez itt a Plâtrière-utca, most Jean-Jacques Rousseau-utcának hívják, mert lakott benne hatvan évvel ezelőtt egy nagyon sajtós házaspár. T. i. Jean-Jacques és Thérèse. Időről-időre született egy-egy kicsinyük. Thérèse szülte, Jean-Jacques mégis lelencekké tette őket.

Enjolras rendreutasította Courfeyracot.

- Tisztesség adassék Jean-Jacquesnek! Én ezt az embert bámulom. Az igaz, hogy a saját gyermekeit megtagadta; de atyja lett az egész népnek.

A fiatal emberek közül egyik sem mondta ki ezt a szót: a császár. Csak Jean Prouvair emlegette néhanapján úgy, hogy Napoleon; a többiek úgy beszéltek róla: Bonaparte. Enjolras *Buonaparte-nak* nevezte.

Marius ezen félig-meddig elcsodálkozott. *Initium sapientiae*.

IV. A Musain-kávéház hátsó terme

E fiatal emberek szóváltásainak egyike, amelyekben Marius is résztvett, sőt olykor közbe is szólt, valósággal megrázóan hatott egész gondolkozására.

Ez is a Musain-kávéház hátsó termében folyt le. Akkor este az ABC Barátok egyesületének jóformán minden tagja egybegyült. Ünnepelesen meggyújtották a nagy csillárt is. Beszéltek mindenféle dologról, szenvedély nélkül ugyan, de lármásan. Enjolrast és Mariust kivéve, akik hallgattak, teli szájjal és némileg üresen szónokoltak valamennyien. Egyivásu emberek között előfordul, hogy a beszélgetés úgy megdagad, hogy nagy hűhózássá válik. Inkább incselkedés és zürzavaros lárma volt az és nem beszélgetés. Szavakat dobtak egymáshoz és azokat el-elkapták. Folyt a terefe a terem mind a négy sarkában.

Ebbe a hátsó terembe asszonynak bemennie nem volt szabad, Louisont, a kávéházi mosogatónőt kivéve, aki időről időre keresztülment, hogy a mosogatóból bejuthasson a „laboratóriumba”.

A teljesen részeg Grantaire elfoglalta az egyik sarkot és azt ugyancsak teliharsogta. Furfangoskodott és össze-vissza beszélt mindenfélét és ilyeneket kiabált:

- Be szomjas vagyok! Halandók: álmodtam valamit; azt, hogy a heidelbergi hordót megütötte a guta és velem együtt tizenkét piócát ragasztottak rá. Jobb szeretnék inni. Szeretném az életet elfelejteni. Utálatos egy találmány az élet, nem tudom, ki találta föl. Nagyon hamar vége van, de nem is ér semmit. Az ember kitöri a nyakát, hogy átélhessen. Az élet afféle szinpadi fal, amelynek nem lehet hasznát venni. A boldogság afféle papirkárpit, amelynek csak az egyik oldala van bemázolva. Salamon azt tanítja, hogy hiúságból áll a világ; azt hiszem, hogy igaz, amit ez a jámbor mondott, pedig az is meglehet, hogy soha nem is élt. A Semmi röstel mezítenül járni, hiúsággal takarja el testét. Oh, hiúság! ahogy te föl tudod magad öblös szavakkal cifrázni! A konyha neked laboratórium, a táncos az tanár, a csepürágó: tornamester, a boxoló: az ökölvívó, a patikus: vegyész, a fodrász: művész, a pallér: műépítész, a nyargonc: sportsman, a tücsök: hangász. A hiúságnak megvan a maga eleje és hátulja; a hátulja teljesen buta, - ez a szerencsen meg az ő üveggyöngye; az eleje meg ostoba és ez a bölcselkedő az ő rongyaival együtt. Az egyiket nevetek, a másikat megsiratom. Amit becsületnek és tisztességnek neveznek, különben a becsület és a tisztesség is merő léhaság. A királyok csilingelőnek használják az emberek önérzetét. Caligula megtette a lovát konzulnak; II. Károly lovaggá ütötte a vesepecsenyét. Hát állj ki szépen Incitatus konzul és a Roastbeef lovag közé. Ami az emberek benső értékét illeti, valami sok tiszteletet az nem érdemel meg. Ugyan figyeljétek meg, mikép dicséri egyik szomszéd a másikat. Rémületesen bánik fehér a fehérrel; ha a lilium beszélni tudna, hogy megeresztené nyelvét a galamb felől. A vakbuzgó, akinek arról jár a szája, hogy ő minő ájtatos, maróbb mérgü, mint a csörgőkigyó és a bürök. Nagyon sajnálom, hogy olyan tudatlan vagyok, de idézhetnék még tömérdek effélét; de hát nem tudok semmit. Hanem azért mégis elmés voltam mindig; amikor még a Gros növendéke voltam, inkább azzal töltöttem az időt, hogy almát loptam és nem mázoltam apró hiábavalóságokat; szebb a piros alma képe, mint egy csuf festésé. Én már ilyen vagyok, ti pedig hasonlók vagytok. Fittyet hányok arra, hogy ti olyan tökéletesek, olyan méltóságosak és tehetségesek vagytok. Minden képesség gyökere átnyulik valami tökéletlenségbe; a takarékos szorosán áll a fősvény mellett, a nagylelkű majdnem pazar, a bátor ember lehet nagyszáju is és a nagyon jámbor bizonyosan álszent egy kicsit; az erényben rendesen van annyi bűnös érzés, mint lyuk a Diogenes köpenyegében. Kit tartotok megcsodálandónak, azt, akit megöltek, vagy azt, aki megölte? Cézárt vagy Brutust? Általában jobban megbámulják a gyilkost. Éljen Brutus! ő volt a gyilkos. Hát az erény már ilyen. Erény? Mondjuk. De örültség is. Furcsa foltok vannak ezen a nagy emberen. Az a Brutus, aki Cézárt megölte, szerelmes volt egy kis fiu szobrába. Ezt a szobrot ugyanaz a görög Strongylion szobrász faragta, aki kifaragta a széplábu Eucnemos amazon szobrát, amelyet Néro, amikor utazott, mindenhová elvitt magával. Ettől a Strongyliontól csak ezt a két szobrot ismerjük és ezek összekötötték egymással a Néro és a Brutus nevét; Brutus az egyikbe, Néro meg a másikba volt szerelmes. Az egész történelem nem egyéb, mint ugyanazon anyag

szünetlen ismétlődő elfecsegése. Az egyik század ellopja a másik eseményeit. A marengói csata lemásolta a pydnai ütközetet; Clovisz Tolbiacja és Napoleon Austerlitze ugy hasonlítanak egymáshoz, mint két csöpp vér - egymáshoz. Nem gondolom valami nagy dolognak a győzelmet sem. Nincs butább dolog, mint valakit legyőzni; de meggyőzni, az a dicsőség. Próbáljatok meg egyszer valamit bizonyítani! Ti nyilván megelégsztek a sikerrel, minő közepszerűség! és a hódítással, merő nyomor! Sajna! semmi egyebet nem látok, mint hiúságot és gyávaságot mindenütt. A siker után szaladgál az egész világ, még a nyelvtan is. *Si volet usus*, mondja Horatius. No, hát ezért vetem én meg az emberfajt. Foglalkozzunk inkább a részletekkel? Azt kívánjátok-e, hogy a népeket megbámuljam? Melyik népet parancsoljátok? Talán a görögöt? Az athéniaikat, a régi kor páriáit, akik megölték Phociont, aki helyett Colignyt is mondhatnánk és olyan alázatosan vigyorogtak a zsarnokokra, hogy Anakephoros képes volt azt mondani Pisistratosról: Vizelete magához vonzza a méheket. Görögországnak ötven éven át az a Philetas gramatikus volt a legkiválóbb férfia, aki annyira kicsi és vézna termetét úgy kényszerült megvédeni a szélfuvás ellen, nehogy elvigye, hogy sarujába ólmot kellett raknia. Korinthus legnagyobb piacán állt egy szobor, amelyet Silanion faragott és Plinius is fölemlít; ez a szobor Episthatest ábrázolja. S ugyan mit tett ez az Episthates? Föltalálta az elgáncsolást. Görögországban ezt tartották a legnagyobbszerű dicsőségnek. Nézzük meg a többit. Bámuljam meg Angliát? vagy bámuljak rá Franciaországra? Igazán, Franciaországra? vajjon miért? talán Páris miatt? épp az imént mondtam el, hogy Athénról mit gondolok. Vagy Angliát? London kedvéért? utálok azt a Carthagót. Egyébként London főfészke a legnagyobb fényűzésnek és a nyomor világvárosa. Csak a charing-crossi plébánia területén évente száz ember pusztul el éhen. Ilyen az az Albion. Hozzáteszem még, hogy megtetézzem, hogy láttam egyszer táncolni egy angol asszonyt, aki rózsakoszorút viselt és kék szemüveget. Az ilyenekért utálok azt az Angliát. S ha nem tudok mit bámulni John Bullon, gondolhatok-e másképp az öccsére, Jonathánra? Nem az én esetem ez a rabszolgaság testvér. Aztán, mi marad meg Angliából, ha elveszem belőle a *Time is money-t*? És ha a *cotton is king*-től megfosztod Amerikát, hogy áll itt Amerika? Németország merő vérsavó, Olaszország meg csupa epe. De odavagyunk Oroszországtól. Voltaire megbámulta. De megbámulta ő Kinát is. Azért megengedem, hogy Oroszországnak van bizonyos szép vonása, egyebek között az, hogy ott a zsarnokság egész derekasan kifejlődött; de én sajnálom a zsarnokokat. Nagyon gyengén vannak ellátva egészség dolgában. Alexisnek leütötték a fejét, Pétert leszurták, Pált megfojtották, egy másik Pált addig rugdostak csizmasarokkal, amíg elég volt neki, egynéhány Ivánt megfullasztottak, több darab Miklóst és Vazult megmérgezték, amiből arra lehet következtetni, hogy az orosz császárok palotájában szemmel láthatóan is egészségtelen a levegő. Aztán a gondolkozó elcsodálkozhatik a világ minden művelt népe fölött, ha rágondol egy apró részletre, a háborúra, mert hát a háboru, a művelt népek háboruja magában foglalja és kimeríti a zsványság minden alakzatát és tulajdonságát, elkezdve a Jaxa-hegy barlangjai közül kirohanó banditák szokásaitól, egészen a hegyszorosokban tanyázó kommánccs indiánok vérengzéséig. Ah! csak nem hiszitek, hogy Európa különb valamiben, mint Ázsia? Mondjuk, hogy Ázsia torzkép; de nem bírom fölfogni, hogy miért röhögitek ki ti a nagy lámát, amikor ti, nyugati népek, abba, amit divatnak és eleganciának tartotok, összekeverték mindent a legfölségesebb mocskokkal, elkezdve az Izabella királynő piszkos ingétől, egészen a trónörökös bilijéig. Humanista urak, mennyire jutottak? Brüsszelben isznak az emberek legtöbb sört, Stockholmban a legtöbb pálinkát, Madridban a legtöbb csokoládét, Amsterdamban a legtöbb borókapálinkát, Londonban a legtöbb bort, Konstantinápolyban a legtöbb kávé, Párisban a legtöbb abszintot: ebből áll minden, amit tudni érdemes. Ami fő, Páris van legfölül. Párisban még a rongyszedő is kéjenc; Diogenes is szivesebben lett volna a Maubert-téren kéjenc, mint Piraeusban bölcselkedő. Szükséges még tudnotok, hogy azokat a kocsmákat, ahová a rongyszedők járnak, fészeknek nevezik; és ezek között a leghiresebb a *Casseroles* és az *Abattoir*. És mindezek után óh csárdák, kocsmák,

lebujok, pincék, oduk, barlangok, iszákosok gödrei, rongyszedők fészkei, kalifák karaván szeráljai, tanuskodjatok amellet hogy én bujálkodó természetű ember vagyok, aki negyven sou-s terítéket eszem Richardnál és el nem lehetek perzsaszőnyeg nélkül, hogy azon lássam mezitelenül hemperegni Kleopatrát! De hol van Kleopatra? Ah! te vagy, Louison? Isten hozott!

S mialatt a termen átigyekvő mosogatólányhoz a teljesen ittas Grantaire megpróbált odadörzsölődni, ekkép ömlött a sok beszéd még mindig a szájából.

Bossuet kinyújtott kézzel integetve szerette volna már elhallgattatni, de Grantaire még csak most jött bele a nyilatkozatokba.

- Aigle de Meaux, ne lógasd ide a tenyered. Nekem ugyan egészen hiába integetsz szakasztott úgy, ahogy Hippokrates ellóditotta magától az Artaxerxes ringye-rongyát. Fölmentelek az alól a törekvésed alól, hogy engem lecsillapíts. De meg el is vagyok busulva. No, mit kívántok még? miről szónokoljak? Az ember gonosz, az ember formátlan; a pille gyönyörű, az ember utálatos. Ezen az állaton ráhibázott az isten. A tömeg az ocsmányságok gyűjteménye. Nyomorult közöttük akármelyik is. Az asszony meg az iszony egyazon rim. Biztos, megundo-rodtam, aztán, ami még rosszabb, bubánatos is vagyok, epekedő, képzelődő, tetető, aztán mérges vagyok, elfog a dühöngés, ásítózok, unatkozok, megölöm magam és megutálom magam! Az isten pedig menjen a pokolba!

- Hallgass már, Grantaire! - riadt rá Bossuet, aki társaival valaminő jogi kérdés fölött vitatkozott és akinek keze lába belesodródott a jogi műkifejezések olyan szövevényébe, amelynek ez igyekezett lenni a befejezése:

- ...Én pedig, a magam részéről ámbár nem is vagyok igazi jogász és legföljebb mükedvelő ügyvéd, ragaszkodom a következőkhöz: Normandia jogszokásainak megfelelően Szent Mihály napján és pedig minden esztendőben, meg kell fizetni a földesurnak, minden jogok föntartásával úgy az összességeknek, mint az egyes egyéneknek, a birtokosoknak nem kevésbé, mint az örökségek birlalóinak a javadalmat, a bért, az örökösödési adót, az uradalmi és bérleti illetéket, a zálogjogi és ingatlanhiteli járadékot...

- Zengő visszhang, tündérek nyögése, - dudolgatott Grantaire.

Grantaire-hez közel egy olyan üres asztalon, amelyet elhanyagoltnak is lehetett volna mondani, feküdt papír, tinta és két kis pohár között egy toll, ami arra mutatott, hogy ott alighanem valami dalos színmű óhajt keletkezni. Ezt a nehéz feladatot két összebuvó fej suttogva beszélte meg egymás között.

- Mindenekelőtt találjuk ki a szereplők neveit. Ha a nevekben megállapodtunk, kerül hozzá mese is.

- Az igaz. Hát most diktáld. Én majd írom.

- Dorimon ur.

- Tőkepénzes?

- Persze.

- Lánya, Célestine.

- ...tine: Tovább.

- Sainval ezredes.

- Sainval kopott név. Legyen inkább Valsin.

A vigjátékirók közelében egy másik csoport fölhasználva az általános zsbongást, fojtott hangon egy párbaj előkészületeit beszélte meg. Egyik öreg, különben harminc éves, igyekezett tanáccsal ellátni egy fiatalot, aki már tizennyolc évet élt, megismertetve vele ellenfelét:

- Teringettét, valahogy el ne bizza magát. Az az ember ügyes vivó. Egészen tuttira megy. Van egy egészen biztos támadása; egy csapásra sem üres levegős aztán az elővágása; minő a csuklója, a kard csak úgy szikrázik a kezében, meg a védeése és amikor visszavág, az akár a gép pontossága, az ámenét, és pláne balkézzel viv is!

A Grantaire-rel szemközt eső sarokban Joly és Bahorel dominóztak és szerelemről beszélgettek.

- Te vagy a boldog ember, mondta Joly. Olyan szeretőd van, aki folyton csak nevet.

- Elég hiba, hogy folyton csak nevet, - felelt Bahorel. Nem helyes az, ha az embernek a szeretője egyre nevet. Arra biztatja az embert, hogy megcsalhatja bátran. Ha az ember vidámnak látja, elmulik a lelkiifurdalása: ha szomorkodnék, mégis lelkiismeretesebben bánna vele.

- Te hálátlan! hisz valóságos áldás egy mosolygó nő! Aztán ti nem is szoktatok veszekedni soha!

- Az attól van, hogy ez felel meg a megállapodásunknak. Amikor a magunk kis szövet-ségét megkötöttük, szerződést irtunk alá, amelyben mindketten arra köteleztük magunkat, hogy egyikünk sem lépi át a maga határát. Ami a Csára-oldalán fekszik, az az ő birodalma, ami pedig a Hajsz-oldalra, az enyém. Ebből fakad a béke.

- A béke - a tápláló boldogság.

- Hát te, Joly, hol tartasz a civakodásban azzal a hölgyikével... hiszen tudod, kire gondolok?

- Kegyetlen szívóssággal kinez.

- Pedig te olyan gyöngéd szerető vagy, hogy meghatóan soványodol miatta.

- Sajnos!

- Ha én neked volnék, otthagynám a faképnél.

- Azt könnyű mondani.

- Megtenni is. Ugy-e Musichettának hívják?

- Annak. Ah! szegény Bahorel pajtás, remek lány az; irodalmilag is művelt, a lába egész apró, a keze is, jól öltözik, fehér, némileg kövérkés, s olyan a szeme, mint egy kártyavető cigány-asszonyé. Belé vagyok bolondulva.

- Hja, drágám, akkor igyekezned kell, hogy tessél, elegánsnak kell lenned, finoman öltöznöd. Végy nekem Staubnál egy jó posztónadrágot. Ott lehet kölcsönt is kötni.

- Mennyit? - kiáltott feléje Grantaire.

A harmadik sarkot teljesen elfoglalta valami költészeti vita. A pogány mitológia mérközött a keresztény mitológiával. Az olympusról volt szó és pártját Jean Prouvaire fogta épp a regényesség szempontjából. Jean Prouvaire csak addig volt tartózkodó, amíg tétlenül ült. De ha valami érdeklődés fölébresztette, föllekesítette, egyszerre fölriadt, szinte szikrázott és egyaránt volt érzelmős és derült.

- Ne bántsuk az isteneket, mondotta. Talán még mai napig is itt vannak közöttünk. Jupiter például egyáltalán nem úgy hat én reám, mintha már meghalt volna. Azt mondjátok, hogy ahány isten, megannyi álom. Pedig tán még a természetben is, ahogy mi a mai szemünkkel

látjuk, amikor már szétfoslott minden álom, egyre-másra rábukkanunk az ősi tartalmas pogány mythoszokra. Az egyik hegység arcába úgy fest, mint valami fellegrár, a Vignamala az én szememben ma is olyan, akár Cybele üstöke; senkinek el nem hiszem, hogy Pán már el ne járna éjjelenként az odvas fűzfákba, sipolni, ujjait a sip lyukai fölött billegetni; és sohasem kételkedtem abban, hogy lónak igen is van valami köze a Pissevache vizeséséhez.

A legutolsó szögletben politizáltak. Szétmarcangolták a népre erőszakosan rátukmált alkotmányt. Combeferre támogatta, de csak puhán, Courfeyrac keresztülgázolt rajta nagy eréllyel. A híres Touquet-törvény egy példánya előttük feküdt az asztalon. Azt Courfeyrac fölkapta, megrázta, és papírjának ropogtatásával kísérte azt, amit mennydörgő szóval ellene fölhozott.

- Elsősorban nekem nem kell a király. Már csak gazdasági szempontból sem akarok róla hallani; a király élősdi. Ingyen király nincsen. Figyeljete rá: becsüljétek csak föl a királyokat. I. Ferenc halálakor Franciaország államadóssága 30 ezer livre évjáradékot tett ki; amikor pedig XIV. Lajos meghalt, fölment kétmilliárd hatszáz millióra, márkáját huszonnyolc livrejével számítva, ami Demarets számítása szerint négy milliárd ötszáz millió volt 1760-ban és a mai érték szerint kitenne tizenkét milliárdot. Másodszor és ebbe Combeferre-nek is bele kell nyugodnia, a népekre rátukmált alkotmány egyáltalán nem tekinthető kultur-cselekedetnek. Nyomoruságos az az indokolás, hogy azért volt rá szükség, mert az átmenetet akarták így lehetővé tenni, enyhíteni a meredeket, észrevétlenül átvezetni a nemzetet a demokráciából a királyságba! Soha! soha nem szabad a népet mesterséges világitással fölvilágosítani. Elsorvad minden elv és elsápad a vérszegénységtől ebben a pince-alkotmányban. Nem szabad elnyomorodni. Nem szabad lealkudozni. A királynak nem szabad alkotmányt tukmálnia a népre. Ebben a tukmálásban van egy 14-ik szakasz. Azon a kezen, amely ad, ott van a karom, amely elvesz. Én ezt az alkotmányt határozottan visszautasítom. Ez az alkotmány csak álarc és ami alakja van, az hazugság. Az a nép, amely ilyen alkotmányt elfogad, lemond jogairól. A jog pedig csak akkor jog, ha csorbitatlan. Ismétlem: ez az alkotmány nekünk nem kell!

A téli időnek megfelelően két hasábfá sistergett a kandallóban. Kisértő hatásának Courfeyrac sokáig ellenállni nem birt. Tenyerében összegyűrte a szerencsétlen Touquet-alkotmányt és beledobta a tűzbe. A papír lángra lobbant. Combeferre bölcselkedően nézte, hogy XVIII. Lajos remekműve hogyan ég és csak annyit mondott róla:

- Az alkotmány átalakul lánggá.

És az a sok csufondárosság, tréfa, ötlet, ez a tempó, ami francia vonás, s amit kedvesnek mondanak, vagy angol sajtáság és akkor humor a neve, a jó meg a rossz izlés, a helyes és a helytelen okoskodás, az a sok hóbortosan szikrázó párbeszéd, amely egyszerre pattogott mindenfelülről és összevissza keveredve betöltötte az egész termet, úgy uszott a fejük fölött, mint egy villamossággal telített felhő, amely szüntelenül sistereg és vidám sortüzeket adott le.

V. A láthatár tágul

Legcsodálatosabb az ifjonti szellemek mérkőzésében az, hogy sohasem lehet előre tudni, mikor pattan ki belőle a villamos szikra, vagy mikor hasítja át villámcsapás. S hogy mi lesz belőle egyetlen pillanat elmúltával? - Képtelenség még csak meg is sejteni. Az elérzékenyedés egy fordulattal kacagássá válhatik. A hóbortosság pillanatában beállhat a komolyság. A hangulatot egyetlen találomra kimondott szó is előidézheti. Bárki is korlátlan ura a maga hangulatának. A váratlanak utat nyithat bárminő mondás is. Ugy folyik a társalgás, hogy egy hirtelen fordulat tal megváltozik az egész tájkép. Ennek a sok mindenféle beszélgetésnek a véletlen a gépésze.

A szavaknak azon az örvénylésén, amit Grantaire, Bahorel, Prouvaire, Bossuet, Combeferre és Courfeyrac vitatkozása előidézett és amely fölött szinte zengett a sok összeverődő mondás, különös módon és hirtelen keresztül futott egy komoly gondolat.

Miként kerül a beszélgetés fölibe ugyanannak a beszélgetésnek egyetlen mondása? s mikép kap hirtelen különösebb nyomatékot és élességet mindazok előtt, akik kimondani hallották? Ahogy épp az imént említettük, ezt nem tudja senki. Az általános zsvajban Bossuet odakiáltott valaminő Combeferre-hoz intézett megjegyzést és befejezte ezt ezzel az időpontmeghatározással:

- 1815 június 18: Waterloo.

Marius erre a szóra: Waterloo, elkapta az öklét az álla alól, ahogy valamelyik asztalnál egy pohár víz előtt könyökölt, - és mereven nézte a társaságot.

- Hej, az istenit¹² - kiáltott fel Courfeyrac, különös egy szám ez a 18, engem úgy megcsap. Ez a Bonaparte végzetes számjegye. Ha elibe tesszük a Lajos nevet, és mögé a Brumaire utolsó napját, megkapjuk ennek az embernek az egész élettörténetét, azzal a különös furcsasággal, hogy a kezdet sarkába tapos a vég.

Enjolras, aki eddig némán viselkedett, odaszólt Courfeyrachoz:

- Azt akarod mondani, hogy a bünt nyomon követte a bűnhődés.

Ez a szó *bűn*, sokkal súlyosabb volt, semhogy azt Marius, akit már Waterloo váratlan felbukkanása is fölöttébb izgatott tett, - eltűrhetne volna.

Fölállt, lassan odalépett ahhoz a falhoz, amelyre föl volt függesztve Franciaország térképe és rátette ujját a térkép alján arra a különálló kis kockára, amelybe egy sziget volt belerajzolva és így szólt:

- Ez itt Korzika. Kicsike kis sziget, de ez tette nagyon nagyvá Franciaországot.

Jéghideg szél suhant végig a termen. Elnémult az egész társaság. Mindenki megérezte, hogy esemény az, ami itt most következik.

Bahorel meg akart Bossuet-nek felelni és termetét már egyengette is, hogy a válaszhoz méltó testtartása is legyen. De lemondott a szóról, mert figyelni akart Enjolrasra, aki kék tekintetét nem irányította a jelenvoltak egyikére sem s úgy látszott, mintha a levegővel tanácskozott volna, úgy felelt Mariusnak, hogy feléje sem nézett:

- Franciaországnak semmiféle Korzikára nincs szüksége ahhoz, hogy nagyvá legyen. Franciaország azért nagy, mert Franciaország. *Quia nominor leo.*

Mariusban egy parányi olyan hajlandóság sem támadt, hogy meghátráljon; Enjolras felé fordult és olyan hangon, melyet a benső izgatottság megremegtetett, így felelt:

- Isten mentsen meg engem attól, hogy Franciaországot lekisebbitsem! De egyáltalán nem kicsinyítés az, ha egybeforrasztjuk Napoleonnal. Hát kérem, beszéljünk erről egy kissé. Én csak nemrég jöttem ide, önök közé és bevallom, hogy el vagyok ámulva. Hova jutottam? kik önök? és ki vagyok én? Jöjjünk tisztába a császárt illetően is. Hallom, amint önök Buonapartenak emlegetik a nevét, úgy kiemelve belőle az *u* betűt, mint a királpártiak. Mondhatom önöknek, hogy az én nagyapám még tovább megy: ő úgy mondja: Buonaparté. Én azt hittem, hogy önök fiatal emberek. De hova lett az önök lelkesedése? Mit csináltak vele? Kit csodálnak

¹² Az eredetiben „Pourdieu”, amely után még az áll, hogy a Parbleu már akkor kiment a divatból. *Ford.*

önök, ha a császárt nem csodálják? Hát lehet-e valaki, aki különb, mint aminő ő volt? Ha önöknek ez a nagyember nem tetszik, vajjon melyik az a nagy ember, aki mégis tetszik? Hiszen benne megvolt minden. Ő volt a téboly. Együtt volt az ő agyában hatványozottan minden emberi képesség. Ugy tudott törvényt alkotni, mint Justinianus; úgy parancsolt, mint Cézár, csevegésében a Pascal villámlása cikázott és kihallott belőle a Tacitus égháboruja; csinálta a történelmet és írta is, jelentései fölértek az Iliász-szal, Newton számolóképeségét egyesítette Mohamed képeivel és amikor visszajött a Keletről, olyan hatalmas mondásokat hagyott ott, amelyek fölértek a gulákkal; Tilsitben a császárok tőle tanulták meg, hogy mikép kell felségesnek lenni, a tudományos akadémiában meg tudott felelni Laplace-nak, az államtanácsban szembeszállt Merlinnel, épúgy tudott lelket önteni a mértani tételekbe, mint a paragrafusok lényegébe, jogtudós volt az ügyvédek és csillag volt a csillagászok között s ahogy Cromwell, ha két gyertyát gyújtottak meg, elfutta az egyiket, ő elment a Temple-ba és alkudozott egy függönyrojt ára fölött; ő látott mindent és tudott mindent és ez sem akadályozta meg abban, hogy nevéssen, ha volt min, még pedig olyan vidáman, akár egy nyárspolgár, aki ránevet az ő bölcsőjében fekvő kis fiára; s egyszerre megdöbbenve kapja föl fejét Európa; megindultak a hadseregek; dübörgött a sok tüzérezred, a hajóhidak keresztülkapaszkodtak a folyamok fölött, kavargó lovassági felhők vágattak elő akár az orkán, kiáltozás, trombitálás, trónok megremegése mindenfelé, a királyságok határvonalai a térképeken elkezdtek reszketni, szét harsant egy kard suhanása, amint hüvelyéből kiröpült és egyszerre meglátta mindenki, amint ott állt lángpallossal a kezében, ragyogással a szemében, mennydörgés közepett kibontva két szárnyát, a nagy hadsereget és a régi gárdát, mert ő volt a háboru arkangyala!

Elhallgatott mindenki és Enjolras lehajtotta a fejét. A csönd mindig úgy hat, mint a helyeslés egy neme, vagy legalább is mint a lábhoz bocsátott fegyver. Marius, szinte anélkül, hogy lélegzetet vett volna, növekedő lelkesedéssel beszélt tovább:

- Legyünk igazságosak, barátaim! Császársággá lenni egy ilyen császárral, nagyszerű népsors, különösen, ha e nép Franciaország, amely a maga lángeszét egyesíthette ennek az embernek a lángeszével! Megjeleni és uralkodni, kiáltani és győzni, az összes fővárosokat táborhelyekül fölhasználni, gránátosokat verbuválni és megtenni őket királyokká, kijelentő szóval halomra dönteni királyságokat, rohamlépésben átalakítani Európát, hogy mindenki megérezze, hogy az a kéz, amely feléje nyulik fenyegetően, maga az isten kardjának a markolatán nyugszik, egyetlen lényben egyesíteni mindazt, ami Hannibál, Cézár és Nagy Károly volt, olyan egyéniség népe gyanánt érezni magát, amely minden hajnalunk hasadását egy csata kivivott győzelmének fényével teszi ragyogóvá, reggeli ébresztőtül meghallgatni a Rökkantak palotájának ágyudörgését, megvilágítani a sötétséget olyan fényes nevek lángolásával, amelyek csillogása el nem mulhat soha, Marengo, Arcole, Austerlitz, Jena, Wagram! minden egyes alkalommal felröpíteni a századok mennyboltozatára a győzelem csillagát, megtenni a francia császárságot a római császárság párjául, nagy nemzetté lenni és megteremtteni a nagy hadsereget, légióit az egész világgá úgy röpíteni széjjel, mint ahogy a hegységekből szerte csapnak a sasok, győzni, uralkodni, mennydörögni, a történelmen végig zengetni a győzelem harsonáit, kétszeresen is legyőzni a világot, erővel és fényességgel, hiszen ez fölséges és van-e valami, ami ennél nagyobbserü?

- Szabadnak lenni, szólt Combeferre.

Erre Marius hajtotta le a fejét. Ez az egyszerű és hideg megjegyzés úgy szurta keresztül az ő fellengző áradozását, mint egy acélpenge és megérezte, hogy elhanyatlik miatta. S amikor ismét föltekintett, Combeferret már nem látta. Nyilván úgy meg volt elégedve ezzel, amint a nagy dicsőítésre mondani tudott, hogy elment és utána távoztak a többiek is mind, Enjolrast kivéve. A terem kiürült. Enjolras, amint egyedül maradt Marius-szal, komolyan nézett rá.

Ezalatt azonban Marius kissé összeszedte magát és nem gondolta, hogy ő itt vereséget szenvedett; maradt még az agyában elég fölpezsdülés arra, hogy mihamar széles fejtegetés gyanánt ömöljön ki Enjolras felé, amidőn egyszerre a lépcsőház felől fölhangzott egy elmenőnek a nótázása. Combeferre ment lefelé és utjában ezt dalolta:

*Ha a császár nekem adná
Dicsőségét, gazdagságát
S el kellene hagynom érte
Édes anyám háza táját,
A császárnak megmondanám,
Nem hagyom az édes anyám,
Kedvesebb az édes anyám
Minden dicsőségnél!*

Combeferre olyan nyersen és mégis gyöngéden dalolta el a kis nótát, hogy bizonyos mérvben úgy hangzott, mint valami különös műremek. Marius elmélázott, fölnézett a mennyezetre s szinte gépiesen mondta utána: Az én anyám?...

E pillanatban megérezte, hogy Enjolras kezét a vállára tette.

- Polgártárs, szólalt meg Enjolras, az én anyám a köztársaság.

VI. „Res angusta”

Mariust ez az est mélységesen megzavarta, és a szívét sötét bánattal borította be. Olyasvalamit érzett, aminő a föld fájdalma lehet, amidőn testét vaskéssel fölhasogatják, hogy teliszórják termő gabonamaggal; csak azt érzi, hogy megsebesítették, mert a csirázás és a gyümölcsstermés öröme csak később következik.

Marius elszomorodott. A maga hitvallását alig hogy megállapította, máris arra kell kényszerülnie, hogy elvesse magától? Elhatározta, hogy ezt nem teszi. Kijelentette önmaga előtt, hogy nem akar kételkedni, pedig saját akarata ellenére máris szívéhez férközött a kétség. Helyzete a két hitvallás között, amidőn az egyiket még nem hagyta el, és a másikba még nem lépett be, - elviselhetetlenné vált; az ilyen félhomályt csak azok szeretik, akiknek denevérszerű a szívük. A Marius tekintete mindig nyílt volt, és csak a teljes világosságban érezte magát jól. A félhomály beteggé tette. Bármennyire vágyott: megmaradni azon a ponton, ahová eljutott, benső kényszer szorította a mozgolódásra, a vizsgálatra, a gondolkodásra, hogy ne maradjon veszteg, de haladjon előre. Hová juthat? Attól tartott, hogy miután annyit lépett, hogy atyjához közelebb férközzön, most olyan lépésekre kényszerül, amelyek őt atyjától eltávolítják. Elkeseredés keresztezte minden felöltő gondolatát. A szakadékok mindinkább meredekké váltak körülötte. Nem birt egyetérteni sem nagyatyja, sem barátai fölfogásával; az egyik vakmerőnek tartotta, a másik maradisággal vádolta, úgy vette észre, hogy kétszeresen is elszigetelt helyzetbe jutott - úgy az öregség, mint a fiatalság részéről. Nem ment el többé a Musain-kávéházba.

Amióta lelkiismerete ebbe a forgatagba sodorta, létfontartása egyéb komoly föltételeivel egyáltalán nem törődött. Az élet súlyos viszonyai pedig nem türik el, hogy feledésbe merüljenek. Fölmerülnek hirtelen, és oldalba könyökölik az embert.

Egyik reggelen a fogadós betoppant Marius szobájába és így szólt:

- Courfeyrac ur jóállást vállalt önért.

- Helyes.

- De nekem pénz kell ám.

- Legyen szives megmondani Courfeyrac urnak, hogy szeretnék vele beszélni, mondotta Marius.

Courfeyrac előjött, a fogadós eltűnt. Marius elmondta, amit pedig nem szándékozott közölni senkivel, hogy teljesen egyedül áll a világon, és nincs már se atyja, se anyja.

- Mi lesz így önből? kérdezte Courfeyrac.

- Fogalmam sincs róla, felelt Marius.

- Mihez akar kezdeni?

- Igazán nem tudom.

- Van-e pénze?

- Van tizenöt frankom.

- Adjak önnek kölcsön?

- A világért se.

- Van sok ruhája?

- Itt van, amim van.

- Hát valami ékszere?

- Az óráám.

- Ezüst?

- Dehogy. Arany. Nézze.

- Van egy viseltes ruhakereskedő ösmerősöm, aki remélhetőleg megveszi öntől a felső kabátját és egyik nadrágját.

- Nagyon örülök.

- De akkor nem lesz több, csak egy nadrágja, egy mellénye, egy kalapja és egy kabátja.

- Meg egy pár cipőm.

- Ugyan! Csak nem akar meztláb járni? Micsoda gazdagság!

- Elég lesz annyi is.

- Bizony nem lesz. Mit akar csinálni aztán?

- Amit csak lehet. Vállalok akármilyen tisztességes munkát.

- Tud ön angolul?

- Nem én.

- Hát németül?

- Azt se.

- Elég baj.

- Ugyan miért?

- Azért, mert van egy könyvkereskedő barátom, aki most olyan encyclopédia-félét ad ki, annak fordíthatna angol vagy német cikkeket. Rosszul fizetik, az igaz, de meg lehet belőle élni.

- Megtanulok angolul és németül.
- De hát addig?
- Addig föleszem a ruhámat, meg az órámat.

Elhivatták a ruhakereskedőt, az adott a viseltésekért husz frankot. Aztán elmentek az óráshoz, aki az órát nyolcvan frankért vásárolta meg.

- Nincs valami nagy baj, mondta Marius Courfeyracnak, amikor a fogadóba visszatértek; - volt még tizenöt frankom, tehát van összesen nyolcvan.
- Hát a fogadós számlája? - jegyezte meg Courfeyrac.
- Ejha! el is felejtettem, felelt rá Marius.

- Teringettét, mondta Courfeyrac. Eszerint ön öt frankból akar megélni, amíg angolul megtanul, és egy másik öt frank erejéig el akar készülni a német nyelvvel! Vagy tulhamar kell így lenyelnie egy-egy idegen nyelvet, vagy tulságosan lassan elfogyasztani száz sou-t.

Ezalatt Gillenormand néni, aki alapjában véve szomorú esetekkel szemben jó lélek volt, valahogy fölfedezte, hogy Marius hol lakik. S amikor egy reggelen Marius hazatért az egyetemről, megtalálta otthon nagynénje levelét, és benne *hatvan aranyat*, azaz hatszáz frankot aranyban, szépen elhelyezve egy kis dobozban.

Marius a harminc „Lajos-aranyat” tiszteletteljes levél kíséretében visszaküldte nagynénjének, közölve vele azt is, hogy van miből megélnie és türelemmel tud gondoskodni saját maga is mindenről, ami szükséges. Ebben a pillanatban volt is pontosan három frankja.

A nagynéni minderről nem értesítette a nagyapát, mert attól tartott, hogy tulságosan fölizgatná. Különben is kinyilatkoztatta: Soha többé nem akarok hallani erről a versiróról!

Marius elköltözött a Saint-Jacques kapu melletti fogadóból, mert nem akart eladósodni.

ÖTÖDIK KÖNYV

A szerencsétlenség haszna

I. Marius sanyarusága

Sulyossá lett a Marius élete. Nem sokat ér az, hogy az ember elfogyasztja a ruháját meg az óráját. Rettenetes dolog, *egyetlen rágnivalóul* csak a körme maradjon az embernek. Szörnyű az az időszak, amikor elmúlik egyik nap a másik után egyetlen falat kenyér nélkül; éjjel lehetetlenség aludni, este nem lehet gyertyát gyújtani, mert nincs, fütetlen marad a kályha, hetek telnek el munka nélkül, a ruha könyöke kilyukad, a kalap úgy kivénül, hogy csámpássága fölött a fiatal lányok föl kacagnak és este nem nyílik ki a becsukott kapu, mert a szobabér nincs kifizetve, a házmester szemtelenkedik, a szomszédok rikácsolóan röhögnek, a sok megaláztatás, az önérzet meglökdöstetése, az a siralom, hogy el kell tünni mindent, a csupa undor, keserűség és kétségbeesés. Marius megtanulta, hogy ezt mind hogyan kell lenyelni, s hogy nagyon gyakran nincs is egyéb, amit lenyelni lehetne. Az ilyen időben van a férfinak a legnagyobb szüksége az önérzetre, mert humorának kell lenni, hogy elviselhesse azt, amikor kicsufolják kizárólag azért, hogy a ruhája kopott és nevetségessé tegyék, mert szegény. Abban a korban, amidőn az ifjuság úgy fölemeli a szívet, hogy megtelik egy uralkodó büszkeségével, Mariusnak nem egyszer kellett lesütnie a szemét a lyukas cipője miatt, így tudta meg, hogy minő jogosulatlan sértésekkel és arcpiritó gyötrelmekkel jár együtt a nyomor. Ez az a csodálatos és szörnyű megpróbáltatás, amelyből a gyöngék elaljasodva, az erők fölmagasztosulva kerülnek elő. S valahányszor a sors züllöttet vagy félistent akar teremteni, ebbe az olvasztó tégelybe dobja bele.

E sok apró vergődés közepett sok nagyszerű küzdelem zajlik le. Akárhány hős kénytelen kézzel-lábbal és szünetlenül védekezni a sötétben a nyomor és a szükség sorsdöntő támadásai ellen. Nemes és titokteljes győzelmek ezek, amelyek soha egy elősmerő tekintetben, a legparányibb hírnévben, vagy épp megtisztelő trombitaharsogásban nem részesülnek. Az életnek, a szerencsétlenségnek, az elszigeteltségnek, az elhagyatottságnak, a szegénységnek sok ilyen csatát ere van, és sok ilyen hőse; és ezek a hősök, akik örökké elrejtve maradnak, olykor különbek maguknál a híressé vált hősöknel.

Ebből emelkednek ki a kemény és szilárd természetű emberek; a nyomor, amely majdnem mindig mostoha, néha olyan üdvössé válik, mint az édesanya szeretete; a nélkülözésből születik a lélek és a szív erőssége; a nyomor dajkálja a büszkeséget; a nemeslelkűségnek tápláló teje a szerencsétlenség.

Volt idő a Marius életében, amikor magának kellett szobáját kisöpörnie, amikor a gyümölcsös kofánál egy sou-ért vett Brie-sajtot és meg kellett várnia, míg besötétedik, hogy a péknél vásárolhasson egy darab kenyeret, amellyel aztán úgy osont haza, mintha lopta volna. Néha a sarki mészároshoz besurrant hóna alatt néhány könyvet szorongatva, egy félszeg, félénk és komorképű alak, beállt a durva szolgálók és szakácsnők közé, akik meglökdösték, levette a kalapját, hogy homlokáról a gyöngyöző verejtéket letörölje, alázatosan köszönt az álmélkodó mészárosnének, külön is meghajtotta magát a székálló legény előtt, kért egy bordás birka-szeletet, fizetett érte hat vagy hét sou-t, a hóna alá dugta két könyve közé és ment haza: a Marius. Ezt a szeletet megsütötte otthon maga és eléldegélt belőle három napon át.

Az első napon megette a hust, a másodikon a zsirjából táplálkozott, a harmadikon lerágta a csontot.

Gillenormand néni több ízben megpróbálta elfogadtatni vele a hatvan Lajos-aranyat, de Marius mindig és azzal az üzenettel küldte vissza, hogy nincs szüksége semmire.

Még akkor is gyászolta atyját, amidőn az a forradalom, amelyről szólottunk, átviharzott a lelkén. Fekete ruháját azóta nem váltotta föl másminővel. Csakhogy a ruha kezdett tőle bucsut venni. S rávirradt olyan nap is, amidőn nem volt kabátja. A nadrág még megjárta valahogy. Courfeyrac, akinek tett némely szivességet, adott neki egy viseltes kabátot. Marius valami foltozó szabóval 30 sou-ért kifordította és volt új kabátja. Csakhogy zöld lett a kabát. Marius emiatt nem is ment el többé hazulról, csak mikor már besötétedett. Az alkonyban így fekete lett a kabátja is. Minthogy tovább is gyászolni akart, magára vette az éjszakát.

Tulvergődve mindezekben, kihirdette ügyvédi mivoltát. Lakásául a Courfeyrac szobáját jelentette be és az elfogadható volt. Egy csomó rendes jogi mű, amivel szabály szerint rendelkeznie kellett és közöttük néhány egyáltalán nem odavaló regény alkotta a könyvtárt. Leveleit is Courfeyrachoz címezte.

Amikor ügyvéddé lett, hideg, de alázatos és tiszteletteljes levélben értesítette nagyatyját. Gillenormand ur reszketve vette át, elolvasta, négyfelé tépte és bedobta a papirkosárba. Két-három nappal később Gillenormand néni hallotta, hogy atyja, aki egyedül volt szobájában, hangosan beszél. Ezt olyankor szokta tenni, amikor valami nagyon fölizgatta. Odafigyelt és hallotta, amint az öreg így szól: - Ha nem volnál olyan buta, tudhatnád, hogy az ember nem lehet egyszerre báró és ügyvéd.

II. Marius mint szegényember

A szegénységgel is csak úgy van az ember, mint akármilyen mással. Ha egyszer itt van, lehetségesnek is kell lennie. Az lesz belőle, hogy kifermődik rendessé. Az ember elvegetál vele, még valahogy vérszegényesen fejlődik is mellette épp annyira, amennyire az a megélhetéshez épp szükséges. Pontmercy Marius ezt az életet ilyenformán tudta magára nézve berendezni.

A legkeservesebb szorultságon már valahogy tulvergődött; ez a szorultság egy kissé kiszélesedett előtte. Nagy erőfeszítéssel, bátorsággal, kitartással és akaraterővel annyira vitte, hogy a munkája jövedelmezett évente körülbelül hétszáz frankot. Megtanult németül és angolul; és Courfeyracnak köszönhette, hogy bejutott az ő könyvkereskedő barátjához és ennél a kiadókönyvárusnál játszotta Marius a *célszerű-hasznos* ember szerény szerepét. Emlékiratokat, programokat írt és szerkesztett, lapszemelvényeket fordított, leltározta a kiadványokat, - életrajzokat állított össze, stb. készpénzjövedelme volt belőle rendszerint hétszáz frank. Megélt belőle. Nem is olyan rosszul. Hogy miképp? Elmondjuk azt is.

Marius a Gorbeau-házban kibérelt egy kandalló nélküli padlásszobát, amelyben csak a legszükségesebb butor állott, - évi 30 frank házbéért. A butor az övé volt. Három frankot fizetett az öreg főbérelőnek, amiért kisöpörte az odut, és hozott neki minden reggel egy kis meleg vizet, egy friss tojást és egy sou-ért kenyeret. Ez a darab kenyér és ez az egy tojás volt a reggelije. A reggeli ára két és négy sou között hullámozott, aszerint, amint a tojás ára fölment-e vagy leszállt. Délután hat órakor lement a Saint-Jacques-utcába ebédelni a Rousseau-vendéglőbe, szemben a Basset metszet-kereskedésével a Mathurins-utca sarkán. Levest nem evett. Rendelt egy hust hat souért, három souért egy kis adag főzeléket és valami csemegét is három souért. A kenyérért, amiből szabadon ehetett, szintén három sout kellett fizetnie. Ami a bort illeti, bizony vizet ivott. S midőn a pénztárnál - ahol a még mindig üde, de jó zsiros Rousseau asszonyság trónolt méltósággal teljesen, - fizetett, a pincérnek is adott egy sout és kapott

Rousseau asszonyságtól egy mosolyt. Aztán ment haza. Tizenhat souért így bevásárolt a maga számára ebédet és egy mosolyt.

Ez a Rousseau-vendéglő, amelyben olyan kevés borosüveget, de annál több vizespalackot üritettek ki, inkább volt gyógyhely, mint kocsmá. De már rég megszűnt. A gazdája nagyon szép jelzöt kapott. Ugy hívták: *a vizmérő Rousseau*.

Nos, négy sou a reggeli, az ebéd tizenhat; naponta tehát husz sout töltött táplálkozásra: ami egy esztendőre kitett háromszázhatvanöt frankot. Ha hozzáadjuk a harminc frank lakbért és az öreg harminchat frankját, és még valamit apró kiadásokra, kijő, hogy Marius négyszázötven frankból fedezni tudta lakása, táplálkozása és kiszolgálása költségeit. Ruhája belekerült száz frankba, fehérneműje ötvenbe. Maradt még ötven frankja. Tehát vagyonos volt. Képes volt alkalomadtán egy-egy barátjának tíz frankot kölcsön is adni; sőt Courfeyracnak egyizben hatvan frankot adott kölcsön. Ami pedig a fütést illeti, azt Marius, minthogy kandallója nem volt, „le”-egyszerűsítette.

Ruhája mindig kettő volt; az egyik a régi, a „mindennapos”, a másik a különös alkalmakra való, a vadonatúj. De fekete mind a kettő. Nem volt csak három inge; az egyiket viselte, a másik a szekrényben feküdt, a harmadik ment a mosónőhöz. S amint a szükség kívánta, vett egy-egy újat is. De rendszerint föl volt feselve valamennyi egy-egy kissé, ezért a kabátját mindig begombolta nyakig.

Amig Marius ebbe a viruló helyzetbe jutott, sok évnek kellett eltelni. Kemény éveknek; átvergődni az egyik fajtáján, tulesni a másik mineműségén. De Marius soha, egy pillanatra el nem csüggedt. Eltűrt mindent, nélkülözött bármit is, elkövetett minden lehetőt, de adósságot nem csinált. Elmondhatta önmagáról, hogy soha, senkinek egyetlen souval nem tartozott. Ugy gondolta, hogy adóssággal kezdődik a rabszolgaság. Sőt az volt a véleménye, hogy a hitelező rosszabb, mint a főnök; mert aki főnöke az embernek, az csak az ő személyével rendelkezik; de a hitelező a méltóságával is, és bármikor megszégyenitheti. Inkább éhezett, semhogy kölcsönkérjen. És volt neki sok olyan napja, amikor koplálnia kellett. Szem előtt tartotta mindig, hogy a végletek érintkeznek egymással, tudta, hogy jól kell magára vigyáznia, mert az anyagiakban való szegénység együtt jár a lelki nyomorúsággal és ő féltékenyen örködött afölött, hogy egyéni büszkeségén csorba ne essék. Volt olyan külsőség, s el lehetett képzelni afféle lépést is, ami más körülmények között talán merő udvariasságnak látszott, de az ő helyzetében megalázkodásnak volt vehető, nem is tudta magát rászánni, inkább kiegyenesítette a derekát. Nem kockáztatott meg semmit, mert nem is akart semmit visszavonni. Az arcán mindig égett valami komoly pirosság. Majdnem nyers volt, annyira félnék.

Mind e megpróbáltatások között érzett magában valamit, ami lankadni nem engedte, sőt rejtélyes hatalmával megsegítette, hogy jobban haladhasson. A lélek ösztönzi a testet, és vannak pillanatok, amikor fönn is tartja. Ez az egyetlen madár, amely hordja a maga kalitját.

Marius szívébe az atyja neve mellé egy másik név is bele volt vésve, és pedig a Thénardier-é. Marius, a saját lelke és komoly természetének megfelelően, képzeletében bizonyos fénysugárral övezte körül azt az embert, akinek atyja életét köszönhette, azért a rettenthetetlen őrmesterét, aki atyját a Waterlooi ütközet viharának golyózáporából kiszabadította. Ennek az embernek az emlékezetét mindig együtt ápolta atyjáéval és együtt hódolt mind a kettőnek. Olyanforma áhitattal gondolt rájuk, mintha szíve templomában atyjának ajánlotta volna föl a főoltárt, és a mellékkápolna oltára előtt atyja megmentőjének képe függne. Érzelmeinek bensőségét Thénardier iránt az a tudat is elmélyítette, hogy Thénardier megbukott, tönkrement. Marius Montfermeilben értesült arról, hogy a szerencsétlen kocsmáros csődbe jutott és mindenét elvesztette. Azóta ereje teljes megfeszítésével rajta volt, hogy rátaláljon, kutatva abban a sötét

nyomorban, amelyben Thénardier nyomtalanul eltűnt. Bejárta Marius az egész vidéket. Volt Chellesben, Bondyban, Gournayban, Nogentban és Lagnyban. Három esztendőn át kereste konokul, ami kevés megtakarított pénze volt, elköltötte ezekre az utazásokra. Senki nem tudott Thénardierről semmit és általában azt hitték, hogy külföldre költözött. Hitelezői is keresték, kevesebb szeretettel, mint Marius, de ugyanolyan kitartással s ők sem voltak képesek kezüket rátenni. Marius szégyelte és szinte vádolta önmagát, hogy fáradozása eredménytelen maradt. Az ezredes nem is hagyott maga után semmi más adósságot. Marius pedig erősen föltette magában, hogy ő ezt az adósságot megfizeti. - Hogyan! Hát ez a Thénardier meg tudta találni az én apámat, - gondolta magában, - amikor ott feküdt haldokolva a csatatéren az ágyuk és a puskák füstjében és kimentette, a hátán is vitte ki, én pedig nem vagyok képes rábukkanni az ő szörnyű vergődésében, amikor haldoklik, hogy az életét megmenthessem! Oh, minden áron meg akarom találni! - Azért, hogy rátaláljon, képes lett volna Marius egyik karját fölládozni és hogy a nyomból kiszabadítsa, minden vérét kiontani. Meglátni Thénardiert, valaminő jót tenni Thénardier-vel, s így szólni hozzá: Ön ugyan nem ismer engem, de én annál jobban ösmerem ám önt! Hát itt vagyok! Rendelkezzék velem, ahogy akar! - ez volt Marius legkedvesebb és legnagyobbszerű álma.

III. A megerősödött Marius

Ebben az időben huszéves lett Marius. Három év mult el azóta, hogy nagyatyját elhagyta. Mindkét fél megmaradt a saját álláspontja mellett, közeledni, egymást újra vizionlítani nem igyekezett egyikük sem. De mit is értek volna vele, ha ismét látják egymást? csak azért, hogy veszekedjenek? Marius lehetett ércből vert váza, de viszont Gillenormand ur vasfazék volt.

Valljuk meg, Marius jogosulatlanul vélekedett nagyatyja szive felől olyan elitélő módon. Azt gondolta, hogy Gillenormand ur őt nem is szerette soha, s hogy ez a kevés beszédű, kemény, nevetni szerető polgár, aki káromkodott, lármázott, dühöngött és botjával fenyegetőzött, legföljebb olyan fölületes módon kedvelte, mint a szinpad Gérontas-ja. Ebben pedig tévedett Marius. Mert arra lehet eset, hogy apa a gyermekeit ne szeresse; de olyan nagyapát, aki unokáját nem imádná, el sem lehet képzelni. Gillenormand ur tulajdonképpen szintén imádkta Mariust, ahogy már meg is említettük. Imádkta a maga módja szerint, szidalmazás, sőt pofozgatás közepett is; és amióta a gyermek eltűnt, úgy érezte, mintha sötét üresség támadt volna szivében. Megtiltotta, hogy Mariust ő előtte egyáltalán emlegessék, de a szivében megsajnálta, hogy tilalmát olyan komolyan vették. Az első időkben azt remélte, hogy az a buonapartista, az a jakobinus, az a terrorista, az a szeptembrista hazamegy. De mult egyik hét a másik után, aztán következtek a hónapok, sőt még az évek is: Gillenormand ur őszinte kétségbeesésére a vérivó bizony nem jelentkezett. - Pedig mégsem tehettem egyebet, kénytelen voltam elkergetni, - mondogatta magában a nagyapa és azon töprengett: - Ha elülről kezdhetném a dolgot, vajjon ugyanugy cselekednék most is? Büszkeségében természetes, hogy rögtön azt felelte rá: hogyne! de az ő öreg feje bizony azt bólogatta rá csöndesen, hogy nem bizony. Néhanapján nagyon elcsüggedt miatta. Nagyon hiányzott neki az a Marius. Az öregeknek olyan igazi szükségük van a szeretetre, akár a nap fényre. Hiszen az az igazi melegség. Bárminő erős volt is a természete, Marius távolléte folytán valami megváltozott benne. A világ semmi kincséért sem tette volna meg érte, a „kis haszontalan”-ért az első lépést; de megszenvedte. Nem is tudakozódott fölöle soha, bár folyton rágondolt. Mindig jobban elhuzódottan élt. Legtöbbször épp olyan vidám és erőszakos volt, mint hajdan, de amikor derültnek látszott, akkor inkább csak görcsösen kapkodott, mintha az is kielégithetné, hogy haragszik és gyötrődik. Zsarno-

koskodása pedig rendszerint ellágyulássá és bánatossággá szelidült. Néha ilyeneket mondott saját magának: - Oh, ha visszajönne, milyen jól pofon tudnám vágni!

Nagynénje ellenben sokkal kevésbé szerette, semhogy sokszor eszébe jutott volna; Marius már alig volt ránézve egyéb, mint bizonyos neme az elmosódó sötét árnyalakoknak és végre sokkal kevesebbet foglalkozott vele, mint macskájával és papagályával, mert emezekről egész biztosan tudta, hogy az ő számára megvannak.

Gillenormand apó szenvedését még növelte az, hogy teljesen elrejtette önmagába és nem engedte, hogy bárki is gyanítson belőle valamit. Bánata hasonlított azokhoz az ujonnan föltalált kályhákhoz, amelyek még azt a füstöt is fölemésztik, amelyet maguk idéznek elő. Néha megesett, hogy valamelyik tapintatlan látogatója szóba hozta Mariust és megkérdezte: - Hogy van és mi lett az ön kedves unokájából? Az öreg ur, ha épp rossz kedvben volt, sóhajtva felelt valamit, vagy ha azt akarta, hogy derülnek lássák, fricskázott egyet a kezelőjén: - Pontmercy báró ur most valamelyik fészekben ügyvédbojtároskodik.

De ahogy az aggastyán sopánkodott, úgy örült Marius. Mint ahogy a jószívü embernél rendes, úgy történt nála is: a szerencsétlenség elmulasztotta a keserűségét. Gillenormand urra nem gondolt csupán gyöngéd érzellemmel, de el volt rá határozva, hogy nem fogad el többé semmit attól az embertől, aki *rossz indulattal volt az ő atyjához*. - Első felháborodásának ez lett a megszelidített kifejezése. Egyebekben pedig boldoggá tette, hogy annyit kinlódott és hogy folyton kinlódnia kell. Atyjáért kinlódott. Tetszett neki, hogy annyit kellett és kell folyton küzdenie, hogy kenyerét keservesen megkereshesse. Bizonyos örömmel mondogatta magának, hogy ez a *legkevesebb, amit tennie kell*, - hogy ez bizony - bűnhődés - s hogy ha át nem szenved, - megérdemelné - és bizonyosan meg is kapná - a maga megfenyítését, amiért annyira csufságosan közönyös lehetett az atya, még pedig ilyen atya iránt; és hogy az nem is lett volna igazság, hogy az atya türjön el minden szenvedést, ő meg semmit, - meg hogy mikép is lehetne összehasonlítani azt, hogy mit dolgozott, mikép alázta meg magát, az ezredes hősi életével? És végezetül hogy nem is juthat közelebb, meg nem is hasonlíthat más módon atyjához, mint hogy keményen helytáll, bármi nélkülözést kelljen is elviselnie, mint ahogy az ő hős atya olyan vitézül állta a sarat az ellenséggel szemben; mert alig szenved kétséget, hogy az ezredes arra célzott azzal a pár szavával, hogy „méltó lesz ő hozzá”. - Amely pár szót ugyan Marius nem viselhette már a mellén, minthogy az ezredes írása elveszett, de be volt verve jól az ő szívébe.

Egyébként pedig, amikor nagyatyja elkergette, még siheder volt, azóta pedig férfiúvá lett. Érezte is. A nyomoruság, ismerjük be, nagyon hasznossá vált. Ifjukorban a szegénységnek, ha sikerrel jár, meg van az a pompás tulajdonsága, hogy az ember akaraterejét teljesen a munkához köti, és szívét érintetlenül engedi át az eszménynek. A szegénység rögtön rámutat az élet meztelenségének undok tulajdonságaira: de ebből ered a megmagyarázhatatlan erejű vágyódás az eszmények iránt. A gazdag fiatalember számára százféle fényes és durva szórakozás kínálkozik, lóverseny, vadászat, kutya, dohány, játék, jó lakoma és még sok mindenféle: ami a lelket selejtesebb tulajdonságai révén fogja meg és foglalkoztatja, mégpedig a magasabb és finomabb érzések rovására. A szegény ifjunak azért kell minden erejét megfeszíteni, hogy kenyerét megkereshesse; eszik ugyan, s ha már evett is, nem tehet mást, minthogy ábrándozik. Nézi azokat a látványosságokat, amelyeket az isten ingyen mutogat; nézegeti az eget, a végtelenséget, a csillagot, a virágot, a gyermeket, az emberiséget, és a teremtést, amelyben ő maga ragyog. S olyan mélyen nézi az emberiséget, amíg meglátja minő a lelke, s úgy nézi a teremtést, amíg szemébe ötlük az isten. Álmodozásától nagynak érzi magát, és ha még tovább álmodozik, megérzi: hogy jóságos lett. A szenvedő ember önzése átalakult benne olyan részvétté, amire csak a gondolkodó ember képes. Csodálatos érzés nyílik ki a lelkében, az önmaga elfeledése, és a részvét minden ember iránt. S ha rágondol arra a számtalan öröme, amit a nyiltszívü

embernek a természet kínál, ad és pazar kézzel nyújt, de amiben a zárkózottakat nem részesíti soha, ő, aki az értelmességben milliomos, méltán megsajnálhatja azokat, akik csak pénzben milliomosok. S minél jobban behatol lelkébe a világosság, annál jobban eltűnik belőle minden gyülölködés. S vajjon szerencsétlen-e? Dehogy az! A fiatalember nyomora sohasem nyomoruság. Akármelyik fiatalembert, bárminő szegény is, ha egyszer egészséges, erős, frissen jár, ragyogó szemmel néz, érzi a meleg vére lüktetését, fekete a haja, piros az orcája, rózsás az ajaka, fehér a foga, tiszta a lehellete, megirigyelhetné akármelyik vén császár. Minden reggel ujfent kezdi a munkát, hogy kenyerét megkeresse; és amíg keze a kenyérkereseten dolgozik, gerincoszlopát megkeményíti a büszkeség, agyát megtermékenyítik az eszmények. Amikor pedig dolgát elvégezte, ismét átengedi magát a határtalan ujjongásnak, szemlélődésnek, saját örömeinek. De amíg a lába ott botorkál a sok aggodalom, akadály, nehézség, rossz kövezet között, és nem ritkán a sárban, fejét csupa fény veszi körül. Tulajdonságainál fogva szilárd, komoly, gyöngéd, figyelmes, derült, kevéssel megelégszik és jóindulatu; áldja istenét, hogy részesítette két olyan vagyonban, amivel a vagyonosak nem rendelkeznek: munkát adott, ami szabaddá, és gondolatokat, amelyek előkelővé teszik.

Ezt élte át Marius. Őszintén megvallva, a szemlélődésekbe kissé tulságosan is belemerült. Attól az időponttól kezdve, hogy némi biztonsággal számíthatott rá, hogy lesz miből megélnie, meg is feneklett, mert nagyon helyesnek találta a maga szegénységét, és munkájában nem is igyekezett, hogy annál többet gondolkozhasson. Ami körülbelül egyértelmű azzal, hogy akárhány napot merőben ábrándozással töltött, elmerülve, mint valami fakir a maga benső látományaiba, azok néma sugárzásaiba és titkos gyönyörűségeibe. Az élet rejtvényét a következő módon fejtette meg: lehető kevés kézzel fogható munkát végezni, hogy annál több idő jusson a szellemi munkára; vagy máskép: néhány órát szentelni az élet valóságainak, a többit pedig szerteszórni a végtelenségbe. Minthogy semmiben szükségét nem szenvedett, nem vette észre, hogy az így fölfogott töprengés előbb-utóbb renyheségre vezet; s hogy azért, mert nagyon szerény volt életszükségletei kielégítésében, tulhamar engedte át magát a tétlenségnek, a pihenésnek.

Egészen magától értetődik, hogy az olyan erélyes és előkelő természetű ember számára ez csak átmeneti állapot lehetett, s hogy amint elibe akad a legelső elkerülhetetlen akadály, amit sorsa eléje vet, fölriad.

Ennek bekövetkeztéig pedig, bár ügyvéd volt, és akárhogy vélekedett erről Gillenormand apó, nem gyakorolta ügyvédi hivatását, sőt még az ügyvédbojtárságot sem. Az álmodozás elterelte a joggyakorlattól. Eljárni a bíróságra, figyelemmel kíséreni az ítélezést, ügyeket hajszolni keserves dolog. Minek is tenné? Nem látta át, hogy eddigi kenyérkeresetét megváltoztassa. Ez a pénzhajhász, homályos könyvkereskedés kevéssé fárasztó munkával biztos kenyeret adott, amivel, amint kijelentettük, meg volt elégedve.

Az egyik könyvkereskedő, gondolom Magimel ur, akinek szintén dolgozott, fölajánlotta neki, hogy magához veszi, ad neki jó lakást, rendesen ellátja munkával, és fizet évente ezeröttszáz frankot! Jó lakás! és ezeröttszáz frank! Nem tréfa. De föl kell áldoznia érte szabadságát! hivatalnokká kell lennie! olyan fajta embernek, mint valami irodalmi boltossegéd! Marius úgy gondolta, hogy ha az ajánlatot elfogadja, helyzete meg is javul, el is romlik egyszerre, jólétet szerez ugyan magának, de föl kell érte áldozni függetlenségét; tetszetős szerencsétlenség, amely keserves és csuf rendszerességgé torzulhat, valami afféle, mintha a vak ember ismét képes volna látni, de csak az egyik szemére.

Marius megszokta a magányosságot. Abba a társaságba, amelynek Enjolras volt elnöke, nem lépett be; részben azért, mert izlésének jobban megfelelt, hogy függetlenségét lehetőleg mindentől távol megőrizze, de el is vadították. Azért a jó pajtáság érintetlen maradt; minden

lehető módon kisegítették egymást; de tovább nem mentek. Két barátja volt Mariusnak, egy fiatal, Courfeyrac, és egy öreg, Mabeuf. Inkább hajlott öreg barátja felé. Elsősorban azért, mert neki köszönhette azt a forradalmat, amely lelkében végbement; neki köszönhette azt is, hogy megösmerte és megszerethette atyját. Azt szokta mondani: *ő vette le szememről a szürke hályogot.*

Nem kétséges, döntő személyiséggé vált az egyházközségi előljáró.

Ámbár Mabeuf ur tulajdonképpen a gondviselésnek volt csöndes, önkénytelen ügynöke. Véletlenül, és öntudatlanul világosította föl Mariust, akár egy gyertya, amit valaki az asztalra tesz; ő ez esetben az a gyertya volt, nem pedig az a valaki.

Mabeuf ur a Marius benső forradalmát megérteni, előidézni, vagy vezetni egyáltalán nem volt képes.

De minthogy később találkozunk még vele, nem fölösleges néhány szót felőle elmondani.

IV. Mabeuf ur

Amidőn Mabeuf ur azt mondta Mariusnak: *Természetes, hogy én a politikai véleményeket méltányolom,* - föltárta az ő gondolkodásának lényegét teljesen. Közömbös volt ő bárminő politikai vélemény iránt is, méltányolta valamennyit, anélkül, hogy velük törődött volna, csak neki hagyjanak békét, épp ahogy a görögök úgy emlegették a furiákat „a szépet, a jót, a bájosat - az *Eumenidát*”. Mabeuf ur politikai véleménye abban nyilvánult, hogy szenvedélyesen szerette a növényeket, amellet pedig és mindenekfölött a könyveket. De ő is „ista” volt valamiben, mint a világon mindenki, mert „istaság” nélkül abban az időben élni sem lehetett, de nem volt sem royalista, sem bonapartista, sem alkotmánybaráthartista, sem orleanista, sem anarchista, hanem igazi könyvedvelő bibliografista.

Nem birta megérteni, hogy mit gyűlölködnek egymással az emberek olyan agyrétek kedvéért, mint az alkotmánytörvény, a demokrácia, a legitimitás, a monarchia meg a köztársaság stb., amikor annyiféle moha, fű és cserje van a világon, amit nézegethetnének és olyan tömérdek levélformájú meg harminckétrétű könyv, amelyekben lapozgathatnának. Nagyon vigyázott arra is, hogy mindig legyen valami kis foglalatossága; dacára annak, hogy gyűjtötte a sok könyvet, még olvasott is; és nem csak fűvészkedett, de dolgozott is a kertben. Pontmercy és ő, miután vele megismerkedett, azért viseltettek egymás iránt rokonszenvvel, mert Pontmercy épúgy szerette a virágot, mint a gyümölcsfát. Mabeuf urnak sikerült egyenest az üvegházból kitermelni olyan zamatos körtét, mint aminő zamatja van a saint-germaini körtének; azonfelül - nyilván keresztezés útján - képes volt éppen olyan jó illatu októberi mirabellát termelni, mint aminő illatos a közkedvelté lett nyári mirabelle. Misére pedig inkább finnyáságból járt, mint jámborsága miatt, mert szeretett emberi arcokat látni, de az emberek lármáját gyűlölte és csak a templomban volt lehetséges egész sereg embert látnia, mégpedig minden zajongás nélkül. Minthogy pedig saját jóérzése arra is ösztökélte, hogy a nagy közületnek is tegyen valamiben szolgálatot, azért vállalkozott az egyházközségi előljárói tisztre. Egyébként sohasem tudott nő iránt olyan mértékben fölmelegedni, mint egy tulipán-hagymáért, sem férfit úgy megszeretni, mint egy elzevir-kötetet. Már jóval túl volt a hatvan esztendőn, amidőn valaki azt kérdezte tőle: - Hogy van az, hogy ön egyáltalán nem nősült meg? - Igazán elfelejtettem, - ezt felelte rá. - S ha néha megtörtént vele, - és ugyan kivel nem történt már meg? - hogy így sóhajtott föl: De szeretném, ha sok pénzem volna! - az sohasem olyankor jutott eszébe, amikor valami csinos lányt nézegetett, mint például Gillenormand ur, hanem csakis akkor, ha könyvek között babrálgatott, különben magánosan élt egy öreg cseléddel. Néha gyötörte a csuz is és éjjelen-

ként gyakran megtörtént vele, hogy fájós ujjai nagyon görcsösen fogdosták össze a takarót. Megírta és kiadta *Cauterets környékének flóráját*-t, még pedig színes képekkel diszítve; nagyon értékes könyv volt; a képek lemezeit megőrizte és a könyvet ő maga árusította is el.

Naponta kétszer-háromszor is jelentkezett nála vevő. Bevett belőle évenként két-háromezer frankot; ez volt egész vagyona. Dacára annak, hogy szegény volt, kiokoskodta a türelme segítségével nélkülözéseit és a megfelelő időpontok kellő kihasználásával, hogy mindenféle fajta ritka példányokból állíthatta össze a maga gyűjteményét. Valahányszor hazuról elment, a hóna alatt mindig lappangott legalább egy kötet, és legtöbbször két könyvvel tért vissza. Lakása a földszinten négy szobából és egy hozzátartozó kis kertből állott és annak egyetlen disze üveg alatt berámázott növénygyűjteménye és néhány régi mestertől való metszet. Soha életében ágyu közelébe nem ment, még a Rokkantak palotája előtt sem. A gyomra meglehetősen működött, a bátyja plébános volt, a haja már teljesen elfehéredett, a szájában épp olyan kevésbé maradt egy foga is, kifejezése piccardiai, mint ahogy a beszéde sem volt haragos, egész teste reszketett, nevetése gyermekies, hamar összerezsent, arckifejezése olyanféle volt, mint a vén kosé. Az élők között nem volt már egy barátja vagy ismerőse sem, kivéve egy Royal nevű öreg könyvkereskedőt a Saint-Jacques kapu közelében. Az volt az álma, hogy meghonosítja Franciaországban az indigót.

Cselédje szintén az ártatlanok fajtájából származott. Szüz maradt a szegény öreg nő. Vén kandurja, a Szultán, amely képes lett volna elnyávgolni a Sixtini kápolnában az Allegri Miserere-jét, teljesen betöltötte az ő szívét és kielégítette azt a szenvedélyét, amely még a szívében megmaradt. Egyik ábrándja sem tudott eljutni egy fiatalemberig. Sokkal jobban szerette macskáját, semhogy mással is képes lett volna törődni. És ahogy gazdájának, neki is volt bajusza. Leginkább örökké fehér kötényére volt büszke. Vasárnap mise után azzal töltötte az időt, hogy ládájából kiszedte fehérneműjét, kitergette az ágyra, megolvasta és megnézte azt a ruhaszövetet is, amit ugyan megvásárolt, de soha belőle ruhát nem csináltatott. Olvasni tudott. Mabeuf úgy nevezte el, hogy *Plutarque anyó*.

Mabeuf ur megszerette Mariust az ő fiatalságáért, udvariasságáért, ami jólesően fölmelegítette az ő öregségét, mégpedig anélkül, hogy félnék természetét megriasztotta volna. Az ifjuság, ha együtt jár a gyöngédséggel, úgy hat az öregségre, mint a verőfény szélfuvás nélkül. Marius, amikor már jól megtelt katonai dicsőséggel, ágyufüsttel, fölvonulásokkal és ellenmozdulatokkal és mindazokkal a nagyszerű csatákkal, amelyekben az ő apja olyan hatalmas kardcsapásokat kapott és adott, meglátogatta Mabeuf urat és Mabeuf ur virágszempontjából tárgyalta előtte a hősokeket.

1830 táján plébános bátyja meghalt; és mintha rászakadt volna az éjszaka, elsötétült Mabeuf ur körül az egész láthatár. Egy közjegyző bukása megfosztotta attól a tizezer franktól, amely egész vagyona volt és támadt a bátyja kis örökségéből és a maga takarékoságából. A juliusi forradalom a könyvárusítását tette válságossá. S a megnehezült időket leghamarabb megérzi a „flóra”, mert „*Cauterets környékének flórájával*” többé nem törődött senki. Hetek teltek el anélkül, hogy egyetlen vevő jelentkezett volna. Néha csöngettek ugyan és olyankor Mabeuf ur megremegett. - Uram, jelentette Plutarque anyó, a vízfordó jött meg. Egyszóval bekövetkezett, hogy Mabeuf ur otthagya a Mézières-utcát, lemondott az egyházközségi előljárói tisztről, Saint-Sulpiceről is lemondott, eladott egy csomó, - nem könyvet, hanem metszetet - mert ezekhez kevésbé ragaszkodott - és elhelyezkedett a Montparnasse egy kis házában, ahol különben csak egy negyedévig lakott, mégpedig két okból: mert földszintes lakása és a kert bérlete háromszáz frankba került, ő pedig több terhet a lakás címén, mint kétszáz frankot elvállalni nem mert; másodszer, mert a Fatou-lövölde volt a szomszédja és egész nap nem hallott egyebet, mint pisztolylövést, amit elviselni képes nem volt.

Fölszedte a Flóráját, a metszeteit, a növénygyűjteményét, tasakjait és könyveit és a Salpêtrière közelében az Austerlitz-kerületben beült egy kunyhófajtájú házba, amelyben évi ötven talléért kibérelt három szobát és egy olyan növényel körülszegett kertet, amelynek kutja is volt. Ennek a költözködésnek azt a hasznát vette, hogy eladta majdnem minden butorát. A beköltözés napján egészen felvidult, a metszetekhez és a növénygyűjteményhez szükséges szögeket maga verte a falba, azokat helyre akasztotta, a nap hátralévő részét pedig azzal töltötte, hogy fölást a kertet és amikor meglátta, hogy Plutarque anyó milyen elszontyolodottan ábrándozik, ráütött a vállára és mosolyogva biztatta: - Ugyan no! Hisz hátra van még az indigo!

Austerlitz kerületi lakásába, - nem is szólva arról, hogy ezt a harsogó címet mennyire nem szerette - csak két látogatót bocsátott be: a porte-saint-jacquesi könyvkereskedőt és Mariust.

Egyébként, már volt is alkalmunk jelezni, hogy akár bölcsesség, akár bolondság fészkel be magát erősen az ember koponyájába, sőt, amire szintén gyakran van eset, - ha mindkettő egyszerre terheli meg az ember gondolkozását, akkor ahhoz az élet közönséges, rendes dolgai vajmi nehezen férkőznek hozzá. Az ilyen emberek még a saját sorsuktól is messzire elkanaloznak. Ebből az önmagába elmerülésből olyan közömbösség támad, amely ha tudatos volna, hasonlítana a bölcsességhez. Ilyen körülmények előidéznek azt, hogy az embert kitérítik utjából, elkoptatják, kikezdi, sőt talán ki is végzik, anélkül, hogy valósággal észrevenné. Persze a dolog mégis azzal végződik, hogy álmódosításból fölriad, legtöbbször már későn. De amíg ez a játék, az ő szerencséje és boldogtalansága fölött eldől, szinte teljes közömbösséggel várja be maga az, akinek a legtöbb köze volna hozzá. Hiába van kockán az ő sorsa, még csak nem is érdeklődik iránta.

Csak is így érthető meg, hogy Mabeuf ur teljesen megőrizte némileg gyermekes, de szinte mélységes derűségét, dacára annak, hogy ahány reménységet csak táplált, az egymásután mind összeomlott és a sötétség mindinkább sűrűsödött körülötte. Gondolkodása épügy működött a maga ide-oda irányuló tevékenységében, mint azelőtt, azaz mint egy rendes inga. Az óramű sem áll meg abban a pillanatban, amint a gépezet kulcsát elveszítettük.

Mabeuf urnak volt néhány ártatlan öröme: megannyi olcsó és váratlan öröm; előidézhetette a legcsekélyebb véletlen. Valamelyik este Plutarque anyó a szoba egyik sarkában regényt olvasott. S fennhangon olvasott, mert azt hitte, hogy akkor könnyebben megéri. A fennhangon olvasás különben képtelenné teszi magára az olvasóra nézve azt, hogy ő valóban olvas. Egyébként olyan ember is van akárhány, aki nagyon hangosan olvas és becsületszavával áll jól azért, hogy amit elolvas, az mind igaz.

Plutarque anyó fölolvasta önmagának azt a regényt, amit a kezében tartott. Mabeuf ur hallotta, bár nem figyelt rá.

„...A makacs szépség buta, de a dragonyos...” Erre megállt, mert meg kellett a szemüvegét törölnie.

- Buddha és Dragon, motyogta utána magában Mabeuf ur, dragon annyit jelent, mint sárkány. Igaz is, létezett egy sárkány, amely abból a barlangból, amelyben fészkel, úgy okáda ki a tüzet, hogy felgyújtotta az égboltozatot. Ez a szörnyeteg már lángbaborított több csillagot is, de egyébként olyan karma volt a négy lábán, mint a tigrisnek. Nagyon jó könyvet olvasott maga Plutarque anyó. Nincs is külön dolog, mint egy szép legenda.

S ezen Mabeuf érdekesen elmerengett.

V. A szegénység jó szomszédja a nyomoruságnak

Marius szívesen érintkezett ezzel a tisztességes öreggel, aki lassanként kezdte észrevenni, hogy a nincsetlenség mindjobban szorul össze körülötte, néhanapján meg is ütődött rajta, de még nem jutott el odáig, hogy szomorkodjék. Marius találkozott Courfeyrac-al és olykor meglátogatta Mabeuf urat. Ez azonban ritkán történt, legföljebb kétszer-háromszor havonként.

Marius legnagyobb öröme az volt, ha nagyokat sétálhatott a külső boulevardokon, a Marsmezőn, vagy a Luxembourg-kert leginkább elhagyott fasoraiban. Néha azzal töltötte el a nap felerészét, hogy valamelyik konyhakertész veteményeit nézegette, a saláta-ágyát, a trágyadomb tyukjait, meg a lovát, amely a locsoló-malom kerekét vonszolta körül. A járókelők olykor meglepetten néztek végig rajta, magaviseletét talán gyanusnak látták és arcát komornak. Pedig csak éppen hogy szegény volt ez a fiatalember és céltalanul elmélázott.

Az omlatag Gorbeau-házra egy ilyen sétája alatt bukkant rá, s annak az elkülönöttsége és olcsósága folytán oda is költözött. A házban csak úgy ismerték, hogy Marius ur.

Atyjának néhány régi fegyvertársa, tábornoka, akikkel megismerkedett, meghívták, hogy látogassa meg őket; amit Marius szívesen meg is tett. Ezek arra adtak alkalmat Mariusnak, hogy beszélgetett atyjáról. Így látogatta meg időnként Pajol grófot, Bellavesne tábornokot s a Rokkantak palotájában Fririon tábornokot. Néha muzsikáltak, meg táncoltak. Ezeken az estéken Marius új ruháját viselte. De egyik estélyre sem ment el máskor, mint amidőn kőkeményre fagyott meg a sár mindenütt, mert - nem lévén kocsira elegendő pénze - csak ilyenkor jelenhetett meg tükörfényes cipőben, amit elengedhetetlennek tartott.

Néha, de minden keserűség nélkül így nyilatkozott:

- Az embereknek olyan a természetük, hogy ha összemocskolják magukat bárhol is, az nem baj, de minden szalonban megjelenhetnek, ha tiszta a cipőjük. Itt a jó fogadtatásnak elengedhetetlen kelléke az, hogy szeplőtelen legyen - talán bizony a lelkiismereted? oh, dehogy! hanem igenis a cipőd!

A sziv szenvedélyét kivéve, minden egyéb szenvedélyt széteszlat az ábrándozás. Marius politikai lázassága lecsillapult. Az 1830-iki forradalommal meg volt elégedve, jól is esett neki, megnyugtatta. Tulajdonképpen nem változott, csak ingerültsége szűnt meg. Véleménye is megmaradt minden tárgyról, de szelidebben, őszintén megvallva, már nem is igen táplált véleményeket, inkább csak rokonszenvezett azzal, amiért azelőtt lelkesedett. Hogy melyik párthoz tartozott? Az emberségesség pártjához. Az emberségben első volt előtte Franciaország; a nemzetben a nép; és a népben a nő. Minden szánakozása feléje irányult. Mostanában már jobban szerette az eszmét, mint a cselekvést, a költőt, mint a hőst és erősebben megbámult egy olyan munkát, mint a Jób könyve a marengói ütközetnél. Amidőn pedig egy gondolkodással eltöltött nap befejeztekor este ment haza a boulevardon végig és a fák ágain át meglátta a határtalan mennyboltozatot, a sok névtelen fényességet, az örvényt, az árnyakat, a csodákat, fölöttébb jelentéktelennek gondolt minden olyant, ami csupán emberi.

Azt gondolta, hogy már eljutott és meglehet, hogy tényleg el is jutott oda, ahonnan megláthatja, hogy mi igazság van az életben és mi az emberi bölcselkedés; már ott tartott, hogy nem is nézett máshová, csak az égre, az lévén az egyetlen igaz dolog, amit megláthat maga fölött abból a mélységből, amelyben léteznie kell.

Ez nem akadályozta meg abban, hogy minél többet tervezzen, okoskodjék, képzeletében kiépítse jövője terveit. És ha valaki ez álmodozások közepett vethetett volna egy pillantást Marius lelkébe, elbámulhatott volna annak tisztasága fölött. Annyi bizonyos, hogy sokkal biztosabban meg tudnánk ítélni egy embert az ő ábrándjai, mint gondolatai nyomán, ha ugyan

testi szemünkkel módunkban állana lelkébe bepillantani. A gondolatban mindig van szándékosság, az ábrándban nincs. Az ábránd, amely önkénytelen, bárminő eszményi vagy óriási is, mindig magára ölti a magunk szellemének alakját és abban meg is marad. Az a kényszer és korlátozás nélkül támadt ábrándozás, amely az embert fényes sorsa megkívánt megvalósulása felé röpti, a legközvetlenebbül és a legőszintébben fakad föl a lélek legmélyéből. Az ember igazi jellemét csak az ő ábrándozásaiból lehet tisztán meglátni, nem pedig az ő átgondolt és kellően elrendezett eszméiből, ki miről ábrándozik, ahhoz hasonlít leginkább. Mindenki a saját természetének megfelelően ábrándozik az ismeretlen felől.

Ezen 1831-ik év vége felé az az öreg asszony, aki Mariust kiszolgált, elmondta neki, hogy szomszédait, a nyomoruságos Jondrette-családot kidobják a házból. Marius, aki a nap legnagyobb részén át otthon lenni nem szokott, azt sem tudta, hogy neki szomszédsága is van.

- Miért dobják ki őket? - kérdezte.

- Mert nem tudnak házbért fizetni. Tartoznak már két negyeddal.

- Mennyi az?

- Husz frank, - felelt az öreg.

Mariusnak volt egy fiókban harminc frank félre tett pénze.

- Fogja, - mondotta az öregasszonynak - itt van huszonöt frank. Fizessen a szegény nép helyett, aztán adjon nekik még öt frankot, de ne mondja meg, kitől kapta.

VI. A helyettes

A véletlen úgy akarta, hogy azt az ezredet, amelyben Théodule hadnagy szolgált, áttették a párisi helyőrségbe. Ez aztán arra adott alkalmat Gillenormand néninek, hogy második ötlete is támadjon. Első ízben azt gondolta ki, hogy Théodule-lal ellenőrizteti Mariust, most arra törekedett, hogy Théodule a Marius utódja legyen.

Mindenképp tanácsos volt egy második Mariusról gondoskodni, mert megtörténhetik, hogy a nagyapa megáhitja, hogy a házban maga körül fiatal arcot is lásson, aminthogy nagyon kedves a romokra nézve, ha a hajnali napsugár megaranyozza. Hiszen olyan az egész dolog, gondolta magában a néni, mint valami tévedés helyreigazítása a könyvekben: Marius helyett Théodule olvasandó.

Aztán unokaöccs majdnem annyi, mint az unoka; s ha ügyvéd nincs, megjelenhet egy dzsidás is.

Valamelyik reggelen, amikor Gillenormand épp olvasgatott valamit a *Quotidienne*-újságban, bement hozzá a lánya és olyan puha hangon, aminőre csak képes volt, - mert tulajdonképpen a saját kedvence érdekében szólt - akkép vezette be az ügyet:

- Papám, Théodule ma délelőtt óhajtja nálad tiszteletét tenni.

- Ki az a Théodule?

- Önnek az unokaöccse.

- Ah! - felelt a nagyapa.

Míngyárt olvasott is tovább, nem törődve többé az egész unokaöccsel, aki valaminő, akárminő Théodule lehetett és a dolgok rendje szerint nagyon mérges lett, ami különben mindig meg

szokott vele történni, amint elkezdett ujságot olvasni. A „papir”, amelynek előfizetője volt, magától értetődik, hogy royalista, minden különösebb kedveskedés nélkül azt jelentette a többi jelentéktelen párisi apró hírek között, hogy a következő napon „a jog- és orvostani hallgatók a Panthéon-téren délben értekezletre gyűlnek össze, - hogy tárgyaljanak. Egy azon frissen fölvetődött ügy megbeszéléséről volt szó, a nemzetőrség tüzéséről és arról az összeütközésről, amely a hadügyminiszter és a polgári milícia között keletkezett a Louvre udvarán elhelyezett ágyuk miatt”. E fölött kellene a diákoknak tárgyalni. Ennél igazán nem kellett több, hogy Gillenormand ur fölfuvódjon.

Eszébe jutott Marius, aki szintén diák lévén, kétségtelenül elmegy a Panthéon-térre „tanácskozni”, mint a többi.

Amint ezt a kínos ügyet magában fontolgatta, belépett polgári ruhában - ami jó gondolat volt - Théodule hadnagy, akit óvatosan maga Gillenormand kisasszony vezetett be. A dzsidás magában ilyenformán okoskodott: Ez a vén druida nem mindenét fektette járadékba. Ezért mindenesetre érdemes időről időre fölvenni ezt az utálatos ruhát.

Gillenormand kisasszony erős hangon szólt rá atyjára:

- Itt van Théodule, az ön unokaöccse.

S lassan figyelmeztette a hadnagyot:

- Semmiben se ellenkezz - érted?

Azzal kiment.

A hadnagy, aki nem szokott hozzá, hogy ilyen tekintélyes urral találkozzék, némi szepegéssel dadogott: - Jó estét, kedves bátyám - és ugyancsak keverten köszönt, gépiesen kezdve a katonás meghajlást és átmenve a polgári üdvözlésbe.

- Ah! ön az; no jó; csak üljön le, mondta az öreg.

S ahogy ezt elmondta, már tökéletesen el is felejtette, hogy a dzsidás ott ül.

Théodule leült, Gillenormand ur pedig felállt.

Gillenormand ur elkezdett a szoba széltiben-hosszában föl-alá járni, két kezét belédugva mellénysebeibe, amelyek mindenikében egy-egy órát dörzsölgetett az ő száraz öreg ujjával.

- Az a sok taknyos! összejönnek a Panthéon-téren. Azt a hét szentségét! Adta kölykei, akik tegnap még a dajka ölében voltak! Ha az ember megnyomná az orrukát, tej csurogna ki belőle! És ezek „megfontolnak” holnap délben! Hová jutunk! hová jutunk! Nem kétséges, hogy a pusztulásba. Ennyire juttatott bennünket a sok mozgalom! A „polgári tüzéség!” Tanácskozni fognak „a polgári tüzéség fölött.” Arról jártatják majd a szájukat, hogy a nemzetőrség hogy lödöz majd a hátuljával. És vajjon ki lesz még ott? Hát csak tessék nézni, hova juttattak bennünket a jakobinusok. Fogadok bármibe, egy milliót teszek egy fitying ellen, hogy nem lesz ott más, mint csupa züllött ember, meg kiszabadult fegyenc, köztársaságiak és gályarabok, - hát nem egy kutya? Carnot ezt mondta: „Hát mondd meg, hogy hova menjek, te áruló?” Fouché pedig ezt felelte rá: „Ahova akarsz, te hülye!” Ime, ilyenek ezek a köztársaságiak.

- Igaza van, helyeselt Théodule.

Gillenormand félig arrafordította a fejét, meglátta Théodulet, és folytatta tovább.

- S ha meggondolom, hogy az a kis gazfickó olyan szemtelen volt, hogy be mert állani carbonárinak! Miért mentél el a házamból? Azért, hogy köztársasági lehess. Hallgass! Mindenekelőtt a nép nem akarja bevenni a te köztársaságodat, nem akarja, tudod? mert van

neki józan esze, és mert nagyon jól tudja, hogy királyok voltak mindig, és lesznek is mindig, és nagyon jól tudja azt is, hogy a nép nem lehet más, mint nép, még ha a világ feneke ki is esik, és köp a te köztársaságotra, érted-e már, te buta! Hiszen rettenetes az ilyen ötlet! Belebolondulhat-e valaki Duchêne apóba? szerelmes pillantásokat vetnek a nyaktilóra, a 93 év erkélye alatt akarnak gitározni, még éjjeli zenélni, le kell ezt az egész fiatalságot okádni, olyan marhák! És együtt vannak valamennyien! Nem szabadul meg közülük egy sem! Lerészegednek ezek a közönséges utcai szellőtől is. A tizenkilencedik század mindent megmérgez. A jöttment csavargó kecskeszakállt ereszt, komolyan veszi önmagát a félbolond, és öreg szüleit a faképnél hagyja. De ez köztársaságias, ez regényes. Mi az, hogy regényes? Ugyan mondjátok meg, - tegyétek meg nekem ezt a barátságot. Ma már lehetséges minden örület. Most egy éve, hogy az emberek megnézték *Hernanit*. Ugyan kérem, igenis - *Hernanit!* ezt a csupa ellentmondást, csupa utálatot, még franciául sincs tisztességesen megírva! Aztán ágyukat állítottak föl a Louvre udvarán. Ide vezetett a mai kor zsványkodása.

- Igaza van, kedves bátyám, jegyezte meg Théodule.

Gillenormand ur folytatta:

- Ágyu a Muzeum udvarán! de tulajdonképpen minek? mit akarsz tőlem, te ágyu? Talán szét akarja löni a belvederi Apollót? Mi köze van az ágyugolyó szilánkjának a Medici Vénuszhoz? Óh ez a mai ifjuság, csupa semmirekellő! Micsoda nagy senki az az ő Benjamin Constant-juk. S aki közöttük nem gazfickó, az mafla! Csupa utálatos dolgot művelnek, és magukat is lehetőleg összerondítják, rosszul öltözködnek, félnek az asszonyoktól, ha egy szoknyát meglátnak, rögtön olyan képet vágnak hozzá, mint a koldusok, aztán persze, hogy még a csitrik is kinevetik őket; becsületszavamra mondom, olyanok, mint a szerelem szégyenlős koldusai. El vannak torzulva és csak akkor tökéletesek, ha meg is butultak; mint a szajkók úgy darálják a Tiercelin és Potier szójátékait. - Kabátjuk valóságos zsák, mellényük akár a kocsisé, az ingük vitorlavászon, nadrágjuk daróc, cipőjük komisz bőr, és a beszélgetésük gágogás. Beszédmodorukkal régi-régi csizmát lehetne megfejteni. És ennek a félkegyelmű csöcseléknek politikai véleménye is van. Szigoruan el kellene tiltani ezeket a politikai véleményeket. Gyártják a rendszereket, újból megszervezik a társadalmat, lerombolják a monarchiát, földhöz csapnak minden törvényt, a pincéből csinálnak magtárt, és az én kapusomból királyt, a feje tetejére állítják Európát, elülről akarják kezdeni a világ teremtését, és amikor alattomosan rápisloghatnak a mosóné lábszárára, amint fölkapaszkodik a szekérre, attól boldogok! Ah! ez a Marius! ez a zsvány! a piacra kellett neki kiállani! civakodni, vitatkozni, és intézkedéseket foganatosítani! mert, jó isten, ezt ők úgy hijják, hogy ők foganatosítanak, még pedig intézkedéseket; ettől majd elmulik a zürzavar, és megcsökken a sok baj. Láttam én már összeomlást, és most szemem előtt van a pizok. Diákok értekezzenek a nemzetőrség dolgai felől, hisz ez olyan képtelenség, ami még zulukaffereknél vagy a nivaindiánusoknál sem fordulhat elő. A vademberek, akik egészen meztelenül járnak, és a fejükön olyan tollbóbitát viselnek, akár az örült kakaduk, a mancsukban meg hatalmas dorongot forgatnak, sem olyan barmok, mint ezek az érettségit tett emberek! ezek a piaci csepürágók! ezek akarnak vezetők lenni, meg szaktekintélyek! ezek mérlegelnek és véleményeznek! Hiszen így vége van a világnak. Kétségtelen, hogy ezen az uton ez a nyomoruságos földgömb szertesét málik. Zokoghat miatta Franciaország még egy végsőt. Csak fontolgassatok, suhancok! S ez mind abból származik, mert az Odeon boltivei alatt szoktak ujságot olvasni. Ez nem kerül többbe, csak egy garasba, meg a józan eszükbe, meg a tisztességükbe, meg a szívéükbe, meg a lelkükbe, és a szellemükbe. Mert amikor onnan kikerülnek, elrugják maguktól egész családjukat. Ragályos minden hirlap; de mind, még a *Fehér lobogó* is! Mert alapjában véve Mountainville is jakobinus volt. Ah, igazságos isten! Büszke lehetsz rá, hogy nagyapádát belekergetted, igen, te, - a kétségbeesésbe!

- Ez nyilvánvaló, szólt közbe Théodule.

S minthogy Gillenormand ép pihent, hogy lélekzetet vehessen, a dsidás fölhasználta az alkalmat, és nagyképűen ő is megnyilatkozott.

- Nem is kellene más ujságnak megjelennie, mint a *Moniteur-nek*, és más könyvnek, mint a *Katonai Évkönyvnek*.

Gillenormand ur újból rákezdte:

- Teljesen olyanok, mint Sieyès, aki egészen az övék! a királygyilkos, aki átvedlik szenátorrá; mert az efféle mindig így végződik. Elrongyosodva, tegezik egymást a polgártársak, amig oda-jutnak, hogy gróf urnak cimeztessék magukat. Olyan vastag hangon gróf uraztatják magukat, akár a szeptemberi gyilkosok karja. Sieyès bölcsészete! Eldicsekedhetem vele, hogy sohasem vettem komolyabban az egész bölcsészetet, és magukat az összes bölcselkedőket, mint a Tivoli-komédiások röhögtető nyelvöltögetését! Láttam én egyszer a szenátorokat végigvonulni a Malaquais-rakpart mentén, violaszinü, méhekkal kihimzett bársony talárban, IV. Henrik korabeli kalappal. Utálatosak voltak. Ilyenek lehetnek a tigris majom-udvaroncai. Kijelentem, polgártársak, amit ti haladásnak neveztek, az örültség, hogy polgárosultságtok agyrém, forradalmatok bűn, köztársaságtok szörnyeteg, ifju Franciaországtok a fertőből került elő, és én megmondom őszintén mindnyájatoknak, akárkik vagytok is, ha ujságírók vagytok, lehettek felőlem közgazdászok, lehettek jogászok és lehettek még a nyaktiló bárdjánál is kiválóbb szakértők abban, hogy mi a szabadság, egyenlőség és testvériség! Ezt a fületek mögé iktatjátok, tisztelt barátaim!

- Terringett, kiáltott föl a hadnagy, ez aztán az igazi csodálatos igazság.

Gillenormand félbeszakított egy nekilendített mozdulatot, megfordult, erősen odanézett a dsidás Théodule szemé közé, és ezt mondta neki:

- Maga buta.

HATODIK KÖNYV

Két csillag együttállásban

I. A csufnév: a családi nevek alakulásának divata

Marius ebben az időben takaros, középtermetű fiatalember volt, sűrű haja teljesen fekete, homloka okos, magas, orrlikai nyiltak, szenvedélyesek, arckifejezése őszinte és nyugodt, és vonásain, nem is tudom mi módon, gondolkodó és ártatlan jelleg tükröződött. Arcélében gömbölyűen hullámzott minden vonás, anélkül, hogy kifejezését elpuhította volna, de megadta neki azt a németes gyöngédséget, amely Elzász és Lotharingia óta a francia jellegbe belopódzott, teljesen kirekesztve az arcból azokat a szögletes vonásokat, melyek megkülönböztetik a szikambereket a rómaiaktól, és amelyek olyan éles határt vonnak az oroszlanos fajok, és sasos fajok között. Az életnek abba a korszakába jutott, amidőn a gondolkozó férfi lelkülete kialakul, és üdesége és komolysága szinte egyenlő arányosságban fejlődik. Ha valami nehéz helyzettel került szembe, épp olyan mértékben birt mindama tulajdonságokkal, amelyek valami butaságba sodorhatták, mint ahogy egyetlen közbejövő mozzanat révén viselhette volna magát fölségesen is. Modora tartózkodó; hideg, udvarias, kevésbé nyilt. Szája bájos, ajka a legpirosabb, és foga a leggyönyörűbb a világon; mosolya pedig megnyihitette azt a szigort, amely arcán előmlött. Bizonyos pillanatokban különös ellentét támadt homloka tisztasága és mosolya érzékisége között. Szeme kicsi volt, de hatalmas a nézése.

Amikor nyomora a legnagyobbra nőtt, akkor azt vette észre, hogy a mellette elhaladó lányok visszafordulnak utána, mire ő elmenekült, elbujt előlük, és a lelkét halálos szomorúság fogta el. Azt hitte, hogy a ruhája rongyossága miatt nézik, és kinevetik, pedig a lányoknak az tünt föl, hogy minő kecses alak, és álmodtak felőle.

Ez a szóvalan félreértés, amely közötté és a jövendő takaros lányok között támadt, szinte megvadította. Nem választhatott magának közülük egyet sem azon egyszerű oknál fogva, mert elmenekült valamennyi elől. Így élt tovább tétova módon, - bamba módjára, ahogy Courfeyrac mondta.

Mondott neki Courfeyrac egyebet is: - Ne törekedj te arra, hogy tiszteletreméltónak tartsanak (mert tegeződtek; átfordulni a tegeződésbe - ez az ifjúkori barátkozással együtt jár). Adok neked egy jó tanácsot. Ne bujd olyan nagyon azt a sok könyvet, inkább pislogj néha a babák szeme közé. Hidd el, oh Marius! sok szép tulajdonságuk van ezeknek a kis betyároknak! Ha folyton elbujsz és elpirulsz, még belebutulsz.

Courfeyrac egy másik alkalommal, amikor vele találkozott, így köszönt neki:

- Jónapot, tisztelendő ur.

Amikor Courfeyractól efféle megjegyzéseket kellett meghallgatnia, Marius vagy nyolc napon át még szorgosabban került el minden asszonyt, fiatal, öreget egyaránt, de azonfelül, ráadásnak még Courfeyracot is.

Ám azért akadt a nagy világmindenségben mégis két nő, akik elől Marius meg nem futott és akikkel egyáltalán nem törődött. Az is igaz, hogy fölöttébb elbámult volna azon, ha valaki figyelmezteti rá, hogy ezek is nők. Az egyik az a szőrösképu vénasszony volt, aki szobáját szokta kisöpörni és akinek láttára Courfeyrac így szólt: Mariusnak azért olyan csupasz az

ábrázata, mert az ő szakállát a cselédje viseli. A másik meg egy fiatal lányka volt, akit nagyon gyakran látott ugyan, de soha meg nem nézett.

A Luxembourg-kert néptelen fasorában, amely a Pépinière-mellvéd felé huzódik, látott több, mint egy éve, majdnem minden nap ugyanazon a padon ülni egy embert és egy egészen fiatal lányt a fasornak az Ouest-utca felé eső, leginkább elhagyott részén. S valahányszor a véletlen úgy akarta, hogy Marius ebbe a fasorba tévedjen, - pedig az a véletlen gyakran beleavatkozik az olyan emberek sétáiba, akik szeretnek a maguk gondolataiba elmerülni és erre majdnem mindennap rákerült a sor - ezt a pár embert mindig ott találta. A férfi úgy hatvan éves lehetett; szomorúnak, komolynak látszott; egész lénye arra vallott, hogy hatalmas, de fáradt ember, akit talán a háború gyötrelmei kimerítettek és a szolgálatból már visszavonult. Ha valami kitüntetést látott volna öltözékén, azt gondolta volna felőle: régi katonatiszt. Arca jóságosnak látszott, de megközelíthetetlen, mert a tekintete soha másnak a tekintetével össze nem akadt. Öltözéke: kék nadrág és kék felső kabát, széles peremű kalap, amely mindig ujjak látszott, fekete nyakkendő és quaker-ing, azaz vakítóan fehér, de durva vászonból készült. Egy boltilány valamelyik napon, amint mellette elment, ezt a megjegyzést tette rá: Lám, milyen rendes ember ez az özvegy. - Haja teljesen fehér.

Amidőn az a lányka, aki rendszeresen kíséren szokta, először leült arra a padra, amelyet szinte a magukénak sajátítottak ki, olyanféle magaviseletet tanusított, mint a tizenhárom-tizennégy évesek; sovány leányka, nagyon közel ahhoz a határhoz, ahol már a csunyák következnek, esetlen, jelentéktelen, de akinek talán valamikor szép szeme is lehetett. Csakhogy amint föltekintett, mindig volt a nézésében valami kellemetlen, szinte szándékos hidegség. Ruhája olyan egyaránt öreges és kislányos, aminőbe a kolostorok szokták a maguk neveltjét öltöztetni: rosszul kiszabott vastag fekete posztóból készült. Nyilván az öreg az atya, ez meg a lányka.

Marius két-három napon át vizsgálgatta az öreg embert, aki még nem volt aggastyán és a kislányt, aki még lehetett hajadon, de azután egyáltalán nem törődött velük. Amazok viszont nem is látszottak őt észrevenni. Egymással beszélgettek nyugodtan, közömbös arccal. A lányka szüntelenül, vidáman fecsegett. Az öreg ritkán szólt, de időközönként mélységes atyai szeretettel nézett rá.

Mariusnak már egészen gépies szokásává lett, hogy ebben a fasorban sétálgatott. Amazokat ott találta, szinte kivétel nélkül, mindennap.

Történt pedig valami a következő módon:

Marius rendszerint a fasornak a paddal szemközt eső végén szokott bekanyorodni az egyenesbe. Végigment előttük az egész fasoron, és ott, ahol elkezdte, ismét visszafordult. Ezt megtette úgy négyszer-ötször egymásután, és hetenkint négy-ötször, ebből állt a sétája is, anélkül, hogy amazokkal egymást köszöntötték volna. Az az ur és az a kislány, akik látszólag észrevétlenül kerültek az emberek tekintetét, ép ezzel vétették magukat talán még fokozottabban észre, kelthették föl figyelmét annak az öt-hat diáknak, akik elvéve szintén a Pépinière hosszában szoktak sétálni, a szorgalmasak óra után, a többiek amikor már megunták a billiárdozást. Courfeyrac, aki az utóbbiak közé tartozott, egy ideig érdeklődéssel figyelte őket, de minthogy a lányt csunyának látta, mihamar és gondosan elkerülte a padjukat. De amikor ekkép elmenekült, úgy tett, mint a parthusok szoktak: feljűk röpitett egy kis csufolódást. Minthogy pedig csak a kis leány ruhája és az öregnek a hajaszine kapta meg a figyelmét, a kislányt elnevezte *Lanoire* (a fekete) kisasszonynak, atyját pedig *Leblanc* (a fehér) urnak, és pedig olyan eredményesen, hogy teljesen ösmeretlenek lévén, és egyéb név hiánya folytán ez az elnevezés rajtuk maradt. A diákok úgy emlegették: - Ah! Leblanc ur már ott ül az ő meg-

szokott padján! és Marius, meg a többiek nagyon kényelmesnek találták ezt az ösmeretlen urat Leblanc ur gyanánt emlegetni.

És hasonlóan cselekedvén, a könnyebbség okáért elbeszélésünk során mi is Leblanc urnak fogjuk nevezni.

Az első év folyamán így látta őket Marius majdnem minden nap ugyanazon órában. A férfit nagyon rokonszenvesnek találta, de a leányt elég félszegnek.

II. Lux facta est.

A második évben, és pedig pontban akkor, amikor az olvasóval együtt odáig eljutottunk, megtörtént, hogy a Luxembourg-kerti szokások folytonosságában szakadás támadt, anélkül, hogy Marius valami komolyan törődött volna vele, pedig hat hónap telt el azóta, hogy lábát be sem tette abba az ő faszorába. Végre is valamelyik nap megint elment. Derült nyári nap volt. Marius oly jól érezte magát, mint általában az ember, amikor szép az idő. Olyanná lett a hangulata, mintha az a sok madárdal, amit hallott és az a sok kétség, amit a fák lombjain át az égből lát, mind az ő szivéből fakadna.

Egyenest bement az „ő faszorába”, és amikor a végére ért, észrevette, hogy az a megszokott emberpár ismét a rendes padon ül. Ámde, amikor közelebb jutott hozzájuk, észrevette, hogy a férfi a régi, de a lány egészen más. Ezuttal bájos, szép teremtes ült ott, pontosan abban a korban, amidőn a nő minden elbájoló tulajdonsága egyesül a gyermek kipattanó öntudatlan szépségével: ezt a tiszta, elillanó időpontot teljesen csak az a két szó fejezi ki: tizenöt esztendő. Bámulatatosan szép gesztenyeszinü haján aranyfényü csillogás játszott, homloka fehér, mint a márvány, orcája csupa halavány rózsaszírom, mely fehérbe olvad át és hamvas, pompás ajakán úgy villan föl a mosoly, mint a fénysugár, és úgy szól a szó, mint a zene, feje formájáról Rafael madonnát festhetett volna, nyaka Jean Goujonnak szolgálhatott mintául a Vénusz szobrához. S hogy ebből az elragadó teremtesből semmi se hiányozzék, megemlíthetjük, hogy bizony az orra nem volt szép, csak takaros, se egyenes, se hajlott, se olasz, se görög, hanem csupán párisi, azaz szellemes, finom, merő szabálytalanság, és tisztaság, ami a festőket kétségbe ejti, a költőket pedig elbájolja.

Amidőn Marius előtte elment, nem tudott a szeme közé nézni, mert folyton lesütötte. Nem látta csak hosszú gesztenyeszinü szempilláit, amelyek fölött árnyék és szemérmesség rezgett.

De azért tudott a szép gyermek, akihez a fehérhaju férfi beszélt - így is mosolyogni s alig képzelhető kedvesebb dolog, mint lesütött szem mellett az az üde mosoly.

Az első pillanatban Marius azt gondolta, hogy a férfi ugyanaz, de a lány egészen más, kétségkívül testvére annak a másíknak. De amikor az ő megváltozhatatlan rendszerü sétája alatt másodszer is odaért a pad közelébe, és figyelmesebben megnézte, rájött, hogy pontosan ugyanaz. Hat hónap alatt szép leány lett a kis leánykából: ennyi az egész. Ez különben a lehető leggyakrabban elő szokott fordulni. Van egy pillanat, amidőn a lányok egy szempillantás alatt kinyílnak, és előpattan a rózsa. Akit az egyik nap csak gyermeknek néztünk, láttára másnap már meghökkenünk.

Ez a lány nemcsak megnőtt, de eszményivé lett. Ahogy április havában három nap elegendő arra, hogy merő virággal borítsa be egy fa lombsátorát, csak hat hónapra volt neki szüksége ahhoz, hogy szépsége teljessé legyen. Megjött az ő áprilisa.

Lát az ember néha olyan alakokat, akik kopottak és esetlenek, de egyszerre, mintha fölrázták volna, a szükösből belepottyantak a bőségbe, elkezdenek pazarolni, és „üzik a fényt.” Ez azt jelenti, hogy pénz állt a házhoz; megérett a dolog időre. Ennek a kislánynak is bekövetkezett az évadja.

Egyébként sem volt ez többé az a növendék-siheder azzal a bársony kalappal, merinó-ruhával, iskolás cipővel, vörös kézzel; szépségével együtt fejlődött ki izlése is; olyan teremtés lett belőle, aki bizonyos eleganciával öltözik, de módosan, és minden modortalanság nélkül. Ruhája fekete selyem, köpenye ugyanabból a selyemből készült, kalapja fehér crêpe, keze finom formáját a fehér kesztyű sem tarthatta titokban, amint kínai elefántcsontfaragásu ernyőjével játszadozott, és kecses kis lába a maga selyem sarujában is érvényesült. Amikor pedig az ember elment mellette, megnézte, hogy öltözékéből finom, fiatal illat árad elő.

Ami a férfit illeti, teljesen olyan maradt, aminő volt.

Amidőn Marius másodszor ment el előtte, a kislány föltekintett rá. Mély tekintetű szeme kék, de ebből az azurkékségből még a gyermek tekintete sugárzott elő. Közönyösen nézett Mariusra, mintha valamelyik gyermeket látta volna meg, aki a szikomorfák alatt futkos, vagy azt a kövázát, amely az ő padjukra vetette árnyékát; Marius is ment tovább sétálni, és egész másfelé járt az esze.

A következő napokon, mint azelőtt rendszeren, eljárt a Luxembourg-kertbe; és mint rendszeren, megtalálta az „apát és leányát”, de nem sokat törődött velük. Nem gondolt többször a leányra, amióta úgy megszépült, mint ahogy akkor sem igen érdeklődött iránta, amidőn még csuf volt. De azért mindig lehető közel ment ahhoz a padhoz, amelyen a lány ült, mert ezt már így szokta meg.

III. A tavasz hatása

Egy szép napon langyossá lett a levegő, a Luxembourg-kert uszott az árnyban és a verőfényben, az égbolt olyan tisztaságban ragyogott, mintha az angyalok kora reggel felmosták volna, a gesztenyefák lombjának mélyéből a verebek apró élességeket csipogtak. Marius egész lelkét széttárta a természet előtt, nem gondolt semmire, csak élt és szivta magába a levegőt, elhaladt a pad közelében, a fiatal lány rászögezte a szemét és kettejük tekintete egybekapcsolódott.

Ugyan mi lehetett e pillanat alatt a lány szemében? Marius alig tudta volna megmondani. Nem volt abban semmi, de minden benne volt. Egész különösen csillant meg.

A lány lesütötte tekintetét, Marius pedig tovább ballagott.

Pedig az már nem egy gyermek elfogulatlan, sima nézése volt, hanem valami rejtélyes, megnyitott örvény, amely aztán hirtelen be is csukódott.

Minden fiatal lányra rávirrad egyszer annak a napja, amikor ilyenné válik a nézése. Jaj annak, akit eltalál.

Az olyan szívnek, amely még önmagával tisztába nem jött, az első ilyen tekintete hasonlít az égre lövelt hajnalhasadáshoz. Fölébredt valami, ami ismeretlen, de sugárzó. Ebben a váratlan, imádásra méltó, félhomályt bevilágító fényü veszedelmes bájban, melyet leírni alig lehet, eggyé olvadva nyilvánul meg a jelen teljes ártatlansága és a jövő egész szenvedélye. Valami elmosódó gyöngédség bukkant elő egészen véletlenül, hirtelen kitarul és vár. Olyan tőr, amit öntudatlanul

vet ki az ártatlanság és anélkül, hogy akarná, vagy róla tudna, sziveket ejt rabságba. Ime a szüz, aki úgy néz, mintha asszony volna.

Nagy ritkaság az, hogy mélységes ábrándozást ne támasztana ott az ilyen tekintet, ahová lövelt. Az ilyen végzetes és égi szemsugárban egybeolvadtan van meg minden ártatlanság és minden forrás, sokkal fokozottabban, mint egy kacér asszony leggyakorlottabb nézésében és megvan az a varázslatos ereje, hogy egyszerre kifakasztja a lélek mélységéből azt a komor virágot, amely teli van illattal és méreggel és amelynek szerelem a neve.

Marius, amikor este padlásszobájába hazatért, jobban megnézte a ruháját, mint rendszeren és először kapta magát rajta, hogy mennyire ügyetlen, illetlen és ostoba volt mindennapi ruhájában menni sétálni a Luxembourg-kertbe, azaz rojtosszélű kalapban, fuvaroshoz illő otromba cipőben, olyan nadrágban, amelynek a feketesége a térdén már fehéressé kopott és olyan kabátban, amelynek a könyöke már kifakult.

IV. Egy nagy betegség kezdete

Marius másnap, a maga rendes idejében, előszedte a szekrényből új kabátját, új nadrágját, új kalapját és új cipőjét; felöltözött ebbe a tökéletesen új szerelvénybe, kesztyűt huzott és teljes fényűző pompájában elindult a Luxembourg-kertbe.

Utközben találkozott Courfeyrac-kal, de úgy tett, mintha nem vette volna észre. Courfeyrac hazamenőben találkozott néhány barátjával, akiknek elmondta: - Az imént láttam Marius vadonatúj ruháját, de Marius is benne volt. Biztosan szigorlatozni ment. Nagyon buta képet vágott.

Marius, amint a Luxembourg-kertbe ért, körüljárta a szökőkutat, megszemlélte a hattyukat, hosszan nézegetett egy szobrot, amelynek a fejét a sok moha egészen befeketítette és az egyik csipője mintha hiányzott is volna. A tó mellett meghallotta, amint egy polgár, aki úgy negyven év körül lehetett, potrohos volt és egy ötéves kisfiút sétáltatott kézenfogva, ezt mondta a fiucsának: - Kerülj el minden szélsőséget. Fiacskám, maradj csak mindig egyformán messzire egy a zsarnokságtól, mint a fejtelenségtől. - Marius végighallgatta ezt a polgári bölcseséget. Aztán mégegyszer körültegezte a szökőkutat. Végül is elment a „saját” fasorába; még pedig olyan lassan, mintha nem szívesen járna arra. Ugy festett a dolog, mintha nem is igen birna arra járni, de valami ráerőltetné. Minderről fogalmam sem volt, azt hívtam, hogy csak úgy cselekszik, mint máskor, minden istenadott napon.

Ahogy a fasorba bekanyarodott, észrevette, hogy „az ő padjukon” már ott ülnek Leblanc ur és a lányka. Begombolta a kabátját nyakig, kiegyenesítette a derekát, hogy a ráncok elsimuljanak, bizonyos örömmel nézett végig a nadrágján, valamint annak kellemes színjátzásán és lassan megindult a pad felé. Volt ebben az ő fölvonulásában valami támadásszerű győzedelmi hajlandóság. S azért mondtam úgy, hogy megindult a pad felé, mert hasonlóképp fejezhettem volna ki azt is, hogy: Hannibál megindult Róma felé.

Egyébként pedig gépies volt minden mozdulata és egyáltalán nem volt semmi befolyással megszokott és munkával foglalkozó gondolatmenetére. Az járt az eszében, hogy a *Szigorlatozók kézikönyve* buta egy mű, amelyet kétségkívül válogatott hülyék szerkesztettek, minthogy az emberi szellem remekei gyanánt Racine-nak három tragédiáját és Molière-nek csupán egy vigjátékát elemzik benne. A füle fölöttébb élesen csengett. Amint közelebb jutott a padhoz, végigsimitotta a kabátját és kimeredt szemmel nézett a kis lányra. Ő úgy látta, hogy a lány a fasor egész tulsó végét elborítja valami kék fényhullámmal.

Minél jobban közeledett a pad felé, lépései egyre jobban lassudtak. Amidőn azonban már csak némi távolság választotta el attól a padtól, de a faszor végétől még jó nagy távolságra megállt, maga sem tudta volna, hogy miért, de hirtelen megfordult. Pedig eszébe sem jutott, hogy nem kíván egészen végigsétálni a faszorban. A kis lány ebből a távolságból talán észre sem vette és nem is láthatta, hogy milyen jól áll rajta az új ruhája. Azért mégis keményen kihuzta magát, takaros alakot igyekezett mutatni mindenestre, mert hátha valaki hátulról mégis utána néz.

Végigment a faszor tulsó csucsáig, aztán visszafordult és most már némileg közelebb ment a padhoz. Sőt eljutott annyira, hogy már csak három fa-nyílás választotta el a padtól, de, - ott meg sem tudnám, mitől - de úgy érezte, hogy tiszta képtelenség tovább is mennie és habozva megállt. Ugy vélte, hogy látja, amint a kislány arcát feléje fordítja. Erre aztán nekidurálva magát, erőt vett magán s habozása fölött diadalmaskodva, ment tovább előre. Néhány másodperc múlva elvonult a pad előtt, egyenest és keményen, elpirulva fülig, nem merve tekinteni se jobbra, se balra, kezét úgy illesztve a kabátja gombjai közé, mint valami államférfi. Abban a pillanatban, amidőn eljutott odáig, hogy - az ágyuüteg állásával szemben - végig kellett mennie, megérezte, hogy kegyetlenül ver a szive. A lány a rendes selyemruhájában volt, fején a crêpekalap. Hallott valami feledhetetlen hangot, kétségkívül az „ő hangját”. Csöndesen beszélgetett. És nagyon bájos volt. Ezt csak érezte, mert hiszen odanézni úgy sem mert. - Pedig aziránt alig lehet kétség, gondolta magában, hogy nem volna képes megtagadni tőlem a nagyrabecsülés érzelmeit, ha megtudná, hogy a Marcos Obregon de la Ronda című értekezésnek, amelyet François de Neufchateau ur a *Gil Blas* új kiadása elé a saját neve alatt adott ki, én vagyok az igazi szerzője!

Tulment a padon, elsétált a faszor végéig, amely már egészen kis távolság volt, visszafordult és még egyszer elvonult a szép lány előtt, - de most már nagyon halavány lett az arca. Különbözik pedig csupán valami kelletlen érzése támadt. Mind távolabb jutott a padtól és a lánytól, egyszerre aztán hirtelen megfordult, mert úgy érezte, hogy a lány utána néz, attól aztán megbotlott.

Többet nem is mert a pad felé közeledni, megállt a faszor közepén és megtette azt, ami eddig soha eszébe nem jutott, leült és oldalt pislogatva arra gondolt a szive legmélyén, hogy az mégsem igazság, hogy olyan egyéniségek, akiknek a fehér kalapját és fekete öltözékét ő mindennap megbámulja, a legnagyobb közömbösséget tanusítják az iránt, hogy ő is fölvette az ő gyönyörű új nadrágját és vadonatus kabátját.

Ült egy negyedóráig és azzal állt föl, hogy még egyszer elmegy az előtt a pad előtt, amely dicsfényben uszott. Ám úgy maradt állva, mozdulatlanul. Tizenöt hónap óta most jutott először az eszébe, hogy az az ur, aki ott ül lányával azon a padon, kétségkívül észrevette már, hogy ő itt jár és biztosan különöset gondol az ő komor magaviselete felől.

Ugyancsak most gondolt először arra is, hogy talán mégis tiszteletlenség az iránt az idegen iránt, hogy őt csufondárosan, bár csak titokban, a lelke legmélyén, úgy emlegeti, hogy „Leblanc ur”.

Igy állt néhány percig lehajtott fejjel, s közben botjával ákombákomokat piszkált a homokba.

Aztán hirtelen a paddal ellenkező irányba fordult s hátat fordítva Leblanc urnak és lányának, hazament.

Aznap elfelejtett ebédelni. Esti nyolc óra volt, amikor rájött és minthogy már késő volt lemenni a Saint-Jacques-utcába, no lám! kiáltással megevett egy darab kenyeret.

Aztán lekeféltte a ruháját, szép lassan összehajtogatta és lefeküdt aludni.

V. Bougon anyóra három meglepetés szakad

Bougon anyó másnap megdöbbenően vette észre, hogy Marius ur ismét az ő teljesen új ruhájában megy el hazulról. A Gorbeau-háznak ezt a házmesterné-főbérő-takarító asszonyát tulajdonképpen Burgon asszonynak hívták, de az ármányos Courfeyrac, aki el nem ösmer semmiféle tekintélyt, elnevezte Bougonnak.¹³

Marius megint elment a Luxembourg-kertbe, de nem ment túl a fasoron és azon a padon, amelyen az előző napon üldögélt. Ismét ott helyezkedett el, messziről vizsgálgatva és megfigyelve a fekete öltözetet, a fehér kalapot és mindenekelőtt a kék fényességet. Onnan aztán el nem mozdult mindaddig, amíg a Luxembourg kapuját be nem zárták. Nem vette észre, hogy Leblanc ur meg a leánya mikor mentek el. Ebből azt következtette, hogy az Ouest-utcai kapun mentek ki a kertből. Később, úgy néhány perc múlva már hiába törte azon a fejét, hogy aznap este vajjon ebédelt-e, vagy sem?

Másnap és ez már harmadik napon történt, Bougon anyó el volt rémülve, Marius megint új ruhában ment el hazulról.

- Három nap, egymás után! - kiáltott föl az anyó.

Gondolta, hogy utána megy, de Marius úgy sietett és akkorákat lépett! csak nem juthat egy viziló eszébe, hogy versenyt fusson a tevével! Két perc múlva már el is tűnt a szeme elől, az anyó zihálva állt meg és az asztmája folytán félig elfulladtan és felbőszülve fordult hazafelé. - Vajjon hová tette ez a józan eszét, dörmögött magában, hogy mindennap fölveszi az új ruháját és így megszalajtatja a szegényembert!

Marius ment a Luxembourg-kertbe.

A kis leány ott ült már Leblanc urral együtt. Marius olyan közel ment hozzájuk, amennyire csak lehetett, úgy téve, mintha nagy érdeklődéssel olvasna egy könyvet, de azért még jó messzire megállt; aztán visszafordulva leült megszokott padjára és teljes négy órán át nézte, miként ugrálnak a fasorban a merész verebek, „akik” különben úgy viselkedtek, mintha őt ki akarnák csufolni.

Igy mulott el két hét. Marius már nem azért ment a Luxembourg-kertbe, hogy sétáljon, hanem hogy mindig ugyanarra a helyre leüljön, anélkül, hogy tudta volna minek? Ahogy leült, többet meg sem mozdult. Mindennap azzal az elhatározással vette föl az új ruháját, hogy nem megy el és mégis csak elment minden nap.

A leányka kétségkívül csodálatos szépséggé fejlődött. Nem is lehetett rá más megjegyzést tenni - és ez talán némileg úgy hangozhatik, mintha bírálat volna, - hogy bizonyos mértékben ellentét mutatkozott az ő bánatosnak mondható tekintete és mosolya között, amely vidám volt, ami úgy hatott, mintha meg volna valamitől döbbenve, ami sajátságossá tette a szép arcot, amely annak dacára teljesen bájos maradt.

VI. Fogságba esés

Marius a következő hét egyik végső napján ott ült a maga rendes padján, kezében tartott egy nyitott könyvet, amelyben két órája egyetlen lapot meg nem fordított. Egyszerre elkezdett reszketni. A fasor másik vége felé megkezdődött valami nagy esemény. Leblanc ur és a leánya

¹³ Bougon = dörmögő.

fölálltak a padról, a lány karonfogta papáját és mind a ketten lassan közeledtek ahhoz a padhoz a fasor közepén, ahol Marius ült. Marius becsapta a könyvet, aztán megint kinyitotta, aztán ráerőltette magát, hogy csak azért is olvas. De közben reszketett. A fénysugár jött, egyenest neki. - Ah! jó isten! gondolta magában, már annyi időm sincs, hogy rendesen nekiüljek. - Azalatt meg a fehérhaju ur és a kislány egyre közelebb jöttek. Ugy rémlett Mariusnak, hogy jönnek ők már száz esztendeje, pedig alig tartott az egész egyetlen percig. - Vajjon mit akarnak? kérdezte önmagától Marius. - Micsoda! elmegy itt, én előttem! A lába végigjár ezen a homokon, ebben a fasorban, két lépésnyi közelségben én hozzám! - Egészen oda lett, szeretett volna egyszerre nagyon tetszeni, bár csak kitűzhetne valami érdemrendes keresztet! Hallotta, amint könnyű, kedves lépések némi neszezéssel közeledtek. Olyasmit képzelt, hogy Leblanc ur izgatottan néz őreá. - Talán ez az ur velem óhajt beszélni? Lesütötte a szemét. Amidőn ismét föltekintett, amazok egészen elibe értek. A kislány elment előtte és átvonultában ránézett. De olyan komolyan és olyan gyöngéd mélységgel tekintett rá, hogy Marius tetőtől-talpig megremegett tőle. Azt érezte ki ebből a pillantásból, mintha a kislány szemrehányást akart volna neki tenni, hogy már olyan régen nem ment hozzá közel sem és most azt mondaná neki: Ám legyen, akkor jövök én. Marius majd elszedült, olyan sok és annyira mély fényességet látott feléje ragyogni az ő szeméből.

Szinte izzó forróság támadt a fejében. Minő öröm: eljött ő hozzá a lány! Aztán, hogy nézett rá! Sohasem is látta olyan szépnek mint most. Egyaránt volt asszonyian és angyalian szép; sőt szépségében annyira tökéletes, hogy Petrarca dalt zengene róla, ha meglátná, Dante pedig letérdelne előtte. Ugy érezte magát, mintha fönn uszkálna az ég kékségében. De ugyanakkor rettentően meg volt ütődve, mert most vette csak észre, hogy a cipője milyen poros.

Egészen bizonyos volt benne, hogy a lány a cipőjére is letekintett.

Nézett utánuk, amíg csak el nem tűntek. Aztán úgy elkezdett nyargalászni a Luxembourg-kertben, mintha megőrült volna. Nem kétséges: időnkint fölnevetett és hangosan beszélt önmagával. És olyan ábrándosan nézett a gyermekek nevelőnőire, hogy mindenikük azt hitte, hogy beleszeretett.

Végül kisetett a Luxembourg-kertből, azt remélve, hogy az utcán még utolérheti őket.

Találkozott az Odéon árkádjai alatt Courfeyrac-kal s azt mondta neki: - Gyere velem ebédelni. - Elmentek Rousseauhoz és elköltöttek hat frankot. Marius úgy evett, mint egy farkas. Hat sout adott a pincérnek. A csemegénél azt kérdezte Courfeyractól: - Olvastál ma ujságot? Milyen szépen beszélt Audry de Puyraveau!

Határtalanul szerelmes volt.

Ebéd után azt mondta Courfeyracnak: - Meghivlak a színházba. Elmentek a Porte-Saint-Martinbe és megnézték Lemaître Frédéricket az *Auberge des Adrets*-ben. Marius nagyszerűen mulatott.

Ugyanakkor olyan vadnak is látszott, aminő még eddig nem is volt. Amikor a színházból kijöttek, semmi áron nem akart ránézni egy divatárus leány harisnyakötőjére, aki egy pocsolyán átlépve, fölemelte a szoknyáját és amikor Courfeyrac azt mondta, hogy: - *Ezt a leányt szívesen bevinném a gyűjteményembe*, - komolyan megbotránkozott.

Másnapra Courfeyrac hívta meg őt villásreggelire a Voltaire-kávéházba. Marius elment és még többet evett, mint az előző napon. Sokszor elmélázott, de nagyon jókedvű volt. Szinte azt lehetett volna mondani, hogy mohón fölkapott mindent, csak hogy hangosan kacaghasson. Valami vidékit, akit neki bemutatnak, szeretettel megölelt. Asztaluk köré gyűlt egy diákcsoport és szóba került, hogy a Sorbonne-egyetemen mennyi számárságot adnak elő az állam költsé-

gén, aztán fölemlegették, hogy a nagy szótárban és a Quicherat-költészetben minő sok a hézag, meg a hiba. Marius hirtelenében azzal a fölkiáltással szakította félbe a vitát: - Azért mégis kellemes lehet, ha az ember megkapja az érdemrendet!

- Ez talán bolond! sugta Courfeyrac Jean Prouvaire-nek.

- Dehogy, - felelt Jean Prouvaire, nagyon is komoly. Aminthogy tényleg egészen komoly volt. Marius szerelmének az a friss kifakadása, amely elragadta és elragadóvá tette, - így szokott kezdődni minden erős szenvedély.

Mindez egy pillantásból eredt.

Amidőn az akna készen áll arra, hogy fölrobbanjon, nincs egyszerűbb dolog a világon. Szikra: egy pillantás.

Befejezetté vált a tény. Marius szerelmes lett. Sorsa megindult az ismeretlenség felé.

A női tekintet olyan, mint egy teljesen ártatlannak látszó és mégis borzalmas hatásra készült fogaskerékszerkezet. Az ember naponta nyugodtan, elfogulatlanul és minden sejtelen nélkül megy el mellette. Sőt, bekövetkezik az ideje annak, hogy teljesen meg is feledkezik róla. Az ember jön, megy, töpreng, beszél, nevetgél. S egyszerre úgy érzi, hogy meg van fogva. Vége. A fogaskerék megkapta, a pillantás leigázta. Az egészen mellékes, hogy mi módon és mi által, gondolkodásának valamely kiágazó hajtása, vagy szórakozottsága révén. Az ember el van veszve. Oda van szőröstől-bőröstől. A titokteljes erők egész láncolata öleli körül. Akárhogy küzdök ellene, nem ér az már semmit. Emberi erő itt többé nem segíthet. Beleesik a gépezet egyik rekeszéből a másikba, egyik réműlet fölváltja a másikat, megy utána minden: az esze, a vagyona, a jövője, a lelke; és teljesen annak megfelelően, hogy ki ejtette rabságba, gonosz teremtés, vagy nemes sziv, ebből a rettentő gépezetből másképp ki nem szabadul, mint vagy a szégyentől összetörötnen, vagy a szenvedélytől magasztosan.

VII. Az O. betű kalandja és ami találgatást földézett

A legkülönbébb mozzanatok egész sorozata, aminőt az elszigeteltség, az elhuzódás annyi mindentől, a büszkeség, a természet-imádás, a mindennapi és rendszeres munka hiánya, az egyedüllét, az érintetlenség rejtett küzdelmei és az elragadtatás, amellyel az egész világmindenség iránt viseltett, - egyesült arra, hogy Mariust alkalmassá tegye arra a fogságba esésre, amit szenvedélynek neveznek. Atyja emlékének imádása fokról-fokra hitvallássá alakult át és mint minden vallás, lehuzódott a lelke legmélyére. Szükséges volt valamit az előtérbe is helyezni. S betoppan a szerelem.

Marius egy egész hosszú hónapra át minden nap elment a Luxembourg-kertbe. Semmi a világon őt attól el nem téríthette, amikor annak az órája ütött. - Szolgálatban van, mondogatta Courfeyrac. Marius uszott a boldogságban. Egészen biztos, a lány visszanézett.

Végül is nekidurálta magát és közelebb merészkedett a padhoz. De a félnkség ösztönének, meg a szerelmesek ösztönének engedve, nem ment el többé a pad előtt. Fölöslegesnek tartotta, hogy magára vonja „az apa” figyelmét. Furfangos macchiavellistasággal talált alkalmas pontokat, bokrok hézagaiban, szobrok talpazatai mögött, fák derekának védelmében, ahol őt a lányka megláthatta anélkül, hogy amennyire csak lehetett, az öreg ur is észrevegye. Néha egy-egy teljes félórán át mozdulatlanul kellett állania valami Leonidas vagy Spartacus árnyékában, nyitott könyvet tartva és fölötte gyöngéd tekintettel lesve a szép lányka pillantását, míg a lány végre félig rejtett mosollyal fordította felé bájos arcát. A leány a világ legtermészetesebb és

legnyugodtabb hangján csevegett a fehérhaju öreg urral és azalatt ábrándozó szeme szüzi és szenvedélyes tekintettel irányult Marius felé. A világ teremtésének első napján már Éva gyakorolta ezt az ősi, emberemlékezet előtti tudást és születése legelső pillanatától kezdve rendelkezhet vele minden nő. Ajaka épp úgy megfelelt az egyik kérdésének, mint tekintete a másik szemének.

Ámde attól lehetett tartani, hogy Leblanc ur mégis észrevett valamit, mert gyakran, amint Marius megérkezett, ő felállt és elment járni. Mintha azt akarta volna megtudni, hogy vajjon Marius utánuk megy-e, otthagya a megszokott padot és átült a fasor másik végébe, közel a Gladiátor szobrához. Marius ment utánuk. Nem értette meg a cselt és elkövette ezt a hibát. Az „apa” kezdett pontatlan lenni és nem hozta magával mindennap a „leányát”. Néha csak egymaga jelent meg. Arra Marius csakhamar elment. Új hiba.

Marius ezeket a tüneteket észre sem vette. Ahogy tulment a félnétség idején, a haladás természetének megfelelően, de fatálisan is elkövetkezett a vakságé. Szerelme erősödött. Minden éjjel azzal álmodott. Aztán nem is remélt öröm érte, valóságos olaj a tüzre, amitől szeme előtt is sűrűbbé lett a fátyol. Egy este, amidőn besötétült és „Leblanc ur és a leánya” haza mentek, talált az „ő padjukon” egy zsebkendőt. Nagyon egyszerű, himzés nélkül való, de finom fehér kendőt, amelyből, ahogy ő érezte, „kimondhatatlan illat áradt szerte”. Boldog örömmel vitte haza. Két betű volt bele himezve: O. F. Marius tulajdonképpen semmit a szép gyermekről nem tudott; sem azt, hogy milyen családhoz tartozik, sem hogy hogyan hívják, sem azt, hogy hol lakik; ez a két betű tájékoztathatta volna legelsőül valamennyire és erre a két bűbajos betűre kezdte fölépíteni a maga légvárát. Kétségkívül a keresztnéve első betűje: Orsolya! - gondolta magában, minő drága egy név! És megcsókolta a zsebkendőt, magába szivta illatát, rátette a szívére, keblére napközben, éjjel pedig rányomta az ajakát és azzal aludt el.

- Benne érzem egész lelkét! - mondogatta magának.

Pedig a zsebkendő az öreg uré volt, aki a zsebéből kiejtette.

A zsebkendő megtalálása után következő napokon nem is mutatkozott a Luxembourg-kertben másként, mint hogy csókolta a zsebkendőt és mutogatta, hogy mint szoritja szívére. A kisleány nem értette a dolgot és jelekkel azt értésére is adta.

- Oh! szemérmesség! - gondolta magában Marius.

VIII. Még a rokkantnak is lehet öröme

Minthogy azt a szót: *szemérmesség*, már kimondottuk és nem lévén szándékukban bármit is eltitkolni, el kell mondanunk, hogy az „ő Orsolyája” azzal a sok elragadtatással együtt, amit a szívében keltett, komoly panaszra is adott okot. Olyan napon történt a dolog, amidőn Leblanc ur elhatározta, hogy nemsokáig marad ülve a padon, inkább sétál a fasorban. A tavaszi szellő friss erővel bólogatta meg a platánok tetejét. Apa és leánya karonfogva elhaladtak a Marius padja előtt. Marius fölállt és úgy követte őket tekintetével, ahogy az az ilyen nekivadult szerelmestől el is volt várható.

Hirtelen egy olyan erős szélhullám, amely elevenebb volt, mint a többi és nyilván az lehetett a feladata, hogy tavaszi csinyeket is kövessen el, megugrott a faiskolából, lecsapódott a fasorra és olyan bájosan megdideregte a leánykát, hogy ráemlékeztette az embert Vergilius nimpháira, vagy Theocritos faunjaira, aztán fellibbentette a leányka szoknyáját, ezt az Isis ruhájánál is

szentebb öltönydarabot és pedig majdnem a harisnyakötő magasságáig. És kilátszott pompás formájú lábikrája. Marius meglátta. Kétségbe volt miatta esve és dühöngött.

A kis leány hirtelen lefogta a szoknyát istenien szép rémüldözéssel, de azért Marius mégis méltatlankodott. - Igaz, hogy az egész fasorban nem volt más, csak ő. De lehetett volna más is. Hátha csakugyan volt is! Szabad efféle dolognak megtörténni? Hiszen rettenetes, hogy az a leányka miket csinál! - Fájdalom! a leányka éppenséggel nem csinált semmit, nem volt itt más bűnös, csak a szél; de Marius szinte olyan módon és annyira hamar elvesztette nyugalmát, mint a Chérubin Bartholója, kötötte magát ahhoz, hogy ő haragszik és féltékenykedett még a saját árnyékára is. Ilyenformán szokott kipattanni az emberi szivből és urrá lenni a hus nyers és különös féltékenysége, még akkor is, ha nincsen rá semmi igazi oka. S eltekintve ettől a féltékenységtől, a kecses lábikra látása nem is okozott Mariusnak semmi örömet, bármelyik asszony fehér harisnyáját több élvezettel vette volna szemügyre.

Amikor az „ő Orsolyája” elérkezett a fasor végére és Leblanc urral együtt elhaladt a Marius padja előtt, Marius ingerült, haragos tekintettel nézett rá. A kisleány hirtelen kihuzta magát, a szeme pilláját fölvetette s úgy nézett vissza, mintha azt mondaná: Hát ez mit jelent?

Ebből állt az ő „első civakodásuk”.

Alig fejezte be Marius ezt a nagy „jelenetet”, amit tekintetével a leánykának csinált, valaki keresztül ment a fasoron. Egy kis rokkant jött elő meggyörnyedten, az arca csupa redő, a feje teljesen ősz, XV. Lajos-korabeli egyenruhában, mellén piros szalagra fűzve lógott a kardokkal diszitett kis érem, a Szent Lajos katonai kereszt; az álla ezüstből, az egyik lába fából készült és kabátjának az egyik ujjá üresen fityegett alá. Mariusnak az a sejtelmé támadt, hogy ez az ember nagyon örül valaminek. Sőt úgy vette észre, hogy ez a vén cinikus, amint előtte elkoppintgatott, nagyon bizalmasan és hamiskásan hunyorgatott volna felé, mintha a véletlen segítsége útján cimboraságba keveredne vele, együtt élveztek volna valami váratlanul támadt pompás gyönyörűséget. De mitől lett olyan meglegedett ez a Mars nyomorultja? Hát történt-e valami e falábu és ama nő között? Marius szinte tajtékozott a féltékenységtől. - Valószínűleg itt volt az az ember! dörmögött magában, biztosan itt volt! - S nagy kedve támadt rá, hogy a rokkantat megfojtsa.

Az idő segítségével ez a baj is elmúlt. Marius ingerültsége az „ő Orsolyája” ellen, bárminő indokolt és jogos volt is, mégis megszűnt. Végül is megbocsátott mindent, de ugyan csak nagy megerőltetésébe került. Három napig dörmögött miatta.

Mindennek dacára, vagy talán épp mindezek folytán szenvedélye egyre erősödött és majd megbolondította.

IX. Sötétedik

Tudjuk immár, hogy Marius, legalább az ő hite szerint, miként fedezte föl, hogy a nőt Orsolyának hívják.

Az étvágyat a szerelem megnöveszti. Nagy dolog volt megtudnia, hogy Orsolyának hívják, ám mégis - nem elég. Három-négy hét alatt Marius ezzel a boldogsággal elkészült. Most már többre vágyott. Azt akarta tudni, hogy hol lakik.

Azzal követte el az első hibát, hogy beleesett a Gladiátor-csapdába. A másodikat akkor, amidőn elment a Luxembourg-kertből, amikor az öreg Leblanc egyedül jelent meg sétálni. De akadt harmadik is. Még pedig óriási. Nyomon követte „Orsolyát”.

A lányka az Ouest-utcának a csöndesebb részében lakott egy új, háromemeletes, szerény épületben.

Amint Marius ezt megtudta, nem elégedett meg azzal a boldogsággal, hogy a Luxembourg-kertben láthatta, meg kellett azt toldania azzal is, hogy utána, mögötte mehetett egész hazáig.

Étvágya folyton nőtt. Most már tudta, hogy hívják, legalább a keresztnévén, amelyet rendkívül bájosnak és tökéletesen nőiesnek talált; tudta azt is, hogy hol lakik, de most már azt is tudni akarta, hogy kicsoda?

Egy este, amint őket hazáig kísérte, mihelyt amazok a kapu aljában eltűntek, bement ő is és merészen így szólt a portáshoz:

- Ugy-e, az az ur jött most haza, aki az első emeleten lakik?

- Dehogy! - felelt a portás, - a harmadikon lakik.

Ezzel ismét haladt egy lépést. A siker merésszé tette Mariust.

- Az utcai részben? - kérdezte a portást.

- Ugyan! - felelt a portás, hisz nincs is az épületnek más része, utcai mind.

- És annak az urnak mi a foglalkozása? - merészkedett tovább Marius.

- Tőkepénzes, kérem. Nagyon derék egy ur, különben, sok jót tesz a szegény néppel, pedig nem is gazdag.

- És hogy hívják? - kérdezte Marius tovább.

Erre már fölkapta fejét a portás és így szólt:

- Uraságod talán spicli?

Marius meglehetősen szégyenkezve, de nagyon boldogan párolgott el. Ismét megtudott valamit.

- Rendben van, gondolta magában. Tudom, hogy a lány Orsolya, vagyonos az atyja és hogy itt az Ouest-utcában lakik, a harmadik emeleten.

Leblanc ur és a lánya másnap csak rövid időt töltöttek a Luxembourg-kertben; elmentek még teljes nappali világosságnál. Marius, mint ahogy rendszeren szokta, utánuk ment az Ouest-utcába. Amikor a ház kapuja elé értek, Leblanc ur előre bocsátotta a lányt, aztán, mielőtt a küszöböt átlépte, megállt, visszafordult és élesen ránézett Mariusra.

Másnap egyáltalán nem jelentek meg a Luxembourg-kertben. Marius egész nap hiába várokzott rájuk.

Amint besötétedett, elment az Ouest-utcába és látta, hogy a harmadik emeleti lakás ki van világítva. Addig sétált aztán az ablak alatt, amíg a világosság teljesen kialudt.

Másnap megint üres maradt a Luxembourg-kert. Marius ismét várt egész estig, aztán nekiindult az Ouest-utcának szokott esti silbakolására. Ez eltartott éjjeli tíz óráig. Az ebédeléssel törődött az, akinek egyéb dolga nem volt. A beteget a láz táplálja, a szerelmest maga a szerelem.

Ilyen módon telt el nyolc nap. Leblanc ur és a lánya egyáltalán nem mutatkoztak többé a Luxembourg-kertben. Marius ebből nagyon lehangoló következtetéseket vont le; nappal nem mert házuk előtt ólalkodni. Meg kellett elégednie azzal, hogy éjjel gyönyörködött a meg-

világított ablakok vöröses fényében. Amikor meglátott mozogni mögöttük valami alakot, megdobbant a szive.

Amikor a nyolcadik napon a ház elé ért, egy ablak sem volt megvilágítva, - No nézd! mondta magában, még nem gyújtottak lámpát. Pedig már sötét van. Talán elmentek hazulról? Hát várt. Egész tiz óráig. Aztán éjfélig. A harmadik emeleten nem mutatkozott semmi világosság, azóta senki a házba be nem ment. Nagyon szomoruan ment haza.

Másnap, - mert ugyszólván mindig csak egyik „másnap” számított rá nézve, a következő „másnapig”, nappal nem is élt, - ismét nem volt a Luxembourg-kertben egyetlen lélek; várt, amig birta. Szürkület után elment ahhoz a házhoz; a harmadik emeletet teljes sötétség burkolta be.

Mariusus bekopogtatott a portáshoz, bement hozzá és megkérdezte:

- Itthon van a harmadik emeleti ur?

- Elköltözött, - felelt a portás.

Mariusus kissé megtántorodott és gyöngébb hangon folytatta:

- Mikor?

- Tegnap.

- Hová?

- Azt én nem tudom.

- Nem mondta meg, hogy hova költözik?

- Nem.

Erre a portás mégis föltekintett és ráismert Mariususra.

- Nini, ön az! - szólalt meg, - eszerint ön mégis spicli?

HETEDIK KÖNYV

Patron Minette

I. Aknák és aknászok

Az emberi társadalom alatt mindenütt meg lehet találni azt, amit a színháznál *harmadik sülyesztőnek* neveznek. A társadalom színvonala hol jó, hol rossz indulatból, mindenütt alá van ásva. Ezek az aláásások egymásfölött rétegződnek. Vannak felsőbb és vannak alsóbb aknák. Ebben a földszint alatti sötétségben vannak magasságok és vannak mélységek, amelyek néha beomlanak a polgáriasultság alatt, de amelyeket a mi közömbösségünk és gondatlanságunk lábbal tapos. A mult századbeli enciklopédia, szinte teljes nappali világosságban efféle akna volt. A sötétség a kezdetbeli kereszténységnek ez a megterhelt méhe, a Cézároknak csak alkalomra várt, hogy fölrobbanjon és világossággal borítsa el az emberi nemet. Mert ezekben a szent sötétségekben rejtőzködik a világosság. A tüzhányók telve vannak olyan sötétséggel, amely képes bármikor lánggra lobbanni. A láva multja merő sötétség. A katakombák, ahol legelőször miséztek, nem voltak csupán Róma pincéi, de ezek voltak az egész világ földalatti aknáit is.

A társadalom szerkezete, e bámulatosan bonyolult épület alatt, van mindenféle kivájt üreg. Van alatta vallásos-akna, van bölcsész-akna, van politikai akna, van közgazdasági és forradalmi akna. Az egyik eszméssel aknáz, a másik szám adatokkal, olykor dühvel. S akik ott ásnak, egyik aknából átszólnak a másikba, hivatgatják egymást és felelgetnek. Ezekben az üregekben haladnak előre az utópiák. Van belőlük elágazás minden irány felé. Néha találkoznak is és olyankor összebarátkoznak. Jean Jacques Rousseau veremvágóját odaadja Diogenesnek, ez meg a lámpáját adja kölcsön. Néha összekapnak. Kálvin megmarkolja a Socinus üstökét. De a sokféle törtetést a cél felé megállítani vagy föltartóztatni nem képes semmi sem, az szüntelenül jön-megy, leszáll a mélybe, aztán fölkapaszkodik a sötétségbe, fokozatosan megbontja az alsó azt, amely fölött van, a felső átformálja a külsőt és titokteljesen folyik tovább az óriási izgalmasság. A társadalomnak sejtelve sincs erről a mélységes furakodásról, amely fölületét érintetlenül hagyja, de teljesen megváltoztatja belsejét. Ahány mélységes réteg képződik, annyi különböző irányban folyik a mélyítő munka. S mit készít elő az a tömörkedés? A jövőt.

A munkások annál rejtélyesebbek, minél nagyobb mélységben dolgoznak. A társadalom bölcselője bizonyos fokig ismeri őket és munkájukat jónak tartja; azon alul szintén bizonyos fokig kétes és gyanús, amit művelnek; de már annál is alacsonyabb rettenetessé válnak. Következik aztán olyan mélység, amelyben ezek a kivájások elvonják magukat attól, hogy kulturlények szelleme megfigyelhesse, mert túl vannak azon a határon, ahol az ember még lélegzeni képes; már nincs egyéb, mint szörnyűség.

Egészen különös létra vezet a mélységbe; minden foka egy-egy olyan emelet, amelyen a bölcsészlet még megállhat, és amelyen hol oly munkással lehet találkozni, aki isteni, hol olyannal, aki pokoli. Husz János alatt van Luther; Luther alatt Descartes; Descartes alatt Voltaire, ő alatta Condorcet, aztán következik Robespierre, ő alatta jön Marat és Marat alatt Babeuf. De még folytatódik is. Még alantabb, túl azon a határon, amelynek mesgyéjén erről van a bizonytalan, túl pedig a kivehetetlen, olyan homályos embereket lehet látni, akik talán még nem is léteznek. Az elmúltakból támadnak a kisértetek és akik támadhatnak belőlük, azok borzalmak. A gondolkodás tekintete alig képes őket meglátni. A bölcsész látománya a jövő csirázó működése.

Micsoda szédületes látvány a tisztító tűz méhében egy egész világ mind kialakuló magzat!

A mellékaknában külön dolgoznak Saint-Simon, Owen, Fourier.

Ezeket a földalatti árkászokat mennyei lánc köti ugyan egymással össze s ők hiába hiszik azt, hogy elszigetelten, egymástól függetlenül dolgoznak, amiről pedig szó se lehet, munkájuk mégis nagyon különbözik egymástól és egyesek világossága ellenkezik a többiek lobogásával. Egyik csoporté édeni, a másiké tragikus. Mindazonáltal bármi nagy közöttük az ellentét, van valami, ami bennük, kezdve a legfelsőbbektől le a legnagyobb sötétségben dolgozóig, a legbölcsebbtől a leghóbortosabbig, teljesen azonos: önzetlenségük. Marat époly kevéssé törődik önmagával, mint Jézus. Ők kívül esnek a játékon, a maguk személyiségét elhanyagolják, egyáltalán nem törődnek önmagukkal. Egészen más lebeg szemük előtt, mint a maguk személye. Tekintetük egy irányba mered és ez az abszolút. Az elsőnek az egész égboltozat ragyog a szemében; az utolsóak, hangozzék ez bárminő rejtélyesen is, a szeme pilláján át rezeg a végtelenség halavány fénye. Becsüljétek meg őket, bármiképp dolgoznak is, ismertető jelük a csillagszem.

A másik ismertető jel a vakszem.

Vele kezdődik a rossz. Aki nem lát, azt vegyétek szemügyre jól és reszkessetek tőle. A társadalmi rendnek meg van a maga fekete utása is.

Bizonyos határvonalon az elmélyedés már temetkezés és a világosság kialszik.

E sok mindenféle verem alatt, amelyeket felsoroltunk, a földalatti járatok alatt, a haladásnak és az utópiának egész szédületesen nagy érhálózata alatt, a földnek még nagyobb mélységében, lejjebb még a Marat helyénél, túl Babeufön, még alább, sokkal alább és anélkül, hogy a felső aknákkal bárminő összefüggésben állhatna, következik a legutolsó akna. Rettentő egy hely. Ez az, amit a harmadik sülyesztőnek nevezhetünk. Ez a sötétségek aknája. Ez a vakok barlangja. *Inferi*.

Ez függ össze az örvényekkel.

II. A legmélyebb akna

Itt az önzetlenség eltűnik. A démon ködösen kialakul; kiki önmagáért. A világtalan én ordít, keres, tapogat és harap. Az örvényben ott van a társadalom Ugolinója.

Azok a vad árnyalakok, amelyek ebben az árokban nyüzsögnek, félig barmok, félig kisértetek, nem törődnek a világ haladásával, nem ismerik sem gondolatát, sem kifejezését és semmi egyébre, mint a maguk egyéni jóllakatására nem gondolnak. Azt lehetne mondani felőlük, hogy öntudatlanok és megdöbbenően üresek. Két anyjuk is van, de mostoha mind a kettő: a tudatlanság és a nyomor. Egy vezetőjük van, a szükség; és van étvágyuk mindenre a világon, amit csak megkivánnak. Baromi módon falánkak, azaz kegyetlenek, de nem a zsarnokokhoz, hanem a tigrisekhez hasonló módon. Ezek a szörnyek nem bírják a szenvedést és a bünbe menekülnek, származásuk végzetes, születésük szédületes, ez a sötétség következetessége. A társadalom e legmélyebb aknájában nem a mindenért fuldokló falánkság vonaglik, hanem maga az anyag lázadozik. Sárkánnyá vedlik ott az ember; kezdi az éhséggel és a szomjuzással és végül ördöggé válik. Ebből a gödörből kelt ki Lacenaire.

Nemrég, a negyedik könyvben láttuk egy ilyen aknának a felső részét, a nagy forradalmi, politikai és bölcsész aknát. Ott, amint meg is mondtuk, nemes, tiszta, önérzetes és becsületes minden törekvés. Azért lehet persze megcsalódni ott is, meg is csalódnak; de a tévedés

tiszteletbenálló, mert együtt jár a hősiességgel. Annak az együttes munkának, amely itt folyik, Haladás a neve. Itt az ideje, hogy beletekintsünk a többi, az utálatos mélységekbe is.

A társadalom alatt ott tátong és ki kell emelnünk, hogy mindaddig, amíg a tudatlanság szerte nem foszlik, ott is marad a gonoszság nagy aknája.

Ez az akna valamennyinél mélyebbre van kivájva és ellensége mindennek, ami fölötte rétegeződik. Ez maga a határtalan gyűlölet. Nincs ennek az aknának semmiféle bölcsészete; ennek a gyilka még soha író tollat nem faragott. Annak a feketesége semmiféle vonatkozásban nem áll a tintatartó nagyszerű feketeségével. Az éjszaka ez ujjai, amelyek keservesen rángatóznak a fullasztó mennyezet alatt, soha könyvben nem lapozgattak, hirlapot ki nem bontottak. Cartouche kizsákmányolónak tartja Babeuföt, a sintér főurnak Marat-t. Ennek az aknának az egyetlen törekvése halomra dönteni mindent.

De mindent. S beleérti a felső aknákat is, mert gyűlöli valamennyit. Nemcsak a jelenlegi társadalmat igyekszik borzalmas nyüzsgésében aláásni; aláássa a bölcsészetet, aláássa a tudományt, aláássa a jogot, aláássa az emberiség tudományát, aláássa a forradalmat, aláássa a haladást. Őszintén úgy nevezi magát, hogy ő a lopás, a fertőzés, a pusztulás, a gyilkosság. Boltozatának anyaga a tudatlanság.

A többinek, valamennyinek, amely fölötte emelkedik, egyetlen feladatuk van, ezt elpusztítani. Minden szervével egyetemesen arra törekszik, hogy a való életet megjavítsa, valamint az abszolút mérlegelése útján is a bölcsészet és a haladás. Ha szerte romboljátok a tudatlanság aknáját, elpusztul a Bűn minden vakondoka.

Összegezzük néhány szóban egy részét annak, amit ime leirtunk. A társadalom egyetlen veszedelme a sötétség.

Az emberiség nem más, mint az azonosság. Minden ember egyazon anyag. Rendeltetésükben, legalább itt lenn, nincs különbség. Ugyanig volt árny, ugyanig lett hussá és egyaránt válik hamuvá. De a tudatlanság, amely az emberiség téstájába belekeveredett, elfeketítette. Ez a gyógyíthatatlan feketeség fertőzte meg az embert és ebből támadt a Bűn.

III. Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse

Claquesous, Gueulemer, Babet és Montparnasse, a zsványok e négyese uralkodott Páris legmélyebb aknájában 1830-tól 1835-ig.

Gueulemer olyan volt, mint egy kivert Herkules. Az Arche-Marion csatornája volt az ő fészke. Termete hat láb, mellizmai csupa márvány, karizmai csupa érc, lehellete az emésztőgödöré, testének törzse óriási, de a koponyája madárszerű, olyan, mint Farnesei Herkules vitorlavászon nadrágban és pamutbársony zubbonyban. Gueulemer ezzel a szobortermettel képes lett volna arra, hogy megfékezze a szörnyeket; de sokkal egyszerűbben oldotta meg a kérdést, szörnyé vált ő maga is. Homloka alacsony, halántéka széles, alig élt meg negyven évet és már csupa ránc a képe, haja vastag és rövid, arca, mint a kefe, szakállas, akár a tüskésdisznó szőre; így festett ez az ember. Ereje epekedett, hogy dolgozhasson, de butasága félt tőle. Nagy, lusta erő. Renyheségből lett gyilkos. Azt tartották felőle, hogy kreol. Amidőn Avignonban, ahol hordároskodott, 1815-ben Brune tábornagyot megölték, a gyilkosok egyikének tartották őt is. Ezen szereplése után lett bandita.

Babet, a maga gyengeségében, tökéletes ellentéte volt a vaskos Gueulemernek. Babet sovány és tudós volt. Szinte átlátszó, de kifürkészhetetlen. A csontjai között keresztet lehetett látni, de

lehetetlenség volt a szeméből valamit kiolvasni. Azt állította, hogy ő vegyész. Bobèche-nél bohóc és Bobino-nál csepürágó. A Saint-Mihiel-színház egyik énekes-vigjátékában játszott is. Tartott magára, jó svádája volt és ügyesen hadonászott. Azzal foglalkozott, hogy az utcán gipsz-figurákkal és az „államfő” mellszobraival kereskedett. Azonfelül még fogat is huzott. A vásárokon mint bűvész mutogatta magát és volt egy bódéja, amely előtt trombitaharsogás mellett falragasz is hirdette, hogy: - Babete fogász és művész, számos akadémia tagja, ércekben és érces anyagokban a fizikai mutatványok mestere, fogat huz, olyan foggyökereket, amelyekkel kollégái megbirkózni nem tudtak, kiírta. Árak: egy fogért egy frank ötven centime, két fog két frank, három fog két frank ötven. Rendkívül olcsó alkalom, - vegyék hasznát! (Ez a „vegyék hasznát” azt jelentette, hogy huzassák ki az emberek minél több fogukat.) Házas ember volt és született több gyermeke. De hogy mi lett feleségéből és gyermekeiből, nem is sejtette. Ugy vesztette el őket, akár mint valami zsebkendőt. És abban a sötét világban, amelyhez tartozott, ritka kivétel gyanánt Babet még ujságot is szokott olvasni. Valamelyik napon, amidőn még családja is együtt volt vele, az ő kerekre guruló bódéjában, azt olvasta a „Messenger”-ben, hogy egy asszonymak meglehetősen életerős, borjúképi gyermeke született, amit ezzel a fölkiáltással méltányolt: *Micsoda szerencse! az én feleségemnek bezzeg nincs annyi esze, hogy nekem egy ilyen gyermeket fabrikáljon!*

Azóta otthagyt mindent, mert meg akart „próbálkozni Párisal”. Így mondta ő maga.

Hát ez a Claquesous mi volt? Ő volt maga a sötétség. Addig egyáltalában nem mutatkozott, amíg az égboltozatot a feketeség el nem borította. Csak este bujt elő abból a barlangból, ahová még hajnal előtt behuzódott. Nem tudott felőle senki semmit. A legmélyebb sötétségben, s még cinkosaival sem beszélt másképp, mint hogy háttal fordult feléjük. Vajjon Claquesous-nak hívták-e? dehogy. Ő így mondta: Az én nevem: Senkisé. Ha gyertyát gyújtottak, fölvet egy álarcot. Hasbeszélő volt. Babet azt mondta felőle: *Claquesous a kéthangu bagoly*. Claquesous volt a bizonytalanság; s csavargott, borzalmas volt. Senki sem tudhatta, hogy van-e neve egyáltalán, mert Claquesous-nak csak csufolták; azt sem tudták, hogy van-e hangja, minthogy többször hallották a hasát szólani, mint a száját; nem lehetett tudni, van-e orcája, minthogy másképp, mint álarccal, nem látta senki. Ugy tünedezett el, mint a pára; és akkép jelent meg, hogy kibujt a föld alól.

Montparnasse: merő szájalom. Tulajdonképpen gyermek volt ez a Montparnasse; még hozzá husz évet sem élt, arca csinos, szája olyan, akár a cseresznye, haja pompás fekete, szemében a tavasz fényessége; egyesült benne minden gonoszság és ráéhezett minden bűnre. Amint tulment az egyik gonoszságon, alig várta, hogy valami még rosszabbat elkövessen. Csavargó kölyökből lett züllötté, züllöttből banditává. Csinos volt, nőies, kecses, izmos, puha, félelmetes. Kalapját rácsapta a balfülére, hogy a bodros haja hullámozása jobban érvényesüljön a jobb halántékán, ez volt az 1829-iki év divatja. Abból élt, amit rabolt. Pompás szabásu, de kopott kabátban járt. A nyomoruságban is úgy járt, mint egy divatbáb, de gyilkosság volt a mestersége. Minden büntetetre képes volt azért, hogy tetszetősebben ruházkodhasson. Az utcai lányok között, - az, aki ezt mondta neki: Be szép fiu vagy! - sötétségbe borította a szívet és Kainná változtatta át ezt az Ábelt. S minthogy tudta önmagáról, hogy ő nyalka legény, előkelő akart lenni; az előkelőség első feltétele a tétlenség, a szegény ember tétlensége már bűn. A csavargók között kevés volt annyira rettegett, mint Montparnasse. Tizenhétéves korában már néhány holttest elterült mögötte. Ennek a nyomorultnak az árnyékában már jó egynéhány ember feküdt, szétdobálva két karját, arcával feküdv a saját megaludt vérében. Felfrizurázva, kikenve, befűzve, asszonyos csipővel és olyan mellkassal, akár valami porosz katonatiszt, amint hizelgő suttagással körülrajongják a boulevardok leányai, ügyesen megkötött nyakkendővel, zsebében egy kurta fütykössel, gomblyukában virágsokorral: ilyen volt ez a sirásó strici.

IV. A banda szervezete

Ez a négytagú zsványbanda, mint valami Proteus, úgy vonaglott a rendőrség emberei között, nagy erőfeszítéssel igyekezve kikerülni Vidocq kutató tekintetét, átalakulva különböző formákká, aminők lombos fa, tüzláng, szökőkút, egymás között kicserélve a nevüket, ügyeskedéseiket, elbujva a saját árnyékukba, megsegítették egymást rejtélyes odokkal, titkos buvóhelyekkel, váltogatva még saját egyéniségüket is, mint ahogy álarcos bálban le is vetheti az ember a hamis orrát, néha úgy összeszorulva, hogy egy embernek látszottak valamennyien, más alkalommal meg képesek voltak olyan soknak látszani, hogy Coco-Lacour is azt hitte felőlük, hogy egész tömeg.

Ez a négy ember tulajdonképpen nem is volt négy: inkább olyan fajtájú titokzatos egy nagy tolvaj, akinek négy feje volt, de működése kiterjedt egész Párisra; a bűn szörnyű polipja, amely a társadalom földalatti üregeiben fészkel.

Ami cudarságot Szajna-megyében végre kellett hajtani, azt mint vállalkozók vállalhatták el Babet, Gueulemer, Claquesous és Montparnasse, mert volt hozzá megfelelő kiterjedt összeköttetésük és földalatti hálózatuk. Ami merényletet lent kiforraltak, azt fönn, a nyílt utcán, véghezvitték. A sötétképzelődésű emberek, akiknek volt valami efajtájú ötletük, rájuk bízzák, hogy ami tervet kisütöttek, hajtsák végre. A négy gazfickó megkapta a szövegkönyvet, s ők vállalták a színrehozatalt. „Rendezői könyvből” dolgoztak és készen álltak bármikor a megfelelő minőségű és mennyiségű erőket mozgósítani, hogy bárminő merényletet, amelyet csak kissé kellett támogatni, de amely bőséges aratást ígért, keresztülvigyenek. Amennyi erős kar a büntényhez szükséges volt, annyit engedtek át bérbe. Akkora gonosz személyzet állott rendelkezésükre, hogy vállalkozhattak bárminő elvetemült tragédiára.

A földalatti lakók a maguk használatában ennek a négy embernek a szövetségét *Patron-Minette*-nek nevezték el. A régi népies nyelv a maga sajátos, csapongó természetének megfelelően, amire mind ritkábban van már alkalom, *Patron-Minette*-nek nevezi a hajnalt, aminthogy az estszürkületet, (amely talán még nem farkas - az éj, de már nem kutya - a nappal) úgy említi *Entre chien et loup*. És a patron-Minette valószínűleg azt az időpontot jelenti, amikor feladatukat már elvégezték, lévén a hajnal az az idő, amidőt a kísérteteknek el kell tűnniök és a zsványok egymástól elválnak. Ezt a négy embert ez alatt a név alatt ismerték. Amidőn az esküdtek elnöke bement Lacenaire-hez a börtönbe és kikérdezte egy büntény felől, Lacenaire tagadta, hogy része lett volna benne. - Hát ki követte el? kérdezte az elnök. Lacenaire felelete rejtélyes lehetett a bíró előtt, de a rendőrök megértették: - Valószínűleg Patron-Minette.

Néha a szindarabokban olyan jellemző nevük van a szereplőknek, hogy azokból el lehet képzelni a darab egész tartalmát; ugyanazt talán lehet alkalmazni egy rablóbandára is, illetőleg banditatagjaira. Minthogy a zsványnevek fönmaradnak a nép emlékezetében, felsoroljuk a Patron-Minette nevezetesebb tagjait:

Panchaud, másképp Printanier, másképp Bigrenaille,
Brujon (volt egy egész Brujon-dinasztia, erről még elmondunk egyet-mást),
Boulatruelle, az utkaparó, akit már említettünk,
Laveure,
Finistère,
Homère Hogu, szerecsen,
Dépêche,
Fauntleroye, másképp Bouquetrière,
Glorieux, kiszabadult fegyenc,

Barrekarosse, másképp Dupont ur,
Lesplanade-du-Sud,
Poussagrive,
Carmagnolet,
Kruideniers, másképp Bizarro,
Mangedantelle,
Les-prieds-en-laire,
Demi-liard, másképp Deux-Milliard.
Stb. Stb.

Talán elég ennyi, pedig akadna még sok érdeemes. Ábrázatuk van ezeknek a neveknek. Nemcsak az egyéniségeket fotografálják le, de a fajtákat is. Mindenik név megfelel egy-egy eltorzult pöffeteg-fajtának, amely a polgáriasultság alatti mélységben termett.

Ezek az alakok ritkán mutogatják ábrázatukat, és az utcákon alig is láthatók. Minthogy a vad éjjelek fárasztóak, nappal elszélednek aludni, hol valamelyik mészégetőbe, hol a Montmartre vagy a Montrouge kőbányájába, néha pedig a csatornákba. Befészkelik magukat a földbe.

Mi lett belőlük? Léteznek ma is. Léteztek is mindig. Horatius is megemlékezett róluk: *Ambubaiarum collegia pharmacopola, mendici mimoe*; és amíg lesz társadalom, ők is megmaradnak olyanoknak, aminők mindig is voltak. A társadalom verejtékéből folyton újjászületnek barlangjaik sötét mennyezete alatt. Mint a kísértetek, folyton hazajárnak és mindig egyformák; csak a nevük meg a bőrük szokott megváltozni.

Az egyéneket ki lehet irtani, de megmarad a törzs.

Ugyanolyan fajtájú tehetség terem folyton. Csavargó, zsvány egyaránt megőrzi faja tisztaságát. Megszimatolja a pénztárcát a zsebben és az órát a mellényben. Az aranyak meg az ezüstnek egészen különös szagát csak ők képesek megérezni. Vannak egyszerű polgárok, akiknek az arcuk elárulja, hogy ők meglophatóak. Türelemmel járnak ezeknek az embereknek a nyomában. S ha megérik az idegent vagy a vidékit, úgy megremegnek akár a pók.

Ha éjfél tájt valamelyik elhagyott boulevardon találkozunk ezekkel az emberekkel, vagy meglepetésszerűen élénk toppannak, megborzongatóak. Szinte nincs is ember-alakjuk, inkább megelevenült köd-figurák; olyanformán hatnak az emberre, hogy egyazon anyagot alkotnak a köddel, hogy nincs is határozott körvonalu formájuk, hogy nincs is más lelkük, mint merő árnyék, nem is élnek, csak néhány rettenetes pillanatnyira életet, ami alatt épp az éjszaka sötétjéből kiléptek.

És mi az, amivel ezeket az alakokat el lehet tüntetni? A világosság. A szétömlő világosság. A hajnalhasadással egy denevér sem képes szembezállni. Bele kell világítani a társadalom alvilágába.

NYOLCADIK KÖNYV

A gonosz szegény

I. Marius egy kalapot viselő nőt keres és egy sipkás férfival találkozik

Elmult a nyár, utána az ősz; bekövetkezett a tél. A Luxembourg-kertbe se Leblanc ur, sem a lánya be nem tette többé a lábát. Mariusnak már csak egyetlen vágya maradt: viszontlátni újra az ő édes csudálandó arcát. Kereste szüntelen, kereste mindenütt, de nem találta meg sehol. Nem is volt ő már az az ábrándozó, lelkesedő Marius, kemény, elszánt, konokul kihívó ifju szellem, amely teli van gondolattal, tervvel, büszkeséggel eszmével és akaraterővel; olyanná lett, mint egy kóborkutya. Ránehezült a sötét kétségbeesés. Vége volt neki. A munkától iszonyodott, a séta elfárasztotta, az egyedüllét bosszantotta; a hatalmas természet, amely eddig úgy telve volt alakulatokkal, világossággal, zengéssel, tanáccsal, kilátással, távlattal, tanulsággal, rája nézve üressé vált. Ugy tűnt fel előtte, mintha eltűnt volna előle minden.

Még mindig gondolkodott ugyan, mert hiszen anélkül el nem lehetett; de gondolataiban nem telt már semmi öröme. Bármit gondolt légyen is ki magában egyre-másra az esze, a nagy csöndességben azt felelte rá: ugyan minek?

Százféle szemrehányást is tett magának. Minek mentem utána? Amikor olyan boldoggá tett már az is, hogy láthattam. Rám nézett; hát nem volt az szédületes? Ugy látszott, hogy megszeretett. Nem volt ez tökéletesen elegendő? Mit akarhattam még ezen felül is? Hiszen ezentul már nincsen semmi. Képtelenné lettem. Én vagyok az oka mindennek, stb. stb. Courfeyrac, akinek - mert ilyen volt a természete - el nem mondott semmit, de aki jóformán kitalált mindent, mert az ő természete meg ilyen volt, eleinte gratulált neki ahhoz, hogy szerelmessé lett, ámbár csodálkozott is miatta, de amikor azt vette észre, hogy Marius bubánatnak adta a fejét, végül is megmondta neki: - Ugy látom, hogy olyan vagy, mint egy állat. Tudod mit, gyere velem a Chaumière-be!

Egy izben, amidőn egy szép szeptemberi nap ezt némileg bizakodóbbá tette, Bossuet, Courfeyrac és Grantaire el tudták csábitani a sceouxi bálba, mert azt remélte, - minő álom! - hogy ott esetleg viszontlátja. Természetes, hogy akit keresett, azt ott meg nem találta. - Pedig itt igazán meg lehet találni minden elveszett nőt, dörmögött magában Grantaire. Marius ott hagyta barátait a bálban és ment haza gyalog, egyedül, lázasan, borus tekintettel és elszomrodva a sötétségben, elkábultan attól a nagy zajtól és portól, amit mellette csaptak azok a vidám fickók, akik szintén a bálból jöve, zajosan, dalolva kocsiztak el mellette; szárnysegetten, csupán azután vágyódva, hogy a fejét felüditse az ut diófasorának átható illata.

Életmódja folyton magányosabbá vált, megriadt, levert, telve benső aggodalommal, fájdalomában úgy jött-ment, mint ahogy jár a verembe esett farkas, s szerelmében elvadultan kereste azt, aki előle eltűnt.

Egy izben olyan alakkal találkozott, aki egész különös benyomást keltett benne. Azon kis utcák egyikében, amelyek a Rökkantak boulevardját átvágják, meglátott egy munkásöltözötű embert, akinek nagy szemellenzős sapkája alól kilátszott a teljesen megfihéredett haja. Mariust meglepte, hogy annak az embernek a haja minő szép fehér és utána nézett, amint mellette lassan, gondolkozva és láthatólag valami szomorú gondolat határa alatt elballag. Különös dolog, de az jutott eszébe, hogy ez az ember hasonlított Leblanc urhoz. Haja teljesen ugyanolyan, s arcéle, amennyire a sapkától ki lehetett venni, szintén hasonló, még a járása is, csak hogy sokkal

szomorubb. De vajjon miért jár ebben a munkásruhában? mi az értelme? és mi célja lehet ennek a jelmeznek? Marius nagyon el volt álmélkodva. Amikor aztán magához tért, rögtön az jutott eszébe, hogy utána megy annak az embernek; hátha így mégis nyomára jut annak, akit keres? Mindenesetre igyekszik azt az embert jobban is megnézni, hogy a rejtélyt megfejthesse. De ez az ötlete már elkésett, az az ember eltűnt. Bekanyarodott valamelyik kis mellékutcába és Marius nem találta meg többé. Ez a találkozás foglalkoztatta aztán néhány napig, de aztán elmosódott az is. Különben meglehet, - gondolta magában - hogy csak felületes hasonlatosság volt az egész.

II. Talált holmi

Marius még mindig a Gorbeau-házban lakott. A lakók közül nem törődött senkivel.

Egyébként nem lakott már akkor abban a házban más, mint ő, és azok a Jondrette-ék, akik helyett egy izben megfizette a házbért, de akik közül soha nem beszélt se az apával, se az anyával, sem a leányaival. A többi lakó vagy elköltözött, vagy meghalt, vagy kikergették őket a házból, mert nem tudtak házbért fizetni.

A tél folyamán, egyik nap délutánján, megmutatkozott némileg a nap, ép február másodikán, az ősrégi Gyertyaszentelő ünnepén, amelynek csalóka a verőfénye, mert hathetes hideget jelent, és megszólaltatta Mathieu Laensberget, aki eldalolta ezt a két, méltán híressé vált verssort:

*Ha süt a nap, medve koma
Visszabuvik az oduba.*

Mindazáltal Marius mégis eljött a saját barlangjából. Már besötétedett. Ideje volt, hogy elmenjen ebédelni; mert hiszen arra mégis kénytelen volt magát elszánnia, hogy ebédelni járjon, mert sajnos, a táplálkozást az eszményi rajongás pótolni mégsem bírja.

Amint kiment a kapun, Baugon anyó épp ott söpörgetett, magában motyogva ezt a néhány följegyzésre méltó szót:

- Ugyan mit lehet ma olcsón kapni? amikor minden olyan drága. De igenis, olcsón kinlódhat az egész világ; kinlódhat ingyen is, akárki!

Marius lassan baktatott föl a sorompó felé, hogy a Saint-Jacques utcába eljusson. Lehajtott fejjel ment elgondolkozva.

Egyszerre valaki meglökte a ködben; megfordult és látott két rongyos lányalakot, az egyik hosszú és sovány, a másik alacsonyabb, lihegve, elfulladtan, ijedten futottak, láthatólag menekülve valami elől; nyargalás közben őt meg sem látták, és amikor vele találkoztak, megtaszították. Marius a félhomályban is kivette, hogy arcuk minő halavány, a fejük rendetlen, hajuk kuszált, főkötőjük utálatos, szoknyájuk rongyos és a lábuk mezitelen. Rohanva is beszélgettek. Elfojtott hangon mondta a nagyobbik:

- Ott voltak a spiclik. Majd hogy karéjba nem szorultam.

A másik így felelt: - Vettem észre. De nyargaltam is, óh, de hogy nyargaltam!

Marius kitalálhatta ebből a pár szónyi tolvajnyelvből, hogy kevés hija, a zsandárok vagy a rendőrök elcsiphették volna a két gyermeket, de még idején elmenekültek.

Befutottak háta mögött a boulevard fasorába, a sötétségben még egy kissé látszottak, mint valami világosabb elhuzódó folt, aztán eltűntek.

Marius néhány pillanatra megállt.

S épp tovább akart menni, midőn lába előtt a földön észrevett egy kis csomagot. Lehajolt és fölvette. Valami borítékfajta lehetett, benne átérezhetően irások.

- No derék, mondta magában, ezt azok a szerencsétlenek vesztették el!

Visszafordult néhány lépésnyire utánuk, kiabált, de azok már eltűntek; gondolta is, hogy már messzire lehetnek, zsebre tette a borítékot, és elment ebédelni.

Utközben a Mouffetard-utca fasorában látott három székre lefektetve egy fekete posztóval lebontott gyermekkoporsót, mellette gyertya égett. Eszébe jutott a ködben eltűnt két lány.

- Szánandó anyák! - gondolta magában. Lehet még annál is nagyobb szomorúság, látni, amikor a gyermek meghal: a nyomorúságban látni őket.

Aztán elszéledtek ezek az árnyalakok, amelyek gondolatai szomorúságát csak megszakították, és megint visszamerülhetett abba az emésztődésbe, amelyben élt. Ujra eltöprengett az elmúlt hat hónap szerelmes történetén, azon a boldogságon, amelyben élt a Luxembourg-kert szép fasorában, szabad levegőjében, teljes ragyogásában.

- Milyen sötét lett az én életem! - mondotta magában. Folyton fiatal lányokat látok magam előtt. Csakhogy hajdanában mind csupa angyal volt; ma? csupa rémség.

III. A négyarcu

Mariusnak, amikor este levetkőzött, hogy lefeküdjön, megakadt a keze abban a csomagban, amit a boulevardon talált és zsebetett. Már el is feledte. Azt gondolta, hogy helyes lesz fölnyitnia, mert esetleg megtalálja benne a két lány lakcímét, ha a csomagot tényleg ők vesztették el, vagy mindenesetre valami olyan adatot, amelyből kiokoskodhatja, hogy kié lehet a csomag.

Kinyitotta a borítékot.

Nem volt lepecsételve, és talált benne négy, szintén nyitott borítékba tett levelet.

Meg volt címezve mindenik.

Mind a négy gőzölgött az émelyítő pipafüst szagától.

Az első levél címe: *De Grucheray marquisnő asszonynak, a képviselőházzal szemben levő téren... sz. a.*

Marius azt remélte, hogy talán a levélben lesz valami olyan adat, aminőt keres, különben pedig nyitva lévén a levél, nem követ el semmi illetlenséget, ha elolvassa.

Tartalma a következő:

„Marquisnő asszonyom,

A jóság és a szánalom erénye fűzzi össze legszorosabban az emberi társadalmat. Ha szétrézz kereszténj érzéssel, és vett egy pillantást a bátorkodás és önfeláldozás szerencsétlen sponyol lovakjára, aki áldozata lett a legitimitásnak, aki elcsurgata minden vérit, fölálldozta mindenétt, hogy megvédelmezze az ügyet, és ma a legnagyobb nyomorúságban sinlődik. Nem lehet kétség bene, hogy nagyuri szeméjisége szivessen hoz áldozatot,

hogy megmentsen egy olyan egyéniséget, amely katonai nevelésben részesült, és a becsület mezején let teli csupa sebesüléssel. Lehet számítani Marquisnő Asszony lelkesedésére, amejjel viseltetik egy annyira szerencsétlen nemzet iránt. Kérésem nem lehet hiábavaló, és a jótétemény meghozza bájos emlékét.

Méj tisztelettel jegyzem

Marquisnő asszonyomat

Don Alvarez spanyol lovaskapitány, királpárti menekült Franciaországban, aki hazájába akar utazni, de nincs pénze, hogy az utazást folytathassa.”

Az aláírás mellett nem állott semmiféle lakcim. Marius azt remélte, hogy talán lesz lakcim a másik levélen, amely így volt cimezve: *De Montvernet grófnő Asszonynak Casette-utca 9.*

Ebben Marius a következőket olvasta:

„Grófnő Asszonyom,

Szerencsétlen család anya vagyok hat gyermekkel, meg a legkisebb csak hat hónapos. Amióta utójára lefeküdtem, fojton beteg állományba, az uram meg öt hónap, hogy it hogyott, nincs a világon semi, amitől borzasztó nyomoruságban megélni lehetetlen.

Reménységet kötök Grófnő Asszonysághoz, nem hagy elveszni méj tisztelettel

Balizardné.”

Marius elővette a harmadik, szintén kolduló levelet, lakcim nem volt ebben sem.

Paubourgeot urnak, választó, sapka és harisnya kereskedő nagyban, Saint-Denis uca, a Fers uca sarkán.

„Kegyess engedjével fordulok kérve nagybecsü rokonszenvét és jó indulatát egy ojjan író számára, aki a Comédie Francaisse-hoz benyújtott egy darabot. Tárgya történelmi, színhelye Auvergne, kora a császárság. Stylusa, azt remélem, természetes, rövid és biztosan meg van a maga érdeme. Van benne énekelhető dal négy oldalon. A vidámság, a komolyság, a tréfa összekeveredik a jellemekhez, amejek sokfélék, szegényes szinezettel a cselszövényben, amely titkosan fejlődik érdekes meglepetéssel és sok hatásos jeleneteket.”

„Főcéloom megfelelni a haladás lelkes barátainak, amit elérni akarnak a mi századunktól, vagyis a DIVATOT, ezt a szeszéjes és furcsa szélkakast, amej minden széllal megváltozhatnak.”

„Ámbár sok ilyen jó tulajdonsága van, attól félek, hogy a fölkapott szerzők féltékenysége, önzése, eléri, hogy a színházból engem kizárjanak, mert ösmerem én már aztat, hogy az uj emberekel milyen kurtán ott elbának.”

„Én bátor vagyok Paubourgeot urat, mint az írók ösmert, megérdemelt pártfogóját méltányolni, azért küldöm is el a lányomat, ő majd elmondja nyomoruságos hejzetünket, amikor nincs se kenyér, se szén, de a tél it van. Azt is kell, hogy mondja el, hogy én arr a vágyódom, Ön legyen az én pártfogóm, Ön neve alatt megjelenjen, amit irok és ékesitse, mert az lesz az én büszkeségem. Ha lesz kegyess az én szerény ajánlatomatt elfogadni, hálából irok egy versess darabot, hogy hálám adóját leróhassam. Ezt a darabot igyekszem

ojjan tökéletessé tenni, ahogy csak lehet, még azelőtt fogom elküldeni, mielőtt a színpadra jönne és bele volna vive a drámában.”

„Pabourgeot urnak és
asszonyságnak
a legméjebb tisztelettel

Geuflot, író”

„U. i. Még negyven sout is megköszönök. Bocsánatot kérek, hogy a jányomat küldöm és nem tisztelgek magam, de öltözkébeli szomorú okok nem engedik, sajna! hogy hazulról elmenjek...”

Marius végre fölnyitotta a negyedik levelet is, amely így volt címezve: *A Saint-Jacques du Haut-Pas jőtevő uri emberének*. Ebben a következő pár sor állott:

„Jőtevő Ur,

Ha kegyes volna eljönni a jányommal, borzalmas nyomort látna, és megmutatnám az írásaimat is.”

„Ha ezen írásokat meglátná, nagy nemeségü lelke, jőtekonyságu érzésre megindulna, mert az igazi bölcsész mindig nagyon érzékeny.”

„Beösmérem, jőtevő ur, hogy lehet szenvedni, ki kel álni a legnagyobb bajt is és borzasztó elfogadni a támogatást, és azt be is kell bizonyítani a hivatalnokoknál, hogy az ember rászorul és amíg az ember várja, hogy mi lesz, addig meghalhat éhen, és ha nem kap segítséget. A sorsok nagyon kegyetlenek némejekhez, és nagyon pazarok és fojton párfogók másokhoz.”

„Nagyon várom, hogy megjöjjön, és megajándékozzon, és kérem fogadja őszinte tiszteletem kifejezését, amejjel csak önmagamat becsülöm meg.”

„A nagyon sok jőtevő urnak
alázatos hüséges szolgája
Fabantou, drámai művész.”

Marius semmivel sem tudott többet, bár mind a négy levelet elolvasta. Elsősorban azért, mert egyik aláíró sem adta meg lakása címét.

Azonfelül négy egyéniségtől eredt a négy levél, ezek: don Alvarés, Balizardné, Geuflot a költő és Fabantou, a drámai művész, - de bármennyire különbözött egymástól a négy levél tartalma, biztos, hogy a kézírásuk egy és ugyanattól a kéztől ered.

Lehet-e ebből egyebet következtetni, minthogy egy ember írta mind a négy levelet?

Okoskodását azonfelül megerősítette az is, hogy a négy levél papírja - vastag és sárga, - teljesen egyforma, a levelekből kiáradó dohányfüst szaga is ugyanaz és bár a leveleken láthatólag igyekszik különféle észjárásokat, stílt éreztetni, a nyelvtani hibák zavartalanul és teljesen egyformák, úgy hogy az író Geuflot stylusa épp olyan tökéletlen, mint a spanyol kapitányé.

Alig volt érdemes erőlködni azon, hogy ez a kis titokzatosság földerüljön. Ha Marius nem az utcán találta volna, azt hihetné, hogy őt akarják vele ugratni. Marius sokkal rosszabb hangulatban volt, semhogy eszébe jutott volna, hogy a véletlen tréfált vele, vagy hogy az utca kövezetét tartsa a véletlen eszközének, amely ilyen mókába akarná belevinni. Az bizonyos, hogy a négy levél mivoltával sehogysem tudott tisztába jönni.

Marius aztán mindenik levelet visszatette a maga borítékába, az egész csomót bedobta egy szögletbe és lefeküdt aludni.

Reggel hét órakor, amint épp fölkel, megreggelizett és neki akart fogni munkájának, gyöngéden kopogtattak.

Mínthogy egyáltalán nem volt mit féltene, soha az ajtót le nem zárta, legfeljebb ritka kivétel gyanánt olyankor, amidőn valami sürgős dolga akadt. Más egyébkor, ha el is ment hazulról, a kulcsot a zárban hagyta. - Egyszer még kifosztják! intette Bougon anyó. - Ugyan miből? - felelt Marius. - Mégis megtörtént, hogy egy izben kiloptak szobájából egy pár régi cipőt, Bougon anyó nagy diadalmaskodására.

Másodszor is kopogtak, épp olyan gyöngéden, mint elsőizben.

- Szabad! - szólt Marius.

Az ajtó kinyílt.

- Mi kell? Bougon néni? - mondá Marius, föl sem tekintve azokról a könyvekről és kéziratokról, melyek az asztalon előtte feküdtek.

Erre olyan hang szólalt meg, mely nem eredhetett Bougon anyótól.

- Bocsánatot kérek, uram...

Süket, megtört, fojtogatott, rekedt hangot hallott, olyant, aminő valami vén emberé lehetett, akit a pálinka már teljesen megrontott.

Marius gyorsan megfordult; egy fiatal lány állott az ajtóban.

(Vége a negyedik kötetnek)